

УЗ-74

Р-33

**ИБРОХИМ
РАҲИМ**

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

ҒАҒУР ҒУЛОМ
НОМИДАГИ
БАДИИЙ
АДАБИЁТ
НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1967

ИБРОҲИМ
РАҲИМ
ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

УЧ
ТОМЛИК

БИРИНЧИ
ТОМ

ҲИКОЯЛАР ВА ОЧЕРКЛАР

0 п.ч.

Муҳтарам китобхон!

Таниқли ёзувчимиз Иброҳим Раҳимнинг уч томлик «Танланган асарлар»нинг биринчи китоби босмадан чиқди. Биринчи китобга ёзувчининг ҳикоя ва очерклари кирган. «Танланган асарлар»нинг иккинчи ва учинчи китоби келаси йилда босилиб чиқади.

Раҳим Иброҳим.

Танланган асарлар. 3 томлик. I. Т.
Т., Гафур Гулом номидаги бадний адабнёт нашриёти, 1967.
I. Т. Ҳикоялар. Очерклар 416-бет.

Рахим И. Избранные произведения. Т. I.

Индекс 7—3—3

Уз 2

ОЛОВКОР

Ўзбек совет адабиёти — Улуғ Октябрь социалистик революциясининг шонли самарасидир. У юзлаб катта ва кичик ёзувчиларимизнинг шуури ва кўз нури билан, меҳнат ва шижоати билан бунёд бўлган. Улкан нахрда тўлқин кетидан тўлқин келганидек, ижод майдонига ҳам авлод кетидан авлод кириб келаверар экан. Шу маънода Ҳамза, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний, Муҳаммадшариф Сўфизода каби ёши улуғ устозларимизни бир авлод ҳисобласак, ундан кейинги тўлқинни Ойбек, Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Қомил Яшин, Уйғун, Миртемир, Шайхзода, Файратий, Собир Абдулла каби сеvimли адибларимизнинг жўшқин ижоди пайдо қилди. Денгиз тўлқини енгил турткидан кучсиз ҳаракат сифатида пайдо бўлади-ю, кирғоққа етиб келгунча куч йиғиб пўртанага айланади. Худди шунингдек адабиётимиздаги етакчи ижодкорлар соясида ва тажрибасида бундан бир неча йиллар аввал камтарона ижод машқ қила бошлаган авлод бугунги кунда ярим асрлик умр кўриб кўйди. Мен бу ўринда Зулфия, Усмон Носир, Шароф Рашидов, Мамарасул Бобоев, Ҳаким Назир, Раҳмат Файзий, Асқад Мухтор, Ҳамид Фулом, Мирмуҳсин каби туғилган кунини эътибори билан ўзаро бир-икки ёш фарқли, аммо ижод ёшига кўра бир авлодни ташкил этувчи ёзувчиларни кўзда тутаман.

Авлод кетидан авлод кириб келмоқда майдонга. Бора-бора бугунлар шунчалик кўпайиб кетадики, адабиётшунослар бундай ҳисобдан воз кечадилар. Аммо ўшанда ҳам мазкур авлодни Октябрь тенгдошлари деган тушунча билан ифода этиш мумкин. Ҳар ҳолда адабиётимизнинг улуғ никилоб йилларида дунёга келган авлоди ҳам ҳозир юбилей ёшига етишди. Шулардан бири, мен сарлавҳада оловкор деб айтган Иброҳим Абдураҳимович Раҳимовдир.

Иброҳим Раҳимнинг ҳикоя ва очерклари, қисса ва романлари публицистик мақола ва киносценарийлари ўзбек адабиёти ва санъати хазинасидан ўзига муносиб ўрин эгаллаган. Улар ҳам, авторнинг номи ҳам ўқувчиларга яхши таниш. Қамини эса ушбу китоб саҳифаларидан ўқиб танишасиз. Шунинг учун ҳам мен гапни қисқа ки-

либ, адибнинг ўттиз йилдан ортиқроқ ижодий фаолиятидаги баъзи масалалар ҳақидагина баҳс юритмоқчиман.

* * *

Иброҳим Раҳим биографияси учун характерли ҳолатдан бири унинг ижтимоий активлигидир. 1916 йилда Фарғона области Кува районининг Сойкелди қишлоғида, камбағал оиласида дунёга келган адиб, аввало қишлоқ мактабида ўқиди. Уша йиллари муаллимликни ҳавас қилди ва сўнграқ ўқитувчилар тайёрловчи курсларни битириб, ёш авлод тарбияси билан шуғулланди ва бир қанча вақт район пионер бюросининг раиси ҳам бўлиб ишлади. Адиб ижоди учун яхшигина ҳаётий материал берган бу фаолият 1934 йилгача давом этди.

1934 йилдан то шу кунгача Иброҳим Раҳим бошқа бир ижод университетида машғул. Бу университетнинг номи журналистика. Бундан 32 йил аввал «Қолхоз йўли» сарлавҳаси билан чиқадиган республика газетасида қаламкашлик қила бошлаган Иброҳим Раҳим совет матбуоти саҳифасида адиб сифатида шаклланди. 1939 йилдан буён шонли Коммунистик партия аъзоси бўлган ижодкор ўртоғимиз бу орада партия йўлланмаси билан матбуот соҳасида кўп хизмат қилди. У Улуғ Ватан уруши йилларида фронтда ўзбекча газета чиқаришда катнашди. Сўнграқ республика радио комитетида эшиттиришлар тайёрлади. «Кизил Ўзбекистон» газетасининг саҳифаларида ҳам унинг анча имзоси бор. Ҳозирги кунда у «Гулистон» журналининг бош муҳарриридир.

Узоқ йиллик журналистлик фаолияти Иброҳим Раҳимни сиёсий актуал мавзуларни топа олишга, ижодда партиявий принципиалликка, ҳаёт темпини тез тушунишга, оператив ижод қилишга ўргатди. У ижодидаги заифлик ва бўш томонларни тезроқ бартараф қилишида ҳам партия матбуотининг таъсири зўр бўлди.

Иброҳим Раҳим ҳаётининг бир қисми Совет Армияси билан боғлиқ. Улуғ Ватан урушидан бир неча йил аввал қизил аскарлар сафига қақирилган адиб то 1940 йилгача Совет Армиясида ғайрат билан хизматда бўлди. Улуғ Ватан урушининг биринчи кунларидаёқ Иброҳим Раҳим армия сафларида сиёсий-тарбиявий иш олиб борнишда ҳисса қўшди. Ижодни ҳавас қилиб қўлига қалам олганда ҳам у солдат шинелида эди. Бу гап 1938 йилларга тааллуқли.

Бизнинг ёзувчиларимиз орасида шеър ёзмаган одам йўқ деса муболаға бўлмас. Энг ўта прозаик адибларимиз ҳам бир маҳаллар қофия жуфтлаганлар. Иброҳим Раҳим ҳам шундай қилган.

Едимда, унинг 1939 йилда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналида босилган «Баҳодир» номли илк поэмаси муносиб тўёна бўлди. Ўзбекистоннинг ўн беш йиллиги муносабати билан республика ёзувчилар союзи уюштирган бадий асарлар конкурсида у иккин-

чи мукофотга сазовор деб топилди. Ана шундай қилиб жиддий ижод китобининг сарлавҳаси қўйилган эди.

Улуғ Ватан уруши арафаларида маҳаллий газета ва журналларда Иброҳим Раҳимнинг бир неча ҳикоялари босилиб чиқди. Ҳали бадний жиҳатдан у қадар пишиқ бўлмаган илк ҳикоялар келажакдаги катта ижод заявқаси эди. Мазкур китобга адибнинг илк ҳикояларидан намуна сифатида «Чегарадан ўтган думсиз ит», «Шовлани қовлаганда» каби асарлари ҳам киритилган.

Улуғ Ватан уруши йилларида Иброҳим Раҳимнинг ҳам ижоди фронт оловларида пишиди. Уша давр адабиётининг лейтмотиви бўлган ватанпарварлик ғояси адибнинг «Партизанка» ҳикоясида ҳам, «Ўзбекистон танклари Германия юрагида» деб сарлавҳаланган очеркида ҳам ва бошқа шу давр ижодига оид асарларида ҳам таъсирли тасвирланган. Бу давр ҳаёт кузатишлари унинг кейинроқ ёзилган «Чин муҳаббат» сарлавҳали, ўзбек халқи фарзандларининг Улуғ Ватан уруши фронтларидаги қаҳрамонликларини улуғловчи романига материал бўлди.

Иброҳим Раҳимнинг бадний қобилияти Улуғ Ватан урушидан сўнгги йилларда тўла етишди ва бу даврга келиб унинг ўзига хос хусусиятлари яққолроқ намоён бўла бошлади. Шу хусусиятлардан бири сифатида таъкидлаб ўтиш керакки, унинг бош темаси шу кунги ҳаёт. Иброҳим Раҳим замонавий мавзунини диққат марказига қўйган адиб. Ана шу ижодий принцип сўз устасининг барча жанрдаги асарлари учун тааллуқлидир.

Урушдан сўнгги давр ўзбек адабиётида очерк жанрининг ривожланишида Иброҳим Раҳимнинг хизматлари катта бўлди. Хусусан у чет элларда бўлар экан, у ерда кўрганларини ўзбек ўқувчилари билан баҳам кўришга шошилди ва Хитой, Ҳиндистон, Югославия каби мамлакат халқлари ҳақида асарлар ёзди. Шулардан намуна тарзида мазкур китобга кирган «Югославия учрашувлари» асарини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Иброҳим Раҳим очеркнавис сифатида фақат йўл очерклари билангина эмас, балки В. Овечкин, А. Калинин, Г. Тривольскийлар каби қишлоқ хўжалиги мавзудидаги проблематик очерклари билан ҳам ўқувчилар оmmasига танилган. Ушбу китобда адибнинг ўша хил асарларидан «Механизаторнинг ўйлари», «Жонкуяр» кабилар бор. Авторнинг бу асарларида унинг яна бир ижобий фазилати кўриниб турибди У ҳам бўлса ҳаётда пайдо бўлган прогрессив янгиликни тез топа билиш ва уни ўз вақтида ҳимоя қила билиш қобилиятидир. Унинг 1953 йилда босилиб чиққан очерклар китоби «Янгилик куртаклари» деб аталарди. Шу китоб юқоридаги фикримизнинг далили бўла олади.

Адибнинг ҳикоя ва очеркда орттирган ижодий тажрибалари ке-

Йинроқ унинг йирик эпик асарларга кўчиши учун қулайликлар яратиб берди. Айни вақтда автор шунинг яхши тушундики, кичик эпик асарлардаги конкретликларни умумлаштирмай туриб йирик асарлар ёзиш мумкин эмас. Шу борадаги кадамлар тарзида унинг ижодида публицистик мақола ва очерклар пайдо бўлди.

Иброҳим Раҳимнинг урушдан сўнгги давр ҳикоя, очерк ва публицистик мақолаларининг ҳаммаси ҳам бирдек савияда ёзилган эмас. Улардан айримлари ўз вақтида ҳақли танқидга ҳам учраган. Аммо шунинг тўла асос билан қайд қилиш керакки, бу даврда адиб жиддий ижодий эволюцияни бошдан кечирди, ўзи ихлос қўйган ижодий жанрларнинг ички қонунчаларини чуқурроқ ўрганди, асарларининг тили устида кунт билан ишлади. Буларнинг ҳаммаси бир бўлиб, унинг фикрини равшанлаб, қаламининг кайраб берди. Натижада Иброҳим Раҳимнинг кейинги йилларда яратган «Кўш кечик» очерки ижоддаги партиявийлик, оперативлик ва баднийликнинг ижобий намуналари қаторида қайд қилинишга сазовор.

Ҳар бир адибнинг ўзига жуда маъқул сеvimли ва айни вақтда яхши биладиган мавзуси бўлади. Иброҳим Раҳимнинг шундай мавзуси ўзбек пахтакорларининг шу кунги ҳаётидир. У граммлардан миллион тонналарни бунёд қилувчи мард инсонларни яхши кўради, ҳикояларида ўшаларни улуғлайди. Пахтакорларнинг ҳаётдаги қийинчиликларини яхши билди, проблематик очеркларида шу муаммоларни ҳал қилишга ўз овозини кўшади. Унинг бош қаҳрамонлари Турсуной Охунова ва унинг дўгоналари, унинг тасвир объекти Жавод Қўчиев ва унинг жадвали. Унинг энг яхши асарлари «Зангори кема» капитанларига бағишланган.

Иброҳим Раҳим қишлоқ хўжалигининг ҳаётини проблемаларига фаол аралашади дедик. Шундай масалалардан бири пахта теримининг механизациялаш масаласидир. Бу масала асносида ҳаётдаги илғор ва қоқоқ кучлар орасида жиддий кураш кетган йилларда адиб «Зангори кема капитани» қиссасини ёзиб, илғор кучларни бадний образларда улуғлади.

У колхоз меҳнатини тўғри уюштириш, меҳнатга яраша ҳақ тўлаш ва шу борадаги ўз мулоҳазаларини «Ҳилола» қиссасида баён қилди. Бадний жиҳатдан анча пишиқ бўлган бу асарда автор колхоз бухгалтери Ҳилола билан, унинг ҳаётидаги ортиқча исрофгарчиликка аёвсиз бўлган қарашлари билан колхоз хўжалигини кўздан кечирди ва бир қанча фойдаланиш таклифларини ўртага қўйди. Тўғри, баъзи таклифлар мунозарали, аммо бош қаҳрамоннинг ташаббуси ва шижоати, ҳаётга муносабати, принципал ва дадиллиги, янгиллик излаш хусусияти таҳсинга сазовор. Шунинг учун ҳам «Ҳилола» қиссаси шубҳасиз урушдан сўнгги давр ўзбек прозасининг муҳим ютуқларидан бири ҳисобланади.

Иброҳим Раҳимнинг ўзбек деҳқонлари ҳаётидан кенг ҳикоя қилувчи энг йирик асари «Ҳаёт булоқлари» деб аталган эди. Сўнграк автор бу романи айтилган танқидий мулоҳазалар асосида қайта ишлади ва «Ихлос» сарлавҳаси билан нашр эттирди. Адибнинг шу мавзу бўйича олиб борган ҳаёт кузатишлари мазкур романда унинг тўлиқ ифодасини топган. Айниқса ҳаётдаги янгиликларга автор кўп эътибор берган. Асарнинг бош қаҳрамонлари район партия комитетининг секретарлари Саодат Муродова, фан кандидати ва колхоз раиси Қомилжон, илғор колхозчи киз Анорхон каби образлар шу кунги ҳаётимизнинг энг илғор намоёндаларидир.

Романда колхозларни йириклаштириш жараёнидаги асосий конфликт йириклаштиришга қарши қайфиятда бўлган кишиларнинг ҳаракати туфайли пайдо бўлади ва ушбу қайфият Умарали образида умумлаштирилган. Авторнинг танқидига дуч бўлган салбий образлардан яна бири Ғози бўлиб, асар воқеалари давомида автор уни изчил равишда фош қилиб беради.

Асарнинг бадий хусусиятлари ҳақида ҳали ҳам баъзи танқидий фикрларни билдириш мумкину, аммо бу асар ўн-ўн уч йилдан буён ўқувчиларимиз томонидан севилиб ўқилаётгани ва адабиётимиз тарихининг мулки бўлиб қолганини асло инкор этиш мумкин эмас.

Иброҳим Раҳим — изланувчан адиб. У ҳаётдаги етакчи темаларни чуқур ўрганади ва уларни имкон борича тез ҳамда кенг ёритишга интилади. Бухоро атрофида таги беҳисоб газ конларининг очилиши ва бу ҳодисанинг республикамиз экономикасида тутган ўрни қабилар адибга катта илҳом бағишлади. У мазкур темани чуқур эгаллашга киришди. Аввал айрим очерклар ёзди, публицистик мақолаларида ҳам бу темани ёритди. Сўнграк унинг «Оловкор» киссаси ўқувчиларга етиб келди. Бу асар рус тилига ҳам таржима қилиниб, адибнинг номини иттифоқимиз миқёсида машҳур қилди. Адиб худди шу мавзуда ҳужжатли фильм яратилишида ҳам актив қатнашди. Ва ниҳоят шу тема «Такдир» романида кенг ва атрофлича ишланди.

Қекса ва ёш авлод замондошларимизнинг тўлақонли образи яратилган бу романда ҳаёт йўллари ҳар хил бўлса ҳам бир такдир билан тутилган совет кишилари мадҳ этилади. Худди шулар вақили бўлган Ягона, Бардош Дадашев каби образлар ҳаётий ва бадий жиҳатдан пишиқ, улар ўқувчида ўзига симпатия уйғота олади. Совет кишининг бахтли тақдир Сурхонбойнинг ҳаётидаги саргузаштлари билан солиштирилганда янада ёрқинроқ очилади.

Бу асар ўзбек совет адабиётининг ҳозирги замон жиддий муваффақиятларидан бири бўлиб, у марказий нашриётлар томонидан кўп минг сонли тираж билан нашр этилгани ҳам тасодифий ҳол эмас, балки бу асар умумсовет адабиётида ҳам эътиборга сазовор романлардан бири эканлигини кўрсатади.

Шуларнинг барчаси Иброҳим Раҳим ўзининг энг яхши асарлари билан ўзбек совет адабиётининг иттифоқ миқёсига олиб чиққан зарбадист адибларимиздан бири деб баҳолашга асос беради.

Сўнги йилларда Иброҳим Раҳим ижодида этик проблемалар катта ўрин эгаллай бошлади. Бу ҳол унинг «Тақдир» романида ҳам, катта-кичик бошқа асарларида ҳам кўп кўринади. Адиб Шуҳрат Аббосов билан ҳамкорликда яратган «Қалбингда қуёш» фильмида эса худди шу проблема диққат марказига қўйилган. Бир оғиз сўз билан айтганда бу фильм тилдаги эмас, дилдаги қуёш мадҳи, инсоннинг безағи — унинг виждони деган гапни шпор қилувчи картинадир. Бу асар ҳам ўзбек санъатини иттифоқ миқёсида шуҳратдор қилган экан, демак, асар ҳақидаги айтиладиган ташаккурнинг бир қисми Иброҳим Раҳимники.

* * *

Ҳақиқий меҳнат халқ томонидан ҳаминша юксак қадрланади. Иброҳим Раҳим ўттиз йилдан ортиқроқ ижоди давомида жуда кўп меҳнат қилди. Москвада чиқадиган умумсовет адабий журналларининг конкурсиди голиб чиқди, партия ва ҳукумат уни орден ва медаллар билан мукофотлади. Ва у энг катта мукофот — кўп минг сонли ўқувчилар оммасининг эътибор ва ҳурматига сазовор бўлди.

Хўш, бу ҳурматларнинг чин сабаби нимада? Бизнингча, сабаб ҳалол меҳнатда. Ижодий меҳнат адибдан жуда катта куч талаб қилади. Адиб ҳам оддий инсон, унинг илоҳий қуввати йўқ. Аммо унинг барча кучи Коммунистик партия идеалларига тамомила бағишланган қалбда жодир. Прометей — инсонларга олов келтирган қаҳрамон сифатида тарихда машҳур. Назаримда, ҳар бир адиб, маълум маънода Прометейга ўхшайди, у ўқувчиларга кафтида олов келтиради. У қаҳрамонларининг қалбдаги қуёшни қутлайди. Қуёш эса ҳаёт манбаидир. Шу маънода биз бугун эллик ёшга тўлган адиб Иброҳим Раҳимни, унинг ўзидан ибора қарз олиб, «Оловкор» деб атадик. Чиндан ҳам инсонлар қалбини олов билан қизитувчи, ижодкор шахс учун бу ибора жониз, деб ўйлаймиз.

Адиб ҳозир ижодий балоғат ёшида. Умрининг иккинчи ярми асрида ҳам унга ижодий муваффақиятлар тилаймиз. Аминмизки, Иброҳим Раҳим гўзал социалистик замонамиз кишиларини улуғловчи кўплаб янги асарлар ёзиб беради, актуал мавзуларда оператив ижод қилади ва янги асарларининг ғоявий-бадиий савияси янада юксакроқ бўлади. Севимли ёзувчимизни юбилей билан қизғин олқишлар эканмиз:— Оловкор адибнинг ғайрат запаси Бухоро газидек бекиёс бўлсин,— деймиз.

Л а з и з   Қ А Ю М О В

ХИКОЯЛАР

ЧЕГАРАДАН УТГАН «ДУМСИЗ ИТ»

Кенг саҳрони қоронғилик босди. Катта ўрмон ва дарё ёқасида фақат икки кишининг шивирлаган овози эшитилаётир.

— Бугун ҳавога алланима бўлди, ёмғир ёғмоқда.

— Ўртоқ Миша, ҳушёр бўлиш керак. Бу ер «чегара», жуда нозик жой. Дарёнинг у юзидагилар худди шунақа пайтни пойлайдилар. Жосус ўз «худоси» га ялиниб, ёмғир, шамол, бўронни тилайди. «Уларнинг кўзига қум кирсин, ёмғир зўри билан постни ташлаб кетсин» дейди. Нафаси ўзидан ҳам совук.

— Бари бир, биз бўрондан ҳам, ёмғирдан ҳам қўрмаймиз. Кўзимизга кирадиган қумлар ҳали тошлар тагида босилиб ётибди. Агар тошлар ҳам кўзгалиб, қумлар кўзимизга кирадиган бўлса, бу киприklar нима қилиб турибди? Ўткир киприklarимиз кўз қорачиғимизни асрай олмаса, биз уни нима учун ўстираётимиз? Сен шунга ишонки, вақти келса киприklarимиз ҳам шу нишли найзанинг хизматини бажара олади.

Эҳтимол ҳаво уларнинг ўлкамизга заҳар ташиб ўтиш учун итдай акиллаётганларини кўриб, ғазабланаётгандир.

— Тиш-ш... шарпа эшитилаётир.

Улар икки ёққа бўлиниб, шарпани таъқиб қилмоқдалар. Баҳодир эмаклаганича белгили сада ёнига кетди. Миша дурбини билан ўз участкасини кўздан кечириётир. Ҳалиги шарпа тобора яқинлашмоқда. 200 метр узоқдан кимдир келаётир. Мишанинг гранати ҳам, Баҳодирнинг пулемёти ҳам тайёр. Лекин ёш ватанпарварларимиз

узокдан келаётганга ўқни хайф кўриб, уни тириклай қўлга туширишнинг пайидалар.

Номаълум гавда яқинлашиб қолди. Баҳодир бор овоз билан:

— Тўхта! Ким келаётир?!— деди.

— Мен, кузатувчи.

— Қимирламанг! Фамилиянгизни айтинг!

— Лейтенант Соловьев.

— Баҳодир ўз лейтенантини таниди ва жангга ҳозирлаган пулемётини ёнига олди.

— Ўртоқ начальник! Қизил аскар Баҳодир Ўсаров ва Миша Даниловлар «Н» участкада дежурлик вазифасини ўтаётирмиз. Сменани тўла ва камчиликсиз қабул қилдик. Ҳозиргача ҳеч қандай ҳодиса рўй бергани йўқ.

Лейтенант рапортни қабул қилди:

— Хизматда давом этингиз!

— Есть! Хизматда давом этамиз.

Шамол тўхтади. Унда-бунда ёмғир томчилари тушиб турибди. Миша Баҳодирнинг беҳуда ваҳмачи эканини айтди. Баҳодир ҳам жиддий тусда гапира кетди.

— Сен одам ғазабини ҳам, табиатнинг ўжарлигини ҳам, беш панжангга ўшата берма. Қизил аскар ҳар нарсадан ҳушёр, ҳар нарсадан ўткир, ҳар нарсадан кучли бўлиши керак. «Қизил аскар юрса агар, титрайди тоғлар», деган ашула бежиз деб ўйлайсанми? Агар кичкинагина шарпа эшитсанг ҳам, чегарага душман келаётибдимики, деб ўйлашинг ва бирор дарахт ёки хашакнинг бежиз қимирлашини сезсанг ҳам шу жойда кўпоровчи уя қурмаганмикин, деб мулоҳаза қилишинг керак.

Сен ҳали киприқлар тўғрисида гапирдинг, менинг бу сўзим сокчи кўзларига тааллуқлидир. Сокчи халқимизнинг бахтини сақлаш учун чегарага келтирилади. Сокчи постда турар экан, кўзи Узоқ Шарқдан Ғарбий чегарагача, Тинч океандан Болтиқ денгизигача етиб туриши ва у ғазабланганда кўзлари душман кўксини ёриб кетадиган ўткир тигдай бўлиши керак.

Яна шарпа эшитилди: Миша дурбин билан кузатмоқда.

— Ит... жуда катта ит!

* * *

— Ўртоқ начальник, рўй берган ҳодисани айтиб беришга ижозат этинг!

— Марҳамат.

Баҳодир начальниқка гапира бошлади.

— ... Уни жуда усталик билан кузата бошладик. У ёқ-бу ёққа юрди. Штабимизга тикилиб-тикилиб панжарадан ўтди-да, чинорнинг пўстлоғини ғажиб бир парчасини тишлаб кетди.

— Давом этинг, ундан сўнг нима бўлди?

— Мен яқинлашаётганимда у вайсаганича чакалак-зорга кириб, қоронғилиқда ғойиб бўлди.

— Нима учун «Тўхта! Кўтар қўлингни!» деб команда бермадингиз?

— Мен уни командага итоат қиладиган ит эмас эканини билар эдим. Шеригимнинг «кет-кет» деган товуши менга кўнгилсиз туюлди.

— Сўнгра нима бўлди?— Застава начальниғи безовталанар эди.

— У, қочиб кетди, излаб-излаб тополмадим. Мен унинг ҳақиқий итлиғига ишонмайман. Итнинг оёғи бунчалик йўғон бўлмас эди. Қашқир десам қашқир эмас, олдинги оёғидан орқа оёқлари катта...

— Масала равшан!— деди ошиқиб начальниқ,— сизга кўринган нарса ит ҳам эмас, қашқир ҳам эмас. Лекин у барча йирткич ҳайвонлардан ҳам йирткичроқ нарса! Аблаҳларнинг куни шунга қолибди-да.

— Мен уни ушламасдан қўймайман, ўртоқ начальниқ.

— Ўртоқ Усаров, сиз постга етиб боринг! У якка эмас. Даниловга ҳам буйруғимнинг мазмунини айтинг. 100 метр оралиғида бир-бирларингиз билан алоқа боғлаб турингиз. «Н» пост кучайтирилади, оралиққа секретлар қўямиз, ўзингиз билан бирга Йўлбарсни олиб кетингиз.

— Есть! Постга қайтиб бориб, Даниловга буйруғингизни топшираман. 100 метр оралиғида кузатувчилик қиламиз, ўзим билан Йўлбарсни олиб кетаман, дежурга ёрдамчи секретларни кутамиз.

— Жўнайверинг!

— Есть!

Улар тайинланган жойда туради. Баҳодир телефонда секретлар билан алоқа боғлаб турибди. Ана учинчи секретдан телефон қилдилар.

— Келаётир!..

Баҳодир ҳаммасига топшириқ берди ва ҳеч тўхтаб

бўлмайдиган ғазаб қалтироғи остида шубҳали дарахт-ларга қараб жўнади.

* * *

*

Яқиндан шивир-шивир эшитилди:

— Данилов!

— Мен!

— Узоклашиб кетдинг, юз метр...

— Эштаман!

— Ана, дарахт остига қара!

— Кўряпман, унга Йўлбарсни юбориш керак,— деди Миша.

— Шошилма, у ҳозир қўлга тушади, бизга унинг бир ўзи эмас, барча шериклари ҳам керак!

— Ҳозирча бориға барақа деявер, бошлиғи қўлга тушди, тамом. Бошқаларининг ҳам жилови ўз қўлимизда бўлади, танобидан тортсанг чувалашиб келишини томоша қиласан.

Баҳодир унинг сўзларини бўлди.

— Тиш-ш-ш, овозингни чиқарма, чинор остига яна бири келди, тупланаётирлар.

Баҳодир ва Миша! Йўлбарс орқасидан эргашиб борар эдилар. Йўлбарс заставанинг энг яхши ити, унинг ҳушёр ва чаққонлигига тараф йўк. У қўлига тушган жиноятчини заставага келтириш учун ёки тайинланган жойда сақлаб туриш учун қурол, ўк-дори ҳам талаб қилмайди. Агар у, бирон жиноятчини, коида бузувчини ушласа, унинг жиноятини исбот қилиш учун уни жиноят устида қўлга тушган жойидан бир қарич ҳам жилдирмайди, жиноятчини застава кишиларига қувонч билан билдиради.

Баҳодир Йўлбарснинг ҳаракатларини кузатиб турибди. Йўлбарс алланарсани йўқотгандек тоқатсизланаётир. Тўқнашмоқчи бўлган душман шу ўртадан йироқлашгани йўк. Фақат у кўзга кўринмайди.

Хийлакорлик ва маккорликлар ўткир кўз соқчилар ва сезгир Йўлбарс чангалидан қочиб қутулолмайди. Йўлбарс бирдан дарахт устига жойлашиб олган «ит»га ташланди.

Йўлбарс биринчи ҳаракати учун душмандан олган ўлжасини вожатийга топширди. Бу ўлжа жуда таажжубланадиган ҳодиса эди. Қизик, Йўлбарснинг оғзида итнинг бут-бутун думи турибди. Бирок бу янги юлинган ит думи эмас, балки эски пўстакдан, ясама дум экан. Сир

очилди, дарахт остида хазондек қалтираётган «думсиз ит» кўлга тушди. Уни заставага олиб кетдилар. Баҳодир Йўлбарс билан ўз постида қолди.

Баҳодир бир қиз билан учрашиб қолди. У походга қатнашиб чарчаган кишиларга ўхшайди. Бироқ у, бемаҳалда чегарага нима учун келган? Баҳодир ундан нимадир сўрамоқчи эди, ҳадиксираган қиз ундан илгарирок сўз очди:

— Яхши йигит, менинг овчи итимни кўрмадингизми?

— Итингиз йўлда адашиб қолган экан, биз уни сақлаб турибмиз. Юринг, ўзингиз билан олиб кетинг. Баҳодир уни начальник ёнига олиб келди. Баҳодир застава ёнида Данилов олиб келаётган яна бир номаълум кишини кўрди. У киши: «Яхши йигитлар, бекорга мени йўлдан қолдираётирсизлар»,— деб ёлвормокда эди. Бироқ у довулда қолган бойўғлидек шумшайган ҳолда титрар эди. Баҳодир ўзига ўзи: «бу ҳам ит қидириб юрган овчидир» деб қўйди.

* *
* .

Улар ҳодисаларни чегара дафтарига ёзиб қўйишлари керак эди. Старший дежур Баҳодир Усаров чегара дафтари тўлдираётиб маккорларнинг қилмишларига кулар эди.

Қиз итини йўқотган эмиш, начальник ҳам тоза боплади-ку: «Итингизни танийсизми? Сизлар томонда итлар камчил бўлса керакки, одамлардан янгича итлар, сунъий равишда овчи думсиз итлар ясабсизлар...» деди, начальник. Қиз индамайди. Сизларнинг совет тупроғига овга юборган бошлиқларингиз чучварани хом санайдилар, деса ҳам қиз индамайди. Улар индамайдилар, фақат ерга қарайдилар.

1939. —

ОҚ ФИНЛАР ХУРУЖИ

I

Командирнинг кўл соати миллари чегара қисмларининг патрулларидек чаққон ва шиддат билан олға силжимоқда. Қоронғи туман кишининг кўзини чимакдек тўшиб, ўрмон дарахтларини сатин чимилдиқ ичига олади. Ҳаммаёқда жимжитлик бўлгандан, командир соатининг чиқиллаган овози барала эшитилмоқда. Қисмнинг жангчилари палаткалар ичида бир-бирига бош қўйишиб ухлаётир. Бир ҳафтадан бери финлар ўқ, замбарак отади. Кеча фин замбаракларидан отилган етти снаряд икки кичик командир ва беш жангчимизни нобуд қилди. Улар яна бугун замбарак отмоқчи, яна бир нечамизни йиқитмоқчи. Биз нимагадир жавоб қайтармаяпмиз. «Отайлик, биз ҳам отайлик!» десак «йўқ, йўқ» дейишади. Ҳамма буйруқ, фақат буйруқ кутади. Буйруқсиз ҳеч иш қилиш мумкин эмас.

Батальон жангчиларининг кеча жуда эрта уйкуга тушиб, бугун ҳам уйкуда ётиши ҳам буйруқ билан бўлди. Жангчилар кўпроқ дам олиб, илк саҳар уйғонсин, сўнгра тайёрлансин, шайлансин, деган мазмунда буйруқ келди. Қундузи билан қор кураб, йўл очиб, турли тайёргарлик кўрган жангчилар дам олмоқдалар, кўплари кўзи юмуқ ухлагандек ётишибди. Лекин қўмондон жанговар минутларни кутиб, енгил нафас олади. Одатда бундай чоғлар жангчининг уйқуси «Бисмиллодан қочган шайтондек» қочиб кетади... Ҳамма буйруқни, фақат буйруқни кутади...

— Подъём! — команда берилди. Жангчилар бутун снаряжениялари билан саф тортиб турибдилар. Комиссар кўйин фонари ёруғида буйруқни ўқиди. Ҳамманинг юзида кулдиргичлар ўйнади, кўзлари пирпираб чакмоқдек ялтираб кетди. Комиссар фонарни ўчирди. Чегарада, айниқса шундай масъулиятли минутларда ёруғ чиқариш ўзини-ўзи душманга тутиб беришдек сўз эди. Кейин комиссар меҳрибонлик билан ўз жангчиларига қаради, қисм командири ҳам қаради. Уларнинг ўткир кўзларида ватанпарвар кишиларга хос тетиклик, шодлик, бирикиш ва мушт бўлиб ғужумланаётган панжалар ва қоронғилик жимжимаси орасидан ярқираб турган садаф тишлар кўринарди.

Ана фронт. Вишка устида дурбинли Шюцкорлар турибди. Вишка атрофларида найзали кишилар, батареялар, пулемёт уялари, ўт сочувчилар отряди ва сапёрлар турибди. Улар ҳам команда кутаётирлар, биз ҳам.

Батареялар тилга кирган. Улар зарбидан осмонда момақалдироқ пайдо бўлди, ерлар ларза билан тебрана бошлади. Чегара уйларининг ойнаклари ва деразалари синиб учиб кетган эди. Оёқ остимиздан узилиб чиқаётган снарядлар олачипор ёғочларнинг орқасидан иш кўрсата бошлади. Дарахтлар синиб, барглари тўкилар, ярим музлаган кўлларнинг балчиқлари кўкларга кўтарилиб яна ерга тушарди. Уша ёқда кўзимизга снаряд кўкка кўтарган погонлар ва киши гавдалари кўринарди. Энди тонг отаётган бўлса ҳам, Фарбий ўрмон кун ботаётганда уфқда пайдо бўладиган ўлик офтоб шуъласи каби қизғиш, қорли ерлари эса кулдек қора кўринарди. Артиллерия кононадаси тўхтади. Пиёда аскарлар аллақачон чегара лентасининг нариги томонида юрардилар. Сапёрлар қулоқларига боғлаб олган асбоблари билан миналар қидириб, куракларида қорлар кураб борардилар. Улар очган йўл, улар тозаллаган дала ва улар қурган кўприклардан тинмай қизил юлдузли аскарлар, танклар ўтарди.

— Халқимиз учун олға! «Ленинград хавфсиз қилинсин! Буюк Ватан учун ура... урра!..» деган товушлар қайта-қайта кўтарилар ва жаранглаб кетарди.

Финлар — Шюцкор бандитлар сира истамай, ночор ва ночор миналик дала, балчиқли кўл, тиканли тўқай ва ўрмонларни ташлаб орқага чекинардилар. Қизил Армия қисмлари олға ва олға юрарди. Уларни боши берк тор ва

қорли йўл, қорли ўрмонлар, ялмоғиз балчиқзорлар кутарди. Дарахтлар устидан отилаётган ўқлар ва пистирма пулемётлар кутарди. Бироқ, совет азаматлари тизза бўйи қор ва музламаган алдамчи балчиқларни кечар, жон олиб, жон бериб, ҳамон олға борардилар...

II

Кечаси билан тинчлик бўлмади. Ҳар қайси дарахт ва ҳашакнинг остидан милтиқ товуши чиқиб, ўқлар учарди. Субҳидамда, фақат субҳидамдагина дайди ўқлар фронт отишмаларига айланди. Оқ финлар кеча кечаси тарқалиб кетган рота ва қисмларини тўпламоқда. Оқ финларнинг қидириш сигнали тинмай ишлаётир. Тонготарда бошланган ҳаракат анча оғир бўлди. Торгина ноқулай йўллар яна торайиб зовурларга айланиб кетган эди. Бу йўлларда совет ва фин снарядларининг воронкалари, гильзалари ётибди. Ҳар бир қадам йўл тузатилиши ва тозаланиши керак!

Қизил Армия қисмлари уч эшелонга бўлиниб бораётир. Фронгда юзма-юз турганлар биринчи, ундан кейингиларни иккинчи ва учинчи эшелон деб айтилади... Биринчи эшелонда борувчиларнинг кўпи инженер қисмлари, сапёрлар ва пиёдалардир. Улар ёнида ва орқасида танклар... Бу жойда хусусият бошқа урушларнинг шароитидагидек эмас эди. Шунинг учун ҳам танклар пиёдалар олдида эмас, улар орқасида ва сапёрлар кетидан борарди. Йўл бузуқ ва хавфли. Ўқ визиллаб, олдинги сафдаги кишиларни аридек чақиб олмоқда. Душман пистирма бўлиб олган, отади, отади...

Жангчилар ғазабланадилар. Душманни тириклайин ушлаб сазойи қилгиси келади ва олға ташланади. Яна бир неча кишиларнинг бадани ари чакқандай бўлади, иссиқ қон оқади... Жангчилар олға силжимоқдалар... Йўлда чакалакзорли ўрмон, балчиқлик кўл ва снаряд кўйган зовурлар кўндаланг турибди.

— Сапёрлар ишга!

Милтиқ ва пистолетлар билан қуролланган, елкасига белкурак ва белига ойболта осган бир нечта жангчилар келиб, лейтенант Радионовга честь беришди. Улар ишга тушдилар. Ҳар ким ўз ишини қилади, бири ер ковлаб чуқурликка ташласа, иккинчиси текислайди, учинчиси эса

устини котиради. Сўнгра бир-бирлари билан иш алмашади. Лейтенант жуда секин ва қисқа гапиради.

— Яна беш замбар тупрок.

— Есть, яна беш...

Буйруқни такрорловчилар ҳам жуда паст товуш билан ва жуда тез гапирадилар. Бир ёқдан текисланган йўл яна иккинчи ёқдан ўйилмоқда. Оқ финларнинг снарядлари ҳеч узилмай портлаб туради.

Танклар олға қараб югуриб кетишди, орқасидан пиёдалар... Сапёрлар бўлса танкларнинг қанотига ва думларига осилиб кетаётирлар. Танклардан орқада қолиш сапёрлар учун уят, сапёрларсиз олға кетиш эса, танклар учун хавф-хатар эди. Улар бир-бирларига боғлиқ ва жуда дўст.

Фронтнинг бошқа участкаларида биринчи эшелон қисмлари йўл-қилиш билан овора эди. Қисмлар билан ер телефон орқали сўзлашадиган ва ўзаро берилаётган маълумотларда, оқ финларнинг жуда катта қаршилиқ билан чекинаётгани ва қизил аскарларнинг ўқ ва оловлар орасидан йўл очиб, олға бораётгани айтиларди. Батальон, полк ва дивизия штабларига тўпланган доклад қоғозларида бугун етти километргача олдинга юрилгани айтилса ҳам, ким қанча ва нималар йўқотилгани айтилмаган эди. Булар жуда қисқа айтиларди: «Талафот икки томонда ҳам бор!» Ҳар икки томоннинг кўрган талафоти ҳисобга олинмоқда...

III

Ҳамма осмонга қаради. Қизил юлдузли учар кушлар кўкда ёйилиб борарди. Учтадан, тўққизтадан ва ўттиз еттитадан... Жанговар ҳаво кемалар душман «нонуштаси» учун насибалар олиб борарди. Уч кундан бери кеча ва кундуз тепамизга душман аэропланлари келаётир. Улар бомба ва суюқ ўт ташлайди, пулемётлардан ўқлар ёмғири қуяди. Дала аэродромларида шайланиб турган қирувчи самолётларда совет лочинлари кўтарилгач, улар ўрмонлар орқасига қочишади. Бизникилар қувлаб Вийбурггача, Хельсинкигача узатишади. Ёки қанотига сув пуркаб ўрмонларда, зовур ва жилғаларда қолдиради. Ҳаво кемаларимизнинг штурвали Чкалов ва

Серов каби устозларнинг моҳир шоғирдлари кўлида. Улар ҳарбий завод, истеҳком ва казармаларга «Ворошилов килограммлари»ни ташлайдилар. Оппоқ қор остидан қора тупроқлар ёки батареяларнинг ғилдираклари кўтарилиб, офицерларнинг погонлари куяётгандагина қайтадилар. Қизил Армия жангчилари арчаларнинг паналарида, тошларнинг орқасида пайт пойлаб турибди. «Бомбавоз» лардан сўнг уларинг «урра» овози ва найзаси ишга тушади. Ана: қисм командири қараб турган дурбиндан қор ва тупроққа кўшилиб кетган гавдалари инграб ётган шюцкорлар кўринаётир...

IV

Батальон Кулки Ярви қишлоғига яқинлашганда душманнинг замбарағи ҳам, миномёти ҳам жим қолди. Фақат қоронғилик ичида буруқсиган тутун кўринарди. Кечагина бу қишлоқда оқ финларнинг икки полки ва бир миномёт батальони турган ва улар отган миналар икки танкимиз ғилдирагини узиб ташлаган эди. Ўқнинг қаёқдан учиб келаётгани кўринмаса ҳам унинг гуриллаган товушидан ўқнинг қаёқдан чиқаётганини билса буларди. Снарядлар чиқаётган томонни эса, зарбига қараб билиш мумкин. Ҳар бири одамдек келадиган оғир снарядлар ҳам учиб келаётганида киши кўзига илинмайди, фақат хаёлдек тез ва аридек ғўнғиллаб ўтади. Қишлоққа киришда ҳам душман батареяси индамади, аммо пистирмадаги пулемётлар уяси бузилган чумолидек тўзий бошлади.

Кечки пайт, қишлоққа Қизил байроқча осиб қўйиш учун шунча қидириб бутунроқ бир иморат топа олмадик... Буруқсиган тутун ҳали ҳам тугагани йўқ. Қишлоқ куяётир, ёғоч уйлар уч кундан бери ўт ичида. Нега бундай? Бизнинг самолётларимиз ҳеч маҳал куйдирувчи бомбалар ташламаган, батареяларимиз қишлоққа ўт очгани ҳам йўқ. Мина ташламасданоқ нега булар ўт ичида?

Финляндиянинг 33 минг кўли бор. Агар финлар давлати 388 минг квадрат километрли майдонда бўлса, шунинг учдан бир қисми кўл, тўқайзорлик ва қолган қисми ўрмон. Одамлар қаерда яшайди? Одамлар чакалакзор ўрмонларнинг ковак кандикларида, жилға бўйларида ва кўл ёқаларида яшайдилар. У ерда одамлар ҳар турли

умр кечиради. Шаҳарда яшайдиган кишилар ҳам бор. Уларнинг кўпи буржуйлар дейлади. Бу қишлоқ Ладога кўли билан Болтиқ денгизидан оқиб турган Випурий куйилмаси ўртасида. Бу жойнинг Қалъа бўйи дейдилар. Батальон командирлари қишлоқни оралаб юрибди. Қўққайиб кўринган мўри туйнуклари, уюлиб ётган ёғочлар ёниб кулга айланмоқда. Капалакдек учиб тушаётган қор ёнғинининг жаҳлига тегяпти. Олов дам қорайиб, дам қизариб кетяпти.

— Эҳ, бу уй қандай чиройли экан...

Жангчилар бу гузал иморатларнинг тақдирига қанчалик ачинмасинлар ёнғинни тўхтатиб бўлмас эди. Иморатлар эса, бир-бирларига ўчакишгандек алангаланиб ёнар эди. Кун қорайиб кетди. Олдинги қатордаги урушаётган жангчиларга яна смена юбориш керак, улар уч соатдан бери окопда. Ёнаётган қишлоққа яна миномёт ўтлари тушаётир, уруш борган сари авжига чиқмоқда. Жангдан қайтувчи аскар ва командирларга иссиқроқ ёки қуруқроқ жой керак. Улар бир неча соат қор босиб ва қорга босилиб турибдилар. Окоп ҳам қорда, истеҳкомлар ҳам қор ичида. Биқининг қор ёки балчиққа батади, чиғаноқларинг зиркирайди, тизза кўзлари ҳам безиллайди. Шуларнинг ҳаммаси қор ёки балчиқдан бўлади. Қор кишига тошдан қаттиқ, игнадан нишли, заҳардан аччиқ ва симобдан суюқ сезиларди. Аммо унинг яхши хусусиятлари жуда кўп. У, юзларини совуқ олган кишиларга даво ҳам бўла олади. Уч кунгача қор устида ва қор остида ётиб юрдик, қор — тўшак, қор — кўрпа эди.

Бугун қишлоққа кетдик. Тепаси ёпик, атрофи берк жойда ётиб ором олишни истайди киши. Командирлар ўт ичида бутун қишлоқни кезиб чиқишди.

— Жой топдик!— лейтенант Радионов майорга доклад қилди.

— Қанча?

— Бир уй, икки ертўла!

— Яхши, уни тозалангиз, ертўлага икки батальон, уйга эса, уч пиёда ротаси жойлансин!

— Есть!

— Қолган жангчилар учун шалашлар қилингиз.

— Есть ўртоқ майор! Майор Журавлев биринчи эшелоннинг бошлиғи эди. Дивизия ўрмон ва қўл бўйларидан қишлоққа кўчиб келгач, Қулки Ярви қишлоғининг гарнизон бошлиғи бўлиб қолди. Кейин лейтенант Радионовни

гарнизон комендантлари этиб тайинладилар. Комендантнинг иши жангчиларни гарнизонга жойлаштириш ва гарнизон муҳофазасини уюштиришдан иборат эди. Радионов етти жангчи билан ёнмай қолган уйга ва топилган ертўлаларга борди. Уйнинг деразалари синдирилиб ташланган, устунлари арралаб қўйилган эди. Радионов биринчи уйга қадам қўйгани ҳамон катта эшик ағанаб тушди, уст-устига миналар портлади. Қўчадан келаётган кишилар мина ўти кўтарилиб кўкларга чиқараётган том сополларини кўрдилар. Яна уст-устига портлаш овозлари эшитилди... Портлашдан кейин жангчилар Қизил аскарларнинг жонсиз жасадларинигина топдилар.

Гарнизон комендантлари эса, қўзларини юмиб, ҳушсиз ётарди...

1939

КАВКАЗ

I

Финляндия жангларини тамомлаб Кавказга бормоқдамиз.

Кавказ тоғларга ва боғларга сероб жой!

Боғлар ширин-шакар меваси, хушбуй гулу райҳони, соя салқини ва сайроки булбули билан кишини ўзига қанчалар ром этса, тоғларнинг ҳам ўзига хос жозибаси борки, бир боқсангиз дилингиз боғланиб қолади.

Менинг шинавандаларга айтмоқчи бўлган еттита гапим бор. Еттови ҳам бир тоққа, у тоғ эса, еттовига боғлиқ. Сиз ушбу сатрлар орқасидан эргашиб бора берсангиз, улар сизни худди ўша тоққа, ўша боққа, ўша гулхан, ўша майдон, ўша саҳро ва бир тарвузни иккига бўлиб, оқу қизилга ажратиб турган қирғоқларга олиб боради!

Бизни бу ёққа катта иштиёқ — Ватан олдидаги муқаддас бурч олиб келди, биз келаётирмиз.

Эшелонимиз дарё кўпригини босиб ўтиб тўхтади. Биз, йигирма яшарли казакни комиссар, комиссарни ёзувчи, ёзувчини академик қилган дарёга тикилардик. Дарё сувлари жимирлаб вагонларимизни аллалар, гоҳи жимжимасини бузиб, сапчиб бизга ташланар, қизил юз ва юлдузларга қарар эди.

— Лўли боласимисан?

Станцияда одам жуда кўп эди. Қазаклар... Лўлилар... Лўлиларнинг «балалайкаси» чилдирмадай чарсиллаб «Тинч Дон»ни ўйинга солар эди.

Улар мени лўлига, фронтга кетган лўли болаларига ўхшатибдилар. Қорли, изғиринли Кавказ, офтобли Кав-

каз... Менинг жавобимдан кейингина англадиларки, мен улар ўхшатган болалар тоифасидан эмасдим.

Поезд юриб кетди. Бизни гулга кўмган кишилар орқада қола бошладилар. Биз, кишилар берган гуллари-мизни совет халқининг севиқли ёзувчиси Михаил Шолоховга тутдик. Ватанпарвар большевик ва руҳ инжене-ри гулларга ўралган «Тинч Дон»ни бизга узатди:

— Қисм библиотекасига!— деди у.

— «Тинч Дон»ни ўқидик ва «Тинч Дон»ни ўз колхозимиз билан кўрдик. Аксенийлар трагедияси, улуғ граждандлик ва Дон тарихини яратувчи қаҳрамонлар ҳозиргина бизни кузатиб, орқамиздан гуллар отиб қолдилар.

Дон қолди! Донга ёнбошлаган Ростов ҳам қолаётир. Шаҳар ҳамон бизни кутар ва кузатар эди.

Масалан: минг-минг машиналари билан комбайн заводи орқамизда бизни узатиб келаётган бўлса, минг-минг учар отлари билан комбинати ва бир неча комбинатлар қизил байроқларини ҳилпиратиб йўлимизга чиқиб турмоқда!

Дон — биринчи отлик армиянинг туғилган, ўсган, вояга етган жойи! Семён Будёнийни машҳур қилган, арғумоқ отларни етиштирган, машҳур «пулат дивизия»га қайиқлар берган ва атаманларни домига тортиб кетган ҳам ана шу «Тинч Дон» эди.

Ўзи тинч бўлгани билан Дон ҳам кўпни кўрган.

— Ростов — Доннинг лабғардони, штаби! Дон бутунча Ростовга итоат қилади! У 20 йилдан бери шаҳарга электр қуввати беради, балиқ беради, у 315 минг гектар экинни суғоради. Қайиқ ва пароходларни елкасида кўтариб юради!.. Борингки, ростовликлар нима деса ўшани қилади.

Совет Иттифоқининг Қаҳрамони Антон Рижиков Дон балиқчиларидан. Унинг отаси 19 йил балиқ овлаб, бир қайиғи иккита бўлмаганидан кейин, тутган балиқларини атаманлар олиб кўя берганидан кейин ўзини ана шу Донга ташлаб фарқ бўлган. Антон отаси ўлгандан кейин ҳам балиқчилик қилган, отасидан қолган қайиқни атаман Гайдук тортиб олгач, Дондан кетиб қолган...

У ўша... сеvimли ва мудҳиш Донни бир неча йилдан бери энди кўраётир.

Антон, Дондан кетиб Волгага борган. Қарол юриб эзилгач, азоб берган бойлардан кетиб, ўқишга кирган. У сув инженери унвонини олган. Рижиковнинг ҳарбийга

келганига ҳам 8 йил бўлди. Икки йилдан бери лейтенант Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонини олганига ўттиз бир кун бўлди! У бу унвонни Финляндиянинг қорли ўрмонларида тоғни-тошга уриб юриб олди.

Поезд кетаётир. Дон дарёси Антон Рижиков олдида юзи шувут кишилардай мўлт-мўлт қилиб, орқасига қарамай оқар эди...

II

Салом Боку!

Куюқ туман шаҳарни кўмиб кетмоқчи, туман ҳаводан ёмғирлар сингари ёғилиб, булутлар каби атака қилаётир. Шаҳарнинг ҳаво ҳужумига, туманларга қарши чоралари бор. Қоронғилик атака бошлаганида ўн беш миллион лампочка бирданига «ялт» этиб туманни шаҳар зонасидан қувлаб юборди. Йиғилаётган булут шаҳар боғларига, асфальт кўчаларга тушолмай, шаҳар устида парвоналардай айланиб юради. Тонг отганда ноилож қайтиб кетади!

Шаҳарнинг бир миллион ёши қариси ва йигит-қизлари бор. Шаҳар жуда обод! Уни кунчиқардан, кунботардан баланд-баланд тоғлар тизилиб томоша қилиб туради. Жанубда бўлса, Каспий суви унинг жамолини кўрмоққа ошиқи беқарор бўлиб, денгиздан бўйинини чўзади, сапчиб-сапчиб чиқа олмагач, зарда қилиб ўзини портларга уради, тўлғанади, тўлқинланади.

Шаҳар Ильич чироқлари билан товланиб турибди. Биз шаҳардан кўзимизни узмаймиз. Аскарлар ва сулаймонлар, гулчехралар ва осиелар айланишиб юришибди. Бировлар шошилиб орқа-олдига қарамай, бошқалари оҳиста ва оҳиста... яна бировлар қўлтиклашиб ўтаётирлар.

Шаҳарда бир миллион киши яшайди! Ана шу бир миллион киши ёш ва қариларнинг ҳаммаси бизни кўргани келибди шекилли, деб ўйладим. Улар — ишчилар, кончилар, артистлар, ёзувчилар.

— Сен мусулмонмисан?— деб сўради бир чол.

Озарбайжонлик чолнинг сўзларини тушундим, у ҳам менинг сўзларимни тушунди. Қаршимда оппоқ соқолларини силаётган чол 1916 йили мардикор бўлиб тошкентлик Рихси Додхонинг ўғли Раҳматилла эвазига... «Оренбург бориб, ўрмон ичига йўл солган» экан. Ўшандан бери

каз... Менинг жавобимдан кейингина англадиларки, мен улар ўхшатган болалар тоифасидан эмасдим.

Поезд юриб кетди. Бизни гулга кўмган кишилар орқада қола бошладилар. Биз, кишилар берган гуллари-мизни совет халқининг севикли ёзувчиси Михаил Шолоховга тутдик. Ватанпарвар большевик ва руҳ инженери гулларга ўралган «Тинч Дон»ни бизга узатди:

— Қисм библиотекасига!— деди у.

— «Тинч Дон»ни ўқидик ва «Тинч Дон»ни ўз колхозимиз билан кўрдик. Аксениялар трагедияси, улугъ гражданлик ва Дон тарихини яратувчи қаҳрамонлар ҳозиргина бизни кузатиб, орқамиздан гуллар отиб қолдилар.

Дон қолди! Донга ёнбошлаган Ростов ҳам қолаётир. Шаҳар ҳамон бизни кутар ва кузатар эди.

Масалан: минг-минг машиналари билан комбайн заводи орқамизда бизни узатиб келаётган бўлса, минг-минг учар отлари билан комбинати ва бир неча комбинатлар қизил байроқларини ҳилпиратиб йўлимизга чиқиб турмоқда!

Дон — биринчи отлиқ армиянинг туғилган, ўсган, вояга етган жойи! Семён Будённийни машҳур қилган, аргумоқ отларни етиштирган, машҳур «пўлат дивизия»га қайиқлар берган ва атаманларни домига тортиб кетган ҳам ана шу «Тинч Дон» эди.

Ўзи тинч бўлгани билан Дон ҳам кўпни кўрган.

— Ростов — Доннинг лабғардони, штаби! Дон бутунча Ростовга итоат қилади! У 20 йилдан бери шаҳарга электр қуввати беради, балиқ беради, у 315 минг гектар экинни суғоради. Қайиқ ва пароходларни елкасида кўтариб юради!.. Боринги, ростовликлар нима деса ўшани қилади.

Совет Иттифоқининг Қаҳрамони Антон Рижигов Дон балиқчиларидан. Унинг отаси 19 йил балиқ овлаб, бир қайиғи иккита бўлмаганидан кейин, тутган балиқларини атаманлар олиб кўя берганидан кейин ўзини ана шу Донга ташлаб фарқ бўлган. Антон отаси ўлгандан кейин ҳам балиқчилик қилган, отасидан қолган қайиқни атаман Гайдук тортиб олгач, Дондан кетиб қолган...

У ўша... сеvimли ва мудҳиш Донни бир неча йилдан бери энди кўраётир.

Антон, Дондан кетиб Вөлгага борган. Қарол юриб эзилгач, азоб берган бойлардан кетиб, ўқишга кирган. У сув инженерни унвонини олган. Рижиговнинг ҳарбийга

келганига ҳам 8 йил бўлди. Икки йилдан бери лейтенант. Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонини олганига ўттиз бир кун бўлди! У бу унвонни Финляндиянинг қорли ўрмонларида тоғни-тошга уриб юриб олди.

Поезд кетаётир. Дон дарёси Антон Рижигов олдида юзи шувут кишилардай мулт-мулт қилиб, орқасига қарамай оқар эди...

II

Салом Боку!

Қуюқ туман шаҳарни кўмиб кетмоқчи, туман ҳаводан ёмғирлар сингари ёғилиб, булутлар каби атака қилаётир. Шаҳарнинг ҳаво ҳужумига, туманларга қарши чоралари бор. Қоронғилик атака бошлаганида ун беш миллион лампочка бирданига «ялт» этиб туманни шаҳар зонасидан қувлаб юборди. Йиғилаётган булут шаҳар боғларига, асфальт кўчаларга тушолмай, шаҳар устида парвоналардай айланиб юради. Тонг отганда ноилож қайтиб кетади!

Шаҳарнинг бир миллион ёши қариси ва йигит-қизлари бор. Шаҳар жуда обод! Уни кунчиқардан, кунботардан баланд-баланд тоғлар тизилиб томоша қилиб туради. Жанубда бўлса, Каспий суви унинг жамолини кўрмоққа ошиқи беқарор бўлиб, денгиздан бўйинини чўзади, сапчиб-сапчиб чиқа олмагач, зарда қилиб ўзини портларга уради, тўлғанади, тўлқинланади.

Шаҳар Ильич чироқлари билан товланиб турибди. Биз шаҳардан кўзимизни узмаймиз. Аскарлар ва сулаймонлар, гулчехралар ва осиелар айланишиб юришибди. Бировлар шошилиб орқа-олдига қарамай, бошқалари оҳиста ва оҳиста... яна бировлар қўлтиқлашиб ўтаётирлар.

Шаҳарда бир миллион киши яшайди! Ана шу бир миллион киши ёш ва қариларнинг ҳаммаси бизни кўргани келибди шекилли, деб ўйладим. Улар — ишчилар, кончилар, артистлар, ёзувчилар.

— Сен мусулмонмисан? — деб сўради бир чол.

Озарбайжонлик чолнинг сўзларини тушундим, у ҳам менинг сўзларимни тушунди. Қаршимда оппоқ соколларини силаётган чол 1916 йили мардикор бўлиб тошкентлик Рихси Додхонинг ўғли Раҳматилла эвазига... «Оренбург бориб, ўрмон ичига йўл солган» экан. Ушандан бери

Тошкентни кўрмаган эмиш. «Рихси Додхо қаёқда экан?» деб сўрайди у. Чол менинг жавобимни эшитгач, соқолларини қимирлатиб кулди, кула бериб кўзларидан ёш чикиб кетди...

Ишчилар, кон ишчилари ва уларнинг болалари улар билан цистернада нефть ва бензин олиб келибдилар.

— Танклар, машиналар, самолётлар учун!

Шаҳар кора олтинлар шаҳри, нефтлар шаҳри, фақат кора олтинларнинггина шаҳри эмас, балки оқ олтинларнинг ҳам, маданиятнинг ҳам, Низомий ва Охундовларнинг ҳам шаҳри! Революционер шаҳар, йигирма олти комиссарни яратган, ўз бағрида яна бир неча комиссарни етиштирган шаҳар!

— Сизлар бору бизлар бор!— Улар Қизил Армиядан хурсанд.

— Агар... кечаги самолётлар...

Нефтчиларнинг олдида ошқовоқнинг ёғини олган авлиёлар ҳам ип эшолмайди... Нефть ишчиси Оллоёров нима учун учта орден тақиб юрибди? У ҳар парма солганида ернинг киндигини суғуриб олгандай бўлади! Ахир мамлакатга керакли бўлган нефтнинг учдан икки қисмини улгуриб бериш осон ишми? Оллоёров ва оллоёровчилар бўлмаса Кавказ тоғлари бировга нефть беради дейсизми?

Нефть бўлмаса машиналар, тракторлар, танклар ҳам юрмайди. Нефть бўлмаса самолёт учмайди, пароход сузмайди, паровоз қимирламайди! У ўлик темирга жон киргизади, тил киргизади, кўл, оёқ, қанот беради, ҳар хил ҳунар ва ҳаракатга солади.

Мана нефтнинг кучи!

Шу кучни асраш, тежаш ва сақлаш керак. Бегона ва биринчи бегона самолёт пайдо бўлганида нефтчилар нималар қилмайдилар? Ҳар бир парма зенит, ҳар бир ишчи зенитчи ва пулемётчи!..

Каспий сувлари денгиз қирғоқларига бўй чўзиб, бизни томоша қилмоқчи, шаҳрига тўйиб оқмоқни истайди. Бизни кўргиси келса, нефтларга тўйиб олгиси келса, майли кўрсин... Аммо буни аллакимларга айтиб қўймаса бўлди. Майли айтса айта берсин! Шундай десинки, Совет Кавкази — нефть! Нефть — олтин! Олтини эса одамлар десин.

Ундан жанубий портлардаги шляпали кишилар сўрасалар, майли айтсин, айтсинки, Боку — бу нефть! Нефть

эса харакат! Ҳаракатлар эса, душман учун зенит ва касофат!

Поездимиз ашула айтиб, ғилдираклари бўлса чилдирма, дўмбиралар чалгандай жўнаб кетди.

— Хайр, Боку!

III

Паровоз бу хилда ҳеч қачон тез юрмаган эди, учиб кетаётир, учиб! Бокуда бир неча тонна запас нефть ғамлаб олгани учун ҳам унинг оёғи илдам. Икки томонимизни дозорлардай қуршаб олган тоғлар кўзимизга ленталардай кўринаётир. Нима бўлди? Кўзимиз қамашдими? Тоғлар ҳам учиб кетаётир, паровоз олдинга, тоғлар орқага... Баъзи бир майда-чуйда дарахтлар у ёнда турсин, катта-катта чинорлар, симёғочлар ҳам кўзга илашмаётибди.

— Мана нефтнинг кучи!— дер эдик.

Озарбайжон қолиб кетди. Энди грузин қишлоқлари; паст-баланд уйлар тизилиб ўтаётир. Ана грузин қизлари билакларига мис кўзалар солиб, булоқларга сувга кетаётирлар. Уларнинг сочи иккитадан қилиб ўрилган ва орқасига ташланган. Ана йигитлар ҳам, болалар ҳам сувга кетаётирлар. Уларнинг орқасида мис ва сопол кўзалар, чилвир билан боғлаб олганлар...

Тарихий ва қадимий жойлар кўз олдимиздан ўтаётир. Ана Гурий шаҳрига кетадиган йўл ҳам ленталардай чўзилиб ётибди.

Бу жойлар қадимги ва муъжизали жойлардир. Бу жойлар етти юз йиллик тарихнинг эгаси «Йўлбарс терисидаги паҳлавон» ларнинг юрти, Тариел, Афтандил ва Шомиллар кезган жойлардир. Оржоникидзе, Царетели ва Арсенлар ўсган водийлардир. Бу жойлар Шота Руставелини яратган, буюк Маяковскийни ўстириб ва сайратган, Пушкинлар, Лермонтовларга илҳом берган жойлардир!

Кўзларимизни катта очиб қарасак ҳам тарихий жойларнинг ҳамма ҳаммасини кўришга улгуролмас эдик.

Ана, лимонлар, апельсинлар... Улар шу жойда пишиб шу жойдан мамлакатга тарқалади! Шундай мамлакатни яратганлардан айлансанг ҳам оз!

Тбилиси кўчаларини айланиб чиққан киши дафъатан «офарин!» дейди ва ёқасини ушлайди. Шундай! Тасанно қолади... Шота Руставели проспекти акация дарахтлари,

асфальт, скверлар, революция сквери... Боринги, шаҳармисан-шаҳар!

Уни «Тифлис» дер эдилар. Улуғ Октябрь революция-сигача халқлар турмасининг бири эди! Уша «Тифлис» йигирма уч йилдан бери Ленин байроғидан шуълаланиб, ўзига зеб берган. Қандини урсин уша «Тифлис», ҳозирги Тбилиси!

У Кавказнинг орқасида Қазбекнинг биқинида бўлгани билан Кавказнинг гули, гулнинг булбули, булбулнинг лирикаси бўлиб мавж уриб, гуркираб турибди.

Феникилёр — бу шаҳарнинг ҳусни жамоли! Унга ома трамвай билан чиқилади, 700 метр баландликка чиқилади! Чикаётиб, орқангга қарасанг, шаҳар ажойиб бўлиб кўринади, кишига завқ беради... Унг томонингга қарасанг уч қабр... Бири Царетели... Бири Грибоедов... яна бири...

Буюк демократ, революцион шоир Царетели! У ва улар шу кунларни, фақат шундай ёруғ кунларни истабгина, подшоҳ ва буржуазияга қарши курашган ва курашларда қурбон бўлган.

Эронда қора кучлар томонидан ўлдирилган буюк ёзувчи Грибоедовни ҳам шу жойга қўйганлар.

Боққа — боғларга, музейларга кирдик. Шота Руставели бўлимидаги қиз, Катюша: «...Бу инглизчаси, бу французчаси, бу ўзбекчаси...» дейди. Бизга «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон»нинг турли тиллар таржимасида чиққан нусхаларини кўрсатди.

Юбилейга келганларида,— дейди қиз,— худди шу жойда ўзбек шоирлари шеър ўқиган эдилар. Ўзбек тили жуда ширин, мулойим таралган эди шунда.

Унинг сўзи қисқа эди:

— Халқлар дўстлигига нима ҳам етсин!

IV

Икки ёғимиз тоғ! Арарат тоғи, яна бири Алагес!

Улар паровозимизнинг йўлини тўсмоқчи, шахтини қайтармоқчилар. Паровоз эса, дам устидан ҳатлаб, дам туннеллари остидан эмаклаб ўтиб кетаётир. Арарат тоғи темир йўлни юз ёққа буриб, жилғаларга яшириб ҳам уда қилмас эди. Паровоз эгилиб-букилиб бўлса ҳам уни топиб олаётир!

Бу йўл, XIX асрнинг бошларида ёзувчи Грибоедовнинг жасади олиб келинган йўл, Степан-Иван — Форси йўли... У орқамизда қолиб кетаётир.

... Тўртта буқа қўшилган аравада ёзувчининг жасади. Александр Сергеевич Пушкин қора от устида кўзини ёзувчи мурдасидан узмай қараб турибди. У хаёл сураётир. Эҳтимолки сургун қилинган «Кавказ асири» бўлган доҳий шоир асирлик кишанларини узиш-йўлларини ўйлаётгандир. Билолмадим — хотира ҳайкалининг ёзувини ўқиёлмадим.

Ана тоғлар...

Арабатда тарих излари... Бу ўтмишда Ҳусайн хонлигининг қамчисидан томган қон излари!.. Шундай!

Бу ерни Сардоробод дейди. Яъни XIX асрнинг бошида Ереваннинг сўнгги сардори Ҳусайнхон Арабатнинг чўққисига шаҳар солиб, қалъалар қуриб, уни «Сардоробод» деб атаган, карнай, сурнайлар чалдирган. Кимки у чўққини «Сардоробод» демаса, уни қамчи билан қирқ бир мартаба уришга буюрган! Жаллодлар одамларни ҳўлланмаган қамчи билан урган, жаллодларни эса, хоннинг ўзи урган!

Энг аввал у қалъа қурган. Сўнгра Ереван шоирларини чақиртирган.

— Қани... шеър ўқинглар! «Сардоробод» деб ўқинглар...— деган хон.

Шоирлар ерга қараганлар...

— Ўқи!— деб хон шоир Нажонни қийин-қистовга олганида шоир атрофларига ва хоннинг калтакесакдай юзига қараб бир сўз деган.

Шоир қалтираганча турган холос! Бу қалтироқ ғазаб эди! Ғазаб эса, фақат уники эмас, бутун халқники эди!

Хон, шоирни бутунича ва тиригича тошлар остига бостириб юбортирган!

Ана текислик, чақир-чуқур ва «занги зўр» лар... Булар эрамиздан VII аср илгариги Урарту подшоҳи Аргиштий I нинг қовлатган ҳовузлари, қушхоналар, қудуқлар, ертўлалар... Урарту давлатининг бошлиғи бир маҳаллар Арабат тоғларида яшайдиган қабилаларнинг сардори эди. Урартунинг сўнгги подшоҳларидан бири Гайка подшоҳ тоғ қабилаларига дарё қаздириб, дарёга невараси Эрастаннинг номини қўйган. Дарё лабига тушган саройларни эса, ўзининг номига «Армаис» деб атаган, сўнгги тарихларда «Армавир» деб аталган бу жойлар ҳозир ҳам архивлардай турибди.

Ўша дарё — ўша «Эрастахўм» ҳозир ҳам оқаётир, тарихлар каби сира тўхтамай оқаётир!

Мана Октемберён водийси. Бу жойлар йигирма йилдан бери бу ном билан аталади. Бу жойлар сизга маълум бўлган ўша Сардорободдир. Энди уни танимайсиз, ишонмайсиз....

Бу район Арарат устидаги текислик, яъни тоғ устидаги хирмон! Хирмон бўлиб хомаки хирмонлардан эмас, балки йигирма йилдан бери 5 минг 487 гектар ердан ўрик, олма, беҳи, нок ва узум тўплаётган мева хирмони, Совет Арманистонининг макони, жонажони!

Ҳаммага маълум «Наргил» суви ҳам шу жойдан чиқиб, шу жойдан тарқалади.

Асал ноклар консерваси шу жойда бўлади. Шириншакар бақлажон консервалари бунда фарам ва фарам!

«Шакароблар» яъни бир неча мевалар йиғиндиси ҳам Октемберён консерва заводида тайёрланади.

Вино... винолар бунда йигирма тўрт хил! У ёғини ўзингиз топиб олаверинг!

Винони узумдан қиладилар. Узумларни айтмайсизми... Октемберёнда 248 гектар узум!

Ана Октемберён канали. У бор бўйича тоғ тагида чўзилиб, лимиллаб оқмокда.

—... Агар фарғоналиклар эсимизга солмаса, бу канал ҳам йўқ эди!— дейишади армани оғайнилар.

Энди бу канал 5 минг гектар ерни суғоради, янги боғлар очади, қон беради, жон беради! Сал кунда бу каналдан шарбатлар, винолар ва давлатлар оқади! Гап уларни йиғиштириб олишда қолди. Каналда бойлик оқади, мана каналнинг хусусияти.

Октемберён райони даласида бундан бир аср илгари арман халқи яшар эди! Бу жойлар боғ-роғ эди! Кейин арманларни бу жойдан рус самодержавияси қувиб юборган. Советлар ҳукумати тузилгандан кейин, арман халқи бу жойларнинг ҳақиқий эгаси бўлди.

Арман — турклар пичоқбозлиги, бошкесарлиги... эҳ! Юракларим орқамга тортиб кетади! Мен ёзмасаму сизлар ўқимасангиз экан дейман. Нимага денг? Нимага десангиз хонасаллот бўлиб кетган минглаб армани оғайниларга, етим болаларга раҳмингиз келади.

— ... Менинг бурнимни кесиб ташладилар! Хайриятки, бу билан қутулиб қолдим...— дейди Саксанян.

У кексайиб қолган. Унинг кўзлари жуда катта! Шун-

дай бўлса ҳам ундаги алам ва ғазаблар ўша кўзларга сиғмаётибди. Ўша кўзлар ғазаб билан қизариб, Араратнинг нариги юзларига қарайди!..

Унинг бурнини кесган кишилар Араратнинг нарёғида! Унинг кўзлари тоғни кесиб кетаётир. Рост айтаман, у кексайган сари кучга, муҳаббатга ва ғазабга тўлаётир, элликка кириб эр йигит бўлаётир!

Ўша бош кесди бўлган кунларда арманлар бу жойларни ташлаб кетганлар. Қадимги арман маданияти ва адабиётининг мерослари тошлар остига, тоғлар орасига кириб кетишга мажбур бўлган. Арарат тоғининг ҳар жилғаси ва ҳар бир тоши арман халқининг ўз мустақиллиги, озодлиги учун қилган курашларини айтиб беради. Халқ шомиллар жангномасини ва «Довуд Сосунли»ларни ёдакасига билади! Тўғри гап, билади!

Ўша замоннинг шоири Нажон шундай деб ёзади:

«Қани менинг она юртим
Қани ўғлонлар?..
Қани булбул, қани гулим
Хеш-акраболар?
Сабил колди Сардоробод
Бунга кимлар шод?»

Инглиз археологи ва буюк рассом Роберт Керфорд XIX асрда бу жойларни кезиб чиқиб «уҳ...» тортган ва «қани одамзод?» деган.

«...Яшагучини, ўсимликни, ҳаётни кўрмадим! Ўлик картиналар... мурда водийлар...» деб ёзган ва буни инглиз журналлари босиб чиқарганлар.

Арманлар бу жойларга яна қайтиб келганлар. Уларни Октябрь революцияси олиб келган. Уй-жойли, мол-мулкли, хотин, бола-чақали қилган. Армани оғайнилар бўлса унинг эвазига бу жойларда биҳиш яратдилар. Бу Совет Арманистонининг йигирма йиллигига кўрмана!

Ана улар! Емиши ёғи-ижман, ичиши сут, қатик, қимиз ва қўлбола винолар... кийиши эса, ипак, ипак ва ипак!

V

У чолни яна учратсам албатта най чалдирар ва ўша эшитганларимни яна такрорлатар эдим. Эҳ, қандай моҳир чол. Агар уста рассом бўлганимда унинг ўша туриши — най тешиқларини тўсиб ўрмалаётган кекса қўлларини ва бу ажойиб найга ёпишган лабларини, юзидаги ҳиссиётни ҳаммасини расмга чизар эдим-да, газеталарга

берар ёки моҳир композитор бўлсам, унинг лирик машқларини нотага олар эдим, ўқувчи ўз кўзи билан кўрар эди, тингларди, завқланарди. Лекин мен журналист. Лирик оҳанглар ҳақида гапира ва ёза оламан, холос. Чол ва най қиссаси мана шундай:

Тоғ! У бизнинг тепамизда турибди... Тоғ устида тоғлар... У тоғлар устида-чи, кўк кўйлакка ёйилган кўйлар, кўзилар... Ажриқлар белга чиқади. Ажаб, ажриқ ҳам шундай бўладими? Еқангни ушлайсан киши. Бу ерни Алагес дейдилар, Алагес! У ёғини ўзингиз топиб олаверинг! Эрта баҳордан бошлаб бу ерда ёмғир ёға бошлайди. Ёмғир шу қадар ўжарки, муз бўлиб дўллар ташлайди. Ер бетида дўл доналари оқ бодроқлардай ўрмалаб юради... Булутлар тоғ устида каламушлардай чопиб юради. Кўйчивон булутларни ҳам севади, ҳам ёмон кўради! Нимага? Нимагаки, куйган сел унинг кўйларига ажриқ беради! Булутлар ташлаган дўл янги туғма кўзиларни калтаклаб бемор қилади. Шундай, унинг икки хислати бор. Биз Алагесга келганимизда, энди кўтарилиб кетаётган булутларни кўрдик. Лирик най навоси эшитилди, у бизни ўзига жалб этар эди. Кўйчивон яна най чалди. Жилғалар ичидан, катта тошлар орасидан югуришиб чиқаётган кўй ва кўзиларни кўрдим. Уларни соқоли тиззасига тушган оқ серка бошлаб чиқаётир.

«Ағоян чўққиси бир зумда кўй ва кўзилардан либос кийиб олди. Биз тепаликка эшак миниб чиқдик, ишимиз бор эди.— Ҳорманг, бор бўлинг! Кўйчивоннинг ҳикоясини эшитдик»—...«Бомбавозлар келганда тревога... чаламан — кўйлар жилғаларга, кўзилар эса кўйлар қанотига кириб кетадилар...»— Биз қизиқиб яна савол бердик. «Кейин нима булади?»— Кейин: «Отбой...» Улар қайтиб чиқадилар. Чол бомбавоз деб булутларни айтаётган экан. У ўзининг подасига шундай таълим берибдики, улар сигнал билан ўтлаб, сигнал билан сув ичар ва ухлар экан! Ҳарбий интизом?

— Ҳарбий интизом!

— Ҳа, шундай, ўртоқ командир, шундай! Мен уларни ҳар қандай ҳодисаларга тайёр қилиб кўйдим,— дейди чол,— бўрилардан ўзларини-ўзлари сақлайдилар. Тўғри, уларга итлар ёрдам берадилар! Аммо ҳаво ҳужуми бўлса, бунга қарши ит ҳам ҳеч нарса қила олмайди. Шунинг учун мен уларга ўргатдим, улар қаёққа яширинишларини биладилар.

Ййловда ажриқ белга чиқади! Бунда кўй-кўзилар, сугир ва бузоқлар пода-пода бўлиб юришади. Йилқиларни айтмайсизми, колхоз йилқилари ҳам ўтлаб юрибди. «Йўқ!» деганимизга кўймай бизни таклиф қилдилар.

— Ичинг! Бир коса ичинг!

Қимиз жуда кучли эди, маст бўлиб қолиш мумкин.

— Бир коса ичинг!

— Кабобдан енг!

— Ҳеч бўлмаса жигарини олингиз!

Подачилар бизни шу қадар меҳмон қилдиларки, у ёғини қўяверинг! Айтгандек подачилар деганим учун мени кечирингиз, колхозчилар! «Шаумян» колхозининг аъзолари!

Туркия ёзувчиси Шуотхоним 1937 йили «Тонг» газетасининг мухбири сифатида СССР га келиб, Алогес тоғлари, кўйлар, кўзилар, пода ва йилқиларга, колхоз юрларига, янги одамларга қараб ҳаваси келган ва «бу ер менинг юртим бўлса! Еки менинг юртим шу ерлар бўлса!» деган! Машҳур турк химиги Дарвиш подшонинг невараси, Стамбул университетининг профессори Исмоил Дарвишнинг қизи ва демократик ёзувчи номи билан танилган Шуотхоним 1939 йили Бутуниттифоқ кишлоқ хўжалиги виставкасини кўргани Москвага келганда, энг аввал Арманистон павильонига кирган. Ҳозирги арманлар, Совет Арманистонининг «Шаумян» каби колхозларини, боғларини ва колхоз кишлоқларини «Шарқ биҳишти!»... деган иборалар билан «Тонг» газетасида очерклар ёзган. Шуотхоним 1939 йили Стамбулда энг биринчи бўлиб арманларни ҳимоя қилган, нутқ сўзлаган, фельетон, мақола, повестлар ёзган. «Арманлар ҳам инсон ва халқ! Уларга озор бермангиз!» деб турк ва арман бошкесарлиги, қарама-қаршилигини қаттиқ қоралаган. Ана ўша арманларни Шуотхоним ўз кўзи билан кўрди. Улар бой ва бадавлат, улар СССРнинг граждани! Кўйларни кўзилатган, кўзиларни яшатган, ўтлатган ва уларга интизом ўргатган найчи чол асти стамбуллик. «У 21 йилдан бери, туғилган ва бахтсиз ёшлигини ўтказган она шахрини кўргани йўқ. Уни ўша зайилда ва ўша тузумда кўргани унда кўз ҳам йўқ!..»

У чол ўша Шуотхонимни танийди. Лекин Шуотхоним уни асло таниёлмайди. У ўзгариб кетган! Совет йигити бўлиб, ёшариб кетган!

ИККИ ЎҚНИНГ АЛАНГАСИДА

Ватан ҳимоячилари ўртасида эрталабки салом ўрнига «Хуш, сен қанча фашистни ўлдирдинг?» деган саволни бериш одат бўлиб кетди. Ҳатто дарахтларга ана шу сўзлар ёзиб қўйилган. Фронтнинг ҳар бир иштирокчиси бу саволга тегишли жавоб қилади. Аммо фашистни кўп ўлдириб, фахрланиш даражасига етмаганлар бу савол қаршисида уялинқираб қолади, шу билан бирликда ўзига яраша хулоса ҳам чиқариб олади.

Мели Йўлдошев шу саволга бир қанча вақтгача ботиниб жавоб бера олмай юрди, бу оғир хижолатдан тезроқ қутулиш ҳақида жиддий бош қотирадиган бўлиб қолди. У уч кунгача Угра дарёси бўйига фашист овига чикди, аммо ови бароридан келмади. Бу ҳам Мелига катта сабоқ бўлди, ўзича қизаринди. Ғазаб ва ҳаяжон ичида озор чекди. У фашистларнинг яқиндан келаётган ўзаро уруш ва жанжалларини; талаш ва тортишувларини бемалол эшитса-да, бадбахтларнинг қораси кўринмайди.

Бир куни фашистларнинг қаерда чуғурлашаётганини аниқлади-ю, лекин уларга қарата битта ҳам ўқ уза олмади. Кейин рота миномётчиларини ёрдамга чақирди. Миномётчилар учун душманнинг ўзи эмас, шарпаси кўринса ҳам кифоя. Бир неча залпдан кейин бояги жойдаги фашистлар вангиллай бошлайдилар, кўплари ер тишлаб қолди... Шундай қилиб, бу сафар ҳам Мели ўз қўли билан фашистни ўлдиrolмади. Аммо катта иш қилди.

Йўлдошев взводга келгач, командирига рапорт берди.
— Мен курсатиб бердим, улар отишди...

— Раҳмат,— деди младший лейтенант.

— Энди немисларни топсам миномётчиларга ҳам, тўпчиларга ҳам айтмайман, ўзим билиб ишимни қиламан,— деди у.

* *
*

Урмон ичи зим-зиё қоронғи, компаси бўлмаган киши ҳар қадамда адашиши мумкин. Ҳамма йўл ўйдим-чуқур, снарядларнинг воронкаси, окоп, траншеялар ва мина майдонлари... Ҳар бир қадамнингни ўйлаб босасан. Мели Йўлдошев кундузи билан бу жойларнинг танобини тортиб чиқди. Кўзини чирт юмиб, кўр юриши ҳам қилиб кўрди. Мана энди у тим қоронғида ўз ўртоқлари билан жанговар вазифани дадил ва чакқон бажараётир.

Мели бу жойга яна ўзи билан уч жангчини олиб келган эди. У ҳаммасига иш тақсимлаб берди. Қизил аскар Фани Каримовни чакириб:

— Бир кучоқ курук ўтин келтир,— деди. Каримов бир кучоқ ўтин келтирди. Каримов бу ўтинни нимага кераклигини билмас эди. Кечаси олдинги линияда ўт ёқиб бўлмайди. Агар ўт ёқилса, бунинг учун фашистлар ҳам, ўзимизникилар ҳам жазолайди. Сўнгра Йўлдошев команда бера бошлади:

— Ориентир № 1, ҳу, анави дарахт қорасини кўряпсанми?

— Қани, ҳа кўряпман.

— Утинни ўша ёққа олиб борасан.

— Энди сен ўртоқ Власов, Каримовнинг орқасидан бориб, қўлингдаги учала шишани ўтин устига қўясан. Вазифа мана шу. Тушундиларингми?

— Тушундик!

— Оркамдан юринг,— деди сержант Мели. Улар ўрмоннинг сўкмоқ йўли билан ариқ томонга юрдилар. Фашистлар ракета отганда дарахт панасига ўтиб, ўк отганда ерга ётиб, эмаклаб юриш билан Угра бўйига етдилар. Энг олдин Мели ечинди ва кийимларини камарига боғлаб, бўйнига осиб олди. Каримов билан Власовлар ҳам кийимлари ва ўт шишаларни елкаларига қўйиб, дарёга тушдилар. Қоронғи кечада уларни фашист пис-тирмаси кўрмас эди.

Фашистлар зонасига ўтгандан кейин, учаласи уч ёққа бўлиниб кетди. Йўлдошев разведка қилди; Каримов

билан Власовлар фашистларнинг чўққиликдаги блиндажи рўпарасига бир кучоқ ўтин билан ўзидан-ўзи портловчи шишаларни жойлаб қайтишди. Тўртинчи киши Муса Эргашев бўлса, ҳамон автомат билан бу уч оғайнининг сафари бехатар бўлсин учун дарё ёқасида кузатиб турарди. Мели Йўлдошев жангчиларни чақириб, дарё ёқасидаги стратегия жиҳатидан қулай бир тепаликка жойлади. Бу ерда бир қўл пулемёти, бир автомат ва тўққиз бешотар билан бутун отделение ётарди. Сержант команда берди:

Қизил аскар Муса Эргашев, ориентир 1, ҳу, оқариб турган шишаларни кўряпсанми?

— Кўряпман, ўртоқ командир!

— Ендирувчи ўқ билан шишага ўқ уз!

— Хўп!

Мерган Эргашев снайпер милтиғи билан бир кучоқ ўтин тепасидаги шишаларга қараб ўқ узди. Биринчи ўқ тегмади, иккинчиси бир шишага тегди ва шишалар бирданига портлаб, фашистларнинг блиндажлари олдида кўққисдан катта аланга ҳосил қилди. Қутилмаган даражада бўлган алангадан талвасага тушган фрицлар тревога кўтардилар, ваҳима билан яланг оёк, яланг бош чумолидек тўзиб қолдилар. Фашистларнинг васвасага тушиб тўзиб юриши ўт алангасида бемалол кўриниб турарди.

— Отделение, огонь!

— Йўлдошев, Власов, Каримов, Эргашев, Тожибоев ва бутун отделение ўз бешотарларидан, қўл пулемёти ва автоматларидан гала-гала юрган фашистларга қараб ёппасига даҳшатли ўт очдилар. Блиндажлардан қочиб чиққан фашистларнинг ҳаммаси ерга ёта бошладилар. Тил тортмай ўлганлар чўзилиб ётар, ярадорлар фақат инграр эди.

Ниҳоят қисқа вақтли жанг натижасида тўққизинчи рота қаршисидаги фашистларнинг 41 фрицлик гарнизони батамом қириб ташланди.

Рота командирининг полк командирига ёзадиган кундалик жанговар маълумоти Мели Йўлдошевнинг жанговар хизматларига бағишланган эди. Подполковник Маркин тўққизинчи ротага келди. Йўлдошевларнинг шу куни кечаси кўрсатган ҳарбий найранг, эпчиллик, усталик ва ботирликларига катта баҳо берди.

Қизил аскарнинг фронтдаги иши фақат милтиқ отиш,

найза санчиш ёки граната ташлашдан иборат эмас, у ҳарбий ижод ҳам қилиши — Йўлдошевдай ҳарбий маҳорат кўрсатиши керак.

— СССР Олий Совети Президиуми номидан сержант Йўлдошевни «Жасурлик учун» медали билан, бутун отделение жангчиларини «Жанговар хизматлари учун» медаллари билан мукофотлайман!— деди подполковник Маркин.

Мели командирлигидаги отделение жангчилари ўша ернинг ўзидаёқ подполковник келтирган медалларни тақиб олишди.

— Бу... Икки ўқнинг алангаси эди,— деди сержант,— юзлаб ўқлар ўтини, ғазаб ўтлари алангасини эртанги ҳужумда кўрсатамиз!

1944.

ИККИ МИНУТ ТАРИХИ

Майор Юрьев ертўладан чикди. Хариталарга тикила бериб чарчаган кўзлари билан атрофга каради. Урмон тим қоронғи. Юлдузсиз осмон сира кўринмайди. Тўп ўқлари пайхон қилган ердаги қор балчиққа тўкилган сутдек ним оқариб кўринмокда. Атрофдаги кечки отиш-малар ҳам аста-секин тинмокда. Разведкачи самолётлар фақат қоронғилик ва булутни ёриб кўкда юрибди. Онда-сонда замбараклар чакмоқ чақадилар. Юрьев оппок либосларга бурканиб олган арча дарахтларига, илон изи бўлиб кетган йўлларга кўз ташлайди.

Юрьевнинг ташвиши зўр. Унга жуда масъулиятли иш топширилган. Кўпдан бери ғарб йўлига ғов бўлиб турган «119» тепалигини у ўз полки билан ишғол қилиши ва кўшинларимизга шу томондан ғарб дарвозасини очиб бериши керак. Полк командири Юрьев ана шу муаммони осон ва кам қурбон билан ҳал қилиш учун беш кундан бери кеча-кундуз ҳозирлик кўрмокда.

Оғир пиймалар остида қор ғирчиллади ва Юрьев кўз ташлаб турган йўлакчалар томондан оқ кийимли бир неча киши кела бошлади.

— Тўхта! Ким у?

— Биз,— деди кимдир ва чинор остидаги посбонга шу кўнги паролни айтди.

Полк командири уларни таниди.

— Чақирганингиз учун ҳузурингизга келдик,— деди ва «ефрейтор Нормат Жабборов» деб ўзини танитди.

— Утиринг,— деди майор.

Ефрейтор Нормат ва унинг ихтиёридаги икки жанг-

чи — Медведев ва Ғози оға ўғли курсиларга ўтиришди. Ертўла торгина ва жуда иссиқ эди. Кичкина ясама стол устида жинчироқ липиллаб ёнмоқда. Полк командири ишчи хариталарни жинчироқ олдига ёйди:

— Сизларга энг оғир ва энг фахрли вазифа бор,— деди майор ва гапида давом этди. Мен сизларни яхши биламан. Вақтинча чекиниш давридаги баҳодирона жангларингиздан бери биламан. Бу вазифани сизлар уддалай оласизлар.

— Бажаришга ҳозирман,— деди ефрейтор Нормат.

— Энди биз вақтинча ташлаб келган тупроғимизни қайтариб олиш учун ғарбга қараб юрамиз. Қўмондонлик буйруқ қилди. Бутун Қизил Армия оёққа турди, ғарбга юз ўғирди. Бизнинг томонда фашист жоҳиллик ва қайсарлик қилаётир. «119» тепалиги бизнинг ҳужум йўлимизни тўсиб турибди. Биз шу ердан дарвоза очишимиз зарур. Эрта тонгда, соат бешда жанг бошланади. Бизнинг полк ана шу тепаликка ҳужум қилади. Сизлар тепаликдаги ўт очиш нуқталарининг овозини ўчиришингиз керак. Сизлардан икки минутлик иш кутаман.

— Бу вазифани жон-дил билан адо этамиз,— дейишди жангчилар.

— Оқ йўл,— деди майор.

* *
*

Полкнинг энг довюрак ва журъатли кишилари ефрейтор Нормат Жабборов, қизил аскар Медведев ҳамда Ғози оға ўғиллари автомат билан елкаларига сирли халта-хуржунларини ортмоқлаб чакалакзорларга, майор Юрьев айтган ишга равона бўлдилар. Уларни икки разведкачи фронт линиясидан ўтказиб қўйди. Улар тепаликка яширин йўллар орқали шарпасиз боришди. Бу сўқмоқ йўллар Норматга таниш эди. Ҳар томондан фашистларнинг бўғиқ овозлари эшитилмоқда. Йўлакчаларда автомат ушлаб патруллар юрибди. Ракеталар отилмоқда. Бричкаларда тинмай ўқ-дори ташилмоқда. Эмаклар юрган Норматнинг оқ халати баҳорда эриб битмаган кордек сарғайиб кетган эди. Агар фашистлар яна бир марта ракета отиб, шу томонга синчиклаб қарашса, Норматларни кўриб қолишлари мумкин. Норматлар фашист ўрови ичида, унинг мудофааси ичида худди бир океанда пайдо бўлган қайиқчадек сузиб юришардилар.

Бир оздан кейин ҳужум бошланиши керак. Нормат ҳаракат қиларкан, ана шу ҳужум ҳақида ўйлайди, ўйлайди-ю, яна атрофларига қарайди, «шошилишим керак»— дейди. У «119» тепалигидаги дзотга яқин борганда, дзот гарнизони пақирга кўмир солиб, кўмирни чўғ қилиб, исинмоқда эди. Уч ўғлон, дзотнинг орқа томонидан келиб, елкаларидаги қопчиқларини икки дзотнинг орқа тешигига ўрнаштирди ва боғланган чилвирни тортиб, яна орқага қайтди.

Ҳамма ишлар тайёр, аммо ҳали ҳужум бошланганича йўқ эди. Улар чакалакзорда қор окопи ичида ўтириб, шарқ шамолини кутмоқдалар. Урушда кутиш ва кўз тутишнинг ҳар бир дақиқаси йилларга тенг бўлади. Бу дақиқалар ичида кишининг бир неча ёшга кириши, қариб кетиши ёки бутунлай оламдан ўтиши мумкин. Ахир бир дақиқа орасида Нормат дори кўйган дзотдаги станокли пулемёт мўлжал билан саксонга яқин ўқ узиши мумкин, бир рота ёппасига ўқ ёғдириб, кишилар тепасига юз килограммлаб металл ташлаши мумкин, ана шундан кейин Норматларнинг хизматлари ҳам пучга чиқиш эҳти-моли бор эди.

Полк командири майор Юрьев айтган соат, айтган минут ва айтган секундда иш бошланди. Аввало полк артиллерияси фашистларнинг бетига қараб ўқ билан тушира бошлади; кейин миномётлар, кейин пулемётлар... 18 минут деганда тўпларнинг ўқи «119» тепалигини шудгор қилди. Норматлар бунинг ҳаммасини кўриб турдилар, ертўлага қочиб кираётган, йиқилиб, яна туриб, яна йиқилаётган фрицларни, осмонга совирилаётган блиндаж тўсинларини, ҳаммасини ва ҳаммасини кўриб турдилар.

Полк атакага ўтиши олдидан, ҳужумнинг 19 минут ва 20 секундида Нормат белига боғлаб юрган чилвирни тортиди. «119» тепалигидаги қопчиқ портлаб, икки дзот ер билан яксон бўлди. Дзотлар ичига беркинган 14 фрицдан иборат гарнизон яксон бўлганини кўргач, Нормат ерга ётди ва теварак атрофидан, тепасидан ҳуштак чалиб ўтаётган оқ, оққизил ўқларни кўрди. Тонг ёришиб қолса ҳам ҳаво снаряд ва миналарнинг тутуни ичида қоп-қоронғи, туман эди. Норматлар порох иси билан нафас олар эилар.

Майор Юрьев буюрган ишлар асосан тамом бўлди: душмanning муҳим позициялари, ўт очиш нуқталари ўт очишдан тўхтатилди. Бироқ фашистлар у муҳим участ-

каларга яна пулемётлар судраб келишиб, овози ўчган ўт очиш нуқталаридан ота бошладилар. Ҳужум қилиб келаётган бизнинг полк «119» тепалигида яна душман пулемётларининг ўқиға дуч келиб қолди. Бир взводдан уч киши ўлди ва етти киши ярадор бўлди... Бу жуда оғир йўқотиш эди. Майор Юрьев бу хабарни эшитгач, ўтирган жойидан туриб кетди. «Қани Норматжон? Қани Медведев», «улар нима қилишяптилар?»— Майор Юрьев ғабланди. Муҳим топшириқ билан борган кишилар кўроклик қилиб, бирор жойда пусиб ётибдимикин, деб ўйлади.

— Норматлар билан алоқа боғладингизми?— деди майор штаб бошлиғини чақириб.

— Улар икки марта сигнал беришди. Топшириқ бажарилди, деб сигнал беришди.

— Қани топшириқнинг бажарилгани? «119» тепалиги бир взводнинг ўн кишисини ишдан чиқарди. Норматларни қидиринг, тепаликдаги ўт очиш нуқталарининг овози ўчирилсин!

— Ҳўп бўлади!

Жанг борган сари даҳшатли тус олмоқда, тепаликдан юз метр пастда ерга ётиб олган полкни кўтариш қийин, ўқлар ёмғирдай ёғилаётир.

— Менга икки минутлик тинч вақт керак, икки минут...— дер эди Юрьев. Агар икки минут фашист дзотининг овози ўчиб турса, марра бизники.

*
* *

Полк штабидан келган разведкачилар шунча сигнал берсалар ҳам Норматлардан сира жавоб бўлмади. Улар жангларда қутулиш мумкин бўлган ўзгаришни кутиб ҳаяллаган ва бу ўзгаришдан фойдаланиш учун ўз постларида қолган эдилар.

Нормат, Медведев ва Ғози ўғиллари тепаликда яна тилга кирган пулемётларни битириш учун эмаклаб боришди. Юқоридан отилган ўқлар ва яқинда ёрилган миналарнинг парчалари искаб топар пашшадай гингиллар ва гўё уларни қидириб юрарди, ўқлар дам чапдан, дам ўнгдан ва бош устидан ўтиб кетарди.

Уларнинг қўлларида автомат, чўнтақларида эса гранаталар. Улар кўпорган дзот чуқурлиғига яна ўрнатил-

ган станокли фашист пулемёти олдида иккита автоматчи ўтирибди. Нормат билан Медведев пулемёт ўрнашган ернинг чап томонидан эмакляб келишди. Ғози Оға ўғли уларнинг орқасидан кузатиб турди. Биринчи гранатани ташлашлари билан пулемёт Норматлар томонига бурилди ва олақарғадай қағиллай бошлади. Қизил аскар Ғози Оға ўғли ҳалок бўлди. Дўлдай ёғилаётган ўқлар Нормат беркиниб олган тошга келиб тегар ва тошдан чиқаётган чакмоқ бирмунча ерни ёритиб юборар эди. Фашист пулемёти Нормат билан овора бўлиб турганида, майор Юрьев тўққизинчи ротанинг учинчи взводини жангга бошлади... Взвод «ура!» деди. Душман пулемётлари яна взводга қаратилди, взвод яна ётиб олди...

— Менга яна бир ярим минутлик кулай фурсат керак,— дер эди полк командири. Аммо буни Норматлар эшитмас эдилар. Нормат ҳал қилувчи дақиқалар келиб қолганини тушунар ва шу дақиқаларнинг ҳар бири юзлаб кишининг қони ва жонига тенг эканини англай эди. У, ўрнидан туриб Медведевни туртди: «Туринг, яна борайлик» деди. Медведевлар ер тишлаб ётар ва унинг ўқ алангасида куйиб кетган шинелидан қўланса ҳид келарди. Шундай масъулиятли дақиқада Норматнинг иш кўрсатиши зарур бўлиб қолди.

Нормат фашист пулемёти томон юра бошлади. Пулемёт яна чап томонга — Норматга қаратилди. Норматнинг ҳаёти унинг олдидаги терилган тош ва қордан қилинган окопнинг паноҳида эди. Агар у тошдан бир оз жилар экан ёки тошдан айриларкан, ёмғирдай ёғилиб турган ўқлар полкка жуда керак бўлган Норматни нобуд қилади.

Тош жуда оғир эди. Уни ётган ўрнидан кимирлатишнинг ўзи анча куч ва ҳаракатни талаб этарди. Аммо ўзини ва биринчи галда полк ҳаётини сақлаш жуда зарур эди. Шунинг учун Нормат буйруқни бажариш йўлида ҳеч қандай куч ва қувватини аямайди. Нормат каскали бошини тошга тираб, бу тошни икки қўли билан олдинга суриб, қор уюмларини ёриб, тепаликка ўрмалаб чиқа бошлади. Пулемёт ўқлари тошни орқага, пастга қараб итарарди. Фашистлар бутун кучларини уларга қарши думалаб келаётган тошга қарши ташладилар, аммо пулемётнинг ўқлари қор қилмаяпти, тўп отиб бўлмайди, миномёт отиб бўлмайди... фашистлар узун гранаталарни ишга солдилар. Биринчи граната ташланди, ёрилмади,

иккинчи граната ташланди, у тошдан нарирокда ёрилди ва парчалари келиб тегди-ю, тошни қимирлата олмади. Учинчи граната портлади... гранатанинг майда парчалари Норматнинг шинели ва оқ халатига ёпишди. Унинг баданларидан иссиқ қон оқа бошлади. Аммо ефрейтор Нормат буни сира сезмас эди. Бошлари ўйилиб, сочлари ишқалиб, юлиниб, миясидан ва тепасидан қора қон тизгиб чиқа бошласа ҳам Нормат тошни думалатиб илгарига силжиди. Қаричма-қарич юриб, охири, қўйнидаги гранатани душманга ирғитди. У торсиллаб ёрилди, иккинчиси ва учинчиси ҳам... Пулемётларнинг овози ўчди..

Полк командири айтгандан бир ярим-икки минут кечикилган эди. Шу маҳал олдинги взвод, рота ва бутун полк атакага кўтарилди. Полк жадаллик билан «ура!» деб тепаликка ташланди. Нормат ҳам уларнинг даҳшатли овозига қўшилмоқчи бўлди, аммо у дармонсиз эди. «119» тепалиги немислардан тозаланди. Оғир вазифа кам қурбон билан ўз вақтида бажарилди.

Майор Юрьев санитар замбилада ётган, юзлари куйиб, боши ёрилган ефрейтор Нормат Жабборовни оталардек бағрига босди.

1945.

АЙРИЛМАС ДУСТЛИК

Кўкда бир гала юлдузни бошлаб саёҳат қилаётган ой кучаларда чузилиб ётган қочоқлар тепасига келиб тўхтади. Ой шуъласида қаторлашиб ва ҳар томонга қарашиб ётган кексалар, аёллар ва гўдаклар юзига сепкил бўлиб тушган уруш доғи, неча кунлик азоб-уқубат, қочқоч ғамгинлиги кўриниб турарди.

Қишлоқнинг кун ботиш томонидаги ўрмон бурчагидан икки марта оқ мушак отилди. Қаёқдандир душман аэропланлари пайдо бўлиб, қишлоққа чодир тикиб ётган қочоқлар тепасида айлана бошлади. Қишлоқ катта ваҳима ичида қолди. Қочоқлар яна бомбалар даҳшатиغا учрадилар. Биринчи бомба колхоз отхонасига тушди. Катта отхона куйиб, алангаси қишлоқни ёрита бошлади. Иккинчи, учинчи бомбалар колхозчиларнинг уйларига тушди. Бир неча уй ер билан яксон бўлди. Бомбалар бирин-кетин портлашиб, қишлоқни ларзага келтирди. Қишлоқ ёнаётир. Ярадорлар инграмоқда. Паррандалар ва ит-мушуклар атрофга сочилмоқда. Ғарбдан келаётган шабада тутаяган жун, куйган гушт, суяк ҳидларини кўтариб узоқ-узоқларга таратмоқда. Колхоз отхонасидаги 18 та от, фермадаги сигир ва бузоқлар тириклайин куйиб ётардилар. Улар маърашар, чўпонлардан ва эгаларидан ёрдам сўрагандек нидо чиқарар эдилар.

Марш ротасининг жангчилари, йўлни қишлоққа буриб, ёрдам беришга югурдилар.

Катта уч хонали ёғоч уйни сира таниб бўлмайди. Ёғочлари куйиб кул бўлган уй ичидан куйган буғдой иси чиқмоқда. Ертула тагидаги картошкалар тутамоқда.

— Ердам қилинглари!— деган нидо эшитилди. Бу оқ сочли бир қочоқ хотиннинг кизи Марусянинг товуши эди. Қизил аскар Маърифжон овоз чиққан томонга югурди. Икки хотин инграб ётарди. Жингалак сочлари кўзларини тўсиб турган бир жажжи қиз, кекса хотин кўксига қўллари билан ёпишиб, йиғлаб ўтирарди. Маърифжон оқ сочли хотиннинг қонсиз ва тиришган юзларига қаради. Унинг ўнг бетига холи ўз онаси Ражабону холанинг холига ўхшаб кетди. Маърифжон сесканиб тушди. «Бу хотиннинг нима гуноҳи бор?» деб ўйлади.

Маърифжон кўз ёшлари оқиб оппоқ ва қонсиз юзлари ювилаётган қизга қаради:

— Сизнинг онангизми?

— Менинг меҳрибон онам,— деди қиз бўғиқ товуш билан ва яна қизарган кўзларидан ёш оқизди.

Маърифжон чўнтагидан олган бинтлар билан хотиннинг яраларини боғлади, уни аравага солиб ҳарбий тиббий пунктга юборди. Маърифжон кизнинг кийим-бош солган тугунларини ҳам аравага ташлади.

Арава орқасидан эргашиб кетаётган Маруся ёшга тўлиб ярқираётган ҳаво ранг кўзлари билан Маърифжонга миннатдорчилик изҳор этиб қаради. Йигитнинг узун бўйи, қорача юзлари ва эндигина ўсиб чиқаётган мўйловлари кизнинг кўз ўнгида ўчмас бўлиб қолди. Маърифжон марш ротаси билан замбаракларнинг овози чиқаётган томонга жунади.

* *
*

Қонсираб ётган Маърифжон юзларига мулойим қўл ва лабларига соч қиллари тегаётганини сезди. Кимдир унинг яраларини қайтадан боғлар ва пешаналаридан силаб уйғотар эди. Маърифжон кўзини очди. Унинг кўзлари нозик ва шабадага чиқарилган шамчирокдек милтиллар эди. Унинг нурсиз кўзлари ва қонсиз юзлари аллақандай миннатдорчилик билан йигит бошида парвона бўлган раҳмдил қизга боқардилар.

— Маруся...—йигит кизни таниди.

— Маърифжон, Маърифжон.— Маруся унинг пешаналарини силади. Ярасига малҳам кўйгандек, жонига ором бергандек бўлди.

Маърифжон ҳушига кела бошлади. У атрофига кўз

ташлади. Ҷрмон хафа кўринар ва севганидан жудо бўлган келиндек қора чодир ичида эди. Жанг тугаган, аммо унинг оқибатлари Маърифжонга маълум эмас.

— Бизникилар қани?— Маърифжоннинг маъюс овози зўрға эшитилар эди.

— Қетишди...— Марусянинг овозидан йиғи оҳанги келарди.

— Сиз қаёқдан билдингиз? Фашистлар қани?

Маърифжоннинг бу саволига қиз аллақанча вақтгача жавоб бера олмади. Унинг кўнгли ярим ва ўша ярим кўнгли ҳам ғазаб билан тўла эди. Безгак тутган кишидек қалтирарди қиз. Унинг тишлари бир-бирига уришиб такиллар эди.

— Мен ўрмонда эдим,— деди Маруся.

Маърифжон чап қўли билан тиралиб, ўрnidан турмоқчи бўлди. Марусянинг ёрдами билан суяниб ўтирди.

Қиз Маърифжонни кучиб, юзларини силарди. Тонг ота бошлади. Ёруғлик арча кокилларини ёриб, ўрмон ичига кира бошлади. Узок-узоклардан артиллерия отишмалари эшитилмоқда. Ўрмонда, яқин атрофларда нота-ниш сўз ва бегона овозлар шовқини келаётир.

— Бу жойдан кетиш керак,— деди Маърифжон.

Маруся уни қувватлади:

— Кетамиз.

* *
*

Қўлтиқлаб суяб келган ярадорни катта дарахт олдида қолдириб кимнидир чақирди:

— Максим амаки. Амаки...

Катта қарағай дарахт остидаги қапа ичидан чиққан узун бўйли ингичка киши сўради:

— Нима гапинг бор?

— Сизга бир ярадор келтирдим,— деди партизан қиз.

Табиб Максим ярадорнинг билакларини ушлаб кўрди. Унинг билак томирлари кўм-кўк кўкариб турар, баданлари заъфарон эди. Қишлоқда ўттиз йил табиблик қилган, кейинги йилларда колхоз амбулаториясида ишлаган Максим ярадор Маърифжонга қон қўйди, сут ичирди, қўймоқ пишириб берди. Гулхан ёнига ўтқазиб исинтирди. Қўл-оёқларини уқалади, бошини силади. Пе-

шанаси чит дурра билан танғилган Маруся ёғоч сӯри ва похол тушак устида ётган Маърифжон ёнига келди:

— Энди айтинг, нима ҳодисалар бўлди?

Маърифжон Марусянинг саволига оҳиста, хаста овоз билан жавоб қилди:

— Биз махсус топширик билан душман орқасида қолган ва «партизанлар ўлкасини» кўриқлаб юрган эдик. Немислар бизга жазо отряди юборди, уч кун оғир жанг бўлди. Уч кеча-ю уч кундуз атака қилди. Танклар, замбараклар ва аэропланлар билан ҳужум қилди. Ильич кишлоғи ҳар куни уч-тўрт марталаб қўлдан-қўлга ўтди. Кейин бизнинг эскадрон фашистлар дарё бўйида нима ишлар қилаётганини билиш учун разведкага борди. Шу кеча кўприк олдида эдик. Фашистлар бизни қуршаб олишди. Биз тегишли маълумотларни олиб, орқага қайтдик. Ўрмонда пистирмага учраб қолдик. Яна жанглар бўлди. Мен яраландим, йиқилдим. Яраларимни боғлаб, ўзимни чуқурликка олдим. Бошқа ҳеч нарсани билмайман. Кейин сизни кўрдим...

— Сиз қайдан келдингиз? Онангиз соғайдими?

Қиз йиғлаб юборди. «Онамнинг қони ва жони фашистларга керак экан», деди қиз.

— Нима бўлди?

— Онам йўлда жон берди... Онамни Лев Толстой кишлоғига кўмдим. Сизлар кетгандан кейин кишлоққа фашистлар келди. Улар аҳолига қаттиқ зулм қилди. Бомбардимондан зўрға сақлаб қолган бор бисотни ҳам талаб кетди. Қаршилик кўрсатган кишиларни тикка отиб ташладилар. Одамлар бу зулмга чидамади. Бошини олиб кишлоқдан чиқиб кетди. Эркаклар партизан бўлиб кетишди. Уларни колхоз раиси Никитин олиб кетди. Ўсмир болалар ва қизларнинг кўпчилиги Қизил Армия қисмлари билан бирга жўнадилар. Хотинлар тугунларини қўлтиқлашиб ўрмонга кўчиб кетишди. Энди уларнинг кулбалари ўрмон капалари бўлиб қолди. Қочолмаганлар фашист қопқонига тушдилар. Мен комсомол ташкилотининг топшириғи билан душман орқасига ўтган эдим. «Отахон» отрядида хизмат қилиб турибман. Кечаси бўлган жанглар вақтида ўрмонда эдим. Жанглар тўхтагач, яна Ильич кишлоғига қайтиб келаётиб сизни учратдим...

— Бизникилар қаерда?

— Ильич кишлоғида.

— Фашистлар-чи?

— Улар биз турган ўрмоннинг нариги четида...

— Энди мен Ильич кишлоғига, эскадронга, дўстлар ёнига боришим керак,— деди Маърифжон.

Марусянинг юзлари жиддийлашди. У ўз қарорини айтди:

— Йўқ, сиз бормайсиз. Уларнинг ўзлари шу ёққа келишади.

Табиб Максим тунука чойнакда чой ва ўчоқ тандирда ёпилган булка нон билан бир сиқим майиз ҳам келтирди.

— Буни бизга совға қилиб аэропландан ташладилар.

Маърифжон илжайиб кулди. Шу маҳал гўзал Фарғонанинг мевазор боғлари кўз олдига келди.

— Бу майизлар бизнинг томонда битади,— деди Маърифжон мароқ билан.

Маруся кизиқиб сўради:

— Сиз қаерликсиз?

— Мен Ўзбекистоннинг Фарғона водийсиданман. Қишлоғимизнинг табиати шу ўрмон каби жуда соз ва ёқимли. Мен ўрмонларга қарасам, кўз ўнгимдан қишлоғим ўтади.

... Юқорида кўк бахмалга ўранган Фарғона тоғлари, қир остида ўйноқи ва кўшиқчи анҳор, анҳор бўйларида эса колхоз боғлари, боғларда гуллар, гул шохларида булбуллар... Фарғона тоғларидан баҳаво шабада ўрмалаб келади ва анҳорнинг тиниқ сувларида чўмилиб, атиргулларнинг хушбўй ҳидларини кўтариб боғларда ўтирган кишиларга илтифот қилади. Уларнинг юзларини силаб, сочларини тараб, кучига-куч кўшади. Халқ эса меҳнаткаш. Бир йилда неча марталаб ҳосил олади, тўк яшайди. Мана, уруш бўлгандан бери ўша боғларнинг шафтоли, ўрик, гилос, нок, бодом ва анор каби роҳатижон мевалари жангчиларга ҳам келяпти. Бу майиз ҳам ўша боғларда пишгандир эҳтимол.

— Илгари ҳам шу томонларда бўлганмисиз?— деди Маруся.

— Йўқ. Мен бу ерларни харитада кўрганман. Қардош республикалар билан китоб орқали танишганмиз. Бизга қурилиш материаллари, машиналар ва техника қуроллари шу ёқлардан борар эди. Биз бу томонлардан узокда бўлсак ҳам бу ерни ўз томорқамиздек билар эдик.

— Русчани яхши гапиряпсиз-ку?

— Рус оғаларимдан ўргандим. Улар бошимиздан

куллик балосини олиб ташлашда бизга ёрдам қилдилар. Биз ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқариб ишлаб яшнамоқда эдик. Фашист босқинчилари бизнинг иссиқ ўрнимизни совутмоқчи бўлди, юртимизга чанг солди. Биз оёққа турдик. Рус оғаларимиз, бутун халқларимиз фарзандлари билан ўзбек ўғлонлари ҳам Ватанни ҳимоя қилгани шу ёқларга келди.

Унинг ҳикоясини ўрмон қоронғилигини ёриб келаётган икки отлик кишининг товуши бузди. Улар қаршисига чиққан Марусядан сўрадилар.

— Ярадор қизил аскар шу ердами?

— Шу ерда,— деди Маруся.

— Уни олиб кетгани келдик. Генерал Белов юборди.

Маърифжон махсус чанага тушиб ўз қисмига кетаётиб партизан Марусянинг ҳаво ранг кузларига ва оқиш юзларига зўр миннатдорчилик билан қаради.

1946.

— Улар биз турган ўрмоннинг нариги четида...

— Энди мен Ильич кишлоғига, эскадронга, дўстлар ёнига боришим керак,— деди Маърифжон.

Марусянинг юзлари жиддийлашди. У ўз қарорини айтди:

— Йўқ, сиз бормайсиз. Уларнинг ўзлари шу ёққа келишади.

Табиб Максим тунука чойнакда чой ва ўчоқ тандирда ёпилган булка нон билан бир сиқим майиз ҳам келтирди.

— Буни бизга совға қилиб аэропландан ташладилар.

Маърифжон илжайиб кулди. Шу маҳал гўзал Фарғонанинг мевазор боғлари кўз олдига келди.

— Бу майизлар бизнинг томонда битади,— деди Маърифжон мароқ билан.

Маруся қизиқиб сўради:

— Сиз қаерликсиз?

— Мен Ўзбекистоннинг Фарғона водийсиданман. Кишлоғимизнинг табиати шу ўрмон каби жуда соз ва ёқимли. Мен ўрмонларга қарасам, кўз ўнгимдан кишлоғим ўтади.

... Юқорида кўк бахмалга ўранган Фарғона тоғлари, қир остида ўйноқи ва қўшиқчи анҳор, анҳор бўйларида эса колхоз боғлари, боғларда гуллар, гул шохларида булбуллар... Фарғона тоғларидан баҳаво шабада ўрмалаб келади ва анҳорнинг тиниқ сувларида чўмилиб, атиргулларнинг хушбўй ҳидларини кўтариб боғларда ўтирган кишиларга илтифот қилади. Уларнинг юзларини силаб, сочларини тараб, кучига-куч қўшади. Халқ эса меҳнаткаш. Бир йилда неча марталаб ҳосил олади, тўк яшайди. Мана, уруш бўлгандан бери ўша боғларнинг шафтоли, ўрик, гилос, нок, бодом ва анор каби роҳатижон мевалари жангчиларга ҳам келяпти. Бу майиз ҳам ўша боғларда пишгандир эҳтимол.

— Йлгари ҳам шу томонларда бўлганмисиз?— деди Маруся.

— Йўқ. Мен бу ерларни харитада кўрганман. Қардош республикалар билан китоб орқали танишганмиз. Бизга қурилиш материаллари, машиналар ва техника қуроллари шу ёқлардан борар эди. Биз бу томонлардан узокда бўлсак ҳам бу ерни ўз томорқамиздек билар эдик.

— Русчани яхши гапиряпсиз-ку?

— Рус оғаларимдан ўргандим. Улар бошимиздан

қуллик балосини олиб ташлашда бизга ёрдам қилдилар. Биз ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқариб ишлаб яшнамоқда эдик. Фашист босқинчилари бизнинг иссиқ ўрнимизни совутмоқчи бўлди, юртимизга чанг солди. Биз оёққа турдик. Рус оғаларимиз, бутун халқларимиз фарзандлари билан ўзбек ўғлонлари ҳам Ватанни ҳимоя қилгани шу ёқларга келди.

Унинг ҳикоясини ўрмон қоронғилигини ёриб келаётган икки отлиқ кишининг товуши бузди. Улар қаршисига чиққан Марусядан сўрадилар.

— Ярадор қизил аскар шу ердами?

— Шу ерда,— деди Маруся.

— Уни олиб кетгани келдик. Генерал Белов юборди.

Маърифжон махсус чанага тушиб ўз қисмига кетаётиб партизан Марусянинг ҳаво ранг кўзларига ва оқиш юзларига зўр миннатдорчилик билан қаради.

1946.

БАРНО

I

Кўпларни саросимага солган бу воқеа Барнонинг бир оғиз гапидан бошланган эди.

Аввало Барнонинг ўзи тўғрисида. Барно жийдакапалик обрўли колхозчининг ёлғиз фарзанди бўлиб, эрка ўсган ўз сўзли қиз. Мактабда ўқиб юрганда ҳам ўзига алам етадиган, гап тегадиган иш қилмас, қолаверса, бировга сўзини бермасди. Ёмон ҳам эмас, аъло ҳам эмас, яхши ўқир эди. Ун йилликни битириш олдида комсомол ташкилотининг: «Қайси ўқув юртига борасан?» деган анкетасига: «Ўқишга бормайман» деб қисқа жавоб берди. Бундан ҳар ким ҳар хил маъно чиқарди. Баъзи дугоналари «Барно эрга тегармиш» деди, баъзилари, «Барно конкурсдан кўрқяпти» деган миш-миш тарқатди.

Шу орада Барнонинг дугоналаридан кўпи ўқишга кетди, баъзилари ишга кирди. Барно эса, тўсатдан Москвага жўнади-кетди, ўзининг бу сафари ҳақида ҳеч кимга ҳеч нима демади. Дугоналари уни Москвадан кўғирчокдай башанг келганинигина кўрдилар. Бу ҳақда ҳам ҳар хил тахминлар тўқилди. Аммо дугоналаридан ҳеч бири бу сирнинг тагига етолмади. Барно бўлса йигитларнинг кўзини куйдириб, кизларнинг рашкини кўзғаб, кунига турли-туман капрон ва нейлонларга безаниб юрарди.

Бу сирдан фақат зоотехник Обиджон хабардор эди. У ҳам бўлса тасодифан кўзи тушган бир хат туфайли қилинган тахмин ва фараз эди. Кунцево районидаги «Ильич васияти» колхозининг сутчилик фермасидан «Жийдакапа» фермасига, Барно Ботировага тегсин» де-

ган хат келди. Обиджон бу ферма ҳақида кўп яхши гаплар эшитган. Уқиб юрган вақтида Барнонинг Қунцеводаги мактаб болалари билан хат ёзишиб туришини, айниқса бир қиз билан орқаворатдан иноқлашиб кетганини сезиб юарди. Барно ун йилликни битириб, ферма ишига кирган ўша қизга меҳмон бўлиб, ҳунар ўрганиб келибди.

Кейинча бу тахмин ҳақиқат бўлиб чикди.

1959 йил 1 август куни эрталаб Барно сутчилик фермасининг остонасидан ҳатлаб, донгдор сут соғувчи Қандолатга йўлиқди.

— Келдим...

Қандолатхон Барнони яхши билар эди: ёлғиз ўсган, қақажон қиз. Ясан-тусани, пардоз-андозига қараганда фермада ишлайдиган жойи йўқ. Қўғирчоқдай кийиниб юрса бўлади. Сочи икки ўрим, учи қўнғирок. Шундай олифта қиз сигирлар тепкисига чидаб, молхона шалтоғини тозалармикин? Қандолат: «Бор, қўлингдан келадиган ишни қил!» деб уни молхонадан ҳайдаб юборгиси келди-ю, охирини ўйлаб қолди. Бу қизга бирор гап айтгандан тил тишлаган яхшироқ...

— Ишонаверинг,— деди Барно Қандолатнинг авзойини кўриб.— Сут соғувчи бўламан деб аҳд қилганман. Тўппа-тўғри ишга тушгани келдим!

Қандолат Барнонинг оёғидан бошигача, бошидан оёғигача яна бир бор синчиклаб қараб чикди-да, кўзига тикилиб қолди. Унинг қопқора кўзлари тинимсиз ўйнаб, қорачиғлари учқунлаб турибди; қатъийлиги ва айни вақтда шўхлиги, қандайдир ғайрат, шижоатдан далолат берарди. Шу сабабданми ёки қизнинг юзидан ўтолмаганиданми, «йўқ» дегиси келмади. Аммо синамоқ учунми, молхонада ағдарилиб ётган ифлос челақни олиб келишни буюрди. Барно буни дастлабки жанговар топшириқ деб тушунди-да, оёғи олти бўлиб кетди. Қандолатнинг назарида қиз гўё ерни пуфлаб босаётгандай, сигирлар бир газ нарида пашшасини кўриб дум силкитса ҳам тегиб кетармикин, деб ҳадиксирагандай, эғнига заррача чанг юктиргиси йўқдай...

— Ростини айтайми,— деди Қандолат авзойи бузилиб.— Молхона сендай қизларнинг жойи эмас. Бундай ясан-тусанлар билан идораларда ишлаган маъқул.

— Қийимимдан хавотир бўлманг, опажон!— Барно шу оннинг ўзида кўздан ғойиб бўлиб, бир зумда молхонадан бутунлай бошқача бўлиб чикди. Эғнида кўк штапель

пижама, узун шарвар, оёғида босаножка, юришлари чаққон.

Қандолат ҳайрон бўлиб қолди.

Шундай қилиб, Барно соғувчи бўлиб олди. Дастлаб унга битта сигир бердилар. Барно унга «Олмаҳон» деб ном қўйди. «Олмаҳон» ётсирадими ёки янги ўргамчик бармоқлар пишмаганиданми, биринчи кун одатдагидан икки литр кам сут берди. Эртасига, индинига ҳам шундай. Тўртинчи кунга ўтганда соғувчилар, «сигирни ўзинг эмиб қўйяпсанми?» деб уни мазах қила бошладилар.

Барно ўша кезлари гап уқмас қар, сўз қотмас соқов бўлиб олди. Кун чиқар-чикмас қўлида чамадончаси билан фермага келади-да, кийимини алмаштириб, «Олмаҳон» ёнига боради. Кун бўйи нима қилгани билан бировнинг иши йўқ. Кечкурун уни душ олдида учратадилар ёки ясан-тусани билан майда қадам ташлаб уйига қайтаётганини кўриб қоладилар. Ана шундай кезларда Барнонинг ташқи кўринишига ғаши келиб юрган соғувчилардан бири: «Сатанг соғувчимизга қараб қўйинглар — юриши хон юришу, соғиши бир сигир» деди. Шундан кейин баъзилар истехзо билан ёки ҳазиломуз уни «Сатанг соғувчи» дейдиган бўлдилар. Барно, бу хил заҳарханда гаплардан вужудига титроқ кирса ҳам, тишини тишига қўйиб юраверди. Унинг қалбида катта мақсад пишиб етилмоқда эди.

Ҳамма ҳайрон: ўзига гард юқтирмайдиган, гап тегизмайдиган абжир қиз негадир шунча мазахларга чидаб, индамай юрибди? Мактабнинг тарбиясими ёки балоғат таъсирими?

Бу ҳаммадан кўпроқ зоотехник Обиджонни қизиқтирар эди. Обиджон юмалоқ, калта бўйин йигит бўлиб, ёшликдан шўх, гапдон ва тегишқоқ ўсган. Ун йиллик мактабни Барнодан икки йил аввал тамомлаб, Тошкентда зоотехниклар тайёрлаш курсида ўқиб келган. У ҳам фермага биринчи келишида Барнога ўхшаб ясаниб келган ва эртасигаёқ янги кийимлари кир тоғарага солинган. Бу қиз эса ҳар куни молхонага оҳори тукилмаган кийимда келади...

Обиджон бир куни эрталаб унинг йўлини пойлади, кўзи кўзига тушгач, тегажаклик қилди:

— Кинога кетяпсизми, яхши қиз?

«Яхши қиз» Обиджонга дарҳол боқди-да, ачитиб, жавоб қилди:

— Зоотехниклик илмини билиб келган десам, киноя билимини ўрганиб келган экансиз-да...

Обиджон бўйнигача кизариб, лол бўлиб қолди. Унинг назарида Барнога бир гап етарли, икки гап ортиқча эди. Обиджон кизарган юзларини яшириш учунми, ветпунктга кириб кетганича ўша куни фермада қорасини кўрсатмади. Шу ҳодисадан кейин Обиджон Барно тўғрисида кўп ўйлайдиган бўлиб қолди. Унинг пичинги ёдига тушаверди. Унинг табассумими, кўзидаги жозоба ўтларими, ёки хушбичим кийимларнинг ўзига ярашиғими, абжирлиғими, хуллас, нимасидир Обиджонга ёқиб қолди. Уни кўргиси, у билан гаплашгиси келаверди.

Барнонинг бу юришига «отинчаси» Қандолат ҳам ҳайрон. Қандолатхон колхоз қурилишидан аввал Жийдакапада камбағал, якка деҳқон оиласида туғилган. Сутдан қаймоқ, қаймоқдан сариёғ чиқарган, қатик увитиб, айрон шопириб кун ўтказган. Қандолатнинг ўша кезларда кўзи пишган эди. «Такдир экан», унинг ўзи ҳам чорвадорлар оиласига келин бўлди. Мана энди Ҳамдамжоннинг сутчилик фермасига мудир бўлганига ва Қандолатхоннинг соғувчилик қилаётганига ҳам ўн беш йил бўлай деб қолди. Қандолат соғувчи бўлган йили сигирлар подада боқилиб, уларнинг учдан бири соғиларди. Соғилганда ҳам эрталаб, кечқурун бармоқлаб соғиларди...

Шу бинолар, автосуғориш, автосоғиш, автоовқатлантириш сингари «авто-авто»лар яқиндагина Қандолатнинг кўз олдида қурилган. Унинг донгдор соғувчи бўлганлиги ҳам ферманинг шу тез ўзгарган даврига хос. Аммо Қандолат Барноларнинг тутумини тутиб, кийимини кийган эмас. Еш қизга фермада ясаниб юриш нимаси? Қандолат бир куни шу ҳақда тўппа-тўғри унинг юзига айтмоқчи бўлиб, энди оғиз жуфтлаганда, хаёлига бошқа гап келиб: «Шундоқ фермада ясанса нима бўлибди? Эплаб кийса кияверсин!» деб кўя қолди.

Бора-бора Барнонинг бу одатига бошқалар ҳам кўникиб кетдилар. Шу орада шогирд ҳам ўн-ўн беш сигир соғадиган бўлиб олди, қулоғи очилиб, тили чиқа бошлади, яъни ўзи ҳақидаги заррача гапни дарҳол оғзидан илиб, ёқасига ёпиштирадиган бўлди. Бу ҳам ҳолва! Барно 1960 йилнинг 7 март куни тонг отарда фермага келиб, қалбида пишиб етилган бир гап билан ҳамма ёқни ағдартунтар қилиб юборди:

— Сигирлар озодликка чиқарилсин!

Бу гап шу киздан чиққанига ҳеч кимнинг ишонгиси келмади. Ахир у, молларни боғлаб боқишдан, уларни автосуғорғичда суғориш, автоовқатлантиришдан воз кечишни талаб қилмоқда. Автосоғиш системаси ҳам йўқолсин, демаса эди ҳали. Буларнинг ҳаммаси йўқолса, молни ким боқади, уни ким, нимада соғади? Буларга эришгунча Ҳамдамжоннинг соқоли, Қандолатхоннинг сочи оқарган-ку. Фермани механизациялаштиришга озмунча меҳнат ва маблағ сарф бўлдимиди? Бунча автоматлар осонлик билан топилибдимиди! «Намунали ферма» деб бу ҳақда ёзмаган газета қолмаган эди-ку! Нусха олгани келиб кетган кишилар оз бўлдимиди! Шундоқ ферма усул-тартибини она сути оғзидан кетмаган кизча бузаман деб турса-я!

Бу «исён»дан ферма мудирининг тепа сочи тик бўлди:

— Ферма мактаб партаси эмаски, болалар у ёқдан-бу ёққа кўтариб юрсалар. Сатанг киз тушини сувга айтсин!— деди жаҳл билан.

— Ҳамдам ака,— деди Барно табиатига хилоф боқиқлик билан,— бундоқ ўйлаб кўринг, шу ишимиз тўғрими? Ҳисоблаб чиқсам, иккита сигирга бир одам парвона!..

Ҳамдамжон гап тополмай, тили ғулдураб қолди. Қандолат бўлса шундай кизни шогирд килиб «оғримаган бошига олтин таёқ» орттирганидан эри олдида юзи шувит, сочини битта-битта хуноб, Обиджон ҳайрон.

Барно тобора авж олади:

— ... Ҳайвонни кўришдан мақсад кўп сут олишми? Ҳайвоннинг мақсади кўп сут олишми? Бечорани кўришдан мақсад кўп моқдан чиқаринг. Бечорани кўришдан мақсад кўп а ем тушиб қолибди. Кўришдан мақсад кўп лингсин. Билдингизми?

Ҳамдамжон унинг суҳбатларини ўзича тушунди-да, хумрайди.

— Мол боқиш қийин бўлса, енгилроқ ишга ўтиб ол!

— Мол боқиб, сигир соғиш оғир ишми?

— Жуда оғир, ишни енгил қилайлик, иш кам, сут кўп бўлсин деяпман. Ҳайвон ҳайвонлигида туради, одам одамлигида!

— Мен сенинг ўрнингда бўлсам, гўнғхонада ивирсимай, тирноғимга лак суркаб, бетимни упага бўяб юрардим.

Обиджон шу киноядан Барнонинг тутқиқиб, чўғ пур-

каб юборишини кутган эди. Йўқ, қиз тутакмади, босик, лекин қатъий жавоб қилди:

— Пардоз қилишга фермада ҳам улгуравераман.

— Соғувчи бўлсанг сигирингга қара, пардоз-андозга вақт қани!

— Вақтни ўзим топаман,— деди Барно ва сумкаси-дан хийла эскириб, анча гижим бўлиб қолган газетани олиб, Ҳамдамжонга узатди.— Мана шунда айтилган ишлар бизда ҳам амалга оширилса, ҳамма нарса ўз жойига тушади. «Ильич васияти»да ўз кўзим билан кўриб келганман.

Ҳамдамжон газетани олди, у ёқ-бу ёғига қаради, аммо нимани қидираётганини билмай, кўзи тинди. Оқ қоғоз бетигаги қора ҳарфлар унинг кўз ўнгида чумолидай ўрмаламоқда.

— Эски газета экан, нима бўлибди?

Барно газетани қайтариб олди:

— Кўзингиз хиралашиб қолибди.

Обиджон газетанинг биринчи саҳифасида катта ҳарфлар билан терилган сарлавҳани кўриб қолди. Аллақандай тажриба ҳақида ёзилган эди. Олиб ўқигиси келди-ю, сўрашга ботинолмади. Барнонинг ўт пуркаб юборишидан кўрқди. Унинг бетараф туриши ферма мудирига ёқмади.

— Одам деган шундай ҳам лапашанг бўладими?— деди Ҳамдамжон зоотехникка аччиқ қилиб,— айтсанг бўлмайдим!

— Бу киши нимани айтарди?— деди Барно унинг гапини оғзидан илиб.— Обиджон ҳақиқий мол доктори бўлса, сигирнинг дилини билар эди. Дилини билган одам унинг тилини авточўмичга боғлаб кўярмиди.

Обиджон ферма мудирига қараб, бу нимаси, дегандай елкасини қисди.

— Ўзингизни соддаликка солманг, Обиджон ака!— Барно гапида давом этди.— Сигирлар темир чўмичларга тумшук тиқишга безиллайдиган бўлиб қопти-ку. «Олмаҳон»нинг тилини кўрдингизми? Гўшт бўлиб кетибди. Жонивор водопровод қувурининг зангини ичавериб ичаги кирлаб кетибди-ку... Автосуғорғични йўқотиш керак.

Бу гапдан Ҳамдамжоннинг шу қадар жаҳли чикдики, ҳозир ўзини зўрға босди: «У дейди, бу дейди, нима балога йўлиқдим мен!»

Бу зоотехникнинг соҳасига хос бўлгани учун Обиджон сўради.

— Бу гап кимдан чикди, Барнохон?

— Сигирлардан чикди. Ишонмасангиз, ўзларидан сўранг,— деди-да, қиз молхонага кириб, «Олмахон»нинг бошбоғини ечиб юборди.

Ола сигир қафасдан қутулган қушдай силкиниб, думини баланд кўтарганича, ўйноқлаб молхона эшигидан чикди ва Барнога миннатдор боқиб қўйди-да, ферма саҳнидан оқиб ўтадиган ариқча томон югурди. «Олмахон» оқин сувни шу қадар завқ билан симирдики, иложи бўлса, бир қатрасини ўтказиб юбормаса...

— Кўрдингизми?— деди Барно ўз сўзини исботлагандай.

Ҳамдамжон билан Обиджон, автосуғорғичда сув колмадимикин, дегандай суғорғичларни қўл билан босиб кўрдилар. Занг аралаш сув Обиджоннинг юзига сачради, бир неча томчиси лабига тегди. Ундан хлор тами келди. Туфлаб ташлади. Барно қаҳқаҳлаб кулиб юборди.

— Қалай, ширин эканми?

Обиджон гап қайтармади, аксинча, у яхши қизнинг яхши хислат, яхши ниятларини кўз олдига келтириб, унга мулойим қараб қўйди.

Шу воқеадан кейин Барнонинг бағри тоғдай кўтарилди. Аммо Ҳамдамжон унинг таклифларидан бирортасини маъқул топмади. Унинг назарида бу таклифлар «чорвачилик маданияти» деб аталган методни бекор қилиб, катта қийинчиликлар билан ўрнатилган тартибни йўққа чиқарар эди. Шу сабабдан у, Барнога «Овора бўлма, ҳеч ким ферма механизациясини бузмайди» деб қатъий ҳукм чиқариб айтди.

Барно ферма мудирини худди шундай жавоб қилишини кутган эди. Чунки колхозда кейинги вақтда гўшт-сутни кўпайтириш учун ҳеч нимани аямас эдилар. Юз гектар ҳисобига гўштнинг тоннаси, сутнинг килограмми кўпайса бас, унинг нималар эвазига кўпайиб, неча пулга тушаётганини ҳисоблаш йўқ. Барнонинг хомчўтига кўра ферма одамларини бемалол беш ҳисса камайитириш мумкин. Энг муҳими — сут билан гўшт, ёр кўпаяди ва арзонлашади. Маъмурчиликнинг калити шу-да!

Барно ўз фикрларини баён қилиш учун правлениега йўл олди. Албатта, ферма эшигидан чиқишидан аввал кийимларини алмаштириб олишни унутмади. У, аждаҳолар расми солинган хитойча зонтини соябон қилганича, раис кабинетига кириб келди. Қолхоз раиси Жалилов фермадаги воқеадан хабардор эди. Унга молхонадаги машмашани аллақачон бирига икки қўшиб етказган эдилар. Шундан кейин унда «оқ сутни қора деган ким? Албатта, Барно!» деган фикр туғилиб қолган эди. Шу ваздан Жалилов уни хўмрайиб кутиб олди:

— Тўйдан келяпсанми, бозорданми?

— Фермадан,— деди кулимсираб Барно.

Жалилов унинг кийимларига кўз ташлаб олгач, яна пичинг қилди.

— Фермада ҳам соябон билан ишляпсанми?

— Нега ундай дейсиз?

Жалилов қаттиқроқ хўмрайиб, Барнонинг қўлидаги ярим ёпик зоннга қаради.

Барно «кечирасиз» деди-да, зонтни ёпди. Жалиловнинг ёнидаги стулга ўтириб, жиддий оҳангда гап бошлади. Жалилов унинг маслаҳатига зор эмасдай тесқари қаради. Барнонинг назарида Жалилов бамисоли бўёқчининг нилига тушиб чиққан арқондай ўзгариб кетибди. Азалдан хушфёъл одам нос элитган кишидай ковоғини осилтириб, лунжини дўрдайтириб ўтирибди.

— Йўқ десангиз ҳам майли, аммо гапимга қулоқ солсангиз бас,— деди қиз.— Мени фермадан ҳайдаб юборсангиз ҳам розиман, гапимни тингланг!..

— Гапиравер, қулоғим сенда.

Барно гап бошлади. Дастлаб эътиборсиз, ғижиниб ўтирган Жалилов бора-бора жаҳлидан тушиб, унинг оғзига тикилиб қолди. Унинг қўлидаги газетани олиб, қошларини чимириб ўқишга тутинди. Буни Барно ўзининг ярим ғалабаси, деб билди-да, стулни раисга яқинроқ жилдириб, унинг кўзларига тикилиб олди:

— Бизнинг колхозда ҳам шундай қилса бўлмайдами! Ўз кўзим билан кўриб, тартибни ўрганиб келганман, жуда кам чиқим иш! Мана тажрибаси...

Жалилов газетадан кўзини олиб, «қақажон қиз»га қараб қўйди. Бу қараш Барнога бежороқ туюлди. «Ёқмадимикан? Шундоқ иш нега ёқмади?»

Жалилов керакли нарсаларни аллақачон ўқиб ва ўқиб олган эди. Уни таажжублантирган нарса Барнонинг журъати... Жалилов ўйга толди: қишлоқда «сатанг» деб ном чиқарган қизнинг аввало фермага бориб ишлаши, қолаверса, мана бундоқ журъат қилиш — унинг юришини кўрган кўзга ғализ, таърифини эшитган қулоққа эриш, ақл бовар қилмайди... Шундай париллаган қиз озода молхонани ёпиб, гўнг кечишдан кўркмай кўрада юрмоқчи. Ўн беш сигирни зўрға эплаган соғувчи — юз эллик говмушни соғармиш. Қолхозбоп гапларни топибди. Ким ўзгартди бу қизни? Ниманинг кучи бу?.. Хўш, хўш, фермани бино қилишга озмунча пул кетдими? Кечаги янгилик бугун эскирди қолдими? Ўзига-ку, ишонмаса бўлади, аммо мана бу газетада ёзилган гапларга ишонмаслик қийин, ҳа, қийин...

Жалиловнинг хаёлидан ўтган нарсалар Барнога сир эди. Бировнинг ичидагини биров қаёқдан билсин. Шу орада Барнонинг нафаси пуфакдай тарсиллаб кетди: «Бепарволик ҳам эвида-да!»

Ниҳоят, орадан бир ош пишгундай вақт ўтгач, Жалилов газетани столга қўйди. Барно бунга Жалиловда пайдо бўлган муносабатни унинг сўзидан эмас, балки ушбу газетани столга қўйишидан сездди. Жалилов газетани ижирғаниб қўлга олган эди, ўқиб бўлгач, тахламай, букламай, беозор стол ойнаси тагига аста ёзиб қўйди. Бутун бошлик саҳифа — сарлавҳаларидан то охиригача белгиларигача барала кўриниб турибди. Демак, раисга ҳам маъқул: мана энди ишлар чакқон юришиб кетади. Барно бутун вужуди билан Жалиловнинг оғзини пойлади. Аммо Жалиловнинг «бисмилло» си қизнинг қалбида йилтираган кувонч учкунларини ўчирди:

— Хўш, шу билан менга нима демоқчисан?

Жалилов бутун оғирлигини столга ташлаб, тирсаклари билан ойнадаги газетанинг сарлавҳаларини ёпиб олди. Барнонинг назарида бу оғир тирсаклар унинг ташаббусини эзиб, мажаклаб ташлагандай эди, у тўсатдан сергўшт тирсаклар остидан бир учи чиқиб турган газетани тортқилай бошлади. Афсуски, газетанинг бир бурдасигина узилиб чиқди. Барно, бир кўзи раисда, бир кўзи йиртиқ газетада, ҳанг-манг туриб қолди.

— Нега анқаясан, елимни олиб ке, ямаб қўямиз! — деди Жалилов йиртиқ газетани қўлига олиб.

Елим саҳифани бутлагач, Жалилов уни столининг гортмасига ташлаб қўйди.

— Правлениеда ишлаб чиқамиз. Кўпчилик нима деса шу!

Барно Жалиловнинг одатини яхши билар эди. У, яримта гап айтмайди, иккита гапни ёмон кўради. Шу боисдан Барно «хайр» дейишдан бўлак гапни ўзига ортикча билди. У, зонтни боши оша тутиб катта кўчадан эмас, одатдагидек сўқмоқдан юрди. Правление маъқуллармикин? Борди-ю, «йўқ!» деб жавоб қилса. Барно яна қайси эшикни чертади?

III

Ҳамдамжон ферма ходимларини тўплаб, нималарнидир маъқуллатиб ўтирган аснода Барно пайдо бўлди. Барча бирдан унинг уйчан юзига боқди. Қарашлари ўзгача. Қандолатхон эрининг гапини тарозига солаётган бўлса керак, ер чизиб ўтирибди. Мол боқувчилар «подачи камайса сут кўпаяди» дегандек мамнун ўтирибдилар. Обиджон дам Ҳамдамжонга, дам Барнога қарайди. Агар унинг кўз ҳаракатларида дилидаги гаплардан бир ишора бўлса — Барнонинг гапи маъқул дейди у. Фақат Ҳамдамжон Барнони ҳозирнинг ўзидаёқ фермадан ҳайдаб юборишга тайёр. Буш келса бели синишини тушунган Барно дарҳол кийимларини алмаштириб, шарпа сезмаган одамдай одатдаги юмушига тутинди.

Кечкурун соғувчилар уй-уйларига жўнади. Ҳар кечда Барнони кутиб турадиган Қандолат бу оқшом унга индамай эри билан бошлашиб кетаверди. Бундан Обиджон хабардор эди. У шафтолизорда «яхши қиз»нинг йўлини тўсди:

— Бирга кетсам майлими?

— Йўлимиз бир бўлса майли.

Обиджон сезгир йигитлардан бўлгани учун унинг нима демоқчи эканини дарҳол пайқади, «йўлимиз бир» дегандек унга маънодор қаради. Унинг бу қараши аввалги бефарқ қарашлардан мутлақо бўлакча эди. Барнонинг назарида унинг кўзлари «буюр яхши қиз, кулинг бўлай!» дерди.

Улар бир-бирларига суқланиб тикилганича, шафтолизорда узоқ қолишди. Боғ қорая-қорая қалин ўрмон тусига кирди. Йўловчилар ҳам тинди. Далалар, боғлар, куш-

лар ҳам ухлади. Кўкдаги ой, ерда ёнма-ён турган икки ёш юрак сергак, холос. Боғ кўриқчиси йўталавериб безовта қилмаса, улар яна ҳам узоқ гаплашарди. Обиджоннинг тили бийрон...

Барно кўз ўйнатиб боқди-да:

— Хушомадми?— деди.

— Йўк, йўк! Ишонинг, юракдан севаман!

Шу билан уларнинг бу галги учрашуви тугади. Қиз ҳовлисига кириб, дарахтлар соясига кўмилгач, йигит изига қайтди. Барнонинг сўнгги гаплари унинг учун тенгсиз жумбоқ эди. Обиджон ҳам унинг тагига етмагунча ором сезмади. Бу жумбоқ тонг отар чоғи, Барно шафтолизор сўкмоғидан ферма томон шошилиб ўтаётган дақиқаларда ечилди: «ўзини севган киши унинг ҳулқини ҳам севиши керак...» Шундай демокчи. Ҳа, шундай...

Обиджон адашмаган эди. Правление мажлисидан кейин буни айниқса яхши англади. Мажлис тугаб ҳамма уй-уйига қайтганда, улар яна шафтолизорда учрашдилар. Барно кувноқ ва миннатдор:

— Бошимни осмонга етказдингиз. Раҳмат. Йўлимиз бир экан...

— Шу йўлда доим биргамиз.

Бу кучли завқ, жўшиб-тошиш қаёқдан келди? Буни Обиджоннинг ўзи ҳам билмайди. У қизни маҳкам кучоқлаб олди.

— Эртага совчи юборсам майлими?— деди кўзини қиз кўзига қадаб.

Гапдон қизнинг тилига калима келмай қолди. Унинг кучли билаклар ҳалқасидан қутулиши ҳам осон бўлмади. Уриниш ортиқча эди. Ҳалқанинг қулфи чин ваъда калигига очилади.

— Майли...— деди Барно табассум билан.— Лекин эртага эмас... Обиджон.

— Қачон?

— Ишларимиз бир ёқлик бўлсин. Кейинроқ...

IV

Обиджон кутган, Барно ўйлаган қайта қуриш ишлари ҳадеганда бошланавермади. Бу орада Барно ҳам ҳузур-ҳаловатини йўкотди. Жалилов «эрта кел, индин кел, бафуржа ҳал қиламиз» дейишини кўймади. Барно правлениега қатнашдан зерикмади. Узоққа чўзилаётган бу

сансалорлик ипларини Обиджоннинг журъати узиб юборди. У сигирларни шартта ечиб юбориб, молбоқарлар билан автосуғоргичларни кўчира бошлади.

Барно устахона механикларини бошлаб келди. Схемалар тахт эди.

— «Арча» ферма ясаб берасизлар,— деди Барно,— чертёжларни бераркан.— Мана бу схема Москва областадаги «Ленин васияти» колхозининг «Арча» фермасидан кўчирма.

Механиклар, слесарлар чертёжларни титкилаб-титкилаб «қўлимиздан келмайди» деб кетиб қолишди. Уларни қайтариб келгунча Барнонинг она сути оғзига келаёзди. Чунки бу орада кимлардир раиснинг тўнини тескари кийдириб қўйибди.

Фигони чиқиб, Жалиловнинг ўзи етиб келди.

— Раис тирик эди-ку!

— Биз правление қарорини бажардик,— деди Барно пинагини бузмай.

— Ва тўғри иш қилдик,— деди Обиджон ҳам.

Жалиловнинг жағи титради:

— Тўғрим, эгрими, ўзингни судда оқлайсан!

Албатта, иш Жалилов айтган судгача бориб етмади, аммо осонликча ҳам кўчмади. Агар бу ишга район партия комитети аралашиб, Жалиловни ҳовуридан туширмаганда «Арча» ферма бунчалик тез битмасди. Бир ҳафта деганда материаллар ҳам топилди, траншеялар атрофида арча тахлит соғиш аппаратлари ускуналанди.

Барча ишлар маромига етгач, Жалилов фермага бир тўда кишини бошлаб келди.

— Қалай, кўнглинг ўрнига тушдимми?

Барнонинг юз-кўзи, бутун вужуди кулди.

Ферма саройидаги қўраларда хилларга ажратилган сигирлар охурдан кўкпоя, яшил йўнғичқаларни еб, бир-бирови билан ким ўзарга кавшашмоқда. Баъзилари қатордан чиқиб, цемент ҳовуздаги тиниқ сувни ичмоқда, бир неча сигир кавш қайтариб, салқинда ётибди. Жалилов сигирларнинг мамнун дум қимирлатишларига қараб: «Ҳайвон ҳам ўз шароити, ўз маишати билан тирик экан» деб қўйди.

Кундуз соат иккига борганда кўнғироқ жаранглади. Сигирлар оппоқ бино томонга шошилди ва траншеяларнинг икки томонига тизилиб олди. Биринчи хонада ўн икки сигир арча шохларидай ярим кўндаланг тизилиб ем

емокда. Барно траншеяда, электродоилкалар ишламоқда. Елинлар бўшагач, ем ҳам тугади. Соғилган сигирлар ўрнини бошқаларига бўшатди. Эшик олдида яна ўн икки сигир навбат кутиб турибди.

«Айтганидан зиёда. Уч юз сигирга икки соғувчи кифоя, деб ўйлади Жалилов.— Кам меҳнат, сердаромад. Колхоз боп иш экан!»

Барно мағрур кулиб турибди. Қандолатнинг қовоғи ҳам очилиб, суратга тушаётган дугоналардай Барнонинг елкасига елкасини қўйиб бўйсара турибди. Ҳамдамжон андак ғамгин: уни «беш молбоқар билан ўн уч соғувчига расчёт бериш» ташвиши эзмокда. Обиджон севинчидан бўйнигача қизариб кетган, боғдаги ваъдани эслатиб, вафосини кутаётгандай қора қошлари остидан Барнога кўзини тикиб турарди.

1960

ПЕНСИОНЕР

I

Маҳкам Мусаевни коллектив тантана билан пенсияга узатди. Унинг олтмиш ёшга кириши, қирқ йиллик меҳнати нишонланди. Машинасозларнинг дам олиш уйида катта зиёфат берилди.

Катта-кичик, таниш-билиш, уста ва шогирдларнинг ҳаммаси Маҳкам акани қутлагани келди. Бири унга гулдаста узатса, бири эсдалик сурати тутди. Яна бири шампанскоени кўпиклатиб турибди. Боринги, қирқ йиллик ўртоқлар ўйлаб топмаган совға йўқ деса, лоф эмас. Маҳкам аканинг хотини — Манзура опа ҳам совға саранжомлаб чарчади. Маҳкам Мусаев шарафига айтилган илиқ сўзлар эллик йилда тўкилган тер билан, заҳмат ва машаққатни унуттириб юборди.

Олтмиш яшар чол ўзининг шу қадар кадр-қимматли одам эканини бу сафар яна ҳам яққол ўз кўзи билан кўриб, қалбидан сезиб, қувониб кетди. Аввал кўзидан ёш томди, сўнгра даврага кириб ўйин бошлаб юборди. У, тонг отгунча ўйнаб, бошқаларни ҳам шунча ўйнатишга тайёр эди. Бирок, эртага иш... Ярим кечага етмай йиғин тугади, аммо тантана тугамади. Ҳамма ўлан айтиб, Маҳкам акани ўз уйига кузатиб қўйди.

Маҳкам ака уларга эргашиб орқага қайтмоқчи бўлувди, уни хотини қайтариб қолди.

— Сиз энди пенсияга чикдингиз. Ётиб дам оладиган даврингиз келди...

У эртадан бошлаб бекорчи. Саҳар туриб трамвай кутмайди, ишга кечикиб қолиш ташвиши ҳам йўқ. Энди тўйиб-тўйиб ухлайди, шошилмай туради, шошилмай

кийинади, маҳалла чоллари сингари бемалол нонушта килиб истаган жойида кун ўтказди. Энди у бамисоли каптар: хоҳласа донлайди, хоҳласа боши оққан томонга парвоз қилади. Ҳеч нарсадан ғами йўқ, ҳеч кимдан қарзи ҳам йўқ.

Ўша кеча қувончданми, хурсандчиликданми, туни бўйи ухламай Манзура билан гурунглашиб чикди. Тонг отарга яқин уйқу босиб, кўзи юмилар-юмилмас, кимдир: «тур, ишга кечикдинг!» деб уйғотиб юборди. Маҳкам ака шошилинич кийиниб, йўл тараддудига тушган эди, хотини:

— Қаёққа?— деди таажжубланиб.— Кеча пенсияга чиқиб, бугун намозхон бўлиб қолдингизми?

Маҳкам ака кулиб юборди.

— Хаёлимда йўқ, хотин, кексалик курсин...— деди-да, ечиниб қайтиб ўрнига ётди.

Тонг уйқуси уни оғушига олди. Қуёш кўтарилиб ток новдалари орасидан сўрига тушди. Қуёш тиғи кўзини тирнамаганда чол-кампир тушгача мириқиб ухлар эди. Улар эриниб уйғондилар, аста кийиниб, шошилмай чой ичдилар. Кун ярим бўлгунча Маҳкам ака уйга кириб, эшикка чиқиб ивирсиб юрди. Куннинг иккинчи ярмида ҳам ҳовлининг икир-чикирига уриниб, вақт ўтказди. Кечкурун телевизор овунчоқ бўлди. Эртасига ҳам тўйиб ухлади. Кундузи узоқ-яқинларини бориб кўрди, қариндош-уруғларни йўқлаб қайтди. Бешинчи кун деганда унинг борадиган жойи тугади — уйда ўтириб қолди.

— Диккинафаслик курсин, бўғилиб кетдим,— деди чол хотинига.

— Бир бозор-ўчар қилиб келсангиз-чи, куёвлар келармиш,— деди хотини.

Маҳкам ака бозорга борди. Бозор бутун бир шаҳар бўлиб кетибди. Янгича тим, янгича расталар. Маъмурчиликни айтмайсизми. Давлат қанораларида гўшт-ёғ осилиб турибди. Сабзавот сероб. Раста-раста дўконлар лик тўла мол. Арзончилик. Маҳкам ака харид қилиб, оғзи қулоғида уйга қайтди, куёвлари, невараларига зиёфат берди.

Бу куйманчик ҳам узоққа чўзилмади. Сал ўтмай Маҳкам аканинг юраги сиқила бошлади. Ишлаб юрган вақтида бундай инжиқ дардларнинг гарди ҳам йўқ эди. Энди ҳаммаси уни искаб топардек қидириб келяпти, шекилли.

— Сиқилиб кетяпман, хотин,— деди чол ҳасратомуз

ижирганиб,— бу тор жойда юрагим ҳам торайиб кет-
япти...

— Эл-юртга кўшилинг, чойхонага чикинг,— деди
хотини.— Энди сиз ҳам оксокол бўлиб қолдингиз.

Шу чокқача у олтмиш ёшга кираётганини бировга
билдирмаган эди. Мучал суриштирадиганларга ҳам муж-
мал гап қилиб ўта қоларди. Куни заводда ўтган, кечаси
рўзгор икир-чикири, гоҳда неваралар гурунгидан бошқа
ишларга қўл бўшамаган. Энди вақти бор. Энди у ҳам
кимсан, Маҳкам оксокол.

Маҳкам оксокол тўнини елкасига солиб, Тахтапулга
йўл олди. Қариялар чойхонаси мақтаганларича ҳам бор
экан. Соё бўйида, калин дарахтлар қаноти остида, гул-
зорлар куршовида чоллар чой ҳўплаб ўтиришибди, бе-
корчининг жойи, эринмаснинг чойи...

Бу ерга келадиган маълум ва машҳур чойхўрлар
қаторига янги хўранда кўшилди. Янги улфатни эски жў-
ралар қувониб қарши олдилар. Унга дарҳол зиғир ёғдай
қуюк, аччиқ чой узатдилар. У кўпдан бери бундай суҳбат
кўрмаган эди. Олди-сотди, нарх-наво, тўй-томошалардан,
боғдан-тоғдан дегандек, қўйди-чикдидан тортиб, биров-
нинг ошхўрлиги, бировнинг мошхўрлигигача муҳокама-
дан ўтди. Охири чойхона олдидан ўтган-кетганининг
қадам ташлашигача оғизга олинди. «Менинг жойим эмас
экан» деб ўйлади Маҳкам ака бу гаплардан зерикиб. Кеч
кириб, қош қорайиб қолаётган бўлса ҳам давра бузилма-
ди. Маҳкам ака бир-икки бор кўзгалган эди, уни чоллар
ушлаб қолишди.

— Боядан бери оғзингизни пойлаймиз, лом де-
майсиз...

— Нима дейишим керак эди?

— Энди сиз ҳам пайғамбар ёшига яқинлаб қолди-
нгиз,— деб гап бошлади қарияларнинг бири.— Ҳукумат-
нинг пенсиясини босиб еб ётаверасизми? Азонга ош
дамлатинг, сизни ҳам юртга кўшиб олайлик.

— Хўп!— деди Маҳкам ака.

Эртасига бир қозон ош дамлаб маҳалла мўйсафидла-
рини чорлади. Шу кундан бошлаб қаерда қаъда-қарри,
тўй-маърака бўлса, Маҳкам оксоколни чакирадиган
бўлишди. У баъзиларига борди, баъзиларига бормади.
Борган ерида гап ёқмади, бормаган еридан гапга қолди.
Ана шундай йиғинлардан уйига баъзан хафа, баъзан та-
жанг қайтадиган бўлди. Ўзидан-ўзи камгап бўлиб ваз-

минлаша борди. Кучи ҳам қайтиб, кулгиси ҳам учиб, ҳатто уйқуси қочди. Унинг сочлари оқариб бораётганини Манзура опа ҳам сеза бошлади. «Қариб қоляпти чолим» деб ўйлади-ю, буни эридан сир тутди. Маҳкам ака ўйчан «уҳ» тортадиган одат чиқарди.

Бунинг ҳам сабаби бор эди.

Бир куни кўчада зерикиб турган эди, Ҳайитвой оқсоқол деб номи чиққан бозор оқсоқоли уни уйига бошлаб кетди. Чойхўрлик қилиб ўтириб, гапдан гап чиқди-да, Ҳайитбой оқсоқол ажал келиб оёғини узатса, ҳеч кимга оғирлиги тушмаслигини айтиб мақтанди. Улимликларини сандикқа босиб қўйган экан, бир-бир олиб кўрсатди. Ок сурпдан кафан бичириб қўйибди. Шайх Зайниддин бува мазоридан ўзига қабр қовлатиб қўйган эмиш. «Кўзимнинг тириклигида гўрков билан ювғичнинг розилигини ҳам олиб қўйдим», деди оқсоқол. Маҳкам ака тирик мурда ваҳимасидан уҳ тортиб юборган эди, оқсоқол уришиб берди.

— Қарияларга қўшилсангиз қариб қоласиз укам,— деди у ҳазиллашиб.— Одам қариганда андак вас-вас бўлиб қолади. Улфатни ёшлардан танланг. Уҳ тортишдан узоқ юрасиз. Ёшларда ғам йўқ.

«Тўғри айтади бу оқсоқол» деб ўйлади Маҳкам ва тезгина куёвиникига борадиган бўлди. Қизининг бир ўғил, бир кизи бор. Ўғли мактабда, кизи боғчада. Невараларининг тиллари бийрон. Бориб қолса «оппоқ дадажон» деб бўйнидан тушмайдилар. Аммо бу хил овуниш ҳам доим лаззат беравермайди. Невараларни уйда учратиш учун ё қош қорайганда бориш керак. Уларни гоҳ уйкуда, гоҳ йўлда учратади. Гўдаклар ҳам бекорчи эмас, ўзига яраша машқи бор. Маҳалла болалари ҳам шу зайлда, ёшлар эса ишда, ўқишда, клубда, кўчада улфат кам. «Подадан ажралган бузоқ бўлиб қолибман», деб ўйлади Маҳкам ака ва бехосдан яна уҳ тортиб юборди.

— Нега уҳ тортасиз?— деб сўради хотини ташвишланиб.— Нима камчилигингиз бор? Ейишдан, ичишдан, кийишданми? Ҳаммаси муҳайё-ку!

— Э, хотин...— деб гап бошлади эр.— Заводда кўпчилик билан тирик эканман. Энди оёқларим мени гўрга судраб кетяпти...

Бу гапдан Манзуранинг илиги зиркиради, аммо у ўзини босиб чолининг кўнглини кўтармоқчи бўлди.

— Яхши ният қилинг бобоси. Олтмишга кириб, оғманг, ҳали отдай йигитсиз...

— Отдай бўлсам қанорада эмас, кўшда бўлишим керак!

— Иш — ёшларга, ош — кексаларга! Эндиги замон ёшларники, дадаси...

— Қари билганни пари билмайди. Цехни ёшларга ташлаб кетдим. Муҳим ишни барбод беришиб қўйишмасайди. Пахтакорлар сен билан мени танийди. Гуримга гишт ташиётгандир улар.

— Янги машина ҳали ҳам ишга тушмабдими?

— Тушмабди. Айб Эргашевда эмиш. Бир оёғини тоққа, бир оёғини бокқа қўйиб олибди. На горизонтал машина, на вертикал. Ун бешинчи цех оросатда қолибди. Лобархон хуноб бўлиб юрибди.

— Урнингиз йўқланиб қолибди-да.

— Йўқланиб қолибди.

Эр-хотиннинг гапи авжига чиқиб бораётган паллада кимдир дарвозани тарақлатиб қолди.

— Ким у?— деди Манзура.

— Биз...

Дарвоза олдида уч-тўрт саллали киши турарди. Қўлларида ҳасса.

— Маҳкам оқсоқолни чақириб қўйинг, жанозага чиқсинлар... Бир йўла намоз жума ўқиб қайтамиз.

Маҳкам ака уларнинг нима учун келганликларини эшитиб хотинига: «Ўлимни ёмон кўришимни билмасмидинг? Мачитма мачит юриб намоз ўқиганимни қачон кўргансан?» деб ўшқирди.

Қўшни маҳаллада Вали ака исмли одам бор эди. Маҳкам ака у билан доим трамвай тўхташ жойида учрашар, шу сабабдан улар яхши ҳамсуҳбат бўлиб қолган эдилар. Вали аканинг пенсияга чиққанига бир йилча бўлди. Шу давр ичида улар кам учрашдилар. Тасодифан учрашиб қолган кезларида Вали «ишдан кетдим, кучдан кетдим, одамлар ушлаб турган экан мени» деб нолиди. Яқиндагина тўр халта ушлаб, магазинга кетаётган экан, Маҳкам аканинг йўлини тўсиб анча ҳасрат қилган эди. «Бекорчилик белимни ҳам букди... ҳамма ишда, неваралар ўқишда, ўзимни қаерга кўяримни билмайман, тарс ёрилиб кетаёздим» деди-ю, кўзларидан ёш томди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтгани йўқ эдики, «касал бўлиб ётиб қолибди» деб хабар келди. Мана бугун жанозаси

эмиш... Бу бекорчилик Маҳкам Мусаевнинг ҳам белини синдирмаса гўрга эди. Бекорчилик, ёлғизлик шунча ёмонми?

Дарвоза яна тақиллаб қолди.

— Бор, кўчадагиларга ўзинг жавоб қил, мени кутишмасин.

Манзура уйига қайтиб кирса, эри иш кийимларини кийиб олибди.

— Буниси нимаси,— деди хотини таажжубланиб.— Оппоқиналарини киймайсизми?

Эр қисқа жавоб қилди:

— Мачитга эмас, заводга.

II

Чоршанба кунини эрталаб соат саккизларда Маҳкам ака «Пахта комбайнлари заводи» остановкасида трамвайдан тушди. Жимжитлик. Ҳамма ишда. Маҳмуд вахтёр кепкасини тескари кийиб, кўлида милтик, эснаб ўтирибди. У эски танишини кўриб қувониб кетди.

— Қамнамо бўлиб кетдингиз, оқсоқол. Пенсия лаззатига мазахўрак бўлиб, дўстларни ҳам унутиб юбордингиз,— дейман.

Маҳкам ака вахтёр билан қуюқ кўришиб, одатдагидек ичкари киришга шошилди.

— Пропуск!— деди вахтёр, ҳаммага айтадиган сўзини такрорлаб.

Маҳкам ака ёнидан «Доимий пропуски» синини одатдагидай катта очиб кўрсатди. Вахтёр дафтарчага кўзи тундурулмади, бу ҳужжатингиз ўтмас бўлиб қолибди, деди.

Маҳкам ака қизариб кетди.

— Мени бу эшикдан қайтиб кирмайдиган қилиб чиқарганмисизлар, а?

— Жоним билан қўйиб юборар эдим, аммо ҳаққим йўқ. Инструксия қатъий...

— Илгари бундай эмас эдинг-ку, Маҳмуд, нима ўзгартирди сени?

Вахтёр Маҳкам аканинг қулоғига шивирлади.

— Ўғлингиз туфайли Эргашев шунақа қилиб қўйди.

Маҳкам аканинг ҳеч нарсадан хабари йўқ эди.

— Ўғлим нима қилибди? Машинага келди-ю, кетди.

Вахтёр янада секин шивирлади.

— Азиз билан Лобархон заводда тунаган эмиш, Яширинча янги машина ясамоқчимиш. Қўлга тушиб қолишибди.

— Бекор гап!— деди Маҳкам ака ғазабланиб.— Эргашев билан ўзим гаплашаман. Маҳкам Мусаевнинг авлоди ўзига гард юқтирмайди!

Маҳкам ака жаҳл билан ер депсиб пропуск бюросига борди, у ёк-бу ёкқа телефон килиб, пропуск ёздириб келди. «Мана ҳужжат» деди заҳархандалик билан. Вахтёр «Мана энди марҳамат» деди-да, ичкарига қўйиб юборди. Биринчи сменадагилар нонуштага чиқа бошладди. Ҳар бир ишчи унинг кўзига ўтдай кўриниб кетди. Ҳаммасини бир-бир кучоқлаб олгиси келди. Аммо ҳамма ўзи билан ўзи овора, бири ошхонага, бири кабобхонага, баъзилар кассадан навбат олгани шошилмоқда. Лекин ҳеч ким уни четлаб ўтгани йўқ. Ешлар узоқдан «Салом, оксокол!» деб таъзим бериб ўтмоқдалар, қўл бериб кўришган, кучоқлашиб сўрашганлар ҳам оз эмас. Айниқса кекса ишчилар ундан пенсионерликнинг нашъу намоси ҳақида қизиқиб гап сўрай бошладилар.

— Ҳавас қилманглар!— деди Маҳкам ака қўл силтаб,— бекорчидан барча безор деганича бор экан. Ўзим ҳам безор бўлдим.

— Ношукур банда экансиз,— деб ҳазиллашди дўстларидан бири.— Текин маблағ, калин кўрпа, оёқни уза-тиб ётавермайсизми? Қариганда цехда қовжирашни ким кўйибди сизга!

Маҳкам ака ҳазилга ҳазил билан жавоб қилди:

— Оёғим узалиб, жағим осилиб тушишга бир баҳя қолди, ўртоқ. Меҳнатда тирик эканман. Эргашевдан иш сўрагани келяпман. Ҳали сен билан беллашиб кўрамиз!

— Беллашадиган бўлсангиз, белни маҳкам боғланг. Иш кўпайиб қолган.

Маҳкам ака ўзини яна дўстлар орасида, цехда, вахтада сезгандай шахдам қадам ташлаб бормоқда. Эргашев унинг аризасига қўл қўйиб берса бас, у яна жанговар сафда. Афсуски, унинг бу кувончи ҳам узоққа чўзилмади. Завод партия комитетининг учётчиси унинг кайфини бузди. Маҳкам акани завод коммунистлари ҳисобидан чиқариб, қариялар чойхонаси ташкилотига юборишган эмиш.

Маҳкам ака умрида бунча ғазабланган эмасди.

— Қонун кўтарса, корнингга тепардим,— деди у ха-

барчига.— Чиқарадиганнинг жони нечта? Минг жони бўлса ҳам суғуриб оламан. Мен шу ерда партияга кирганман, жоним чиққанда ҳам, бу ернинг ҳисобидан чиқмайман!

Можаро устига ўн бешинчи цех бошлиғи Лобархон етиб келди.

— Жуда менга зарур эдингиз, ота! Уйингизга бормоқчи эдим.

— Мени ҳам йўқлайдиганлар борми, қизим? Унутиб юбордиларингизми, деб ўқиниб юрибман. Қалай, ишларинг юришиб кетдими?

Лобархон бошини чайқади.

— Мушкуллашиб кетди, ота...

Маҳкам ака Лобархоннинг ташвишини яхши тушунар эди. Шу хусусда Эргашев билан неча бор чўкилашиб ҳам олган. Агар Эргашев ўз оғзи билан ваъда қилмаганда эди, Маҳкам ака заводдан осонликча жилмас эди. Афсуски, «ўзи йўқнинг кўзи йўқ» қилибдилар.

— Яна Эргашев қилиқ чиқаряптими?— деб сўради Маҳкам ака юзини буриштириб.

Қиз хомуш жавоб қилди:

— Ҳа, ўша киши... Қилдан қийиқ қидиряпти...

— У билан ўзим гаплашаман,— деди-да, Эргашевнинг кабинетига кириб кетди.

Қабулхонада одам кўп эди. Ҳатто бошқа республикалардан, колхозлардан келган вакиллар навбат кутиб ўтиришибди.

Директор Зафар Эргашев бугунги почтани ўқиб ўтирган эди, ижозатсиз эшик очган ким бўлди, деб қараши билан Маҳкам акага кўзи тушди.

— Хизрни йўқласам бўлмасмиди,— деди унга Эргашев.

У одатдагидек беғам ва беозор кўринди. Маҳкам аканинг заводга қайтиши уни ҳам севинтирганга ўхшади. Шу сабабдан Маҳкам ака ўзининг эски мавқеи билан, шу коллективнинг бир жонкуяридай эркин гап бошлади:

— Хизрни йўқлагунча, қабулхонадагиларни йўқлатсанг бўлмайдими!

— Ҳали ҳам ана шуларнинг ғамида ўтирибман,— деди Эргашев кўзойнагини кўлига олиб.

Унинг ана шундай одати бор эди. Қувнаб турган чоғида ҳам, қорнини ушлаб қотиб-қотиб кулаётган вақтида ҳам кулоққа ёқмас бирор гап эшитиб қолса, кўзой-

нагини кўлига олиб, рўмолчаси билан артиб кўярди. Унга гап ўтгани, ўтмагани, жаҳли чикқани ёки чикмаганини Маҳкам ака доим унинг кўзойнаги қаерда туришидан биларди. Ҳозир унинг кўзойнаги жилиб қолди. Айтадиган гапни айтиб олиш керак.

— Ана шуларнинг гамида ўтирибман, дейсан, ҳеч гап тортганга ўхшамайсан-ку. Қарзини тўламаганининг эшигини тақиллатиб келадилар. Эшигингни тақиллатиб келгунча, оғзингни очиб ўтиравердингми? «Бўстон» ликларни-ку, ўзимникисан, деб ҳайдабсан, энди буларга нима жавоб қиласан?

Эргашев ҳамсуҳбатининг одатини яхши билар эди. Бу одам кам гапирар, гапирганда ҳам ачитиб гапирар, аммо беўрин, бесабаб оғиз очмас эди. Унинг тўсатдан заводда пайдо бўлиши ва энг нозик жойдан тишлаб гапириши бежиз эмас. Уни Лобар бошлаб келган. Демак, Лобар одамларни директорга қарши кўзгаб юрибди. Тили узунларнинг тилини қайрапти, деб гезариб олди. Лекин ўзини тутишга мажбур эди...

Сунъий ҳолат унга ярашмас экан. Доим кулимсираб гапирадиган одам, ҳозир мажбуран тиржайиб турибди. Шу сабабданми, унинг чўзинчоқдан келган юзи буришиб, пешанаси тиришиб кетяпти. Овози дўриллаб қолибди.

Эргашев Маҳкам акани яхши билар эди. Ҳақиқатан Маҳкам ака қуюлган одам. Етти ёшидан етим қолган, саккиз ёшидаёқ кўли қаварган. Ўша вақтдан бери меҳнатдан нон еб келаётган одам. Заводда ишлаётганига ҳам ўттиз йилдан ошди. Эргашевнинг уни кўрмаганига уч ойча бўлиб қолган эди. Шу орада анча ўзгарибди. Тўғриси, андак сўлибди. Юрагида дарди кўпга ўхшайди. Асабдан лаби кимирламоқда.

— Мақсадингизни айта қолинг, Маҳкам ака,— деди андак юмшаб Эргашев.

Бу гапдан Маҳкам ака ҳам юмшади.

— Заводга қайтсам,— деб келдим...

Эргашев чайнади қолди.

— Н... Ниятингиз яхши. Совет ишчиси бекор туролмайди. Лекин сиз боп иш қолмади-да.

— Ўзимнинг цехимга қайтаравер, иш топиб оламан.

— Ишни ёшлар қилаверсин, сиз пенсиянинг лаззатини суринг, оқсоқол.

Маҳкам ака унинг гапини ёқтирмагандай тесқари қараб олди ва юзини ўгириб гап ташлади:

— Ешлар, ёшлар дейсану, қани ёшларга йўл берганинг? Ҳаммасини эшитиб юрибман.

— Чақимчиларнинг гапига ишонманг.

— Чақимчи эмас, жонқуяр кишилар ишлари юришмаганидан куйиниб кетяптилар. Эсхеэмларга ёпишиб олиб ХВС ларни тўхтатиб қўйибсан... Кучинг етмаётган бўлса, ёрдамчи чақир. Қўлинг тегмаётган бўлса, менга топшир.

Эргашев кўзойнагини кўлига олди. Унинг пешанаси тиркишдай тиришиб кетди.

— Инвалид-пенсионерларсиз ҳам қилиб оламиз.

— Оғзингга қараб гапир, Зафар!— деди Маҳкам ака кўлини арра қилиб.— Энди одам бўлиб қолдингми? Утган кунларингни унутдингми? Ўзингни одам қилгани одамгарчиликдан чиқармоқчимисан? Менсиз ишинг юришиб кетмабди-ку. Ойига тўрттадан бераман деган машиналаринг қани? Йўқ ва бўлмайди ҳам.

— Нега бўлмайди?

— Негаки, энг яхши кекса мутахассисларни тарқатиб юбординг. Лобархонга ўхшаган ёшларга кўмак йўқ.

Эргашевнинг пешанаси яна баттарроқ тиришиб, кўзлари жовдираб қолди. Маҳкам ака суҳбатнинг шу зайлда жиддийлашиб кетишини кутмаган эди. Заводга келишдан мақсад ҳам бу эмас. У, директорнинг олдига иш сўраб келган. «Тиланиб келган одамнинг тили шакар, дер эдилар, сен, Маҳкам, тилингда заҳаринг билан кирдинг, нима ҳақинг бор!» У, бир оз пастлаб, тактикасини ўзгартиришга тайёрланиб турган эди, Эргашевнинг ўринсиз бир гапи унинг ўтини чиқарди:

— Лобархон сизни ревизорликка олиб келдимиз?— деди Эргашев заҳарханда қилиб.

— Нега тўнингни тесқари кийиб олдинг. Лобархоннинг айтганини қилганингда, деҳқонлардан бунча таънага қолмас эдик. Мана бу хатни ўқи! Мени мана шу аччиқ таъна олиб келди бу ерга.

Эргашев хатни кўлига олди.

Бу хат Зафар Эргашев туғилиб ўсган «Бўстон» қишлоқ активларидан бўлиб, Маҳкам ака номига юборилган эди. Хатда завод ваъда қилган терим машиналари, запас қисмлар ҳали ҳам қўлга тегмагани, бу йил яна машина терими барбод бўлиш хавфи туғилгани айтилган, бунинг учун ҳамқишлоқларга даъвомиз катта, деб ёзилган эди. Маҳкам акани вафосизликда айбласнлару, жим ўтир-

синми! Йўқ. Маҳкам Мусаев бундай даъвога бардош бериб уйда жим ётадиган одам эмас. Эл олдида Эргашевнинг ўзи жавоб берсин. Эргашев хатни ўқиб бир оз жим турди, пешанасининг тириши маромидан ошгач, захрини яна Лобарга сочди:

— Бу ҳам Лобарнинг иши...

— Лобархонга тил тегизма!— деди Маҳкам ака.— Яхшиси, унинг ишини тўғрилаб бер. Кучинг етмаса, менга айт, мен бош қўшай ишга.

Зафар Эргашев ўрнидан туриб кўзойнагини арта бошлади.

— Кунимиз пенсионерга қолгани йўқ, дедим-ку, уйингизга бориб, оёқ узатиб ётганингиз маъқул.

Маҳкам ака ноилож ўрнидан турди.

— Кабинетдан ҳайдасанг ҳам, заводдан ҳайдаёлмайсан!

III

Одамнинг кўнгли нозик. Уни хурсанд қилишдан кўра хафа қилиш осон. Маҳкам акадан қиёс. У, Эргашевнинг бир оғиз сўзидан озор топиб, ўзини кўярга жой тополмай юрди. Кечки овқат ҳам томоқдан ўтмади, нимадир тошдай бўғзига ботиб тураверди. Шу сабабдан уйку ҳам қочди. Бу азобдан кутулиш чораси битта эди: кимгадир ёрилиш керак, нима қилса ҳам ўша Эргашевга ҳақиқат қаёқда эканлигини бир бор кўрсатиб қўйиш лозим. Эрининг азобланаётганини Манзура ҳам сезиб турибди, аммо сўрашга тили бормайди. Чунки у эрининг феълени билди, жаҳли чиққанда унга гап ташлаб бўлмайди, ўзи ёрилмагунча, унинг оғзини очиш хавфли. У пишириб келган таомлари қолаётганига ачинмоқда. Чучвара деса мукка тушадиган одам шундай мазали чучварага қайрилиб ҳам қарагани йўқ. «Уҳ» деса оғзидан ҳовур чиқяпти.

— Ҳа, дадаси, мунча бўғиласиз? Иш бермаса бермас, ўйнаб кулиб юравермайсизми!— деди, ниҳоят, хотини журъат қилиб.

Маҳкам ака кўзини чақчайтириб қаради:

— Сен ҳам ўшанинг гапини қиялсанми, мен у билан гаплашадиган жойимда гаплашаман,— деди-да, хаёлига нимадир келди шекилли, ўрнидан туриб кўчага отилди.

— Бемаҳалда қаёққа борасиз, дадаси?— деганича хотини дарвоза олдида қолди.

Маҳкам ака катта кўчани кесиб ўтиб, кўшни кўчага кириб кетди.

Манзураининг билишича унинг чоли Жаҳонгировнинг олдига кетди. Жаҳонгиров «Терим комбайнлари заводи» да Маҳкам ака билан кўп йиллар бирга ишлаган одам, ҳозир эса партия комитетининг секретари.

Жаҳонгиров уйда, болалари қуршовида телевизор кўриб ўтирган экан, кўнғироқ чалиниши билан дарвозага чикди.

— Э, Маҳкам Мусаевич, марҳамат, марҳамат! Қандай шамол учирди?

— Шамол эмас, бўрон,— деди Маҳкам ака ҳазиломуз. Лекин унинг овози негадир алам оҳангида дўриллади.

Улар ичкари кириши билан телевизор томошаси ҳам тугади. Болалар хона-хоналарига тарқалдилар, уй бекаси чой кўйгани кетди. Холи гаплашиш учун бундан ортиқ қулайлик туғилмайди.

— Ашраф Аъзамович,— деб гап бошлади Маҳкам ака,— Эргашев билан бўлиб ўтган ҳангомани эшитгандирсиз...

— Ҳа, эшитдим.

— Эшитган бўлсангиз гап ана шу. Сиздан умидим катта эди. Аммо чақиртириб бир оғиз гап сўрашга ярамадингиз. Ўзим келдим. Сиз билан уришгани келдим.

— Уришгани? Йўғ-э, нима гуноҳ қилиб қўйибман.

— Мана мен айтиб бераман. Коммунизмга ҳар бир киши нима бериши кераклиги ҳақида лом-мим... Бир ўйлаб кўринг: коммунизм ўзидан-ўзи осмондан тушиб қоладими? Йўк, тушмайди!

Жаҳонгиров саранжом ўтириб олди:

— Тўғри, осмондан тушмайди. У сиз билан бизнинг, барча совет кишиларининг меҳнатидан яраллади.

— Ҳа, балли. Бас шундай экан, сиз «олма пиш, оғзимга туш», деб оғзини очиб ўтирадиганларга йўл берманг. Буниси бирламчи. Негаки, улар «социализм кўриб олдик, бир илож қилиб коммунизмга ҳам етиб оламиз, ана у ёғи жаннат...» деб соя-салқинда юрибдилар. Ана уларга «катта дастурхондан нон ейман десанг, қаторга кир, аравани баравар торт!» денг. Асаларича бўлолмай-мизми? Уясига кираётган ҳар бир арининг оғзини ҳидлаб ўтказар экан. Коммунизм дастурхонига чордана кўраётганлардан ҳам: «Хув, азаматлар, эҳтиёжга яраша

ошамок, истаганча яшамок учун тукинга канақа ҳисса кўшдинг?» деб сўраб турмоқ керак!

Иккиламчи, мен ҳам умум ишига ўз ҳиссамни кўшувни давом эттирмакчиман. Қудратим ва қурбим етади. Бунга ҳам йўқ десаларингиз, ўзингиз бош бўлиб, мени Чигатойдаги коммунистлар мазорига тириклай кўмиб кела қолинг...

Жаҳонгиров сермулоҳаза одам эди. Эргашевнинг кабинетиди юз берган воқеани эшитгач, Мусаевни партучётдан чиқаришни тўхтатиб қўйган ва унинг эътирозларини ўз қулоғи билан тингламоқчи эди. Маҳкам Мусаевичнинг ўзи келиб қолгани жуда қўл келди. Унинг авзойидан, гапининг маромидан маълумки, ҳозир у билан мунозара қилиш ортиқча, бунинг устига у жуда маъқул гапларни айтяпти. Шу сабабдан унинг кўнглидаги гапни топиб гапириши керак.

— Сиз жуда керакли одамсиз, Маҳкам ака. Заводга қайтганингиз маъқул,— деди Жаҳонгиров уни қувонтириб.— Биргалашиб ишлаймиз. Аммо битта лекини бор...

Маҳкам ака «лекини нимаси тағин» дегандай унинг оғзини пойлади.

— Лекини шуки,— деди Жаҳонгиров сўзини аниқлаб.— Ойлиги йўқ. Партиявий иш. Сиз боп иш.

— Э, ойлигига муҳтож эмасман, ойликни деб қайтпманми? Эр-хотин пенсия оламиз. Ўғлим, қизимдан ҳам ойида бир перевод... Ишнинг номини айтиб, жойини кўрсатсангиз бас, эртадан енг шимариб киришганим бўлсин.

— Жуда соз! Ишнинг номи контроль комиссия. Жойи ўзингиз билган завод. Аниқроғи халқ контроль комиссиясининг раиси бўласиз... Бамисоли асалари уясининг эшигида турасиз...

Маҳкам ака жонланиб кетди.

— Э, бўлди, бўлди, чиндан ҳам одам зерикмайдиган иш.

Шундай қилиб, уч кундан кейин комитетнинг умумий йиғилишида маъмуриятнинг хўжалик фаолиятини назорат қилиб турадиган халқ контроль комиссияси тузилди, унинг раислигига кекса коммунист Маҳкам Мусаевичнинг номзоди кўрсатилди.

— Бу лавозимда холис киши туриши лозим,— деди Эргашев унга қарши гапириб.— Мусаев заводдан кетган, бунинг устига, у маъмуриятга холис қарамайди.

— Мусаевдан бошқа номзодимиз йўк!— деди коммунистлардан бири.

Эргашев яна сўз олди.

— Эътирознинг сабаби шуки, бу ишга заводнинг ўз кишиларидан сайлашимиз керак. Такрор айтаманки, Маҳкам ака заводда эмас...

— Дирекциянинг рўйхатида бўлмаса, партиянинг рўйхатида,— деди ёш коммунист Лобархон.— Сирасини айтганда, Маҳкам ака заводга бегона эмас...

Маҳкам Мусаев сўз берилмаса ҳам ўрнидан туриб кетди:

— Дарровда бегона бўлиб қолдимми?— деди у, Эргашевга чакчайиб.— Заводнинг ветерани, гвардиячисисиз, демабмидинг? Оламдан ўтиб кетсам ҳам номим ўн бешинчи цехнинг рўйхатида қолади. Ҳеч қаёққа кетмайман!

Одамлар гуриллаб юборишди. Ҳамма Маҳкам аканинг сўзини маъқуллаётган кўринади. Кўпчилик овози орасида Эргашевнинг гапи йўқолиб кетди. Эргашев ўзининг бошқа мулоҳазаларини айтиб улгуролмагани ва Мусаевнинг номзоди бу ишга нолойиқлигини исботлаб беролмагани учун афсусланганича йиғилишдан чиқиб кетди.

IV

Маҳкам ака уйига хурсанд қайтди. Хотини палов дамлаб ўтирган экан. Эрининг шодлигидан қувонибми, палов билан бирга дастурхонга лимон солинган графин ва чиннида шакароб келтириб қўйди. Маҳкам ака графинни қўлига олиб, чайқаб-чайқаб хотинига қайтариб берди.

— Олиб кириб қўй, эртага ишга бораман, оғзимдан ароқ иси келса ярашмайди.

Манзураҳон бундай хизматдан севинмай нимадан севинсин. Биринчидан, эрининг қовоғи очилиб, чеҳраси кулиб қолибди, иккинчидан, сўнгги кунлари юз граммсиз овқат ўтмаган томоқ, энди уни ичиш уят деяпти.

— Қаёқдан кун чиқди?

Маҳкам ака ўзига хос салмоқ билан жавоб қилди:

— Катта ишни топшириб қўйишди. Партиянинг кўзқулоғи бўласан, дейишди.

Овқат тамом бўлгунча ҳам Маҳкам аканинг гапи та-

мом бўлмади. Эрининг бунча сергаплигини хотини биринчи марта кўряпти. «Ҳар қалай чолимни хурсанд қилишибди, унинг қувончи — менинг қувончим» деди-да, унинг гапини маъқуллаб ўтирди. Ўртага чой келгач, сергап эр тўсатдан ўзгариб, гўё бутунлай соқов ва қар қулоқ бўлиб қолди. На гап тинглайди, на гапга жавоб беради. Чойни пуфлаб, унинг тиниқ жимирашига тикилгани-тикилган. Унинг кўзига негадир асалари уяси, бол ташувчи ариларгина кўринмоқда эди...

— Сизга нима бўлди, дадаси, нондай пиёлага чўкиб қолдингиз?— деб сўради хотини.

Эр индамади. Вакт ўтяпти. Бирор ёқмайдиган гап гапириб қўйдимми, деб ўйлади хотини ва эрининг қош-қовоғига тикилиб, тарс ёрилгундай бўлиб сўради:

— Жойингизни солиб берайми?

— Жой солиб бергунча маслаҳат бер,— деди эри тўсатдан тилга кириб.— Ишни нимадан бошлашим керак? Эргашевнинг фаолиятини тафтиш ва назорат қилишим лозим экан. Ҳали гугурт чақилмай туриб «портлаб кетдим» деб юрибди. Бежанжал иш бормайдиганга ўхшайди. Бошим қотиб қолди.

Манзура эрининг одатини билар эди. Шу чоққача хотинига кам маслаҳат солган. Хотинининг гапини бирор марта қайтармаган бўлса ҳам, ундан: «Нима қилай?» деб сўрамаган. Унинг тўсатдан ўртага шундай муҳим масала ташлаши, Манзурани бир оз саросимага солиб қўйди. «Қариликданми, кадрдонликданми? Ёки бошқа маслаҳатчи топилмадимми? Ҳар ҳолда сенинг ёрдамингга муҳтож бўлмаса оғиз очмас эди...» Манзура ўйлаб, бу жумбоқни ечишни Жаҳонгировга ҳавола қилди.

— Ўша кишидан сўрай қолинг. Минг қилса кўпни кўрган одам...

Бу маслаҳат Маҳкам акага ҳам маъқул тушди шеклли, пиёлани бўшатиб, тишини қовлаганича йўлга тушди.

— Чолга яна ғайрат кириб қолди, тинч қўймайди энди,— деди Жаҳонгиров, хотинига қараб, эшикни очгани борар экан,— ўзимга яхши ёрдамчи топиб олдим. Ишлар чакқон юришиб кетди.

Маҳкам ака бундан уч кун илгари кирган пенсионер чолга сира ўхшамас эди. Соқолини тарашлаб, мўйловини кириб олибди. Юриши чакқон, кўзлари серҳаракат, овозлари ҳам ўзгача жаранглаб турибди. Унинг бу ташқи

жасорати Жаҳонгировни ҳам дадил қилиб юборди. У дарҳол сўради:

— Хўш, қандай хизмат, Маҳкам Мусаевич?

— Сизнингча эртаги ишни нимадан бошласак экан, Ашраф Аъзамович?— деди маслаҳатомуз.— Июль пленумининг қарорини ўқидим. Топшириқ катта. Ҳаммаси муҳим!

Жаҳонгиров тўсатдан бундай савол тушишини кутмаган ёки дарҳол жавоб қилгани фикри пишмаган эди шекилли, ўйланиб қолди. Маҳкам ака ҳам у билан келишиб оладиган фикрларини жамлаб, бармоқларини ўйнатиб ўтирибди. Шу зайлда бир неча минут ўтди.

Партия ташкилоти ҳаётида бу янги, ҳали тажрибадан ўтмаган иш эди. Шу сабабдан унинг иш усуллари ҳам янгича, у қадам-бақадам яралиб, кундан-кунга, иш устида такомиллашадиган нарса, нусха кўчирадиган жой ҳам йўқ. Бундай комиссиялар июль Пленумидан кейин ҳамма жойда барабар туғиляпти. Бас, шундай экан, биринчи қадамни ўйлаб босмоқ керак. Уларни ана шу тўнғич қадам, дастлабки сўқмоқ ҳақидаги хаёл қуршаб олган эди.

— Менимча,— деди ниҳоят, Жаҳонгиров жимликни бузиб,— энг асосий ишдан бошлаш керак. Йил охирида Ўзбекистон коммунистлари партияга ҳисоб беради. Ана ўшанда партия биз машинасозлардан «ваъда қилган терим машиналарингиз қани?» деб сўрайди. Хўш, нима деб жавоб берамиз? У ерга бутун партия қаймоқлари тўпланadi. Озарбайжонлар, туркманлар қистовга олиб қолишлари мумкин. Тожиклар ҳам «қўйнимдан тўкилса қўнжимга қилиб ётибсизларми?» десалар ким деган одам бўламиз...

Маҳкам аканинг хаёлида ҳам худди шу фикр пишиб етиляётган эди. Жаҳонгировнинг бу гапи унга қанот ато қилгандай бўлди.

— Қўлни беринг!— деди Маҳкам ака ўрнидан туриб.— Гапимиз бир жойдан чикди.

Эргашев билан Маҳкам ака ўртасидаги можаро даставвал янги терим машинасини ишлаб чиқаришга жорий қилиш хусусида бошланган эди. Маҳкам Мусаев ХВС типидagi машиналарнинг тажриба нусхаларини тайёрлашда иштирок этган ва уни конвейерга қўйишни ёқлаб чиққан кишилардан бири эди. Бу масалада заводдан ташқарида ҳам катта тортишувлар давом этди. Кўп йил-

лик мунозаралар натижасида уни конвейерга қўйиладиган бўлди. Аммо, ҳадеганда иш юришавермади. Маҳкам Мусаев бунга Эргашевнинг тархашлигидан кўрди. Чунки у, ХВС ни СХМ га ёнма-ён қўйишни истамаётган кишиларнинг ўнг кўли эди. «Лобархоннинг қўлини боғлаб турган одам ҳам Эргашевнинг ўзи» деб ўйлаган Маҳкам Мусаев комиссия ишини ана шундан бошлади.

Текшириш натижаси комиссиянинг биринчи сон акти билан завод партия комитетига ва бир нусхаси «завод директори ўрток Эргашевга» юборилди. Эргашев актни ўқигач, «Хусумат!» деди-да, Маҳкам Мусаев билан Лобархонни чақиртириб келди.

— Акт тузишдан аввал ўзимдан сўрасаларинг бўлмасмиди?

— Иллат топилди, даволаш сиздан,— деди Маҳкам Мусаев.

Хиёл эсанкираган Эргашев ўзини тутиб олмоқ учунми, бир стакан сувни шимириб, беихтиёр елпинди-да, гинахонликка тушди.

— Пенсияга чиқариб ҳам қутулмадим. Бутун завод тантана билан кузатди. Катта тўй қилиб берсам ҳам рози бўлмабсиз. Неча кундан бери тинчлик йўқ... «Умримнинг тенг ярмини қирқиб ташладинг» деб ўтакамни ёрдингиз. Заводга қайтишингизга кўндим. Яхшиликка ёмонлик деганлари шу экан-да.

— Ғайратига чидамаганидан қилади,— Лобархон луқма ташлади.— Ўзингиз яхши билар эдингиз-ку!

Зафар Эргашев чайнаиб жавоб килди:

— Билар эдим. Ғайратли, шижоатли, аммо бунча шошқалоқ эмас эди. У заводда энг таъсирчан одам бўлган, лекин бунча ҳукмрон эмас эди...

Гапга яна Лобар аралашди:

— Маҳкам акани биз ҳам яхши биламиз: у виждонли, инсофли одам, аммо бефарқ эмас! Ҳаққоний, лекин мурасачи эмас!

Эргашевнинг жаҳли чикди шекилли, Лобархонга ўшқирди:

— Мен ун мурасачи бўлсин деяётганим йўқ. Биз у билан ота мерос талашаётганимиз ҳам йўқ!

— Бунисини биз ҳам биламиз, аммо можаронинг сабабини билмаймиз. Маҳкам ака заводнинг гилдираги эди...

Зафар Эргашевнинг кўзойнакни тез-тез артиб тури-

шидан Лобар ҳам безовталаниб қолди. «Хужум»ни бӯшаштирмаслик зарур эди:— Бизга техника керак. Техника бўлганда ҳам юксакларнинг юксаги лозим! Сиз бўлсангиз янги машинани ишга солишга солиб қўйиб, қанотини икки оёқлаб босиб турибсиз,— деди киз.

Маҳкам Мусаев жим. Унинг у туриши атакага ташланадиган солдатнинг кутиш позициясидаги ҳолатини эслатар эди. Лобархонга янги фикр келиб қолди шекилли, блокнотига нималарнидир ёза бошлади.

Шундан кейин Зафар Эргашев Лобархоннинг ёзишмаларини топдириб, ун бешинчи цехга керакли нарсаларни дарҳол етказиб беришни буюрди. Тўхтаб қолган тегирмон тош ўрнидан кўчди.

Биринчи машина йиғилаётган куни Лобархон эрта тонгда нақ цехга келиб олди. Ҳар бир қисм, ҳар бир детални кўздан кечириб, гўё уларга ўз қалбини қўшиб монтаж қилаётгандай дастгоҳма-дастгоҳ парвона бўлиб юрарди.

Лобархоннинг янги машинага бу қадар меҳр қўйиб, унинг яратилиши устида шунчалик жон куйдириши монтажчиларнинг эътиборини ўзига тортмай қўймади. Баъзилар «бу машина кўрманга қўйилармиш» деса, баъзилар «тўппа-тўғри Москвага, Пленумга юборилармиш» деб ўйлади. Шунинг учунми ишчилар ҳам кўлидан келганча, ҳунари етганча уни соз ва пухта қилиб тиклай бошладилар.

V

Орадан бир ойча ўтгач, яна бир тўқнашув бўлди. Бу воқеа Душанбадан келган телеграммадан бошланиб, «Бўстон» совхозига юборилган машина муаммосига чапишиб кетди.

Маҳкам ака партия комитетига хат ёзиб «маҳаллийчиликка йўл қўйган Эргашевга қатъий жазо» берилишини талаб қилди. Бунинг учун у бир неча асос келтирди. Биринчи асос, унинг фикрича, Эргашев заводдан чиққан машинани пешма-пеш «қўйнидан тўкилса қўнжига» тарзида республикадан нари чиқармаган. Ахир, бу завод бир хонадоннинг тандири эмаски, иссиқ нонни пешма-пеш узиб, ўз болаларига улашаверса. Иккинчидан, Эргашевнинг эрка областлари бор — ой чиқса ҳам ўшаларга,

кун чикса ҳам. «Нон пишгунча кулчаси куйиб битаверадими, ҳаммасини бир кўзда кўрсин-да!» Қолаверса Эргашев ўзбекистонликларнинг қардош халқлар олдидаги бурчини нотўғри тушунади. Душанбадан шу хил телеграмма келишининг сабаби, озарбайжонликларни безовта қилаётган нарса, туркманларнинг турткиси — буларнинг жами Эргашевнинг калтабинлигидан. Ҳамма бармоқ бир томирдан сув ичиб, битта қўлга хизмат қилади... Бармоқнинг қайси бири лат емасин, кўргиликни қўл тортади. Бас, шундай экан, ҳамма республика таъминланиши керак. Эргашевнинг айблари... Эргашевнинг гуноҳлари...

Комитет муҳокамасига қўйишдан олдин бу ҳужжатни Эргашевга ўқитиб олдилар. Эргашев уни ўқиб чиққунча, кўзойнагини неча марта кўлига олиб, неча марта тақди.

— Тухмат!— деди у Жаҳонгировга.— Маҳкам ака комиссияга ярамаслигини бошда айтган эдим. Қурти фивирласа Эргашевга ёпишаверади.

Жаҳонгиров жимгина тинглаб, сиполик билан деди:

— Тўғри бўлса тан олинг, тухмат бўлса асослаб беринг.

— Асосларим кўп,— деди Эргашев, асабдан қўллари қалтираб.

У бир бошдан, шошилмай, ипидан нинасигача санаб берди.

Унинг асослари қуйидагича эди: у, Маҳкам Мусаев, шунча мағзавани шу чоққача тўплаб нима қилар экан? Чин коммунист бўлса, ўз жойида, ўз вақтида айтмасмиди? Файирлиги бўлмаса, энг аввал, ўзимга айтмасмиди? Цехдан чиққан машиналарни пешма-пеш физиллатиб жўнатишни Маҳкам Мусаевнинг ўзи айтган. Ғаразсиз одам бўлса, ўз айбини бировга тўнқармиди. Менинг эрка областим йўк, ўзининг эркатойи бор. Қардош пахтакорларга аталган етмишинчи машина унинг ўғлига берилди. Қайтар десам, амалидан фойдаланиб буйруғимни халқ контроль комиссиясининг ўзи рад этди. Қолаверса, комиссия маъмуриятнинг ишига аралашиб, қонунсизликка йўл очяпти. Ўзбошимчалик! Буларнинг барисига Маҳкам Мусаев айбдор. У, ёш коммунистларни ҳам йўлдан уряпти. Масалан, Лобархон нимани билсин, кеча партиёга кирди, бугун комиссияда. Бунинг устига, келин қилиб олмоқчи...

Жаҳонгиров унга ҳеч нарса демади, аммо Маҳкам

Мусаев билан юзма-юз қилиш зарур, деган хулосага келди. Маҳкам Мусаевни чақириб келдилар. У, бир ўзи эмас, икки киши бўлиб комиссия аъзоси Лобархон билан бирга кирди. Бу ҳол Эргашевни саросимага солиб қўйди. У кўзойнагини артавериб рўмолчасини йиртаёзди.

— Мана энди, бақамти гаплашайлик,— деди Жаҳонгиров.— Эргашевнинг эътирозлари катта. Баъзилари ҳаққоний, баъзилари диққатга сазовор, айримларини аниқлаш керак.

— Аввало нимани аниқлаш керак?— деб сўради Маҳкам ака.

— Ун бешинчи цехдан чиққан машинани пешма-пеш областларга юбортир деганмисиз?

— Деганман, аммо «областларга» деган сўзни айтмаганман.

— Қардош пахтакорларга аталган етмишинчи машинани нима қилдингиз?

Маҳкам ака «мағзава тозаям тўпланиб қолибдику», дегандай қараган эди, Лобархон гапга аралашиб кетди:

— Бунга мен жавоб бераман,— деди у зўрлик билан.— Бунинг тарихи катта. Ўртоқ Эргашев иғво қиляпти. Ҳамма гап ана шунда...

Жаҳонгиров «бунга нима дейсиз?» маъносида Эргашевга қараб қўйди. Эргашев «булар тил бириктириб келишган кўринади» деб кўнглидан ўтказди.

— Завод яхшилансин, деб шу ишни тутяпмиз. Ахир, заводимизда заҳар бўлса заҳар ютамиз, шакар бўлса шакар. Бу одамнинг ўзидан шубҳаси бўлмаса шу гапларни айтадим.

— Айниманг, Маҳкам ака, айниманг.

— Айниш эмас, тўғри гап. Айбинг бўлмаса мунча жириллайсан!

— Завод халқ контролнинг вазифаси,— деди Эргашев,— дирекциянинг обрўсини тўкишдан иборатми? Вазифаларингизни биласизларми ўзи?

Ғазабдан Маҳкам Мусаевнинг кўзига қон қуйилиб кетаёзди. Лобархон «қандай шармандалик...» деб бошини ушлаганича қолди.

— Майда гапни қўйинглар,— деди Жаҳонгиров, қатъий,— Эргашевда ҳам камчилик бор, Маҳкам Мусаев, сизда ҳам шошқалоқлик йўқ эмас. Эргашевга муддат берайлик, у ёқ-бу ёғига қараб олсин.

— Муроса қилайликми?— деди Маҳкам ака киноя аралаш.

Жаҳонгиров «сен нима дейсан» маъносида Лобархонга қаради. Лобархон масаланинг ойдинлашуви тарафдори эди. У муросасозликка ҳам, тарабгузарликка ҳам қарши. Шу вайдан у, «бу масала комитетда муҳокама қилинсин, унгача Эргашев ҳам, комиссия ҳам ўз фикрларини очиқ-ойдин баён қилиб берсин» деган холис таклиф қилди.

— Бу — айни муддао, бунга мен ҳам кўшиламан,— деди Маҳкам ака.— Менинг Эргашевга даъволарим кўп ва салмоқли даъволар. Барисини баён қилиб бераман.

— Мен ҳам,— деди Эргашев.

Жаҳонгиров ўз-ўзига «зўр жанг бўлади шекилли, бу жангда иш вайрон бўлмаса бас» деб кўйди. Лобархон эса «мана энди ошкора гаплашиб оламиз, ҳамма нарса ўз ўрнига тушади» деб ўйлади.

Эргашевни жўнатгач, Жаҳонгиров «бир пиёла чой ичинг» деган баҳона билан Маҳкам акани кабинетда олиб қолди. Гап орасида:

— Комиссиямизнинг вазифаси жиноятчи қидириш эмас, одамларни жиноят қилишдан қутқариб қолиш,— деди.— Энг муҳими, омманинг ижодий ташаббусини қучайтириш. Ҳар бир ишчи заводга давлат кўзи билан қарайдиган бўлса, ишимиз барака топади.

Маҳкам ака кунда цехма-цех юрарди. Ун бешинчи цехдаги тартибни кўриб, қувониб кетди. Цех бутунлай ўзгариб кетибди.

Маҳкам ака чиройли бир шиор ёпиштирди. Уни Лобархон баланд овоз билан ҳаммага ўқиб берди:

«Сен бугун етти йилликка нима ҳисса кўшдинг?»

— Ҳар кунни ҳар бирингдан ана шуни сўрайман,— деди Маҳкам ака қатъий.

— Қўчқор семирса эгасини сузади, дегани шуми?— деб ҳазил қилди унинг дўстларидан бири.

— Ўзларинг сайладинг, ўзларинг итоат қиласан. Тафтишни кадрдон цехдан бошлайман.

— Аввал идорадан бошласангиз бўларди.

— Идора қочмайди...

— Бўлмаса мана, бугунги ишимизни чамалаб кўрингчи...— деди тегишқоқ йигит олтмиш еттинчи машинани кўрсатиб.

Маҳкам ака ярақлаб турган зангори агрегатга қараб мамнун кулиб қўйди.

— Ҳаммасини шундай ҳавас билан, шунчалик созла-саларингиз эди, юзимиз доим ёруғ бўларди,— деди.

— Бунинг учун Лобархон цехга бутунлай кўчиб кели-ши керак,— деди ишчиларнинг бири ҳазилкашлик қилиб.

— Керак бўлса кўчини ўзим келтириб бераман,— де-ди Маҳкам ака ҳам кулгига олиб.

Ишчилар кулиб юборишди. Гап келиб қолди шекил-ли, шпиндель винтини бураб турган бир ишчи бошини кўтарди, қалин ва узун сочи қошига тушиб, кўзини тўсиб қолди, у сочларини кепкасининг тагига бостириб қўй-ди-да:

— Кўчини цех бу ёкда қолиб «Бўстон» совхозига жў-натиб юборманг тағин...— деди.

Қараса аския зўрайиб кетадиган, шу сабабданми, ёки Лобархонни гапдан қутқариш учунми, Маҳкам ака цех-дан четлашишга шошилди.

— Жўнатиш пунктига бормасам бўлмайди, ишим за-рур.

Маҳкам аканинг қораси йўқолиши билан яна унинг ҳақида гап кўзгалди. Гапни яна ўша шпиндель винтлов-чи бошлаб берди.

— Тинчимас одам. Оғримаган бошига олтин таёқ орт-тириб, кексайганда кўринган билан ёқалашиб юриши нимаси экан?..

— Ғийбат қилма!— деди кекса ишчилардан бири ун-га танбеҳ бериб.

— Ғийбати эмас, сифати.

— Сифатини айтадиган бўлсанг, илмоқсиз айтавер. Заводга битта шунақа қамчи керак бўлиб қолди.

— Пензионернинг қамчилагани қаерга борарди...

— Пензионер эмас, халқ контроли! Билдингми?

Халқ контроли — Маҳкам акага ишчилар ана шундай ном қўйиб олдилар. Бу ном уни бутун заводга машҳур қилиб қўйди. Уни кутадиган, унга арз қиладиган, баъзил-лар ҳатто ундан ҳайиқадаган ҳам бўлиб қолдилар. Ай-ниқса Эргашев... У партбюрода юз берган воқеадан кейин унинг қадамини кадрлаб, сўзини сийлайдиган бў-либ қолди.

Жўнатиш пунктидаги можаронинг чиқишига ҳам Эр-гашевнинг ўзи сабабчи эди. Ахир шундай долзарбда шун-

ча машинани бурчакка териб кўйгани яхшими? Юзта-юзтадан қизил қарвон қилиб жўнатармиш. Намойишни мунча яхши кўради бу Зафар! Далада битта терим машинаси анқога шафе. Пахтакор билан механизатор ҳар бир янги машинанинг бошидан сув ўгириб ичгудай. Бас, шундай экан, сиртини силамай тайёрини пешма-пеш жўнатган афзал-ку!

Маҳкам ака комиссия аъзоларидан Лобархон билан яна икки кишини чақириб келиб биринчи сон актга қўл кўйдирди.

— Бу нима деган гап?— деди Маҳкам ака партия комитетига келиб.— Жиноят эмасми? Совхозлардан, колхозлардан одамлар келиб турибди. Областлардан телеграмма устига телеграмма. Пахтанинг чанги чиқаётган эмиш. Бу акам бўлса намойишни кутиб ётибдилар. Комитетнинг мажлисини чақирайлик. Тез муҳокама қилиб кўрайлик.

Жаҳонгиров ҳамма гапни тинглаб бўлгач, қаламини ўйнатиб туриб сўради:

— Ўзи билан гаплашдингизми?

— Енига бориб бўлмайди. Чўғ бўлиб юрибди. Гап ташласанг жаз этиб кетадиган феъли бор.

Жаҳонгиров Эргашевнинг гапларини эслаб «ростдан ҳам ўт билан сувни рўбарў қилиб кўйибмиз шекилли» деб ўйлади-да:

— Ҳар ҳолда ўзидан сўраб кўринг. Қоида шунақа,— деди.

Маҳкам ака бир оз бўшашгандай чаккасини қашиб кўйди:

— Қоида шунақа бўлса қоидалиқ қилайлик.

Икковлон завод бошқармасига келишди. Бошқармада машинисткадан бўлак ҳеч ким йўқ. Эргашевни сўрашган эди, у, «юк ортиш майдончасига кетди» деди.

— Бу комиссиянинг таъсири!— деди Жаҳонгиров, Маҳкам аканинг қўлини сиқиб.— Комитетнинг мажлиси-сиз ҳам иш юришиб кетибди.

Бунга Маҳкам ака ҳам ўз кўзи билан кўриб ишонди. Парткомиссиянинг майдончада текшириш ўтказгани, нима қилгани ва нима қилмоқчи бўлгани окмай-томмай Эргашевга етиб борган эди. Эргашев бу ҳодисанинг оқибатлари нима бўлишини пайқаб, Давлат комиссиясидан ўтган машиналарни шошилишга тушди. Бир кечада майдонча шипшидам бўлди-қолди.

— Иложи бўлса кундагисини кунда жўнатиб туришимиз керак,— деди Маҳкам ака ҳорғин қадам ташлаб бораётган директори йўлда учратиб.

— Давлаткомдан ўтганини тўхтатмаймиз,— деди Эргашев ҳам унинг таклифини маъқуллаб.

Маҳкам ака ўзининг бугунги ишидан мамнун қайтар экан, деворлардаги ёзувлардан яна бирига кўзи тушиб қолди.

«Етти йиллик омборига бугун сен нима тўкдинг?»

«Бу ҳам Жаҳонгировнинг иши... Бугун нима қилганимни ўзи кўрди-ку, шундай бўлса ҳам сўраяпти. Нима қилардим, далага олтмиш бешта комбайн юбордим. Ўшаларнинг хирмонга тўккани — менинг етти йиллик омборига тўкканим» деб ўзи билан ўзи гаплашиб бораркан, хаёлда дарвозага бошини уриб олишга оз қолди.

— Кеч қолибсиз-ку!— деди вахтёр Маҳмуд унга.

— Э... ҳа, иш кўпайиб кетди,— деди Маҳкам ака йўлидан тўхтаб.— Хумор бўлиб кетдим, битта чексам майлими?

— Чекинг, майли, оқсоқол. Жуда қовуриб ташлаётган эмишсиз, деб эшитдим.

— Қовурилмаса, қоринни оғритади. Миш-мишларга қулоқ солма ука, ишингни билиб қилавер.

— Ҳали ҳам ишимни билиб қилиб юрибман. Одамларнинг оғзидаги гапни айтдим-да, оқсоқол.

«Одамларнинг оғзидаги» деган иборадан Маҳкам аканинг ёдига бир фикр келиб қолди. Дарвозабон ҳар бир ишчини эрталаб кутиб олиб, кечқурун кузатиб қўядиган одам. Бамисоли асаларининг подшоси. Қирганни ҳам, чиққанни ҳам текшириб туради.

Дарвозабон Маҳмуд ака Маҳкам акани ҳар куни хуррам кутиб олар, мамнун бўлиб кузатиб қоларди.

МАРЖОНХОН

Маржонхонни товукбоқар қилиб қўйдилар. Бундан онаси Хосият холанинг боши осмонга етди. Етти хазина-нинг бирини сенга берибдилар, мартабанг баланд бўлибди, болам. Ишлагин, одамнинг обрўси — меҳнат!

Колхознинг элликта товуғи бўлиб, ҳаммаси идора қоровулининг қарамида эди. Орадан икки йил ўтди, аммо товукларнинг сони кирим дафтарига қандай тиркалган бўлса, шундайича турибди — кўпайгани ҳам, озайгани ҳам йўқ. Чорвачилик бўйича бухгалтер Ёқубжон колхознинг мулкани биринчи шахс зиммасидан иккинчи шахс масъулиятига ўтказиши керак бўлиб қолди. Ёқубжон бу ишга алоқадор бўлган колхоз қоровули билан Маржонни ўз ҳузурига чақирди. Унинг олдига аввало Маржонхон кирди. Боқишлари ўтли, жиддий. Унг ёноғидаги бир дона тимқора холи буғдой ранг юзига жуда ярашиб тушган. Ёқубжон қиздан кўз узолмай қолди. Нега илгари эътибор бермаган экан-а?

— Товукбоқар бўлдингизми?

— Ҳа.

Ёқубжон унга тикилиб қаради ва бир оз ўйлаб тургач:

— Сизга бир яхшилик қилай,— деди,— товукбоқарлик ҳунар эмас. Хўп, десангиз бухгалтериямизга ҳисобчи қилиб қўяй.— Ёқубжон энди ҳамма вақт Маржонхоннинг ёнида бўлишни истар эди.

Бу гап Маржонхонга қаттиқ ботди. Ахир у кўнглидагини айтиб турибди-ю, бу йигит бўлса...

— Ҳисобчилик ҳам иш бўлибдими?..— деди киз жаҳл билан.

— Ҳм...— Йигитнинг тили ғулдураб қолди,— шундай қилиб товук боқаман денг?

Маржонхон бошини силкиб тасдиқлади.

Сўзи ўтмаган Ёқубжон Маржонхонга роппа-роса элик паррандани санаб бериб, дафтарга қўл қўйдириб олди. Кейин яна унинг юзига тикилиб деди:

— Товук бошига икки юзтадан тухум олиб, йил охирига ўн минг тухум санаб топширасиз...

Қиз ковоғини солди. Йигит ҳам хўмрайган бўлди.

...Маржонхон бир сиқим дон сепиб, товукларни ғужлади, уларнинг кўрка-кўрка донлашига бирпас қараб турди-да, сўнгра тилхат олган бухгалтернинг олдига кирди. Унинг қаршисига ўтирди-да, мош ранг кўзига қараб:

— Икки юзтадан тухумни қаердан оламан?— деди.

— Товукдан оласиз-да.

— Қайси товукдан?

— Санаб олдингиз-ку, ўшалардан...

Маржонхон кулиб юборди.

— Эликта паррандадан тўққизтасигина товук, қолгани хўроз-ку!

— Ундай эмасдиров.

— Ишонмасангиз ўзингиз бориб кўринг.

Ёқубжон қизни мот қиламан деб, ўзи мот бўлиб қолди. Лекин сир бой бериб бўладими?

— Ахир, хўроз ҳам керак-да,— деди у чайналиб,— парранда ғўштига хўрозни тортамиз кўямиз.

— Тухум-чи?

— Тухум ҳам керак.

— Ундай бўлса, хўрозларни сотиб, товук олиб беринг!

Якшанба куніёқ ўттиз хўроз ўрнига эликта товук келтирилди ва шу кундан эътиборан «товук ферма очилди», деб эълон қилинди. Аммо ферманинг на иморати, на аслаҳаси бор эди. Ҳатто дони ҳам йўқ, сметада «товук еми» кўрсатилмаган экан.

Маржонхон дон ёздириб олишга кирганда Ёқубжон унга кенг далани кўрсатди:

— дала тўла дон!

Товукларни пода каби далада боқиб бўлди. Подачилик товукбоқарга қўл зуклар дайди бўлиб кетди.

Товукларни ўзига ўргатиб олиши керак эди, такларини ҳар куни донга тўлдириб ке-

шу

лади-да, «ту-ту» лаб сочиб юборади. Ранго-ранг товуклар ўқдай отилиб келишади, тезда ғужланишади-ю, шоша-пиша донлашга тушишади.

Товуқлар тез орада Маржонхонга ўрганиб қолишди. Унинг қорасини кўришса, бир чақирим наридан бўлса ҳам учиб келишади, атрофига жам бўлиб, кўлига қараб талпинишади.

Товуқни «етти хазинанинг бири» деганларича ҳам бор экан, тез орада ҳаммаси тухумга кирди. Махсус жойлар йўқлигидан товуқлар дуч келган ерга тухумлай бошлади. Маржонхоннинг кўли кўлига, оёғи оёғига тегмай қолди. У гоҳ пахтазорда, гоҳ олмазорда тухумлаётган товуқларнинг кетидан юрди. Шунча товуқнинг қайси бирини кузатиб улгуриш мумкин?

Баъзилари эса, одам топмас жойларга яшириниб тухумлайди.

Шу орада дафтарини кўлтиқлаб, ферманинг ишини кўргани Ёқубжон келиб қолди. Маржонхонни учратиб:

— Тафтиш қилгани келдим,— деди.

— Нимани тафтиш қиласиз?

Ёқубжоннинг димоғида ош пишгудай.

— Тухумламаётган товуқларни кўрсатинг.

Маржонхон жиддий ва беғам.

— Топшираётган тухумларингизнинг сони мўлжалдан кам. Хўш, ҳалиги... баъзи товуқлар кунора тухумлайди деганимизда ҳам, барибир кам... Икки кун муҳлат сизга: топсангиз топдингиз, бўлмасам правлениега ёзиб бераман,— деди-ю, кетди.

Маржонхон ҳайрон: нимага асосланиб тухум кам деяпти бу йигит? Ҳеч тушуниб бўлмайди унга. Дўқини қарангу, тикилишини қаранг, нега бунақа қарайди менга ҳар вақт?

Маржонхон товуқларнинг ҳар қадамини кузатадиган бўлди. Бир вақт қай кўз билан кўрсинки, икки товуқ четлаб-четлаб, бири идора қоровули ётадиган чердакка чиқиб кетди, иккинчиси Ёқубжоннинг кабинетига кириб ғойиб бўлди. Маржонхон деразадан қаради: товуқ печканинг ўтхонасига кириб, тухумлаб чиқди. Ёқубжон ҳали қотиб улгурмаган тухумни олди-да, тортмасига солиб кўйди.

Ана шундан кейин Ёқубжон билан Маржонхон ўртасида қуйидагича ҳангома бўлиб ўтди:

— Топдингизми?

— Йўқ.

— Ёзиб бераверайми правлениега? Сизга жабр бўлади деб кўрқяпман.

Маржонхон индамади.

— Сизга ачиняпман,— деди Ёкубжон,— майли, бу сафар мен ёрдамлашиб юборай.— У тортмани очиб, ўттизта тухумни санаб берди.

Аммо Ёкубжоннинг кутгани бўлмади. Маржонхон тухумларни авайлаб рўмолчасига тугди-да, чакқон жўнади. Ёкубжон энтикиб кетди:

— Қаёққа?

Маржонхон қиё боқди-да, кинояомуз деди:

— Қолган тухумларни топгани...

Ёкубжон бақрайиб деди:

— Қаердан топасиз?

Маржонхон жавоб ўрнига бош бармоғи билан чердакни кўрсатди. Ёкубжон бу сирдан хабардор бўлгани учун кулиб юборди.

— Қойилман, Маржонхон, қойилман. Лекин айтиб қўяй: товукларингизни тийиб олинг, бир жойда тухумлайдиган бўлишсин.

Маржонхон ярқ этиб, қайрилиб қаради:

— Сиз ҳам ферма жониворини бир кафт дон билан йўлдан урманг.

Шундан кейин Маржонхон раис ҳузурига кириб масалани қатъий қўйди:

— Товукхона қуриб бермасангиз, меини бўшатиб қўйинг!

Бу масала правление мажлисида кўриб чиқилди-ю, унинг қарори билан тез орада кўп хонали қатта бино қурилди. Бисотдаги бор товуклар унинг бир хонасида ҳам яйраб яшнайдиган бўлди. Маржонхон ҳамма хонани товук билан тўлдириш пайига тушди, тиним билмади. Баҳор кириб, бутун жонли табиат уйғонаётган чоғларда Маржонхоннинг товуклари курк бўлиб, патларини тўзиштишга тушди. Маржонхон мамнуният билан ҳамма товугига тухум бостириб қўйди...

Авжи давлатга тухум топшириладиган кезларда Маржонхоннинг фермаси тақатақ ёпилиб қолгани Ёкубжоннинг товук фермасига қатнаб қолишига баҳона бўлди. У кунига дафтарини қўлтиқлаб келади-да, «тухум» деган варақанинг оппоқ жойини кўрсатиб, Маржонхоннинг жиғига тегади.

— Бутун бошлик, товук фермамиз туриб, давлатга бозордан тухум олиб берайликми-а, Маржонхон?— деди у бу сафар.

— Шошилманг, фермамиздан топширамиз.

— Качон топширасиз?

— Сабр қилинг.

Йигит кўзларини қизга қадади.

Қизнинг юзларига қизиллик югурди. Иккови сўзсиз туриб қолишди. «Тавба,— ўйлади Маржонхон, Ёкубжон кетгач.— Мунча тикилади бу одам?»

Қиз Ёкубжонни хаёлидан ҳайдамоқчи бўлди. Йўқ, бўлмади, табассумли кўзлар қизнинг кўз олдидан кетмайман, дерди.

Шундан кейин уларнинг ҳар иккаласи ҳам дийдор кўришга баҳона кидирадиган бўлиб қолди. Маржонхон ҳар эрта Ёкубжоннинг идорасида: «Дон ёздиргани келдим»... Йигит ҳар кеч қизнинг фермасида: «Тафтиш қилгани келдим...»

Ҳар гал улар узок-узок сўзсиз ўтиришади, кейинча ўртадаги муносабат қуюқлашиб йигит қизни фермагача кузатадиган, истаганча сўзлашиш учун гап ҳам топиладиган бўлди.

Мана, товуклар бирин-кетин патирлашиб жўжа очиб чиқди, жўжалар чийиллашиб, чувалашиб, бодрок сепгандай ер бетини қоплади. Маржонхоннинг кўли кўлига, оёғи ерга тегмайди. Оғзида ҳам тиним йўқ, «чип, чип, жўжаларим, чип, чип...»

Донни ҳам Ёкубжоннинг ўзи ёзиб, фермага ўзи келтирадиган бўлди. Жўжалар катта бўлиб, тухумга киргач, Маржонхоннинг Ёкубжон билан гаплашишга ҳам вақти қолмади. Шунча товукни эплаш, шунча тухумни саранжомлаш осонми?! Ёкубжон Маржонхонсиз, Маржонхон Ёкубжонсиз туролармиди? «Яшиқни кўтаришворинг... Тухумларни санашворинг...» Йигитнинг кўнглидаги иш. Илтимосга илтифот сўзи донм тайёр:

— Бош устига! Жоним билан!

Ферма тобора кенгая борди. Маржонхон елди, югурди, одамларга сўзини ўтказди, охири фермада ўрдак ва гоз бўлимлари ҳам ташкил қилиб олди. Энди катта холодильниклар кўйдириб олса эди...

Навбатдаги правление йиғилишида бу масала ҳам Маржонхон фойдасига ҳал бўлди. Холодильник зарур эканлигини исботлаб правление мажлисида Ёкубжон

қанча алангали нутқ сўзламади дейсиз. Энди фермани ҳақиқий ферма деса бўлади. Қиз беҳад хурсанд.

Фермада Ёқубжон пайдо бўлди:

— Ишлар қалай, Маржонхон?

— Мендан нима қиласиз сўраб. Яхшиси ўз кўзингиз билан кўринг кўйинг-да.

Бухгалтер фермани айланиб чикди:

— Оббо сиз-е. Дуруст, дуруст. Ишингиз жуда яхши, Маржонхон. Бу дейман, товукбоқарликнинг устаси бўлибсиз-а? Бу касб ҳам кўп гузал касб-да, Маржонхон!

Қиз ялт этиб Ёқубжонга қаради.

— Шундай денг. Бир кун бир дўстим калтабинлиги тутиб «товукбоқарлик ҳам ҳунарми?» деган эди.

— Эски гапни эсга соласиз-а, Маржонхон. Бир айтилган гап-да. Мана, ўша дўстингиз ҳам нима қилсаму, фермангизга ўтсам деб югуриб юрибди. Ўзлари рози бўлармиканлар?

— Бухгалтерликни ташлаб-а?— кинояли сўради қиз.

— Кўйинг энди шу бухгалтерликни. Чўт билан гаплашавериб, дафтарга тикилавериб, зерикиб кетдим, Маржонхон. У кексалар боп иш.

Қизнинг кўзлари порлади, лабларида табассум ўйнади.

— Правлениенинг қарори шундайми?

— Шундай Маржонхон!

— Ундай бўлса синов муддати билан қабул қиламан...

ДУМБУЛ

Думбулдан дур чикқанини эшитганмисиз?

... Нақшон мактабида эртага тўй деган куни кечқурун ўнинчи «А» синф болалари тўпланди. Юмалоқ юзли Яйра сўз олиб, қалин қошларини чимирди:

— Бутун синф янги фермага ишга борамиз!

Зал жонланиб кетди. Болалар суюнганлариданми, ҳаяжонданми гурунг бошладилар. Шу чоқ: «Яйра бекор айтяпти», деган овоз эшитилиб қолди. Бу — Холдор эди.

— Бу нима деганинг?

— Ҳаммамиз бир институтга борамиз, деб юрган ким эди?!

Ғала-ғовур кўтарилди. Яйра сапчиб турди. Холдорга хўмрайиб қаради: «Қароримиз шу!» деди-да, яна ўтириб олди.

— Майли, Холдор ўқиса ўқиб келсин,— деди болалардан бири.— Қолхозга агроном ҳам, зоотехник ҳам керак.

Кўлини совуқ сувга урмаган одамдан агроном, ё зоотехник чиқармиди?

Холдорнинг бир-бирига чиппа ёпишган лаби титради:

— Ҳа, аълочи бўлолмаганингга алам қиляптими?— деди Яйрага чақчайиб.

Яйранинг жаҳли чиқди, ранги оқариб, тескари бурилиб олди:

— Борса бораверсин...

Холдор муқим «аълочи»лигига маҳлиё бўлиб, вақти дарс ёдлаш билан ўтди. Уй иши, дала юмушига унча қизиқмади.

Ўзини Нақшон «гули» деб билган Холдор Тошкент-

нинг «меvasи» бўлиб етилиб келишига ишонган ҳолда институтга жўнади.

Нақшон катта қишлоқ эмасми, унинг бир эмас, учта ўрта мактаби бор. Шу сабабдан нақшонликлар бу йил Холдор билан ўн саккиз кишини олий ўқув юртларига жўнатдилар. Улар Тошкентга келиб, турли институтларга тарқалиб кетишди.

Холдорнинг куни дарс тайёрлаш, имтиҳон топшириш ташвиши билан ўтди. Нақшонликлар аҳён-аҳёнда Навоий майдонидаги «Пахта чаноғи» фонтани атрофида учрашадиган бўлдилар. Ҳар галги учрашувларда Холдор навбатдаги синовдан қўли баланд ўтганлиги ҳақида димоғдор гаплар қиларди.

Нима бўлди-ю, синовлар тугамасдан Холдорнинг ҳужжатларини қўлига қайтариб бердилар.

Холдор энди фаҳмлади: институт у тасаввур этган, ҳамма оқар сув келиб жой олаверади деген эмас, девор-дарвозали, қулф-калитли, унча-мунча Холдорлар остонасида кўлмақлаб қоладиган даргоҳ экан. Қабул шартлари тўсатдан ва бутунлай ўзгариб кетибди: қишлоқ мактабида ўқиб юрганда Холдор нимага эътибор бермаган бўлса, ундан шуни кўпроқ сўрадилар. У диққат бўлди, ҳайрон қолди.

Холдорнинг ҳеч бир қоғози, қоп-қоп ваъдалари иноватга ўтмади. «Икки йиллик тажриба олиб келсанг, сўнг-ра дарвозани очамиз», деб туриб олдилар. Ётоқхона комеданти шу оқшомдаёқ унинг каравотини бошқа болага бериб юборди. Меҳмонхоналар банд экан. У Сассиққовуз чойхонасида тунаб юришга мажбур бўлди. Унинг қатнамаган институти қолмади. Ҳамма жойда бир ўринга ўн беш ариза. Олтин медалликлар ҳам беҳисоб. Кейин институтлардан умидини узиб, техникумларга қатнашга тушди. Кўчадаги афишалар, газеталардаги эълонларга қараганда бутун мамлакат ўқув юртларидан иборатдай туюлади-ю, аммо ҳеч қаерда нақшонлик Холдор сиғадиган жой йўқ. Техникумларда ҳам одам минди-минди...

Бир ҳафта ўтди, Холдорнинг ҳамёни бўшади. Нақшондан телеграф орқали чақиртириб олган пули ҳам кўча юриши, чойхона турмушига бардош бермади... Холдор ишга кириш пайида уч-тўрт ерга учради. Ҳамма жойда уни жуда хушмуомала кутиб олиб, совуқ кузатиб қолдилар. Ҳаммасининг гапи бир: «Ҳунарсизлар қора ишдан бошлайдилар...»

Нима, Холдор ҳаммоллик қилсинми? Йўқ, у ўн йил ҳаммол бўлишга ўқибмиди!..

Шу орада нақшонлик болаларнинг кўплари ўқишга кириб олди. Баъзилари конкурсдан ўтолмай қолишди. Холдор эса, ўйиндан ҳам зерикди. Қишлоққа қайси юз билан боради? Шаҳарда қаерга сиғади?..

Кунлар ўтаверди. Холдор чўп бўлиб кетди. Шу орада неча марта «қаерда юриб, нима қиляпсан» деган шамалар ҳам эшитди. Кунларнинг бирида чойхоначи «кўрпангни кўтар, тагингни супураман» деди. Шу гапдан кейин кўзига жикқа ёш олиб кўрпасини орқалаганича поездга чикди...

Нақшонга қайтиб келди, ота-онасига касалликни баҳона қилди. Аммо синфдошларига, айниқса Яйра билан раис Болта Бадаличга ишонтирадиган баҳона қидириб тополмади. Уни кўргани синфдошларининг ўзлари келишди. Бири қаймоқ, бири пишлоқ, кимдир сариеғ олиб келибди. Яйра эса силосга ўрилган маккажўхоридан бир жуфт думбул келтирибди. Холдорнинг назарида улар бояги-бояги синфдошлари, ҳатто Яйра ҳам ҳеч нарса кўрмаган, ҳеч гап эшитмагандай ўтирибди. Холдор ҳаммадан кўра кўпроқ Яйранинг таънасидан кўрқар, «Яйранинг тили ёй» деб унга рўпара келишдан безиллар эди. Яйранинг жим ўтириши, дарёнинг остки оқимидай шубҳали эди. У заҳарини ташига чиқармаса ҳам ичида: «Ҳолинг шуми?» деяётгандай туюлди. Агар шу чок Болта Бадалич кириб қолмаганида, Холдор «кўзларингни мендан нарига ол, Яйра!» деб қичқирмоқчи эди. Болта Бадалич одатдагидай қувнаб: «Қабоби отангдан, қимизи мендан», деб оғир бутилни ўртага қўйди. Хушчақчақлик яна давом этди. Холдорнинг бошидан кечирганлари ҳақида у ҳам оғиз очмади.

— Уқиш қочмайди,— деди Болта Бадалич,— бир йилга отпуска қил, ишга киритиб қўяй. Янаги ёзга отнинг калласидай меҳнат характеристикасини белбоққа тугиб, ўқишга йўл оласан.

Касал кўрпасида ётган Холдор чордана куриб ўтириб олди. Ҳамма чиқиб кетгандан кейин эса, Яйра ташлаб кетган думбулни қўлига олиб: «Бунда бирор гап йўқмикин?» дегандай синчиклаб қаради. Думбул доналарига бармоғи ботгач, портиллаб сути отилиб кетди. Яйранинг думбул олиб келиши унга жумбоқ эди. Ўйланиб ўйига етолмай, чорбоғ айланишга тушди: «Нима қилсам экан?..»

Унинг тилига шу уч сўздан бошқа ибора келмади. Хаёлни «ҳолва» деб адашган экан. Хаёл шу қадар беоромми? Холдор тун бўйи хаёлда ўртаниб чикди. Ниҳоят, нонуштадан кейин синфдошларим олдига бораман, деб кетганича ой чикқанда келди.

Эртасига яна эрталабдан ғойиб бўлди. Аввало янги ташкил қилинган гушт-сут фермасининг ҳамма хўжаликларини кўришга тўғри келди. Бирга ўқиб, бирга ўсган одамларнинг ёнма-ён ишлашига нима етсин. Аммо фермада «штат йўк», деб унинг тарвузини қўлтиғидан туширдилар. У яна уч кун уйда ётиб олди.

Тўртинчи кун деганда, Болта Бадалич дарвозанинг ҳалқасини тақиллатди:

— Холдорвой, қани юр, дам олганинг етар энди.

Холдор, раис мени чеканкага солса керак, деб ўйлади-да, бир йўла эски кийимларини кийиб чикди. Остонадан ҳатлаган кездан янги ферма дарвозасига етгунча раиснинг гапини тинглаб борди. Болта Бадалич нуқул гушт-сутдан гапирди. Ферма биноси ёнига келгач, тўсатдан чўчка ҳақида гапира бошлади. «Энг тез кўпаядиган», «энг сердаромад», «энг... энг... ва энг... энг...» лардан кейин у Холдорга: «Шу чўчкалар сенинг тасарруфингда бўлади», деди.

Холдор ҳанг-манг бўлиб қолди. Кейин ўтириб олиб бош қашлашга тушди. Болта Бадалич Холдорнинг устози эди. У Нақшон мактабида биологиядан дарс берган, ўсимликлар институтида фанлар кандидатлигига диссертация ёқлаб келгандан бери «Нақшон» колхозига раис. Мактабда уни ҳамма Болта Бадалич, дер эди. Колхозда ҳам уни шу ном билан улуғлашади. Шундай устознинг гапини икки қилиб булармикин?.. Холдор ўйлаб ўйига етолмай, «хўп, майли» деб юборганини ўзи ҳам сезмади.

Нақшонликлар азалдан чўчқани ёқтирмайдилар, тўғриси, ёмон кўрадилар. Шу сабабдан чўчка фермасига сира сон кирмади. Елланма бир чўчкабоқар бор эди. У ҳам кетиб қолди. Мана энди умид ёшлардан. Болта Бадалич худди шундай деди: «Умид ёшлардан».

Холдор ноилож чўчкабоқар бўлиб қолди. Ота-оналарига «фермага ишга кирдим» деди-ю, ҳунарининг номини тилга олмади. Лекин шу куниёқ «кимсан, Эрмат ҳисобчининг ўғли Холдорнинг чўчкабоқар бўлгани» Нақшонга дув-дув гап бўлиб кетди. Шундан кейин ота-она ҳам ундан жирканадиган бўлиб қолишди. Онаси икки гап-

нинг бирида: «Кунимиз чўчкабоқарликка қолганмиди, ота касбини қилсанг бўлмасмиди!» деяверди. Бусиз ҳам нотаниш касб Холдорнинг жонига теккан эди. «Шу ҳунарингни ташлаб қоч!» деди шайтон унга. «Қаёққа борасан, нима ҳунар тутасан? Ҳеч бўлмаса, икки йил ишлади, деган ҳужжатни қўлга киритгунча чида», деди унинг бошини қотирган хаёл.

Болта Бадалични юз-хотир қилмаганида, синфдошларининг дашномидан кўркмаганида, Холдор аллақачон фермани ташлаб кетгудай эди. Болта Бадалич ҳам, Холдорнинг кайфиятини яхши билганидан унинг кўнглига далда бериш ва ишига кўмаклашишдан зерикмади. Гарчи, бу соҳа зоотехникка қарашли бўлса ҳам, Болта Бадалич уни шахсан тасарруфига олди. Кун ора, ҳар куни, гоҳ эрта-кеч уни чўчка фермасида Холдор билан суҳбатда учратадиган бўлдилар. Одамлар раиснинг кунига чўчкахонага қатнашини ёқтирмасалар ҳам, ҳар ҳолда, Болта Бадалич «Холдорни одам қилмоқчи» деб севинар эдилар. Яйра эса уларнинг шу қадар ҳамжиҳат бўлиб кетганини «раис думбул қовуряпти» деб атади.

Холдор ҳам нима гапи бўлса «шахсан Болта Бадаличга» айтадиган бўлиб қолди. Аста-секин у чўчкачилик ҳунарига кўника бошлади. Аммо Яйранинг тили... У атайлаб чўчкахона олдидан йўталиб ўтади. Бир куни кўзи кўзига тушганида, тилини бурро қилиб, «Ҳорманг, аълочи!» деб қўйди. Яйранинг бу ёни Холдорнинг миясига кириб, товонидан тешиб чиқди. У ўзини фақир сизди, «фақир киши панада», деган мақолни эслаб, кўрпа-тушагини чўчкахонага келтириб олди. Шундан кейин унинг қулоғи тинса ҳам ўзи тинчимасди.

Бу гаплар ҳам ҳолва экан. Гапнинг энг йўғони чўчкаларнинг ўзидан чиқиб қолди. Бир куни эрталаб Болта Бадалични фермадан кузатиб қўйгач, ичкари кираркан, кўзи қинидан чиқди-ю, қўлидан тоғораси тушиб кетди. Ҳамма чўчка думсиз бўлиб қолибди...

«Чўчка думи кимга керак экан?— деб ўйлади Холдор энсаси қотиб,— кимнинг иши бу?»

Жониворлар ҳуриллашиб, чўлтоқ думини бири-биридан яширгандай гир айланмоқда. Кишининг раҳми келади. «Ғанимнинг иши бу» деб ўйлади Холдор. Кимдир кечаси фермага киргану жониворларнинг думини шартта-шартта кесиб кетган. «Холдорнинг шурини қуритишдан кимга фойда? Уни ким таъқиб қиляпти?»

Холдор бу ҳодисани дарҳол Болта Бадаличга етказмоқчи бўлди, лекин оёғи тортмади. «Ғаниминг ким? Гумонинг кимда?» деб сўраши турган гап. Аввало сирнинг тагига етнш керак эди. Катакларга кулф тушди. «Ғаним топилмагунча катакларга бировнинг қадами етмайди!» деди-да, қидирувга тушди. Энг аввал сўқим бўлмасига кирди. Бу ерда унинг синфдошлари сўқимга қўйган новвосчалар, ҳўқизларнинг семизликдан сағри йилтиллаб турибди. Ҳаммасининг ҳамма ёғи — ҳатто думлари ҳам жойида.

Синфдошлар қўли-қўлига тегмай, замбилғалтакларда силос ташишмоқда. Улардан бири Холдорни кўрди-ю: «Келинг, мусобақадош!» деганича ғалтагини ғилдиратиб кетаверди. Бошқа болалар ҳам узоқдан саломлашдилар, аммо «бу ерда нима қилиб юрибсан, ҳолинг қалай?» дейдигани топилмади. Юриш-туришларига қараганда Холдорнинг ғамидан мутлақо беҳабар. Кейин у сутчилик фермасига кирди. У ерда ҳам соғувчи қизлар оёғи ерга тегмай югуриб юришибди. Синфдош қизлар ўғил болаларга қараганда зийракрок экан. Холдорни ўраб олишди.

— Ишингиз юришмаяптими? Нимадан хафасиз?— деб сўради Яйра унинг авзойига разм солиб.

Холдор нима деб жавоб қилишини билмади, аммо жим туришни ҳам эп кўрмади. Қизларга қараб олди-да, Яйрадан ўсмоқчилаб сўради:

— Чўчқахонага бирор киши кирганига кўзинг тушмадими?

— Йўқ, нима бўлди?

Қизлар ташвишланиб, унинг оғзига тикилиб қолдилар. Холдор нима қилиб қўйганини сезиб, дарҳол акли ҳушини йиғиб олди.

Мусобақадошларимдан бирортаси борган бўлса, мени тополмай қайтганмикин, деб келувдим...

Қизлар бир-бирларига қарашди, сўнгра негадир ҳаммасининг кўзи Яйрага қадалиб қолди. Яйра шунча кўзга бардош беролмаганиданми ёки энг биринчи бўлиб гап очгани уларни иштибоҳга солганиданми, қизларга тик қараёлмади, бора-бора кип-қизариб кетди.

Қизлар «чўчқахонадаги бегона из Яйранинг изи экан» деб ўйладилар. Холдор ҳам унинг юзидаги ўзгаришларни «ғанимининг ўз-ўзидан фош бўлиши», деб тушунди. Аммо бирор сўз айтишдан тилини тийди, гап бўлиб кетишдан кўрқди.

Куёш найзага келганда «сўқим бўлмаси»нинг йигитлари кўришиб қолди. Холдор дарҳол катакларни қулфлаб, калитини кўрпасининг тагига яшириб қўйди.

— Ҳазро текширишга келдик,— деди синфдошлар.

— Хуш келибсизлар,— деди Холдор.— Қани, сўрига ўтиринглар, мусобақадорларни аввал тўйдириб зиёфат қиладилар... Нима билан сийлай? Афсуски, чўчкаларим сут-қаймоқ бермайди...

Болалар «бизга ўша сут-қаймоқ бермайдиган чўчкаларингни кўрсат» деб туриб олдилар. Шубҳа музи унинг бошига чикди: «Бирор нарсанинг ҳидини билиб қолдилармикин? Ёки қилар ишни қилиб қўйиб, энди томоша кўрсатмоқчиларми?»

Холдор калит қўйилган жойга вазмин ўтириб олди. -

— Ҳазил кетмайди!

— Ҳазил эмас, мусобақа. Ҳазро текширув...

— Сизларга кўрсатадиган чўчкам йўқ!

Шу пайт ичкаридан дупур-дупур аралаш чўчкаларнинг чийиллаган овози эшитилиб қолди.

— Ана, эшитяпсизларми,— деб баҳона қилди Холдор,— чўчкалар болалапти, бундай пайтда ҳеч кимни киритиб бўлмайди. Ишонмасанглар, мана қўлланмаси...

Холдор ёстик тагидан иккита китобчани олиб кўрсатди. Шу билан бугунги «ҳазро текшириш» тугади. Аммо Холдорнинг ташвиши битмади. Ростдан ҳам унинг бир она чўққаси болалади. Бир эмас, ўн саккизта, оппоқ, арчилган тухумдай, ҳуштак чалиб ётибди. Китобчанинг маслаҳати билан Холдор уларни ювиб-тараб, йўргаклаб бўлгач, атала қоргани кетди. Чойдиш кайнагудай вақт ўтганича йўқ, қайтиб келса иккитаси «учирма» бўлибди. Холдорнинг кўзи чакнаб кетди. «Изимга тушган одамлар бор экан,— деб ўйлади.— Бу ҳам Яйранинг ишимикин?..»

Агар она чўққанинг оғзидаги қони, ердаги туёқчаларни кўриб қолмаганида, Холдор Яйранинг ёқасидан ушламоқчи эди. Ҳазро боласини ёриб еган ҳайвон «мана, мени жазола» деб пишқириб турибди. Холдорнинг ҳоли қурди. Ҳазро ўйлашга тушди. Ташлаб қочсинми? Истеъфо берсинми?..

— Уддалашим керак! Уддалашим керак! Уддалашим керак!— деди Холдор болалик одати билан Ҳазро-Ҳазрога далда бериб, Ярослав Чиж бунга қандай тадбир кўрсатар-

кин деб ўйлаб қолди-да, бир хат ва бир телеграмма ёзди...

У, машҳур чўчкабоқар Чиж ва Султоновлар билан ҳам мусобақадosh эди. Холдор чўчкабоқарликни тамом бўйнига олгандан кейин уларга хат ёзиб, «Келинлар, мусобақалашамиз», деган. Улардан: «Чақиригингизни қабул қиламан, мусобақалашигга тайёрман», деган жавоб келган эди.

Бу гапни эшитиб нақшонликлар ҳайрон бўладилар. Холдор киму, Ярослав Чиж ким? Холдор қайда-ю, Султонов қайда! Шундоқ баланд дорга осилиб нима қиларди! Нақшонликларни ерга қаратмоқчими бу читтак!

Ким нима деса деяверсин, аммо Холдор донгдор чўчкабоқарларни ўз фермаси манфаатларига ишлатишни кўзлаб, ана шу «баланд дорга осилган» эди. Энг муҳими шу бўлдики, Холдор илғор чўчкабоқарлар билан мустаҳкам алоқа ўрнатиб «тажриба» алмашадиган бўлиб қолди. Нимага муҳтож бўлса, нимага ақли етмаса узоқдаги мусобақадoshларига ёзадиган бўлди. «Фалон нарса сизларда қандок? Пистон нарса-чи?» Улар ҳам қанда қилмай, ҳар бир хатга ўз вақтида батафсил жавоб юбориб турдилар. Холдор қоғоздаги ҳар бир тажрибани фермага нусха қилиб кўчираверди ва яна янги-янги масалалар ҳақида «Сизларда қандок?» деб сўраб турди.

Холдор Ярослав Чижга ёзилган бу галги хатни: «Сизда ҳам думсиз чўчкалар борми? Ўз боласини ўзи еб қўядиганлари ҳам борми?» деб бошлади-ю, шу жойда тўхтаб қолди. Болта Бадалич келаётган эди. Саросимага тушган Холдор ўзини ичкарига урди. Болта Бадалич ёзилиб битмаган бир парча қоғоз билан чўчка катакларига қириб келди ва салом ўрнига:

— Чўчкаларнинг думи қани?— деб сўради.

Тўсатдан берилган бу савол Холдорни гангиратиб қўйди. Қўлидаги челақларни ерга қўйди, кўзлари жовдираб, оғзига келган жавобни берди:

— Сал кунда думларини ҳам тўлаб бераман...

— Онаси еган болаларини-чи?

Холдор жовдираб қолди.

— Ким айтди сизга?..

— Ярослав Чиж айтди...

Холдор раиснинг қўлидаги қоғозни таниди. Дарди ичида қолди.

— Бу хатни мен ёзган эдим...

— Чўчкахонада нимага карантин эълон қилганингга энди тушундим. Касални яширсанг иситмаси ошкор қилади. Дарҳол олдини олмасанг, бу чўчкалар бир-бирини еб бўлиб, кейин ўзингни ейишга тушади.

Холдорнинг оғзи очилиб қолди.

— Китобчаларни яхшироқ ўкиб ол, демабмидим. Ўқибсан-ку, уқмабсан. Жониворларнинг бу дардини ўзим ҳам унутибман...

Холдорнинг кўзи пирпирай бошлади.

— Жониворлар тузсираб қолишибди,— деди Болта Бадалич сўзида давом этиб,— яъни уларга ер тузи — минерал тузлар етишмай қолибди. Балиқ сув билан тирик бўлганидай, жониворлар ҳам лой билан тирик. Биз уларни «иззат-икром» билан сиркорли, ойнавон уйларга киритиб кўйибмизу, тумшуғи билан ер титиб турмаса қутуриб кетишини унутибмиз...

— Энди нима қиламиз?

— Битта йўли бор.

— Масалан? — Холдор энтикиб сўради.

— Масалан, анови бир гектарлик картошкапоя сеники, уни чўчка яйлови қилиб ол. Ердагини еб бўлгандан кейин озуқаларни ҳам ердан териб ейдиган қиласан. Қолганини зоотехникдан сўра.

Холдор «ҳазилми, чин» дегандай кўзларини пирпирайтиб сўзсиз турибди. Унинг ҳолатини сезган Болта Бадалич аста елкасига уриб кўйди.

— Тузукми?

— Тузук,— деди Холдор ҳам беихтиёр. Сўнгра Болта Бадалич унинг Чижга ёзган хатини қайтариб берди.

— Эгасига етмай қолгани яхши бўлибди... Бундан кейинги шу хил хатларингни кўзи ўткир кишиларга кўрсатиб олсанг ёмон бўлмайди.

Холдор хатни майда-майда қилиб йиртиб ташлади. Шамолда оқ парчалар капалак қордай атрофга таралиб кетди...

Орадан уч ой ўтгандан кейин Холдор Ярослав Чижга ёзган навбатдаги хатини Болта Бадаличга кўрсатди. Болта Бадалич қайта-қайта ўқиди, бош бухгалтерни чақириб, рақамларини таққослаб чиқди, кейин «мақтанчок бўлма!» деди-да, хатнинг баъзи жойларини ўчириб ташлади.

Холдорнинг бу хати ҳам Нақшондан нари кетмади. Орадан яна уч ой вақт ўтгандан кейин «Ҳурматли Ярос-

лав Чижга» навбатдаги мактуб ёзилди. Бир нусхаси самарқандлик Султоновга атаб кўчирилди. Бу хатни Болта Бадалич зоотехникка ўқитиб эшиттирди-да, қалай, дегандай бош бухгалтерга қаради.

— Юборса бўлади,— деди бош бухгалтер,— сўнги сафар давлатга килограмми икки сўм қирқ тийинданга гўшт тортди. Энди икки сўмданга тортишга ваъда қилибди.

— Ҳали ҳам қиммат, ҳали ҳам оз,— деди зоотехник.— Бу йил чўққанинг ўзидан икки йиллик гўшт тортса бўлади...

— Муваффақият тилаймиз!— деди Болта Бадалич.

Шундан кейин Холдор қаддини анча ростлаб олди. Унинг номини мажлисларда тилга олиб, газеталарда ёза бошладилар, чорвадорларга бериладиган кундузги концертлар олдидан уни ҳам мақтайдилар. Нақшонликлар ҳам уни қаторга кўшадиган, ҳатто тўйларда тўрга ўтказадиган бўлиб қолдилар.

Жазирама офтоб кунларининг бирида Болта Бадалич фермани айланиб чиқди-да, пешана терини артар экан, Холдорга бокди:

— Фермани икки-уч баравар кенгайтирамиз. Ўқишга бор. Нақшонга зоотехник ҳам керак.

Холдорнинг кўзи ўйнаб кетди. У энди бундан икки йил аввалги Холдор эмас... Энди унинг ташвиши ҳам бошқа — биринчи сентябрда тўй...

Яна бир йил ишласаммикин...

Суҳбат асносида пайдо бўлган Яйра гапни илиб кетди.

— Мени юборинг ўқишга! Холдор акам сиртқига кирса ҳам бўлади.

Яйранинг кўзи ялиниб турибди. Холдор хижолат... Болта Бадалич уларга бир-бир қараб олди-да, Холдордан сўради:

— Ўқишга ҳафсала қолмадимми?

— Ҳафсала-ку бор-а,— деди Холдор нималарнидир эслаб,— аммо ўйлаб қарасам, думбул эканман, пишгунимча шоширманг.

— Демак, сен борасан, Яйра?

— Бораман! Икки йил ишладим.

Болта Бадалич икковига меҳрибон бокди, кейин:

— Иккаланг ҳам муроди мақсадингга ет!— деди.

МАДАМИНЖОННИНГ ОРЗУСИ

Мадаминжоннинг «бу нима?» деб тили чиққан эди. Кейинча бу унга одат бўлиб қолди. Нимаики кўрса «бу нима?» деб сўрарди, ҳатто ўзича бирор иш қилиб қўйиб ҳам, «бу нима?» деб кулиб қарарди. Бошини болалар боғчасининг деворига уриб олиб «бу нима?» деб йиғлагани кўпгина болаларнинг ҳали-ҳали ёдида...

Мадаминжон қишлоқда ўсмоқда. Ота-онаси колхозчи. Уларнинг колхози гўзал Фарғонани қуршаган яшил тоғларнинг этагида. Уларнинг ҳовлиси водийнинг шундоқ ёқасида, мисоли бир тугмадай оқариб туради. Унинг икки деразаси тоғларга қараган. Ойнасидан яқин-узоқ далалар, жуда олис тоғлар кўриниб туради. Деразадан кўёш мўралаганда Мадаминжон худди кичик Ньютон бўлиб «Нега кўёш баландда?», «Нега у ҳар тонгда шу дераза рўпарасидан чиқади?», «Нега ер пастда?», «Нима учун дарахт кўкаради-ю, тош кўкармайди?..» «Нега?» «Нима учун?..» деган минг хил саволларга жавоб қидиради.

Кенжа ўғилнинг саволлари тобора кўпайиб, унинг қизиқиш доираси кенгая боргач, колхозчи ота-она унга жавоб тополмай қолишди, уларнинг баъзи жавоби эса, болани қаноатлантирмай кўйди.

— Мактабга борганинда муаллимлар ўргатадилар...

Ўқишдан бўшаган вақтларида Мадаминжон далага чиқар, гоҳ ота-онасига кўмаклашар, ота-она касбини эгаллаш орзусида ёнарди.

Бир кун отаси уни эркалаб ўтириб:

— Ота касбини эгаллаш яхши ният, болам, лекин

отангинг ҳунари сенга иш бермайди, кетмонни ташладик, тракторни ўрганганим йўқ. Энди сен ҳунарни ўзинг танла. Деҳқон бўлсанг майли, аммо ҳунар танла,— деб қолди.

Мадаминжон қолхоз ишлаб чиқаришида ишловчи кишиларнинг ҳунарини эслади: агроном бўлайми?— пахта ҳосилини оширади. Тракторчи бўлайми?— ер бағрини қўпориб ҳайдайди. Монтёр бўлайми?— ҳамманинг кўзи сенинг лампочкангда бўлади. Ким бўлай экан?

Мақтабда ҳам болалар худди шундай масалани кўзгадилар: «Қатта бўлсанг, ким бўласан?»

Ҳар ким ўз истагини айта кетди. Бири, «катта одамларни даволайдиган врач», бири, «отларни хўп деса, тик туришга ўргатадиган циркчи», бири, «булутларнинг устида учадиган учувчи», яна бири, ердан қуёшга қатнай-диган фазокор бўлмоқчи. Мадаминжонга навбат келганда эса, у секингина «қолхозчи бўламан», деди. Исроил деган бола кулиб юборди.

— Нега куласан? — деди Мадаминжон ғазабланиб. Унинг кўзи катта очилиб, қошлари чимирилиб кетди.— Нима, қолхозчилик ҳунар эмасми?

— Коммунизмда қолхоз бўлмасмиш-ку...

Мадаминжон шошилиб қолди:

— Бу нима? Нега? Ким айтди?

— Шундоқмиш. Дадам айтдилар. Програмада шундоқ ёзилган эмиш...— деди Исроил,

Мадаминжон унинг кўлидан ушлаб: «Юр дадангга борамиз, ҳаммасини билиб оламиз», деди. Улар Исроилнинг дадаси Ибод аканинг олдига бордилар. Ибод ака қолхозда парторг, яъни «ҳаммадан кўп нарсани биладиган одам» эди.

— Келинлар шоввозлар, келинлар,— деди Ибод ака икки ўғлонни қаршилаб,— хўш, қандай хизмат?

Болалар бир-бирларига қараб кўйдилар. Сўзни Исроил бошлади:

— Бу бола қолхозчи бўламан, деяпти. Қолхозлар йўқолади-ку, десам ишонмаяпти...

Мадаминжон кўзларини олазарак қилди.

Ибод ака кулди-да, унинг елкасига уриб кўйди.

— Қолхозчи бўлмоқчимисан. Ота касбини эгалламоқчи бўлибсан-да, а? Яхши ният қилибсан... Отанг энг илғор қолхозчи, звено бошлиғи. Қаҳрамон. Ота касбини эгалласанг, ёмон бўлмайсан.

— Қолхоз йўқолармиш-ку, нега? Нима учун?

— Э, ҳали сизлар бош қотирадиган гап эмас бу. Қолхоз коммунизм даврида ҳам бўлади. Коммунизм даврида ҳам колхозчи керак. Қолхоз — деҳқонлар учун коммунизм мактаби-ку.

Мадаминжон «кўрдингми?», дегандай ярқ этиб Исроилга қаради. Исроил ўз ўртоғи олдида уялиб қолишдан кўрқиб, дадасига «ҳужум» бошлади.

— Программада шундоқ дебди-ку, ўзингиз айтмаб-мидингиз?

— Ҳа, ҳа, айтиб эдим, аммо сенга айтганим йўқ эди.

— Агитаторларга айтганингизни эшитиб олувдим. Уша гапингизни яна бир айтинг. Мадаминжон ҳам эшитсин...

Ибод ака кулди.

— Ундай бўлса айта қолай.

Болалар стулларга ўтириб, Ибод аканинг оғзига тикилдилар.

— Москвада партиямизнинг съезди бўлди. Ана шу йигирма иккинчи съезд коммунизм қуриш программасини тасдиқлади. Ана шу программада қишлоқнинг коммунизмга ўтиш йўллари ҳам айтилган...

Исроил бетоқат. Унинг дадаси тезроқ колхозлар тақдири тўғрисидаги гапини айта қолса эди. Маданимжон жим. Аммо унинг юраги дукур-дукур уради: нега колхоз йўқолади? Нима учун йўқолади?..

Ибод ака давом этди:

— Программада қишлоқ тўғрисида катта гаплар айтилган. Қишлоқ деҳқонлари ҳам шаҳар ишчилари сингари бўлишлари керак. Меҳнатда ҳам, роҳатда ҳам, ишчиларга тенглашадилар. Ҳозирча ундоқ эмас. Шаҳар саноатидаги мулк битта қўлда — давлат қўлида. Қишлоқда мулк — учта қўлда. Саноатда бир хўжайин, қишлоқда уч хўжайин. Ана шу фарқлар йўқолса, яъни ҳамма жойдаги мулк битта хўжайин қўлига — умумхалқ қўлига ўтса, коммунизм қурилади.

Мадаминжон тек туролмади, сўради:

— Қишлоқда уч хўжайин дедингиз, нега? Нима учун?

Ибод ака стулга қулайроқ ўтириб олди-да, тушунтира кетди. — Чунки қишлоқда икки хил мулк, уч хил манфаат бор. Ер, сув давлатники. Ишлаб чиқаришнинг бошқа хил қуролилари коллективники. Ердан, чорвадан олинган соф даромад шахсларга, колхозчиларга меҳнатига

яраша тақсимланади. Мана шунинг учун қишлоқ ишлаб чиқаришида уч манфаатдор бор. Давлат, кооператив, колхозчи.

Қишлоқда ҳам давлат хўжалиги бор. Уни совхоз дейдилар. Совхоз даромади бутунлай давлат омборига тушади. Унинг ўзи қишлоқ учун намунали хўжалик ҳисобланади.

Мадаминжоннинг хаёлига бир нарса келди шекилли, дарҳол сўради:

— Қолхоз яхшими, совхоз?

— Иккаласи ҳам,— деди Ибод ака.

— Нега?

— Ҳар иккаласи бири-бирини тўлдиради. Масалан, совхоз мулк шакли жиҳатидан коммунизмга яқин. Яъни унинг мулки умумхалқники. Аммо бошқариш жиҳатидан коммунизм принципидан ҳали анча узоқ... Совхозни тайинлаб қўйилган директор бошқаради. Бошқариш борасида коммунизмга колхоз анча яқин. Уни коллектив сайлаган правление бошқаради, правление оммага ҳисоб бериб туради. Аммо колхоз мулки ҳали умумхалқники эмас, кооперативники... Шу сабабдан колхоз ҳам, совхоз ҳам қўлини қўлга бериб, коммунизмга киради.

Мадаминжон қувнаб кетди.

— Ана, коммунизмда ҳам колхоз бўларкан-ку.

Исроилнинг ковоғи осилиб тушди.

— Коммунизмда колхоз бўлмайди, деб адамнинг ўзлари айтган эдилар... Ибод ака ўғлининг бурнини чимчилаб қўйди.

— Шунга ҳам зарда қиласанми, Исроилжон, қаноат қил, сенинг гапинг ҳам тўғри чиқиб қолади.

Исроилжоннинг ковоғи кўтарилди, кўзи ярқиради, кутди. Мадаминжон ҳам жиддийлашди. Ибод ака гапини давом эттирди.

— Маълум давргача совхоз билан колхоз қўшничиликда яшагач, ҳар иккаласи ҳам етилиб пишади-да, битта мулк — коммунистик мулк бўлиб, қоришиб кетади. Бу жуда катта масала бўлгани учун уни сизлар тушунишинглар оғир, шундай бўлса ҳам гапиряпман.

— Коммунизм давридаги колхоз қанақа бўлади?

— Қолхоз билан совхоз қандай қоришиб кетади? Уларни ким қориштиради?

Ибод ака бошини қашлади.

— Уҳ-ҳў, сизлар жуда назариячи чиқиб қолдилари-

нгиз-ку. Ҳа, майли, билганимча айтаман. Менинг гапим об-ҳаво маълумотига ўхшаш тахминий гап бўлади, чаласини катта бўлгач, ўз кўзларингиз билан кўриб, билиб оласизлар. Хўп-ми?

— Хўп.

— Коммунизм даврида ҳам колхоз ўз формасини сақлаб қолса эҳтимол. Аммо колхозчи билан унинг қуроли бутунлай ўзгаради. Буниси аниқ. Қўл иши машина гарданига юкланади. Қишлоқликлар ҳам шаҳарликка ўхшаб барча маданий-маиший қулайликка эга бўлади. Ҳар жиҳатидан колхозчи билан совхозчи ўртасида тафовут қолмайди. Умумманфаат орасида совхоз билан колхознинг фарқи аста-аста йўқолади. Уларнинг ери ерига, йўли йўлига, заводи заводига, манфаати манфаатига қоришиб кетади...

— Колхозчи бўлаверайми?

— Бўлавер!

1961.

П И Р

Бу воқеани Сурхондарё сафарндан қайтиб келган рассом дўстим айтиб берди.

Пешров қишлоғида яшовчи Рузвонбибини қоронги тунларнинг бирида даҳшатли овоз ширин уйқудан уйғотди:

— Гафлат босиб ётаверасанми? Нега арвоҳларни унутдинг?

Рузвонбибининг юраги бўғзига тикилиб қолаёзди.

— Қим бу? Ё алҳазар, ким?— деди у базур кўзларини очиб.

Мўридан даҳшатли товуш эшитилди.

— Тур ўрнингдан, чироғингни ёк!

Рузвонбиби мўридан кўзини узмай тили қалдираб, қўли қалтираб, ўтириб қолди. Учоқ бошида оппоқ соқоли кўксига тушган, жулдур-жулдур пўстин кийган қилтирик чол ўтирарди. «Ўнгимми, тушим? Ажинами, алвас-тими?» дер эди аллақачон уйғониб кетган Рузвонбиби.

— Чироғингни ёк, деяпман!

Рузвонбиби чироқни ёкди.

— Қалима келтир, мен сенинг пирингман.

Рузвонбибининг кўзи тинди, боши айланди, кўрпасига мук тушди. Мулла Исроилнинг айтганлари келди. Воқеа Рузвонбибининг эсида. Тунов куни йўлда учраб, икки оғиз гап қилганди. Қишлоқда масжид бўлмаса ҳам имомнинг ўрнида турган, жанозага юрадиган, куръон тушириб турадиган бу «обрўли одам» у билан куюк саломлашди.

— Кўпдан бери сизга бир гап айтмоқчи бўлиб юрувдим, фурсати энди келди шекилли...

— Айтинг, мулла ака, қулоғим сизда.

— Бу ерда айтадиган гап эмас қурғур.

— Айтаверинг, ҳеч ким йўқ атрофда.

Мулла Исроил чаккасини қашиб у ёқ-бу ёққа аланглагач, деди:

— Арвоҳлар сиздан норози кўринади...

— Вой улмасам, топганимни арвоҳларнинг йўлига сарфляяпман-ку...

— Билмадим, ҳарнечук бошингизда қора булут минган бургутни кўряпман...— деганди.

«Нега ўзимни чиллаёсин қилдириб юбормадим? Нега садақа қилмадим? Садақа — радди бало, дер эдилар-ку. Ростдан ҳам куним битдими?»

«Тур!» деди кучли овоз. Рузвонбиби беихтиёр ўрнидан турди, калима келтира бошлади.

— Бас қил,— деди пир,— арвоҳларни чийиллатиб қўйибсан, хайр-эҳсонни унутибсан...

Рузвонбиби ниманидир пичирлар, аммо нима деяётганини ўзи ҳам эшитмасди.

— Унутганим йўқ... Руза энди кирди... Ифторлик қиламиз, питирруза бераман, жонлик сўяман. Пули ҳам тайёр...

— Кечикдинг. Жонинг кекирдагингда турибди. Ё молингдан кеч, ё жонингдан...

Рузвонбиби ғалати бўлиб кетди-ю, ёстиғини йиртиб, ичидан икки юз сўмни чиқариб пирининг қўлига берди.

— Ҳаммасини бер.

— Уйимда бори шу...

Пир пулни қўлига олди, фотиҳа ўкиди.

— Учир чироғингни, қолган-қутганини эртага бераман. Билиб қўй, бировга оғиз очдингми, тил тортмай ўласан.

Чирок ўчди. Обрез бўшади. Қозон тарақлади. Мўри шитирлади, сўнгра ҳамма ёқ жимиб қолди. Аёл дағ-дағ титрар эди. Кўз ўнгида зангори пилдироқчалар, қора тугмачалар ғимирлади, юраги кўксини ёриб чиққудай бўлса ҳам ўрнидан қимирлаёлмади.

Тонг отди. Қуёш нурлари деразалар оша қизил шолчаларга ёйилиб кетди.

Рузвонбининг мўрисидан бу саҳар тутун чиқмади. Чунки унинг саҳарлик қилишга иштаҳаси ҳам, хоҳиши ҳам бўлмади. Қолаверса, пирининг пойлари теккан ўчоққа ўт ёқиб, у тушиб чиққан мўрини тутатғиси келмади.

Бир оз тиззасини кучоқлаб ўтиргач, омонат кассага йўл олди.

— Пулимни беринг!— деди Рузвонбиби касса мудирини Хожархоннинг олдига кириб.

Хожархон Рузвонбибининг оқариб кетган юзига ва киртайиб қолган кўзига қараб, ҳайрон бўлди.

— Қанча оласиз?

— Икки юз сўм беринг...

Ғашликдан кўнгли озган, уйқусизликдан кўзи толган, очликдан ҳоли қуриган аёл кунини кўрпача устида юмалаб ўтказди. Кечқурун ҳам унинг мўрисида тугун чиқмади. Гузардан эллик тийинлик нишолда ва иккита нон келтириб, дастурхон ёзди, танҳо ифторга ўтирди. Бир кечаю бир кундуз туз тотмаган бўлишига қарамай, томоғидан таом ўтмади.

Яна тун чўкди, атроф зимистон. Рузвонбиби чироғини ҳам ўчирмай, бошини ёстиққа қўйди, лекин тинчигани йўқ: даҳшатнинг ҳамма кабиласи тушига кирди, босинқиради, жавради, васваса тутди. Кўзи очилиши ҳамон яна кечаги пирни кўрди. Пир бир нарса деб улгурмай ҳам Рузвонбиби ёстиғини ёриб, пулини олди-да, икки қўллаб унга тутди:

— Эрта яна келаман даргоҳингга,— деди пир. Чирок ўчди. Қозон тарақлади. Мўри шитирлади. Том гурсиллади, нимадир гупиллади, сўнгра ҳамма ёқ жимиди қолди. Рузвонбибининг кўзи шипга тикилди, борлигини даҳшат чулғади...

Бу саҳар ҳам унинг мўрисида тугун чиқмади, бу тонгда ҳам Рузвонбиби роппа-роса соат тўққизда яна омонат касса олдида пайдо бўлди.

— Яна икки юз сўм ёзиб беринг.

Хожархон омонатчи хотиннинг озғин юзи, ҳориган кўзига қараб-қараб қўйди-да, жимгина талабини ижро қилди. Эртасига ҳам, индинга ҳам шу ҳодиса такрорланавергач, Хожархон бунинг сирини билмоқчи бўлди.

Хожархон бу аёлни танир эди. Рузвонбибининг тул қолганига бир йил бўлган. Эрининг вафотидан кейин уни «Темир қадам» колхозининг янги қурилган марказий қишлоғига кўчириб кетмоқчи бўлдилар. Рузвонбиби чолимнинг арвоқлари келиб турадиган жойдан қаёққа кетаман, деб кўнмади. Ҳамма гувала уйлар бузилиб, ойнакорли ғишт уйлар қурилаётганда ҳам, ота-онамдан қолган биттаю-битта ёдгорликдан маҳрум қилманглар, деб

туриб олди. Унга аталган уйни бошқа колхозчига бердилар. Рузвонбиби ўз кулбасида бир ўзи яшайверди. Кундузи далада, кечкурун уйда. Қунига беш маҳал номозини канда қилгани йўқ. Яна Рисолада буюрилган урфодат, расм-русумлар ҳам ундан рози. Кексайган сарининг бидъатга, хурофотга эътиқоди янада кучайди, «нариги дунё»ни кўзлайдиган, арвоҳлардан сўзлайдиган бўлиб қолди. Колхоздан аванс олган куни ёки даромад тақсимотидан пул чиққанида мулла Исроил акасига хатми-куръон ўқитар, баъзан «бусешанба» ўтказар, «мушкулкушод» ўқитар, эртасига уйи қуппа-куруқ қоларди.

Ўтган йилги даромад тақсимотидан теккан маблағ ҳам ана шундай тарзда ҳавога учди. Ақлу ҳушини йиғиб, мундоқ ўйлаб қараса, бисотида ўзига ўлимлик ҳам қолмабди. Куйиниб, жиғи-бийрони чиқиб юрган кезларда бир бахтли ҳодиса юз бериб, унинг ўттиз тийинлик лотерея билетига минг сўм ютук чиқиб қолди.

— Улигимнинг обрўсини ҳам тангрининг ўзи етказди,— деди Рузвонбиби шодланиб ва икки юз сўмини ўзида қолдириб, бошқасини «Хожархоннинг омонат кассаси»га топшириб қўйди.

— Ҳар куни шунча пулни олиб, нима қияпсиз?— сўради Хожархон.

Рузвонбиби оғир уҳ тортди.

— Сиз сўраманг, мен айтмайин.

Хожархон бирор сир ўтганини сезиб турарди.

— Айтаверинг, она, ўз қизингизмиз.

Аёлнинг тили қалдираб, жағи қалтиради.

— Пиримга беряпман...

Нима деб қўйганини ўзи ҳам сезмай қолди Рузвонбиби.

— Пирингиз? Бу нимаси?— У кассани қулфлаб, тўппа-тўғри колхоз правлениесига борди. Қўплашиб, Рузвонбибига кўмаклашиш режасини туздилар.

Бу ишни ёшларга топширишди. Ёшлар айтилган вақтда белгиланган ерга жойлашиб олдилар.

...Тун. Уйнинг чироғи ўчди. Зимистонлик чўкди. Эл уйкуда эди. Дарахтларни паналаб биров келди-да, томорқада, девор остида тўхтади. Атрофга қаради. Сўнг томга тирмашди. Туйнукка чўкди.

Бир оздан кейин ҳўкиз овоз товуш эшитилди:

— Қани узат, қолган назирингни олгани келдим...

Чарақлаб чироқ ёнди. «Пир» билан Рузвонбиби юзма-

юз турибди. Рузвонбиби пул узатмоқда. «Пир» оляпти.
Шу чоқ устма-уст момақалди роқ гуриллагандай бўлди.

— Ташла жандангни! Йирт никобингни!

«Пир» пусти ташлади... Рузвонбининг олдида таниш
одам безрайиб турарди. Бу ҳар тунда кираётган «пир»
мулла Исроил эди. Рузвонбининг бутун қаҳри оғзига
йиғилди, ҳамма заҳрини унинг юзига пуркади:

— Одам бўлмай ул-э! Сендай фирибгарга туф!

1963.

ОЧЕРКЛАР

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ СОДИҚ ФАРЗАНДИ

Ўзбек халқининг содиқ фарзанди генерал-майор Собир Раҳимов қурбон бўлгандан кейин мен армия кўмондони генерал-полковник П. И. Батов билан учрашдим. Ундан ўз армияси составида жанг қилган ўзбек генерали ҳақида батафсил гапириб беришни сўрадим.

Генерал Батов менинг илтимосимни бажону дил қабул этди. Генералнинг айтганларини қаламга олиб, унинг номидан рисола босиб чиқардим:

1944 йилнинг баҳор фасли. Қўшинларимиз катта ва ҳал қилувчи операцияларга тайёрланмоқда эди. Ташаббус Қизил Армия кўлида бўлиб, у буюк фронтнинг ҳамма участкаларида ўз ҳукмини ўтказиб турар эди.

Навбатдаги зарба Бобруйск атрофида, немислар бизни кутмаган томондан берилиши керак эди. Штаблар душман кучларини ҳисобга ола ва унинг феъли атворини ўргана бошладилар. Катта-кичик ва турли унвондаги барча командирлар бўлғуси жанг районларини пухта ўргана ва жангнинг энг икир-чикирларини ҳам олдиндан ҳисобга ола бошладилар.

Қор эриб, баъзи жойларда «кўллар» пайдо бўлди. Белоруссия ботқоқликлари ҳам тирила бошлади. Операциянинг мақсадига кўра, биз душман устига катта йўллар билан эмас, балки ботқоқликлар ва «кўллар» билан боришимиз лозим эди. Ботқоқликлар шу фаслларда, ботқоқлик эмас, одамхўр бўлиб кетган, оёқ кўйдингми ўзига тортади, ютиб юборади. Армиямиздаги ҳамма пешқадам кишилар бу энг оғир вазифани ҳал қилиш устида аскарларни, тўпларни ботқоқликлардан ўтказиш, яширин йўл-

лар билан бориб, душманга тўсатдан қаттиқ зарба етказиш масаласи устида бош қотирар эдилар.

Ана шундай оғир вақтларда бизга янги командир келди. Мен у билан қўмондон кабинетиди, Ҳарбий Советда ёки генераллар блиндажиди эмас, балки бўлғуси жанг майдониди — Ипа дарёси бўйиди учрашдим. Биз солдат ва офицерлар билан жуда оғир тўсиқларни кесиш ўтиш муаммосини ҳал қилаётган эдик.

— Генерал Раҳимов Собир Умар ўғли!— деб янги командир ўзини танитди ва бундан кейинги хизматни шу жойда ўташ учун келганини айтди.

Биз у билан саломлашдик. Генерал Раҳимов ақлли, журъатли, жуда камтар одам кўринди. Менди яхши таассурот қолдирди. У ортиқча гапирмади, одоб сақлаб турди.

Мен Раҳимовни ишлаши керак бўлган қўшилма офицерлари билан таништирдим. Раҳимов шу ондаёқ бизнинг ишимизга фаол қатнаша бошлади ва орадан бир неча кун ўтмай, бизнинг оғир ишларимизни енгиллатадиган таклифлар қилди.

Генерал Раҳимов солдат ва офицерларимизни «чанғига» миндиришни таклиф этди. Ёзнинг бошида ва кутурган ботқоқлик жойларда кишиларга чанғи кийдириш... Бу даставвал хаёлий бир гапга ўхшаб кўринди. Аммо бу жуда маъқул фикр эди.

Ёғоч ва новдаларни эгиб, чилвир, хипчин билан боғланган «Раҳимов чанғилари»ни кийган жангчилар ботқоқликларда лойга ботмай бемалол юра бошладилар.

Мен бу муваффақият учун Раҳимовни табриклаган эдим, у:

— Бу ҳали оз!— деди,— энди тўпларни ҳам ботқоқдан ўз оёғи билан ўтказиш керак, ё бўлмаса уларга қанот ўйлаб чиқариш керак бўлади.

Оғир тўпларни ботқоқликлардан олиб ўтиш сира мумкин эмас ва уларсиз душманга ҳужум қилиш ҳам мумкин эмас эди. Ботқоқлик жойларга йўл, кўприк солиш амри маҳол, қайиқлар қуриб ҳам бўлмаслиги сабабли бошқа чора излаш зарур эди.

1944 йил май ойи, Бобруйск операциялари бошланиши кунлари Раҳимов оғир тўпларни ҳам «чанғига» ўтқизди. Армиямизнинг ботир ўғлонлари уларни ботқоқликлардан ўтказиб, душманга рўпарадан отиш позицияларига қўйдилар. Бизнинг даҳшатли кучлар билан душман кутма-

ган ва сира утиб бўлмайдиган ботқоқлик томонда тўсатдан пайдо бўлиб қолишимиз жанглар тақдирини ҳал этиб кўйди. Биз оз қурбон билан катта ғалаба қозондик.

* *

*

Бир кун маршал Рокоссовскийга катта операцияда ҳал қилувчи роль ўйнайдиган қўшилмага командир этиб тайинлаш учун журъатли абжир ва шу соҳада тажрибали киши даркор бўлиб қолди. Маршал Рокоссовскийга жуда кўп номзодларни тақдим этдилар, мен бўлсам генерал Раҳимов номини айтдим:

— У жуда муносиб киши!— дедим.

— Яхши генерал,— деди маршал, сўзимни маъқуллаб.

Раҳимов топширилган муҳим вазифани моҳирлик ва садоқат билан адо этди.

* *

*

Биз Висла дарёси бўйидаги катта жанглarga ҳозирлана бошладик. Менга генерал Раҳимовдай каттиққўл, жураътли киши керак эди. Мен уни сўрадим. Маршал Рокоссовский генерал Раҳимовни яна менинг ихтиёримга қайтарди. Раҳимовга Сталинград номидаги гвардиячи, икки орденли машҳур дивизияни топширдим.

1944 йил 31 декабрдаги янги йил кечаси сира хаёлимдан кетмайди... ўн беш кундан кейин тарихий Висла операцияси бошланиши керак эди. Бу операцияда генерал Раҳимовнинг гвардиячи дивизияси жуда муҳим ва жуда масъулиятли вазифа бажариши лозим эди. Мен генерал Раҳимов олдига бордим, мақсад: бу муҳим вазифани бажариш учун унинг штаби ва унинг кишилари нима ишлар қилаётганини кўздан кечирмоқ, жанговар ишлар учун дивизияга берилган орденни топширмоқ эди. Мен Раҳимовни оддий кишилар, солдатлар орасида учратдим. Унинг устида Канада пўстини, бошида қоракўл телпаги бор эди. У ўзининг қоракўл телпагини жуда севар, бу телпакни Ўзбекистон қоракўлчилари унга совға қилгани ва қандай қилиб телпак тикишиб берганликларини мароқ билан айтиб юрар эди.

Солдатлар Раҳимовга жуда кўп саволлар ташлар, Раҳимов эса уларга севимли ҳассасини ўйнаб туриб аниқ,

қониқарли жавоб берарди. Солдатларнинг генералга муомаласи, унинг сўзларини қандай диққат ва эътибор билан тинглашлари, хилма-хил саволлар ташлашларига қараганда улар ўз генералларини жуда севадилар, унга ишонадилар, деган фикрга келдим. Солдатларда тушунчанинг юксаклиги, бўлғуси жангларга ҳозир у нозирлиги-га аниқ ишондим.

Бундай кишилар ҳеч маҳал юзимизни шамгин қилмайдилар, деган фикрга келдим.

Шунда солдатлар:

— Ишончни оқлаймиз! Дивизиямиз шуҳратига шуҳрат қўшамиз!— дейишди.

Зарур ишларни тугатгач, сапёрлар ҳавас билан командирлар учун қилган ясама стол атрофига ўтирдик. Атрофда ўрмон, йиқилган, қирқилган ва синиб ётган дарахтлар, ҳамма ёқда бўлиб ўтган жангларнинг изи... Онда-сонда отишмалар бўлиб турибди, ерга тушиб ёрилган снарядларнинг бўғиқ товушлари, мерганларнинг якка ўқ овозлари, пулемётларнинг қисқа-қисқа оқибатлари эшитилмоқда. Биз эски йил, даҳшатли жанглар йили, буюк муваффақиятлар ва душман устидан ғалабалар йили билан хайрлашиш ҳамда 1945 янги йил, янги жанглар, янги ғалабалар ва Европани Гитлер зулмидан, одамзодни эса «олий ирқ» вабосидан қутқизиш йилини кутиб олиш дастурхони атрофига ўтирдик.

— Отаҳон!— деди Раҳимов (у мени шундай деб чақирар эди).— Ватанни жуда қаттиқ севаман, ҳамма нарсадан ҳам, жондан ҳам азиз биламан. Айниқса шу кунлари, шу соатларда, ўрмонлар ичидаги мана шу тинчлик фурсатларида ҳаддан ортиқ даражада севапман.

Шундай қилиб, биринчи қадаҳни ҳаммамизга сеvimли бўлган азиз Ватан учун кўтардик. Қизил Армия учун, бўлғуси жанглардаги ғалабалар учун, яшнаётган Ўзбекистон учун қайта-қайта қадаҳлар бўшатилади.

Палов билан кабоб Раҳимовнинг энг яхши кўрган таоми эди. Кабобни сикга тортиб зира-пиёз билан пиширди, сўнгра қип-қизил палов дамлади. Ўзбек элининг бу энг сеvimли таоми менга жуда ёқди. Мен уни зўр иштаҳа билан едим.

Биз шу кунни узоқ суҳбатлашдик. Ҳар хил ва ҳамма нарсалар тўғрисида сўзлашдик. Гапимизнинг кўпи бўлғуси жанглар тўғрисида борди.

Раҳимов менга ўзининг бўлгуси жанглардаги операция планини айтиб берди. Душманга қаердан ва қандай қилиб асосий зарба бериш йўлларини баён этди. Шундан кейин менда Раҳимов дивизиясини қўшинларимнинг зарба берувчи энг муҳим қанотига қўйиш фикри туғилди.

* *
*

1945 йилнинг 14 январь куни эрталаб кўпдан бери қўтилган жиддий жанглар бошланди. Бизнинг қудратли артиллериямиз фашистлар истеҳкомларини толқон, иншоотларини ва жонли кучларини ер билан яксон қила бошлади. Уруш худосининг қудратли ишидан кейин душман бошига шавкатли пиёда қўшинлар ташландилар. Жанглар жуда даҳшатли бўлди, ҳар бир дарахт, ҳар бир парча ер учун жон олиб, жон берилди, немис қони дарё бўлиб оқди. Немислар фронтнинг шу участкасида тўрт ойлаб истеҳком қурди, тўрт ойлаб окоп қазиб, траншеялар қовлаб, дот ва дзотлар қурди, эскарплар, танкка қарши ғовлар қилди. Олдинги позицияларга келадиган ҳамма йўллар, очик жойларни уч-тўрт қатор тиканли симлар билан тўсди ва шу жойларни миналар билан тўлдирди. Душманнинг асосий мудофаа майдони — ҳар бир қишлоқ мустаҳкам қалъага айлантирилган эди. Бизнинг ҳужум қилувчи қисмларимизга душманнинг учта ўқчи дивизияси, танк бригадаси, ҳужум қилувчи бригадаси, миномёт полклари ва Бош қўмондонликнинг бир неча артиллерия полклари қарши турарди. Мудофаа майдонларига энг катта мортиралар ҳам ўрнатилган эди. Душман ўжарлик билан қаршилик кўрсата бошлади. У бутун уруш майдонини ўққа тутиб, ҳар бир қарич ерга ўқ, снаряд, мина ёғдира бошлади. Ҳамма ёқ порох, тутун ва ўт ичида кўмилиб қолди. Асло олдинга юриш мумкин эмас эди. Аммо бизнинг кишилар, совет солдатлари кишилик қудратида ҳам юқори даражадаги шиддат ва жасорат билан олдинга юрдилар. Саккиз соатлик қонли жанглардан кейин душманнинг биринчи, иккинчи траншеяларини ишғол қилдилар, аммо олдинга юриш яна ҳам қийинлашиб кетди.

Қулай пайт келиб қолди. Мен генерал Раҳимовнинг гвардиячи дивизиясини жангга киритиб юбордим.

Раҳимовчилар кутгандан ҳам зиёда жанг қилдилар. Гвардиячилар фашистларнинг энг сараланган солдатла-

ри билан окоп ва траншеяларда, дот ва дзотларда, очик майдонларда юзма-юз, яккама-якка жанг қилдилар. Немис траншеялари одам қонига тўлиб кетди. Раҳимовчилар бир қаричлаб, бир қадамлаб олдинга силжидилар. Винница қишлоғи... Винница остонасида бўлган жангларни ҳеч ким унута олмайди. Немислар жуда мустаҳкамланган Винницада биздан қасос олмоқчи бўлган эдилар. Бу жойга икки дивизия, бир танк бригадаси ва бир неча резерв полклар тўплаган душман кеча-кундуз ором олмай урушда юрган раҳимовчиларга қарши қаттиқ жанг бошлади. Шуҳратли гвардиячилар душман бошига тўхтовсиз от солдилар, Раҳимов жанговар сафларнинг олдинги қаторида борар эди. Узоқ ва қаттиқ жанглар бўлди. Дивизия командири Раҳимов жангни ўз вақтида зўрайтириб, ривожлантириб муваффақият қозонди. Винница гарнизонининг битирилиши билан катта ва тарихий жанглар бизнинг фойдамизга ҳал бўлди.

* *
*

Душманни муваффақиятли равишда қувиб бораётган менинг қўшинларим 16 январь куни Висла дарёси бўйидаги Грауденц деган шаҳар остонасига етиб борди. Немислар шаҳар бўсағасида жуда катта қаршилиқ кўрсата бошладилар. Немис қўмондонлари бу шаҳарнинг мудофаасига катта эътибор берди, чунки бу шаҳар қўлдан кетса ўша кунларгача ишлаб турган икки авиация заводи, қурол-аслаҳа заводи, резина ва газ заводлари қўлдан кетган бўлади. У вақтда немис Висланинг шарқий томонидаги плацдармдан маҳрум бўлар, ҳамда Қизил Армия учун ғарб дарвозаси очилиши аниқ эди. Шу сабабли немислар шаҳарни ва шаҳар бўсағасини инженерлик техникасининг энг сўнги санъати билан уч қатор истеҳком қуриб мустаҳкамлаган эдилар. Барча тепалик, жарликлар, ариқ, зовур ва каналлар, аҳоли яшайдиган пунктлар, алоҳида бинолар мудофаа қўрғонига айлантирилган, бу уюшган истеҳкомнинг маркази Грауденц қалъаси эди. Ана шундай мустаҳкамланган шаҳарни бирданига босиб олиш сира мумкин эмас. Бу ердаги жанглар узоқ давом этиб кетди. Фурсатни ўтказиб бўлмас, шошилиш зарур эди. Генерал Раҳимовни чақирдим, унга Грауденцни камал қилиб, усталик билан жанглар

қилиб, шаҳарни немислардан тозалаш, қалъани ишғол қилиб, унинг гарнизонини тор-мор келтиришни буюрдим. Ўзим бошқа қисмлар билан Висла дарёсини кечиб утиб, ғарбга Германия кўксига қараб юрдим.

Менинг кўшинларим Висла дарёсини жанглар билан тез фурсатда кечиб ўтгач, немисларни қувиб Германия ерларига кирди. Маршал Рокоссовский буйруғи билан фашистларнинг Данцигдаги тўда қисмларини қуршаб, уни янчиб ташлаш жангларига киришди.

— Отахон! Шаҳарни тозалаяпман, қалъага дадил от соляпман,— биздан анча узоқда бўлса ҳам Раҳимов менга тез-тез ана шундай доклад қилиб турарди.

Раҳимов гвардиячилари Грауденц учун қирқ кун жанг қилди. Қирқ кун деганда немис мудофаасини емириб, қадимги қалъанинг кекса деворларини кўпориб ташлашди. Раҳимов бу жангларда Сталинградда орттирган тажрибаларини ишлатди. Ҳар бир бино, ҳар бир уй ва хона учун қонли тортишувлар бўлди. Ўн-ўн беш кишидан иборат кичик ҳужум қилувчи автоматчилар тўдаси кечаю кундуз шаҳар кўчаларига ҳужум қилиб, хона устига хона, бино устига бинолар эгаллаб, катта-катта кварталларни ишғол қила бошладилар.

Генерал Раҳимов команда пунктида ўтиришни ёмон кўрар, у ҳар маҳал жангчилар орасида, қизғин жанглар ичида бўлишга интилар эди.

Гвардиячи дивизиянинг полкларида солдат ҳам офицерлар ҳозиргача генерал Раҳимовнинг қандай қилиб тамаки фабрикасини ишғол қилганини ҳикоя қилиб юришади.

Бу шундай бўлган эди: Грауденц мудофаасига жуда катта эътибор берган Гитлер, бу шаҳарни ҳимоя қилиш учун ўзининг энг сара қисмларини юборган эди, бир мотомех дивизия, генерал Фрикэ бошлиқ «Герман Геринг» СС бригадаси ва бир неча каллакесар фашист қисмлари Раҳимов дивизиясига қарши ҳаракат қила бошлади. Немислар фақат қаршилик кўрсатиш билан кифояланмай, бой берган позицияларни қайтариб олиш учун Раҳимов қисмларига қарши атака бошлади. Тамаки фабрикаси районида немислар Раҳимовнинг бир батальонига қарши тўсатдан, қаттиқ ҳужум бошладилар. Вақтнинг жуда зик келган, аҳволнинг энг оғир бир пайтида Раҳимов ўн беш кишилик мардона автоматчилар тўдасини бошлаб, ҳужум қилувчи немисларнинг чап биқинига ташланди. Қутил-

маган бу ҳолатдан ўзларини йўқотиб қўйган немислар ҳужумдан мудофаага ўтишга мажбур бўлади. Раҳимовнинг чакқон, мардона йигитлари жадал, ғазабли ҳаракатлар билан тамаки фабрикасини эгаллаб, унинг гарнизонини бутунлай қириб ташладилар.

Генерал Раҳимов ҳаётида бундай мардона ҳаракатлар, катта муваффақиятлар билан тугаган рейдлар жуда кўп бўлган.

Кеча ва кундуз шу тарзда жанглар бўлиб турди. Ўраб олинган шаҳар бўйин эгмади, қамалдаги қалъа сукут қилмади. Раҳимов кўча ва қалъа жанги турларини ўзгартириб, янгидан-янги методлар ишлатиб душманга бир дақиқа ҳам тинчлик бермади. Раҳимовнинг штурмчи тўдалари шаҳарни тозалаб, онда-сонда қолган немисларни ҳам қалъага қараб ҳайдади. Жанглар қалъа дарвозаси ва деворлари остида давом эта бошлади. Гвардиячиларнинг қаҳру ғазабли зарбасига чидаш беролмаган немислар еттинчи март куни эрталаб соат саккизда генерал Раҳимов ҳузурига элчи юборди.

— Биз енгилдик, генерал,— дейишди элчилар,— раҳм қилинг, шафқат этинг, капитуляциямизни қабул этинг...

— Агар душман ўзи таслим бўлмаса, уни янчиб ташлайдилар! Армиямизнинг қонуни шу. Таслим бўлаверингиз, қуролларни оёқ остимизга ташлангиз,— деб генерал буйруқ берди.

Қалъанинг кўп сонли гарнизони Раҳимовга бош эгди, таслим бўлди. Шаҳар немислардан тозаланди. Қалъа эгалланди. Гвардиячи дивизия ғалаба қилди. Бу катта тантана улуғ шуҳрат яратди.

— Отахон! Грауденц бизники, қалъа ўз қўлимизда!— деб Раҳимов менга хабар қилди.— Сизлар томонга боряпман, янги жанглар сари боряпман.

* *
*

Собир Раҳимов эски кавалерист бўлгани учун ҳам душман бошига дадил босиб бориш, уни қириб ташлашни яхши кўрар ва менинг тақиқ қилишимга қарамай кўпинча батальонлар билан атакаларга борар, кўпинча ўз ҳаётини хавф остида қолдирар эди.

— Менинг юрагим бор,— деди у,— юрагимда севги ва ғазаб бор. Ватан севгиси мени шу ёқларга келтирди.

Душманга бўлган ғазаб мени шу ёқларга келтирди. Аб-лаҳ немисларни пора-пора қилгим келади!

У ватанпарвар, олижаноб киши эди. У қўрқоқлардан қаттиқ ғазабланар эди.

— Қўрқоқда юрак йўқ. Қўрқоқ ҳамма нарсадан маҳрум, юракдан ҳам, виждондан ҳам маҳрум. Қўрқоқда севги ҳам, ғазаб ҳам бўлмайди,— у бир васвасачи тўғрисида гапириб, ана шундай деган эди.

Солдатлар уни тўғри сўзли, ғайратли, ғамхўр, айтганини қила оладиган мард киши бўлгани учун жуда севар эдилар. Яхши солдат — унинг ҳам дўсти, ҳам биродари эди.

Раҳимов вақтичоғлик қилиш, землянкаларда ялла айтишни севарди. Бир куни Ўзбекистон Ҳукуматидан Советлар Ўзбекистонининг йигирма йиллик тантанасига иштирок этиш учун чақириб юборган телеграммани олгач, шундай севиндики, ҳатто шу маҳалдаёқ яшнаётган республикасига бағишлаб ўзи ашула тўқиб, айта бошлади.

Биз оғир, ҳал қилувчи ва кундан-кунга кучайиб бораётган жангларда эдик. Раҳимов ўз полklarини жангдан жангга, ғалабадан-ғалабага олиб бораётган, ўша кунлари Германия ерларида фашистларни депсиб юрган эди. У тезроқ Гитлер Германиясини енгиш ва Берлинга ғалаба байроғи ўрнатиш фикрида эди. Шу сабабли ҳам у Советлар Ўзбекистонининг йигирма йиллик тантанасига меҳмон бўлиб боролмади. Тантана минбарида туриб ўз халқига буюк ғалабамизнинг яқинлаб қолгани, ўзбек халқининг йигитлари душман шаҳарларида қасос олаётгани тўғрисида ва ғалаба кунларига оз вақт қолгани тўғрисида рапорт беролмади. У бир оз ачинди ва бармоқларини ўйнатиб, мунгли овоз билан ўзбек композиторларининг нафис оҳангларини куйлай бошлади.

Раҳимовдан менга «Отахон! Республикамининг 20 йиллигига бағишланган кеча ўтказаяпман, меҳмон бўлиб келинг!» деган телеграмма келди.

Мен бу кечада иштирок қилолмадим. Раҳимов назорат пунктининг кичкина блиндажига сўнгги жангларда иш кўрсатган ўз жанговар ўртоқлари — солдат ва офицерларни тўплабди. Ўзбек халқининг йигирма йил ичида эришган ғалабаларини, республика ютуқларини айтиб берибди.

— Менинг халқим ғалабани кутаётир. У менга душманни раҳмсизлик билан яксон қил,— деб буюраётир.

Менинг танамда жоним, қалбимда қоним бор экан, мен душман учун жуда хавфли кишиман, халқимга қасамёд этаманки, мен ишончни оқлайман, сўзимнинг устидан чиқаман!

Дивизия жангчилари ва офицерлари Советлар Ўзбекистонининг йигирма йиллигини жанговар иш билан нишонлашга қарор қилдилар. Эрта тонгда душман бошига ҳужум бошладилар. Ҳужум натижали бўлди. Генерал Раҳимов қисмлари ғарбга қараб олдинга юрди. Шу бўйича немис қисмларини қуршаб, мажақлаб Данцигга-ча борди.

* * *

*

Энг катта порт шаҳари бўлган Данциг учун, Шарқий Пруссия, Болтиқ бўйи ва Помераниядан сурилиб келган миллионли немис армиясини тор-мор қилиш учун жанглар бормоқда эди. Данциг бўсағасида қурукликдаги ҳаво ва денгиз ҳарбий кучларининг қатнашуви билан тинимсиз, даҳшатли жанглар бўлди. Немис қўмондонлиги ўз ўлимини орқага суриш учун Данцигга ёпишиб олди. Бизнинг ҳужум қилаётган қўшинларимизни денгиз бўйи тўплари, ҳарбий пароходлар тўпга тута бошладилар. Душманнинг танклари, пиёда қўшинлари — ҳаво кучлари ва артиллерия ёрдами билан қайта-қайта атакага қарши ҳужум қилиб туради, жанглар бир минут ҳам тиним топмади, ҳар бир қарич ер қон ва жон қурбони билан қўлга киритилди.

Данциг қалъасини тезроқ камал қилиш, душман қўшинларини вақтлироқ йўқ қилиб ташлаш учун шошилар эдик. Биз ғарбга, Берлинга қараб юришга шошилар ва Германия пойтахтига ғалаба байроғи ўрнатиш учун интилар, ҳамда башариятга тинч-омонлик, осойишталик бериш учун шошилар эдик. Кеча-кундуз, об-ҳавонинг турли шароитларида тинмай ҳужум, жанглар қилдик.

Қўшинларимнинг чап қанотида генерал Раҳимовнинг гвардиячи полклари ҳужум қилиб борар эди. Мен ўтган галгидек бу сафар ҳам Раҳимовга энг оғир участкани топширган эдим. Раҳимов душман қаршилигини синдириб, ўз қисмларини маҳорат билан танклар, дала тўплари, денгиз бўйи замбараклари ва пиёда қисмларга қарши ҳужум жангига олиб борди. Осмонда моторларнинг шовқини узилмас, ерда эса снаряд ва миналарнинг портлаши

бир дақиқа ҳам тўхтамас, ҳаммаёқ тутун билан қопланган эди.

Раҳимовнинг олдинги полки Бринтау қишлоғига кирди. Шаҳаргача уч километр қолди... Яна бир неча жанглар, яна бир неча интилиш... Генерал Раҳимов ўз қисмларининг олдинги сафида эди. Шаҳар кўриниб турибди, фабрика, заводларнинг трубалари, баррикадалар кўриниб турибди. Сапчиб чиқаётган денгиз суви ва порт қирғоқлари каби ғалаба ҳам барала кўриниб қолган эди. Раҳимов севинчига сиғмай ўз-ўзича кўшиқлар айтар, завқланиб ўйинга тушар, энг бахтли соатларни кечираётган кишилардек ўзида йўқ даражада қувонар эди. Унинг ўтли кўзлари катта-катта очилар, куни туни иш ва уруш билан чарчаган юзлари илжайиб, унда бахт кулдиргичлари ўйнар эди.

— Ўрмон қирғоғига чиқдим. Шаҳар кўринмоқда! — у эфир орқали ана шундай хабар юборди.

Яраланган йиртқич қаҳр-ғазаб билан олиша бошлади. Жанг майдонининг ҳар бир қаричига ёмғирсимон ўқ ёғдира бошлади, портлашлар, порох тутуни ва кишиларнинг оҳу ноласи ер-кўкни тебратаётганга ўхшарди. Раҳимовчилар ажал ғовларидан ҳатлаб қадам-бақадам олдинга, шаҳар томонга юра бошладилар.

* *
*

— Командиримиз бизнинг орамиздан кетди!

1945 йил 26 март куни худди соат 15 да, жанг майдонидан ана шундай совуқ хабар келди. Мен бунга ишонмадим. Энг яхши гвардиячи дивизиянинг командири доно ва жанговар генерал нобуд бўлди?!

Мен ҳалокат рўй берган жойга, жанг бўлиб турган ва Данциг масаласи ҳал этиладиган майдонга етиб бордим.

Йўлда мен бир аравакаш йигитни учратдим, у термос идишларда нималарнидир ортиб олган ва нимагадир, ёш боладек йиғлаб борар эди. У ярадор бўлса керак, деб ўйладим.

— Тўхта, ўртоқ жангчи, тўхта! — дедим. У тўхтади ва мени танигач, яна бақириб, йиғлаб юборди.

— Сенга нима бўлди?

— Отахонимиз нобуд бўлди! Командиримиз оламдан ўтди...

Мен бошимни экканимча ҳалокат юз берган ва жанглар бўлаётган томонга бордим.

У чўзилиб ётибди... Унинг пустини ва қорақўл телпаги қизил қонга бўялиб кетибди... У боши билан Данцигга қараб, бутун борлиги билан олдинга интилаётгандек ажойиб тарзда ётибди. Унинг қўллари чўзилиб, атака объектларини кўрсатаётганга ўхшар, аммо у, жонсиз эди.

Қадрли дўстлар жанг майдонида, севимли генерал ҳалок бўлган жойда тўпланишдилар. Улар саф тортиб сукунатда, автоматларини маҳкам ушлаганларича қаҳр-ғазаб ва қасос ўтида ёниб турар эдилар. Уларнинг кўзлари ўч олиш учун янги жанглар сари чакнаб турар эди.

Мен охириги видолашиш нутқини сўзладим. Мендан сўнг солдат ва офицерлар ҳам гапирдилар. Ҳаммасининг ҳам гапи бир эди, нияти қасос олиш учун газотга бориш эди.

Шу ондаёқ Данцигга ҳужум бошланди. Кучли гвардия душман бошига ўт солди. Унинг даҳшатли юришини ҳеч ким ва ҳеч нарса тўхтата олмади. Штурмнинг биринчи соатиёқ ғалаба келтирди. Қисқа, лекин қонли йўлда, немисларнинг юзлаб мурдалари чўзилиб ва уюлиб ётар эди. Гвардиячилар немис ўликларининг устидан юриб шаҳарга кирдилар, Данциг таслим бўлди...

Генерал Раҳимовнинг содиқ солдатлари ўз генерали учун немислардан ана шундай қасос олдилар.

* *
*

Менинг қўшинларим даҳшатли жанглар билан бир неча минг чақирим йўл юрди ва Сталинграддан то Германия юрагигача борди. 268 минг 240 фашист солдат ва офицерни кириб, 84 минг 312 фашистни асир олди ва немислар томонидан қул қилинган миллионлаб кишиларни ёруғликка чиқарди, турмалардан озод қилиб, ўлимдан қутқарди, шон-шавкат қозонди. Қўшинларимнинг бу жанговар тарихи ўзбек халқининг содиқ фарзанди генерал Собир Раҳимовнинг ҳам жанговар тарихидир.

1946.

«СОВЕТ ЎЗБЕКИСТОННИНГ 20 ЙИЛЛИГИ» ТАНКЛАРИ

Ғарбга ҳам баҳор келди. Қорлар эриб ариқчаларга сувлар тўлиб оқа бошлади. Шарқдан шамол эсмоқда. Бу ёққа баҳорни совет қўшинлари олиб келди. Эшелон-эшелон бўлиб, сира кети узилмайдиган пиёда аскарлар колоннаси ўтаётир. Улар жадал билан ғарбга бораётирлар. Улар Берлинга ғалаба байроғи тикиш учун шошилмоқда ва жанглардан чиқиб, яна жангларга кирмоқдалар.

Танк қўшинлари генерал-лейтенант Панфиловнинг қисмлари танкистлар томонидан яқинда озод қилинган Польшанинг кичкинагина бир шаҳарчасида тўхтади. Ендирилган бинолар қуйиб битаётир. Ҳали порохларнинг ҳиди кўтарилгани йўқ. Ҳамма ер бу жойда зўр жанг бўлганидан дарак бериб турибди.

Фронт бу ердан анча узоқлаб кетди. Генерал Панфилов қисмлари шу жойда тўхтаб қолдилар. Уларни Москвадан келган телеграмма тўхтатиб туради.

Станцияга эшелон келиб тўхтади. Эшелонда жуда кўп танк ва ўзи юрар тўплар келди. Шу қадар вайрон қилинган темир йўлнинг бунчалик тез тузатилиши ҳеч кимнинг хаёлида ҳам йўқ эди. Бунинг сири кейинроқ кетма-кет келган эшелонларнинг вагонлари бўшатилаётганда маълум бўлди. Эшелонлар 400 дан ортиқ танкка ўзиюрар тўп, бронетранспортёр ва броневиклар олиб келди. Бу пулат отлар ўзбек халқининг фронтдаги азамат танкистларга юборган совғаси эди. Ўзбекистон пахтакорлари ўз пешана тери пулларига сотиб олган бу 400 дан ортиқ жанговар машиналарни энг ботир танкистларга юборилишини истаган эдилар. Қўмондонлик бу танкларни генерал

Панфилов гвардиячиларига юборди. Танклар юкланган биринчи эшелон гвардиячилар орқасидан қувлаб кетди. Эшелон Белоруссия — Польша чегарасига келиб тўхтади. Нарига ўтиш учун йўл бузук эди. Темир йўл батальон ва полклари дарҳол Польшанинг тор йўлини тузатиш ишига киришдилар. Польша ишчилари, деҳқонлари ва партизанлари ёрдамга келишди. Улар беш кечаю беш кундуз хизмат қилдилар, семофор очилди. Ўзбек халқининг муносиб совғалари тайинланган жойга ўз вақтида етиб келди.

Бутун қушилма ҳаракатга келди. Танк ҳайдовчи механиклар ва техниклар танкларни вагонлардан тушириб олиш учун кетишди. Қисмларда қолганларнинг ҳаммаси жанговар машиналарни қабул қилиб олиш маросимига тайёрлана бошладилар. Жангчилар бузилган майдонни курак, болта ва метинлар билан текислади, сапёрлар майдон ўртасига чиройли минбар қуришди. Сиёсий ходимлар шиорлар ёзишди, фронт рассомлари майдонни қаҳрамонларимизнинг суратлари ва ҳар турли ажойиб расмлар билан безадилар, тиббий ходимлар ва алоқачи қизлар минбарни ҳар хил қоғозлардан қилинган гуллар билан ясатдилар. Кечагина уруш жойи бўлган майдон байрам тусини олди.

Раста-раста бўлиб ва аломат саф тортиб «Ўттиз тўрт» маркали танклар ва ўзиюрар тўплар кела бошлади.

Гвардиячилар майдонга тўпландилар. Уларнинг шамолдан тарам-тарам бўлиб кетган юзлари, қаҳр-ғазабга тўлган кўзлари жанговар ишлардан, жанглар ва саноксиз юришлардан хабар бериб турар эди.

Генерал Панфилов минбарга чиқди. Гвардиячилар уни зўр диққат ва катта иштиёқ билан тингладилар.

— Бизни Ватан ўстирди ва фронтга юборди. Халқ бизга қурол ва аслаҳа берди. Партия бизни тарбия қилди ва мардликка ўргатди.

Сизлар паҳлавонлардек жанг қилаётирсизлар ва асримизнинг тарихини яратаётирсизлар. Шунинг учун ҳам ўзбек халқи эҳтимол энг сўнгги чақасини ҳам аямай, ушбу даҳшатли танкларни сотиб олибди ва бизга ишониб юборибди.

Бу зўр ғамхўрлик, ажойиб ватанпарварлик ва катта ишонч учун ўзбек халқига чексиз раҳматлар!

Ўзбек меҳнаткашларининг пулат отлари ишончли кишиларга, иродали ва мададкор қўлларга келиб тегди.

Бу танкларни пешана тери пулларига сотиб олган ўзбек меҳнаткашлари ушбу тантанага кела олмадилар. Улар фабрика ва завод станокларида ўқ-дори ва яроғ-аслаҳа чиқармоқдалар, улар пахта далаларида бир миллион тонна «оқ олтин» учун жанг қилиб, ғалаба негизини ҳозирламоқдалар.

Ўзбек халқига, ушбу танкларнинг эгаларига қасамёд этамизки, биз бу пулат отларда душманни моҳирлик билан янчамиз ва фашист босқинчиларини батамом яксон этамиз!

Танкларни қабул қилиш маросими гвардия тўйига айланиб кетди. Гвардиячи бригаданинг командири полковник Урванов, жангларда шон-шуҳратга тўлган ва жанговар орденлар билан безалган гвардия байроғи остида тиз чўкиб, гвардия қасамини ўқий бошлади. Гвардиячилар ҳам тиз чўкиб овозининг борича ва чин юракдан қасамёд эта бошладилар. Улар ҳукуматимизга ва ўзбек халқига «Совет Ўзбекистонининг йигирма йиллиги» танклар колоннасини шараф билан ғалабадан ғалабага олиб бориш учун қасамёд этдилар.

Танк ҳайдовчи Азимов минбарга чикди:

— Мен ўзбек халқининг ўғлиман,— деди у.— Мен, бу ҳал қилувчи жангларга «Совет Ўзбекистонининг 20 йиллиги» танки билан кираётганим учун ўзимни жуда бахтли ҳис қилаётирман!

Менинг овозимни ота-онам, ёр-биродарларим ва барча ҳамшаҳарларим эшитсинларки, мен уларнинг қимматли танкини эҳтиёт қиламан ва даҳшатли жангларда ишончларини оқлайман. Мен совет деҳқонлари олдидаги бурчимни ҳалол адо этаман.

Жуда кўп кишилар сўзладилар. Гвардиячилар ҳар хил ва ҳар турли тилларда гапирдилар, аммо уларнинг сўзлари фақат ўзбек халқининг танкларида қилинадиган, бўлғуси жангларда ютиб чиқиш ва албатта ғалаба қилиш ҳақида борди.

Биринчи машина старшина Тимофеевга топширилди. Экипажнинг ҳар бир аъзоси, танк ҳайдовчи механик, ўқчи-радиот, тўп ўқловчиси ва тўп командири танкни қабул қилаётиб қасамёд этишди. Биринчи ўзиюрар тўп ўзбек халқининг фарзанди лейтенант Комил Умаровга берилди. У ҳам чин юракдан қасамёд этди. У ушбу машина билан бутун Германияни кезиб ўтиш ва бу машинани моҳирлик билан миниб жангларда катта шавкат қозон-

гани тўғрисида ўз халқига рапорт беражагини изҳор этди.

Митингдан кейин менинг олдимга старшина Тимофеев келди:

— Сизга мурожаат қилиш учун рухсат этинг,— деди у.

— Марҳамат!

— Танк тўпининг стволидан мана шу хатни топдим,— деди у ва менга сарғайиб кетган қоғозни берди.— Ҳарфлари бизникига ўхшайди, аммо бошқача ёзилган. Таржима қилиб беришингизни сўрайман.

Мен тўп стволидан топилган хатни ўқидим. У катак дафтарчанинг бир варағига қалам билан ёзилган, ўзбекча эди.

— Ассалому алайкум, ўртоқ танкист!— деб бошланар эди хат,— машинани қай вақтда олишингизни билмайман: кундузими, кечасими... Агар кундузи олсангиз бу мактубчани кўрарсиз, кечкурун олсангиз кўрмай қоларсиз. Балки менинг сўзларимни ҳам снарядлар билан бирга душман бошига отиб юборарсиз! Бу менинг танким. Мен буни сизга, нотаниш танкистга юборяпман. Фашистни янчинг, мажақланг! Менинг танким жуда ажойиб танк! Бу танк учун биз, ўзбек деҳқонлари, пешана тери билан пул тўплдик. Буни Урал ишчиларининг раҳбарлиги остида ўзимиз қурдик. Бу танк узоқ умрли, пишик ва даҳшатли бўлсин!

Менинг танким қандай урушаётгани ҳақида менга хат ёзинг! Ўзингизнинг муваффақиятларингиз ҳақида ҳам ёзиб туринг.

Муваффақиятлар тилайман. Бахт-саодатлар тилайман.

Трудармеец Карим Нурматов.

Кейинроқ аён бўлишича, танклар колоннаси қуриш, маблағ тўплаш ташаббусчиси, атоқли пахтакор Карим Нурматов партия чакириғи билан кўплаб колхозчилар қатори Уралга келибди. Уралда ўзбек деҳқонлари машинасозлик ҳунарига ўргана бошлабдилар. Урал заводлари «Совет Ўзбекистонининг 20 йиллиги» деган танклар колоннаси қуриш ҳақида буюртма олган чокда Карим Нурматов стахановчи Глотов деган ишчида шогирд бўлиб ишлар экан. Карим Нурматов ўзи пул тўлаган танклар колоннасини заводда ҳам ўз қўли билан қуриш шарафи-

га эга бўлибди. «Совет Ўзбекистонининг 20 йиллиги» танклари битиб, фронтга жўнатилаётганда Карим Нурматов ўз танкида жанг қилиш учун шу колонна билан фронтга юборилишини талаб қилди. Заводга ишчи куч зарур эди. Уни фронтга юбормадилар. Худди колонна фронтга жўнаб кетаётган чоғда Карим Нурматов унинг танкини жангга миниб борувчи нотаниш танкистга шу хатни ёзиб уни танк тўпининг стволига сукиб юборган экан.

* * *

Тимофеев Хаммерштайн шаҳри яқинидаги ўрмонликда жангга кирди. Уч кундан бери кеча-кундуз жанглар бўлиб турган эди. Гвардиячи ўқчи дивизиялар, немисларнинг жуда мустаҳкамланган мудофаасини емириб, учинчи куни биринчи траншеяларни эгалладилар. Қўмондон бронларида «Совет Ўзбекистонининг 20 йиллиги» тамғаси ярқираб турган танкларни жангга қўйиб юборди. Танклар даҳшат билан душман бошига ташландилар. Улар душман артиллерияси, ўзиюрар тўплар ва ерга кўмиб пистирма қилинган «йўлбарс», пантера ҳамда «фаус»лар билан жанг қилиб, кечкурун дорхонликка чиқдилар.

Бир «йўлбарс» ва полк замбарагини ҳамма одамлари билан бирга эзиб ташлаган старшина Тимофеев «Олға!» деб команда берди. Унинг танки олға ташланди. Бизнинг даҳшатли танклар ўрмонлар, ботқоқликлар, хутор ва кишлоқлар оралаб, душманнинг катта қўшилмалари, танклар, ўзиюрар артиллерияси, самолётлари, зирҳли поездлари ва пиёда аскарлари билан оғир жанг қила бошладилар. Яна олдинга силжиш, яна муваффақиятлар... Фронтни ёриб ўтгандан бери уч кун мобайнида «Совет Ўзбекистонининг 20 йиллиги» танклари жанговар марш ва катта олишувлар билан 200 километр йўл юриб, Помераниянинг катта порти Кёзлин шаҳрига келди. Кёзлин дарҳол ишғол қилинди ва немисларнинг Қольберг билан Данциг ўртасидаги катта қўшин тўдалари «қоп» ичига тушиб қолди.

Старшина Тимофеев ўз хотира дафтарчасида: «Машҳур пахтакор Карим Нурматовнинг танкида катта муваффақиятларга эришдим. Душманнинг икки танк ва

бир замбарагини мажақлаб, юзлаб солдатларини янчиб ташладим ва ўзим омон қолдим»,— деб ёзиб қўйди.

Лейтенант Комил Умаров ҳарбий газета саҳифасида: «Менинг жанговар ҳисобимда иккита ёндирилган ўзиюрар тўп ва битта «пантера» танки бор»,— деб рапорт берди.

29 февралда фашист қўмондонлиги катта резервлар тўплаб жуда ичкарилаб ва асосий кучлардан узоқиб кетган гвардиячи танклар корпусини мажақлаб ташлаш учун орқа ва ён томондан ҳаракат қила бошладилар. Немис самолётлари бир кечаю бир кундуз бомба ташлади. 30 февраль кuni эрталаб душманнинг кўпгина танклари, ўзиюрар артиллерияси ва катта пиёда қисмлари полковник Куцнинг қисмига ҳужум бошлади. Икки соат тинимсиз ва даҳшатли жанг бўлди. Фашистлар қисм штаби турган бинога яқинлашиб қолдилар. Полковник Куц бир неча мард йигитларни чақирди. Ўн кишилик кўнгиллилар орасида гвардиячи старший сержант Азимов ҳам бор эди. Командирнинг муҳим топшириқларини тушунганларидан кейин мард йигитлар ўз танкларини оҳиста-оҳиста жангга чиқардилар ва душманга билинтирмай ўрмонга кириб кетдилар.

Младший лейтенант Никитченко қўмондонлигидаги уч танк қарши ҳужум қилувчи немислар орқасига ўтиб олди. Старший сержант Азимов душман танкларига тўсатдан ўқ узиб, бир «пантера»ни ёндирди. Бу ҳодисадан чўчиб кетган фашистлар атакани тўхтатиб, бутун кучни ўз орқасида пайдо бўлган азаматларни битиришга ташлади.

Душманнинг ўн бир танки ва бешта ўзиюрар тўпи учала қаҳрамонлар устига ташланди. Гвардиячилар оғир жангга киришдилар ва биқинидан отиб, яна уч танкни ёндирдилар. Тўрт томондан қуршаб олинган гвардиячилар ўз жонларини аямай жасурлик билан урушдилар. Фашистлар Воробьев танкини ёндириб юборди. Азимов танки шикастланди.

Младший лейтенант Никитченко яраланган танкни жангдан олиб чиқди. Воробьев танкида снарядлар портлай бошлади. Воробьев экипажи танк билан ёниб кетса ҳам душманга таслим бўлмади. Никитченконинг жангдан чиқишини душманлардан қўриқлаб турган Азимов фашист танклари билан «фаус» гранаталари қуршовида қолди.

— Рюсь, таслим бўл!— дейишди фашистлар. Азимовлар танк қопқоғини ёпиб яраланган танк ичида ўтира бердилар.

Фашистлар танк рациясининг антеннасини олиб қўйишди ва уларни, совет танкистларини, ўз штаби билан алоқа боғлашдан маҳрум қилди. Фашист солдатлари танк башнясини болғалар билан тақиллатиб: агар таслим бўлмаса экипажни танк билан бирга ёндириб юбормоқчи бўлиб дўқ уришди. Лекин гвардиячилар таслим бўлмадилар. Ўрмон қирғоғида қаттиқ жанглар бошланди. Гвардиячилар уларга мадад келаётганини сезиб, танк ичида дадил ўтира бердилар.

— Қайсарларни Руммельсбургга олиб боринг!— деб буюрди бир фашист офицери.

Фашист солдатлари бир шатакчи машина келтириб «Совет Ўзбекистонининг 20 йиллиги» танкини шатакка олди ва шаҳарга қараб судраб қолди. Азимов ричағни босди ва чорасиз машинани ерга чўктира бошлади. Фашист машинаси бор кучи билан интилди, тортди, ер бағирлаб ўрмалади, пишқира бошлади... Бироқ «Бир юз йигирма тўққизинчи» машина бўйин эгмади, фашист машинаси орқасидан эргашмай ер бағирлаб туриб олди. Яна бир тортувчи машинани қўшишди ва совет танкини ўйдим-чуқур ерлар билан фон Дичэга кўрсатиш учун судраб кетишди.

«Бир юз йигирма тўққизинчи» танк генерал фон Дичэ олдига етмади. Душманга даҳшат солган «Совет Ўзбекистонининг 20 йиллиги» танки фашист ҳайвонлари учун томоша бўлиши номус эди. Шатакчи машиналар Миуна кўпригидан ўтаётганда Азимов зарб билан танкни чапга буриб юборди, танк бир шатакчи машинани ўзи билан судраб, дарёга тушиб кетди. Фашистнинг иккинчи машинаси ҳам кўприкдан сувга йиқилди.

«Совет Ўзбекистонининг 20 йиллиги» танклари қувғинига учраган фашистлар таслим бўлмаган совет танкини ва ўзларининг машиналарини ташлаб қочиб қолдилар.

Бизнинг танклар кўприк устига келганда полковник Куц «йўқотилган» «бир юз йигирма тўққизинчи» танкини кўриб қолди ва буйруқ қилди:

— Танкни сувдан чиқарилсин ва тездан тузатилсин!

Совет танкистлари «бир юз йигирма тўққизинчи» танкни сувдан чиқардилар. Танкнинг Азимов бошлик

экипажи ёруғликқа чикди. Генерал-лейтенант Панфилов бу қахрамонларни орденлар билан қутлади.

Совет танклари қочаётган фашистларни қувиб, қуршовда қолган душман қўшинларига қарши жангларга равон бўлдилар.

Штольп шаҳри учун туни бўйи жанглар бўлди. Гвардиячилар эрталаб кучалари тор, уйлари баланд, жуда кўп қостёл майдонлари бўлган шаҳарга кирдилар. Баланд қостёл ёнидаги бузук кўприк олдида «Совет Ўзбекистонининг 20 йиллиги» деган жуда кўп танклар тўпланиб қолди. Қостёл ертўласидан бир кекса хотин чикди ва бир солдат олдига югуриб келди.

— Катталаринг ким?— шундай савол ташлади-ю, жавоб ҳам кутиб ўтирмай солдатни кучоқлаб, ўпа бошлади. Унинг кўз ёшлари қувонч дурдоналаридай ёғилар эди.

Танкистлар бу хотинга генерал Панфиловни кўрсатдилар.

— Ана, кўприк устида турган киши!

У хотин кўз ёшларини тўкиб, генерал олдига келди, куллиқдан озод қилингани учун генералга, солдатларга ва бутун Совет Армиясига ташаккур айтди. У шундай деди:

— Мана бу ерда... ариқ бўйида... Қостёл қаршисида тиригича кўмилган ўн бир жангчининг мурдаси ётади. Фашистлар уларни қаёқдандир олиб келишди ва азобуқубатларга солиб тириклайин кўмиб юборишди.

Генерал қабр олдига келди. Гвардиячилар курак ва метинлар келтиришиб қабрни очдилар... Азобланган ўн бир кишининг мурдаси устма-уст бўлиб ётибди. Руслар, қозоқлар, ўзбеклар... Юзлари шишган, қонсиз ва сарғиш, кўзлари ўч олишга чақираётгандек катта очилган эди. Улар уч кунгача зах ер остида нафас ололмай азобланибдилар. Немис қоровуллари ҳеч кимни ўлим зовурига яқин келтирмабди.

Ўлим зовури атрофига жуда кўп танкистлар тўпландилар. Шу чокқача жуда кўп ўлимни кўрган кишилар ҳеч маҳал ҳозирдагидек, ер остига тириклайин кўмилган ва азобланиб ўлган кишилар жасади устидагидек қаҳруғазабга тўлмаган эдилар.

— Гвардиячилар, «Совет Ўзбекистонининг 20 йиллиги» танкларининг экипажлари,— деди генерал-лейтенант Панфилов танкистларга мурожаат қилиб,— ярадор

булиб қўлга тушган ўн бир десантчини қутурган немислар тириклай кўмиб юборибди. Булар орасида бизга ғалаба келтирган танкларнинг эгаси — ўзбек халқининг ҳам фарзандлари бор. Ўлдирилган йигитлар руҳи учун қасамёд қиламизки, биз душманга бир минут ҳам омонлик бермаймиз ва қутурган фашистларни раҳмсиз қириб ташлаймиз!

Танкистлар шаҳар ўртасидаги майдонга гўр ковлаб, фашист йиртқиқларининг қурбони бўлган йигитларни ҳарбий расм-русм билан қабрга қўйдилар. Шу шаҳар учун жангларда илма-тешик бўлиб кетган ва жуда кўп жанговар хизмат кўрсатган «Совет Ўзбекистонининг 20 йиллиги» номли 70-танкни қасос ва ғалаба симболи сифатида гўристон устига тиклаб қўйилди. 70-танк, стволини баланд кўтариб, душман юрагига даҳшат солиб ҳозир ҳам Штольп шаҳридаги «Ғалаба» майдонида турибди.

* *
*

Тимофеев ўз танкини кечагина немис кемаси якорда турган ва немис қирғоқ артиллерияси ўз пиёда аскарларига ёрдам қилиб бизни тўпга тутаётган жойда тўхтатди. Бу жойда мажақланган тўпларнинг катта стволлари ва товук парлари орасида, ботқоқ ва қўлмакларда фашист солдатларининг ўликлари ётар эди.

Тимофеев танкининг экипажи шлёмларида денгиз сувидан ёғ бочкасига қуя бошладилар. Тимофеев денгиз водийсига қаради: узоқда немис қайиқлари ва кемалари сузиб юрибди. Ўнг томонда Данциг, чап томонда Гдиня... У ёқда жанг бораётир.

Тимофеев ўз қисмига қайтди ва тўғри генералнинг кузатув пунктига кетди.

Гвардиячи старшина доклад қилди:

— Биз денгиз бўйига чиқдик.

— Энди душман қўшинлари яна иккига бўлинди, — деди генерал ва суюнди.

— Сизга совға олиб келдик, — деди старшина.

— Қанақа совға?

— Денгиз суви.

Генерал жанговар экипажни муваффақиятлар билан табриклади.

Гвардиячилар севинчига сиғмай кетдилар. Бу жойда

Ун кундан бери даҳшатли жанглар борар эди. Ун кечаю ун кундуздан бери танкларимиз душман катерлари, кемалари, танк ва самолётлари билан жанг қилдилар. Ҳар бир метр ер учун қонли жанглар бўлди, қонадалар бир минут ҳам тинмади. Куни-туни отишмалар, ёрилган снарядларнинг бўғиқ овозлари, моторларнинг хунук товушлари тўхтамас, порох тутуни ҳамма ёқни босиб кетган эди. Тинимсиз атака ва қарши атакалар... Қўп танклар ишдан чиқди. Мана бугун, 25 мартда, фашист қўшинларини яна иккига бўлиб ташланди. Гвардиячилар шунинг учун ҳам хурсанд эдилар.

Тимофеев ва унинг экипажи Қизил Юлдуз ордени билан тақдирланди.

— Қарим Нурматовга хат ёзайлик,— деди танк ҳайдовчи Ҳамроев.

— Яхши маслаҳат,— деди танк командири.

— Ҳамроев, сиз ёзинг!

— Қўлларим оғриқ, ёзолмайман.

— Сен ёз, Медведев!

— Жоним билан, аммо бундай хатларни ёзолмайман.

Ўзингиз ёзинг, биз қўл қўямиз.

Тимофеев қўлига қоғоз, қалам олиб, ёзишга ўтирди. Қандай ва нималар ҳақида ёзиш керак, деб ўйлади. Қандай бошлаш керак? У денгиз бўйига чиққани ва орден олганликлари ҳақида ёзишга қарор қилди. Хат ёзилиб, бутун экипаж томонидан имзоланиб бўлгандан кейин Ҳамроев яна таклиф қилди:

— Хатда ёзган ишларимизни гувоҳлиги учун денгиз сувидан ҳам юбориш керак.

— Тўғри айтади,— деди Медведев.

— Ола, биродар,— деди Тимофеев Ҳамроевга тегишиб,— сувини қандай жўнатиш мумкин? Бундай посилкани почта олмайди!

Ҳамроев ўз таклифини тасдиқлаб шундай деди:

— Посилканинг нима кераги бор? Кечаги «Трехгорка» фабрикасининг қизларидан келган совға атир шишага қўямиз, атирини ҳозир ўзимизга сепамиз... Шишасини хат билан ўраймиз, конвертга соламиз, вассалом!

Шундай қарор қилишди. Тимофеев сумкасидан атирни олиб экипаж аъзоларининг кийимларига ва юзларига сепди... Денгиздан келган шабада атирнинг хушбўй ҳидини узоқларга олиб кетди. Бўшаган шишачага Болтик денгизининг шўртак суви қўйилди.

Тимофеев сумкасини титкилаб битта ҳам конверт тополмади, танк ҳайдовчи ўтирадиган жой, рация қутиси ва бутун танк ичини қидириб ҳам тополмади. Кейин генералнинг адъютанти олдига кириб, конверт олиб чиқди.

Энди адресини ёзиш керак эди. Улар «Қарим Нурматов» деган исм ва фамилияни ва унинг Урал танк заводида ишлаётганини билар эдилар, холос. Қайси заводда экани номаълум. Уралда заводдан кўпи йўқ, унинг мактубида ҳам ҳеч қандай адрес ёзилмаган эди.

Ўйлаб-ўйлаб, охири шундай ёзишди:

«Ўзбекистон КП(б) Марказий Комитетининг секретари Усмон Юсуповга».

— У албатта Қарим Нурматовни топади ва бу хатни икки қўллаб топширади,— деди Ҳамроев.

— 16187 сонли дала почтаси мактуб ва денгиз суви солинган кўк конвертни Ватанимиз ичкарасига, узок Ўзбекистонга олиб кетди.

Данциг таслим бўлди. «Совет Ўзбекистони 20 йиллиги» танклари Одер дарёсидан ўтди ва Германия юрагида юра бошлади, қайиқчилар танкларни тез фурсатда дарёдан ўтказиб ишни жуда қойил қилдилар. Уларни ҳеч нарса тўхтата олмади. Ўққа тутишлар, ҳаво бомбардирмонлари ва «Миссершмидт»ларнинг ҳужумлари ҳам танкларнинг даҳшатли юришларига халақит беролмади.

... Яна самолётлар. Улар танкларимизни катта йўлда учратди, бомба ташламоқда. Бир неча бўлак бўлиб ёриладиган қутилар ташламоқда. Танклар пулемётлардан ўт очиб, самолётларга қарши кураш бошлади. Танкистлар душман ҳаво кучларига қарши курашишга ўрганиб қолганликларини кўрсатдилар.

Ярим кечада Принцлау шаҳрига кирдик. Мана, авиация заводи, мана, аэродромлар... Мана шу жойда қурилган самолётлар бизнинг тепамизга шу ердан учиб борар эдилар. Энди завод ўлик, аэродром вайрон эди...

Бу ерда, қулликка ҳайдаб келинган ва асир қилинган кишилар — солдатларимиз билан учрашув жуда таъсирли бўлди:

Асирлар қоронғи ертўлага қамаб қўйилган эди. Солдатларимиз қулфларни синдириб дарвозаларни катта очди ва минглаб совет граждандарини озодликка чиқарди. Улар бизга севинч ёшларини тўкиб миннатдорчиликларини баён этдилар.

Танкистлар шаҳарга келадиган барча йўллارни тўсиб олдилар. Автоматчилар шаҳарни беркиниб ётган гитлерчилардан тозалашга тушдилар.

Принцлаунинг шимолий кўчасини ўз машинаси билан тўсиб турган лейтенант Комил Умаров шаҳар чеккасида бошқа давлатлардан тушган кўп асирларни учратди. Асирларнинг кўплари ўзларини иттифоқчи давлатларнинг генераллари ва офицерлари эканликларини баён этганлар... ҳарбий асирлар учун қилинган лагерда, фашистларга қарши журашган Бельгия, Голландия ва Франция генераллари банди бўлиб ётар эканлар.

— Мен Бельгия Олий штабининг бошлиғиман,— деди бир узун бўйлик ва қотма киши,— булар менинг ҳамроҳларим, мамлакатим қуролли кучларининг генераллари.

Совет Армияси шарафига жуда кўп оташин миннатдорлик сўзлар айтилди.

Генераллар ўзбек халқининг танклар колоннаси тарихини жуда диққат ва зўр қизиқиш билан тингладилар. Улар ўзбек халқининг бу ҳимматига ҳайрон қолдилар ва ҳавас билан хотира дафтарчаларига ёзиб олдилар.

Кейинроқ ўша озод қилинган генераллар уларни ўзбек халқининг танклари озод қилганлигини, уларни биринчи бўлиб Ўзбекистон фарзанди, лейтенант Комил Умаров учратгани ва лагердан чиқарганлигини матбуот вакилларига ҳикоя қилиб бердилар.

* * *

«Совет Ўзбекистонининг 20 йиллиги» танклари 1945 йил 2 май кечқурун Макленбург вилоятидаги Висмер шаҳрига кирди. Шаҳар танкистларимизни қизил, йўл-йўл оқ-қизил юлдузлик кук ва оқ байроқлар билан қарши олди. Германия коммунистлари қизил байроқ остида келдилар ва озод қилувчиларни катта қувонч билан кутиб олдилар. Инглиз ҳамда америкаликлар ўз давлатларининг байроқларини кўтариб чиқдилар. Бироқ, кўчаларда оқ байроқдан кўпи йўқ эди. Ҳамма ёқда оқ байроқ, ҳамманинг билагида оқ латта... Бу немисларнинг таслим бўлиш тамғаси эди. Эндиликда немисларнинг давлат байроғи — оқ байроқ бўлиб қолди.

Висмер шаҳрида фельдмаршал Монтгомери қўмондонлигидаги иттифоқчи кўшинлар билан учрашдик. Ан-

глия ва Канада солдат ҳам офицерлари Бирлашган миллатлар байроғи остида қилич ушлаб, нон ва туз кутариб бизни қарши олдилар. Улар солдатларимиз билан кучоқлашиб кўришди ва бизни ғалаба билан табрик қилишди. Гвардиячи панфиловчилар «Совет Ўзбекистонининг 20 йиллиги» танки олдида иттифокчи армия солдатлари билан бирга суратга тушдилар.

* *
*

Замбарак отишмалари тинди, жанглар тўхтади. Генерал Панфилов қисмлари немис шаҳрида тўхтади. Кўп кишилар сафда йўқ эди ва кўп танкистлар пиёда қолган эди...

«Янги танклар келди», деган хушxabар эшитилди.

Жангларда ҳалок бўлган танклар ўрнига келган янги машиналар ва уларни кутиб олувчи кишилар, шаҳарнинг ғалаба майдонида сафландилар.

Полковник Купоров ўзбек меҳнаткашларидан келган хатни ўқиди.

«Сизларни, «Совет Ўзбекистонининг 20 йиллиги» танкларининг жанговар экипажларини буюк ғалаба билан қутлаймиз,— деб бошланар эди хат.— Сиз, совет мамлакатининг паҳлавонлари ғалаба қилдингиз. Фашист аблаҳларини ер билан яқсон этиб, оламини фашист вабосидан қутқардингиз. Сиз, Совет Армияси жангчиларига шон-шарафлар бўлсин! Биз фронт орқасида туриб ғалаба пойдеворини қурдик ва сизларнинг гитлерчиларга қарши зафарли жангларингизга кумаклашдик. Энди ғалабани мустаҳкамлаш учун ундан ҳам яхшироқ, ундан ҳам унумлироқ ишламоқдамиз. Биз миллион тоннадан ортик «оқ олтин» учун қурашаётирмиз. Биз урушда сафдан чиққан танклар ўрнига яна янгиларини юборяпмиз. Агар керак бўлса яна юборажакмиз. Ватан чегарасини ва ғалабамизни кўз қорачиғидай сақлангиз!»

Кейин гвардиячи танкистларнинг танк эгаларига ёзилган рапорти ўқилди.

«Ўзбекистоннинг қадрли ишчи ва деҳқонлари! Сизларнинг пулларингизга келган танклар бизга катта муваффақият ва улуғ ғалаба келтирди. Сизларнинг танкларингиз билан биз Польшани ҳамда Германиянинг Померания, Силезия ва Макленбург вилоятларини босиб

ўтдик. Танк моторлари бузилмай ишлади, тўп ва пулемётлари душманни ер билан яксон қилдилар. Биз сизларнинг танкларингиз билан жангларда 1110 километр йўл босдик, 20 дан ортиқ катта шаҳарларни ишғол этдик, 70 минг босқинчи немисларни қириб, юз минглаб рус, белорус, украин, поляк, француз, югослав, инглиз ва америкаликларни фашистлар чангалидан қутқардик. У кишилар, ушбу танкларнинг эгалари, сизларга ҳам катта ташаккур баён этишмоқда. «Совет Ўзбекистонининг 20 йиллиги» танклари ўзларини жанг майдонларида неча марталаб кўрсатдилар.

Улар ҳозир ҳам бут-бутун ва керак бўлса яна янги жангларга ҳозир у нозир бўлиб турибдилар».

* *
*

Н-гвардиячи танклар қўшилмасининг жанговар машиналари ҳозир ҳам «Совет Ўзбекистонининг 20 йиллиги» деган номни Европада мароқ билан кўтариб юрибди ва бу сўзлар танк бронларида Ленин миллий сиёсати символидай, мамлакатимиз халқларининг ажралмас дўстлиги символидай нур сочиб турмоқда.

1946.

КУЗ ЛАВҲАЛАРИ

I

ХИРМОНДА

Дала шийпони ёнида хирмон. Фарам-фарам пахта...

Колхозда энг катта бригаданинг пахтаси шу хирмонга тўкилади, шу жойда қопланиб, шу ердан пунктга жўнатилади.

Хирмон йўли серкатнов. Колхозчилар терилган пахта-ларни пайкалдан пешма-пеш келтириб тўкмоқда. Баъзи ташувчилар лангарнинг икки ёғига иккитадан этак боғлаб, елкалаб келмоқдалар. Қоп етишмайди... Бугун колхозга шаҳар меҳнаткашлари ёрдамга келган. Автомашина, автокачка ва аравалар тез-тез келиб-кетиб турибди.

Хирмонга тўкилган пахтани қабул қилиш, ёйиб шабадалатиш, қоплаш ва жўнатиш анча машаққатли иш. Бу иш жуда чаққонлик, эпчиллик ва тез ишлашни талаб қилади.

Терим бошланиб, хирмонга пахта тўкила бошлангач, бригада бошлиғи Холмат акани қопловчи қилиб тайинлади. У билан олти киши хирмонда ёйиш, қуритиш, қоплаш, юклаш ишлари билан шуғулланди. Қоплаш, юклаш ва пунктга жўнатиш ишлари куннинг иккинчи ярмида қизийди. Пунктгача етти километр йўл, борди-келдисига уч-тўрт соат вақт кетади. Пункт эса фақат кундуз куни ишлайди. Кун қорайиши билан сарой ёпилади. Вақт зиқ. Кечки пайт раис ҳам, бригадир ҳам хирмонга келиб, «бўл-бўл»ига олади, қишлоқ совети ва район вакиллари ҳам хирмонга келишади.

— Бугун процент камаймасин!

Шу куни терилган пахта шу куни пунктга топширилиши керак. Агар топширилмай қолса ёки пунктдан ара-

ва қайтса, график бузилади, процент камаяди, айб хирмончилар зиммасига тушади. Қолхознинг 9-бригадасида ана шундай вақтлар ҳам бўлади. Икки кунгача кечки пайт юборилган аравалар пунктдан қайтиб келди. Бу ҳол ҳаммани ташвишга солди.

Уша кунлари Холмат ака кечалари билан ўйланиб чиқди. «Пахта қийғос очилган. Уни тезроқ териб топшириш керак. Ҳозир пахта отбор сортга ўтяпти, эртага-чи? Агар эртага ёмғир томчилаб қолса пахтанинг сорти бузилади, нархи пасаяди. Пахтанинг қиммати унинг сифатида! Вақт ғанимат!»

Ана шундай хаёл билан Холмат ака узоқ вақт тўлғаниб ётди. Кейин хаёли ташвишга айланди. «Шундай вақтда хирмонда олти киши ишлаши шартми, бунинг устига яна ёрдамчи... Бригадир тўғри айтади. Унинг ачинганича бор... Нима қилиш керак?»

Шу маҳал пахта заводидаги иш услуби хаёлига келди, пахта қоплаш станогига кўзига кўринди.

Холмат ака баҳор кунларининг бирида, қандайдир топшириқ билан машинада шаҳарга борган эди. Машина шаҳардаги пахта заводига кирганда Холмат ака ҳам заводга кириб қолди. Катта майдонда ишчилар пахта қоплашмоқда эдилар. Холмат ака узоқдан томоша қилди. Қоп ўзи тикка турибди, ҳеч ким ушламаган. Ҳаял ўтмай пахта қопланиб тайёр бўлади...

«Нега хирмонга ҳам станок ўрнатиш мумкин эмас? Ўзи оддий нарса шекилли...» Кейин у, ана шу станокнинг ташқи кўриниши, тузилишини эслади. Ҳақиқатан ҳам станок оддий эди. «Қиламиз, станок билан ишлаймиз!» деди у ва тонг отиши билан қишлоққа бориб, темирчилик устахонасига кирди...

* * *

Темирчилик устахонаси қишлоқ марказида, катта чорраҳада эски тақачилик дўконига жойлашган эди. Бу жойда илгари отга тақа, аравага мих қоқиларди, кетмон пешланар, ўроқ чархланарди. Энди бу ер колхознинг катта ишхонасига айланган. Темирчилар Холмат аканинг буюртмасини бемалол бажара оладилар.

Темирчи Шоқиржон эндигина ўтхонага ўт ёқмоқда эди.

— Ҳорманг Шокиржон,— деди Холмат ака ичкари кириб.

— Келинг, Холмат ака, илк саҳарлаб қандай шамол учирди?

— Илк саҳар?— деди Холмат ака кулиб,— электринг нури кўзингизни олгандир, уни қаранг, ҳадемай, кун чиқади.

Илгари темирчилик устахонаси билан унчалик иши бўлмаган оддий колхозчининг эрта тонгда шошилиб келганидан ҳайрон бўлган Шокиржон унга яна савол назари билан тикилди.

Холмат ака ўзининг мақсадини тушунтирди.

Унинг таклифига темирчилар ҳам қизиқиб қолишди, лекин Шокиржон: «Бугун-эрта қилолмаймиз»,— деб, колхоз фермаси ва транспорт бригадасининг буюртмаларини кўриб,— «Иш кўп».

Уни ташвишга солди. Ахир, бри- пахта термоқда, колхозчилар равар ортиғи билан бажариш- л, ун беш мингинчи, йигирма-йи- чиликка қўшилган, хирмонга соатига топн чиқади, транспорт бригадаси ҳам «бўл- бўл» қ. шоширмоқда. Фақат қоплаш...

— Тезда битириб бермасанг бўлмайди ука, фақат қоплаш иши қўлни тутиб турибди. Йиғим-теримни ўзинг биласан, салгина кечиксанг ютқазиб қўясан, киши. Жон ука, тўғрилаб бер шуни!

— Хўп, бўлмаса наряд олиб келинг.

Холмат ака шодлигидан дик этиб ўрнидан турди, идорага бориш учун орқасига қайрилган эди, устахона рўпарасида садақайрағочнинг учида тангадек ярқираб турган кўёш шуъласини кўрди. «Хирмонда бўлиши керак эди», деди у ачиниб ва тўхталиб қолди. Унинг жаҳли чикди, тажанг бўлди.

— Бюрократ бўлиб кетибсан, Шокиржон,— деди у бўзариб,— шу арзимаган иш учун ҳам «бор отангга-бор онангга» қилаверасанми!

— Бизнинг ҳам планимиз бор,— деди Шокиржон бос- қонни босаётиб,— тартиб, интизом бор.

— Шунақа долзарбда асқотмасанг, қачон асқотасан? Уйлаб кўр, сенинг темирчилигинг ҳам пахта учун. Шуни биласанми? А?!

— Биламан...

— Билсанг нега таранг қиласан? Пахта далада қолиб кетяпти, ахир.

Шокиржон куйиниб, тутақиб турган Холмат акага бошқа гап қайтаролмади. Пахта йиғим-теримининг буюртмаларини биринчи навбатда бажариш керак, у буни яхши биларди. Темирчи керакли материалларни тайёрлай бошлади. Холмат ака буюртмасининг бажарилишига кўзи етгач, дурадгорлик устахонасига югурди. Энди унга тиргагичлар керак эди.

* *
*

Хирмонда иш қизиди. Хирмончилар кечаси жўнатилмай қолган пахталарни шабадалатиб, сўнгра қоплай бошладилар. «Тайёр пахта борми?» деб аравакашлар кела бошлади, теримчилар пахтани тўхтовсиз олиб келиб тўкмоқдалар.

— Холмат ака қани?— сўради бригадир коповчилардан.

— Қишлоқда юрган эмиш.

Бригадир тутақиб кетди.

— Шундай пайтда қишлоқда нима бор экан? Қани интизом, қани виждон...

Шу маҳал узоқдан Холмат аканинг қораси кўринди. У, елкасида тарозининг шайиними, лангарми, нималарнидир кўтариб, хирмон томон жадал келмоқда. Бригадир уни кутиб турибди. У интизомни бузган хирмонбошини койимоқчи.

Холмат ака елкасидаги ёғочларни, кўлидаги чамбаракларни хирмонга ташлади, чўнтақларидан катта қалпоқли арава миҳларини олиб қўйди, энги билан пешана терини артди.

— Нима бу? — бригадир сўради.

— Станок,— деди Холмат ака ва чамбаракка сепоя ўрната бошлади.

Бир метр кенгликдаги темир чамбарак, бир ярим метрлик учта тиргак — сепоя миҳланган пахта қоплаш станогини тузилиши кўриниши шу. Унинг ичига қанорқоп солиниб, учи темир чамбаракнинг қирғоқларига илинади, коповчи кучоқ-кучоқ пахтани қопга солади, кейин

Ўзи устига чиқиб босади. Қоп таранг туради, кўп пахта кетади, уни икки ўрнига бир киши қоплайди, қопловчи чарчамайди, иш тез битади.— Холмат ака ўз колхозида кашф этган пахта қоплаш станогининг хусусияти, фазилати шунда.

* * *

*

Биз пахта териш машиналарининг ишини куриб, механиклар, теримчилар билан суҳбатлашиб, яна бригада хирмонига келдик. Хирмонда пахта йўқ, терилган пахта пешма-пеш қопланиб, пунктга жўнатишмоқда. Бригадир ҳам жаҳлидан тушибди. У хурсанд.

— Станок билан қоплаш ишимизни енгил қилди, суръатни икки-уч барабар тезлатди,— деди бригадир,— шунча ишни энди уч киши бажаряпти. «Арава қайтди»лар ҳам йўқолиб кетди...

Бу оддий асбобга колхознинг аъзолари «станок» деб ном беришди. У ҳамма ёққа — бошқа бригада ва колхозларга ҳам тез тарқалиб кетди.

II

ВАҚТ ҒАНИМАТ

Қуёш ёздагидек қизитмоқда. Бу илиқ куз кунидан айниқса пахтакорлар миннатдор. Аҳмаджон Шукуров яхтакчан турибди. У, катта пахта майдонига ҳавас билан боқади. Бу жойлар асло иккинчи, учинчи теримга ўхшамайди. Қўз қамашади-я. Сўнгги иссиқ кунларда пахта яна қийғос очилди. Бу жойларга яна машина солиш мумкин.

Колхознинг пахтаси кечкироқ бўлиб қолди, ер захлик қилиб, баҳорги ёгингарчиликнинг таъсиридан дарҳол кўтарила олмади. Мана энди ҳозирги офтоб унга ёғдек ёқмоқда, ғўзаларга озиқ, мадад бериб, кўсакларни кулдирмоқда, пахтани момиклантирмоқда. «Мана шундай ҳаво яна йигирма кун, ҳеч бўлмаса ўн беш кун туриб берса...» дейди Шукуров. Ҳозир ҳар кун ич процентга яқин пахта терилиб, икки-икки ярим процент топширилмоқда.

Хирмондан жунатилган пахта пунктидан қайтаётгани йўқ, пахта курук, сорти аъло ва яхши.

— «Яна ўн беш кунда план тўлади»,— дейди раис. Аммо у об-ҳавонинг бу хилда туришига ишонмайди, куннинг бирданига бу қадар исиб кетиши об-ҳавода ўзгариш ясаши мумкин. Бу кунларнинг ҳар соати, ҳар миноти ғанимат. Шунинг учун ҳам у, барча бригадаларни, звеноларни айланиб, қайси ерга дарҳол машина солиш ва қайси жойни кечаси ойдинда ҳам териш тўғрисида топшириқ бермокда. Бу йил йиғим-теримни ўтган йилдагидан илгарироқ тамомлаш керак.

Баъзи бригадаларда ойдинда пахта териш ташкил қилинди, колхоз бўйича терим графиги яна ярим процентга ордириб бажарилди, кунлик топшириш уч процентга етди. Бу — колхозда энг кўп пахта топширилган кун бўлди.

Бу рақам сира такрорланмади. Эртасига эрталаб ёмғир бошланиб, куннинг иккинчи ярмидагина тинди. Пахта териш кечки пайти икки-уч соатгина давом этди. Индинига яна ёғди, тўрт кунгача ёғингарчилик бўлди, тўрт кунгача иш чала...

Аҳмаджон ёмғир вақтида ҳам, ёмғирдан кейин ҳам далада. Очилган пахта юзига тушаётган ҳар бир ёмғир томчисини санаётгандек тикилиб туради, ич-ичидан ачинади, табиатнинг бебош қонунларидан ғазабланади. Ёғингарчиликнинг биринчи кунлари у, ёмғир тиниши билан теришга тушишни эп кўрмади, «сорти бузилади», деб ўйлади, ёғин орқасидан шабада, унинг орқасидан офтоб чиқишини кутди: «Наҳотки, куз ёмғир билан ўтса, кечаги офтоблар қайтиб келар...»

Ёғингарчилик давом этди, об-ҳаво маълумотлари кундан-кунга кўнгилсиз. Табиатдан шафқат кутиш қийин эди. Шукуров узоқ ўйланиб қолди: нега фурсатни қўлдан бердик, ҳаво очик вақтида нега кеча-кундуз термадик... Йиғим-терим сезонли иш, кечиксак ютқизишни билар эдик-ку. Беғамлик қилибмиз...

Шукуров машина билан теришга ажратиб қўйилган картага кирди. Ўтган кун бехисоб юлдузлардек чароқлаб, кулиб турган пахталар энди кўринмайди, кенг пайкалда ғўза барглари, чаноқлар қовоқ солиб, энгашиб турибди. Пахта қани? Пахта чаноқлар ичига яширинган, барглари остида ғужмайиб, чигитига ёпишиб ва ип-ип бўлиб ётибди. Шукуров кечаси ойдинда теришга ажратил-

ган иккинчи пайкалга ўтди. Юз центнерчининг ери, энг бўлиқ ғўза... Бу ғўзалар ёмғир ва шамолда ерга ётиб қолган. Ҳар бир тупда беш-олти хўппак, етти-саккиз кўсак, ўнлаб кўраклар — ҳосилнинг ярмидан кўпи далада, ғўзапояларда турибди.

Раиснинг дили гаш, унда ташвиш яна зўрайди. Нима қилиш керак? У бу саволга жавоб қидириб қанча ерни айланиб ўтганини ва бешинчи бригаданинг дала шийпони олдига келиб қолганини ҳам сезмади. Шийпонда биринчи ва иккинчи звенонинг аъзолари ўтиришибди. Қўлларида этак, ҳаммаси жим...

— Ҳорманглар,— деди Шукуров.

— Чарчайдиган иш қилганимиз йўқ,— деди теримчи Ойимхон Парпиева,— ёмғир томчиларини санаб ўтирибмиз.

Ойимхоннинг бу жавоби ҳам раиснинг ҳозиргина ўйлаган фикрини қувватлади. «Демак, бошлайвериш керак».

— Бошқалар қани?

Бригадир Жумакулов қисқа жавоб қилди:

— Қелишади.

Бешинчи бригада колхозда ҳосилли бригада ҳисобланади. Етмиш гектар ерда мўл пахта ҳосили етилган. Бригаданинг пахта тайёрлаш плани 90 процентга етганда ёгингарчилик бошланди. Ҳали далада пахта кўп. Колхозчилар планни фақат аъло ва биринчи сорт пахта билан тўлдирмоқчи эдилар.

Шу маҳал далага бирин-кетин колхозчилар кела бошлади. Шукуров ким бор, ким йўқлигини аниқлагач, бригада бошлиғига қаради.

Ёмғир майдалаб, эзиб ёғиб турибди. Ҳавонинг игна учидек ҳам очиқ жойи йўқ, гўё бутун куз ёгин бўлса ҳам кўкдаги намлик тугамайдиганга ўхшайди. Ҳаводан нажот йўқ... Шундай оғир вазиятда очилган пахтани термай тўхтаб туриш... Шукуров яна ўйланди. Қани, теримга!— деб команда берсаммикин?

Аҳмаджон Шукуров фахрли унвонли раис, тажрибали, қийинчиликлар билан курашда чиниққан киши, Улуғ Ватан урушининг ветерани, Совет Иттифоқи Қаҳрамони. Ҳозирги оғир ҳолат унинг маънавий, руҳий ва жанговар кучлари ва ташкилотчилик қобилияти учун янги бир синов. У энди оддий солдат эмас, командир, у фақат ўзин

учун, ўзининг ҳаракати учун эмас, бутун колхоз учун, барча колхозчиларнинг ҳаракати учун жавобгар.

— Қани бўлмаса бошлаймиз!

Қолхозчилар бирин-кетин пайкалга киришди. Ётиб қолган ғўзаларни тиклаб, бир-бирига суяб, чирмаб кета бошладилар.

— Очилганларини бир йўла териб кетаверинглар,— бригада бошлиғи кўрсатма берди.

— Шийпонга ўт ёктир, қозон остир. Бугун иссиқ овқат икки маҳал қилинсин.

Раис бошқа бригадаларда ҳам ишни ташкил қилиш учун кишлокка жўнади.

Кишлоқда ҳам одамлар кўп эди.

— Нима қилайлик, тераверайликми?

— Ҳа,— деди раис...

Биринчи бригада бошлиғи Маматқул Аҳмедов кўчадаги катта тол олдига бориб занг урди. Ҳаял ўтмай бутун колхозчилар тўпланишди.

— Нима гап?— кимдир сўради.

— Пахта терамиз.

— Ёмғир-ку...

— Ёмғир тугул тош ёғса ҳам терамиз,— деди бригадир аччиғланиб,— йил бўйи меҳнат қилиб етиштирган ҳосилимизни ёмғирга ем қилиб қўямизми? Токайгача табиатдан шафқат кутамиз!

Шу куни бутун колхоз далага чиқди. Сушилкаларга ўт ёқилди. Икки ҳафтагача ёгингарчилик бўлиб турди, аммо Киров районидаги Шверник номли колхозда иш тўхтамади. 6 ноябрь куни биринчи бригада бошлиғи Аҳмедов, бешинчи бригада бошлиғи Жумақуловлар йиллик пахта тайёрлаш планининг бажарилгани ҳақида рапорт бердилар. Колхоз ҳам йиллик планини ортиғи билан бажарди.

Ёгингарчилик тўхтаб, ҳаво очилиб кетгач, Шукуров колхоз ишлаб чиқаришининг командирлари — бригадирларни тўплади.

— Бу кунларнинг ҳар дақиқаси ғанимат,— деди у,— энди кеча-кундуз ишлашни ташкил қилайлик.

Ўша вақтдан бери Шверник номли колхозда кундузи кўсак узилиб, кечаси чувилмоқда. Коммунист ва комсомоллардан тузилган зарбдор группалар кечаси ҳам кўсак узмоқдалар. Узиш, чувиш, қуритиш ва топшириш ишлари конвейер усулда олиб борилмоқда.

ПАХТА ҚУРИТИШ КОМБИНАТИ

Кечки пайт колхозга аввал «ГАЗ-67», кейин «Победа» машинаси келиб кетди. Раис билан партия ташкилотининг секретарини устма-уст телефонга чақиришиб турибди. Район пахтачилик бўлими, район ижроия комитети, район патрия комитетидан бугун вазиятни сўрашмоқда. Кейинги звонок обкомдан...

Бугун неча процент?

Ҳар куни икки-икки ярим процентдан пахта топшираётган «Ленинизм» колхозида топшириш бирданига 0,2-0,3 процентга тушиб қолди. «Ўндан бирга тушиб қолдик, ўндан бирга...» дейди колхоз раиси Қўзибоев ташвишланиб, партия ташкилотининг секретари Турдиматов ҳам шу ҳақда ўйлайди.

Ахир, уч кундан бери яна тинимсиз ёмғир ёғмоқда. Далада пахта кўп, хирмонда, очиқ жойларда тўпланиб қолган пахта ивиб, ипдек эшилиб, сортлари бузилмоқда. «Қовурғаларим қайишиб кетяпти», дейди Турдиматов, ҳосилот советининг раиси ҳам, бригадирлар, звено бошлиқлари ва барча колхозчилар ҳам пахтанинг тақдири ҳақида қайғурмоқдалар. Далада, хирмонда, омборда — запасда пахта кўп, аммо топширишнинг мазаси йўқ. Машина, автокачка, аравалар пунктдан қайтиб келяпти — пахта ҳўл.

Пахта ҳўл, уни қуритиш керак. Пахта иссиқлик, ёруғлик ва тоза ҳавони яхши кўради. Иссиқлик бўлса пахта семиради, тоза ҳавода толалари — кокилларини ёзади, ёруғликдан чеҳраси кулиб, момикланади. Пахтанинг ана шундай эҳтиёжларини қондириш учун шароит керак. Офтобни кутиш қийин, чунки об-ҳаво маълумотлари буни ваъда қилмаяпти. Бирдан-бир йўл пахтани сунъий қуритиш йўлидир.

— Сушилкаларни ишга солиш керак.

Икки сушилкага дарҳол одамлар тайинланди, катта кўчадаги икки туп кекса тол кесилиб, ўтин ҳозирланди, дурадгорлар ёғоч бешликлар ясадилар, айвонга пахта тўкилди, сўкчакларга ҳам ёйилди, ўчоққа ўт ёқилди — уч соатда сушилкалар ишга туширилди. Шу куни ўн икки киши овора бўлиб, 900 килограмм пахта қуритилди. Бу эса йиллик планнинг 0,1 процентини ҳам ташкил қилмай-

ди. Эртасига 2 тонна куритилди, бир процентга етказиш учун ҳали 24 тонна керак...

— Агар куритиш суръати шу бўлса, қолган йигирма бир процентни топшириш учун яна бир юз беш кун керак экан...— деди раис ва оғир уҳ тортиб, пешанасини ушлаганича сукунатда қолди,— яна бир юз беш кун...

— Ҳаққимиз йўқ!— деди Турдиматов,— ўтган йили бутун ҳосилни 89 кунда йиғиштириб олганмиз. Бу йил ундан ҳам қисқа муддатда йиғиб-териб олиб, давлатга топширишимиз мумкин эди... Бунга имконият бор. Ғўза барглари самолёт ёрдами билан тўкилди, пахта теришда ўтган йилдагидан икки марта кўпроқ машиналар қатнашмоқда, теримда меҳнат унуми ҳам ўтган йилдан юқори...

— Вазиятни қара, вазият оғир...

Ҳақиқатан ҳам вазият оғир эди. Колхозчилар партиёга берган ваъдаларини бажариш учун йил бўйи фидокорона меҳнат қилиб, пахтадан юқори ҳосил етиштирдилар. Даладаги пахта нобуд қилинмай йиғиб-териб олинса ва ўз вақтида давлатга топширилса олинган мажбурият ҳам ортиғи билан бажарилади, пахта кўп, имконият катта. Ҳозир ана шу имкониятларни ҳақиқатга айлантириш муаммоси кўндаланг бўлиб қолди. Барча дала шийпонлари, жамоат биноларига ҳам пахта тўкиб қўйилди.

Кўзибоев билан Турдиматов колхоз омборига киришди. Кўп жойларда қалин қилиб тўкилган нам пахта қизиб, қорайиб кетмоқда, ўз-ўзидан ўт чиқиб кетиш хавфи туғилган, правление барча жамоат бинолари ва бўш жойларга пахта тўкишга қарор қилди. Ҳар қайси бинодаги пахта учун алоҳида жавобгар киши белгиланди. Омбордаги пахтани ағдариб, шабадалатиб турибди.

Кейин улар сўкчакли сушилкага киришди, 15 квадрат метрли уй, икки қаватли сўкчак, ўртада тунука печка, эшикни очиш билан қўланса ис гуп этиб димокка уради, уй тутун, ҳеч нарса кўринмайди.

— Нега тутатиб юбординг?— сўради раис.

— Тутун эмас буғ,— деб жавоб қилди пахта қуриувчи.

— Жуда секин қурняпти...

— Чигит курук, лекин толаси ҳул,— деди раис чигитни тишлаб кўриб.

Бу сушилкада кеча ва кундуз ўт ёқилади, уч сменада олти киши овора — бир суткада уч юз килограмм пахта

курийди. Суръат паст, сифат ёмон. Қўзибоев иккинчи қатор сўкчақдаги пахталарни титиб кўрди, Турдиматов нима учундир шифтга тикилиб қолди.

Бу уйнинг ҳеч қаерида тешиги йўқ, туйнуги ҳам йўқ. Доимо ёкилаётган печка ҳосил қилган ҳарорат билан уй жуда исиб кетган. Сўкчақларга тўкилган ҳўл пахтанинг бу иссиқликдан нами буғ бўлиб кўтарилади, аммо доимо тўхтовсиз баландга кўтарилаётган буғ пастки сўкчақдан юқорисига, юқорисидагидан эса, шифтга боргач, тўхталиб, тўпланиб, сув бўлиб пастга оқмоқда. Пахта ўз намини ўзи шимиб ётибди. Бу хонада ҳеч қандай ҳаво алмашиш йўқ. Пахта қуритишнинг судралиш сабаблари шунда.

— Нима қилиш керак?— Қўзибоев Турдиматовга қаради.— Сушилкалар қўлимизни тутиб турибди.

Дарҳақиқат, шу кунларда пахта топширишнинг тақдири сушилкаларга боғлиқ бўлиб қолган эди. Сушилкаларнинг озлиги, унумсиз ишлаши пахта тайёрлашни кечиктирмоқда. Қўлда нам пахта кўпайган сари бригада ва звено бошлиқлари ҳам хотиржамланиб, теримни сусайтириб қўймоқдалар. Аҳвол жиддий!

— Ҳашаматли идора, чойхона ва саройлар қаторида иккита сушилка қуриб қўйсақ нима бўларкин...

Турдиматовнинг бу аччиқ пушаймони Қўзибоевга қаттиқ дашномдек эшитилди.

— Қалтабинлик қилибмиз, ишлаб чиқариш қурилишларига етарли эътибор қилмабмиз...

Бу масалани колхоз ишлаб чиқаришининг штаби — правление муҳокама қилди, муҳим ва кечиктириб бўлмайдиган иш билан колхоз партия ташкилоти системали равишда шуғулланди. Янги типдаги унумли сушилкалар қуришга киришилди... Беш кунда тикланган янги сушилка кунига 3 тоннадан пахта қурита бошлади. Бу суръат ҳам колхознинг ишлаб чиқариш талабларини қаноатлантира олмади.

Сушилка қуриш колхозда марказий масала бўлиб қолди. Сушилкаларни кўпайтириш керак, аммо қайси хилдаги сушилкаларни?.. Колхоз интеллигентлари, оддий колхозчилар ҳам правлениега, партия ташкилотига ўз таклифлари билан кела бошладилар.

Янги сушилканинг бункерчаси ва ўт ёқувчиси правлениега: «Сушилканинг камчиликлари тузатиб берилсин!» деган таклиф билан киришди ва инженер Собиров

лойиҳаси бўйича қурилган камчиликларни айтиб беришди. Ҳақиқатан ҳам бу сушилканинг ўчоғи тор ва тутун трубаларнинг ичидан чиқариларди, натижада трубаларни курум босиб, ҳар куни тозалаш зарур эди. Бундан ташқари вентилятор ҳаддан ташқари тез айланиши натижасида ҳаво исишга улгуролмаб қоларди, ҳаво тарқатувчи трубаларни катта ва фанердан қилингани учун ҳавонинг кўпи тарқаб кетарди. Қуритиш хоналари — бункерларда ҳам камчиликлар бор эди.

— Ана шу камчиликлар тузатилса бу хил сушилкалардан қуритиш комбинати бўлади, — деди уста Қурбон.

Колхоз темирчиси Андрей Каратин уларга ёрдамга келди. Сушилкадаги камчиликлар тузатилди, аммо ишлаб чиқариш унуми кўп ошмади.

Кейин улар бутунлай янги сушилка қурмокчи бўлдилар.

Колхозчилар ижод қилган янги хил сушилка 6 ноябрь куни ишга туширилди ва Улуғ Октябрь социалистик революциясининг 34 йиллигига совға қилинди. Бу сушилка конструкция жиҳатдан оддийдир. У, 400 та фишт билан битади, кичик мотор, озгина қувват билан ишлайди, кам материал, кам ўтин кетади. Трубалар бевосита ўчоқда иситилади, тутун труба ичидан эмас, унинг атрофидан ўтади, кичик мотордан минутига 400—500 марта айланувчи вентилятор ҳосил қилган ҳаво иссиқ трубалар ичидан бориб, бункерларни иситади. Бункерлар фанердан эмас, лойдан ясалган, темир сетка ўрнига эса, қанор қоп қўйилган.

Бу сушилка ишга тушган куни олти тонна пахта қуритилди. Ҳозир ҳам ҳар куни саккиз-тўққиз тоннадан қуритилмоқда.

Бу сушилканинг довуғи бутун Фарғона водийсида тарқалган, бағдодликлар, қуваликлар ундан нусха олиб кетдилар.

Ҳозир Олтиариқ районининг Файзиобод қишлоғи марказида Каратин ва Собиров системасида тўртта янги сушилка ишлаб турибди. Бу жойда «Мусаев системаси» даги сушилкалар ҳам бор. Буларнинг ҳаммаси бир жойга қурилган ва чинакам пахта қуритиш комбинатига айланган.

Баланд-баланд трубалардан куюк, кора лентадек чўзиқ тутун чиқиб турибди. Кенг саройда кўсак чувиш машиналари тўхтовсиз ишламоқда, кочегарлар, бункер-

чилар, бешликчилар жонбозлик билан ишламоқдалар. Сушилкалар саройига машиналар, автокачкалар ва арвалар карвони кириб-чикиб турибди. Улар ҳул пахта келтириб, курук пахта олиб кетмоқдалар. Комбинат уч сменада кеча ва кундуз ишлаб турибди. Смена алмашиш вақтида агитаторлар турли темаларда суҳбат ўтказадилар. Сушилкалар, сменалар ва қуритувчилар бир-бирлари билан социалистик мусобақа шартномалари тузган, ҳамма биринчилик учун курашади. Деворларда плакат, шиор ва шартномалар...

Энди ҳамма хурсанд, янги системада сушилкалар қурилиши қийин ишни осон қилди, суръатни тезлатди, иш сифатини яхшилади. Сушилкаларнинг бир жойга планли қурилиши пахта қуритишда меҳнатни ташкил қилиш, ишни бошқариш ва контроль қилишни қулайлаштирди.

«Яна юз тонна берсак мажбурият ҳам бажарилади...» Бу сўзларни пахта қуритиш комбинатида катта ва кичик барча баравар такрорлайди. Дала бригадаларининг аъзолари эса, сўнгги кўрак, сўнгги чигитгача йиғиб олиш учун штурм қилмоқдалар. Шу кунларда колхоз қишлоғи ана шундай қайноқ ҳаёт кечирмоқда.

IV

ИККИ МАКТУБ

Хирмондан пахтазорга кирдик. Яхлит ер, бепоён пахтазор, бурчакларида тоғ-тоғ пахта. Майдоннинг ўртасида иккита «СХМ-48» юрибди. Орқасида одамлар...

Машина эгат оралаб кетаётир. Унинг бункери тобора оқариб, кўтарилиб, тўлиб бораётгани узокдан ҳам кўринмоқда. Эгатнинг у бошидан бу бошига қайтишда бункер пахтага тўлди.

Машиналарнинг ўз хирмонлари бор. Тўлган бункерлар майдоннинг чеккасига қилинган катта текис хирмонга бўшатилади. Ўсар Мирзаолимовнинг машинаси эрта-лабдан бери бу хирмонга саккиз марта пахта тўкди, кечгача яна неча-неча марта тўқади. Мирзаолимов бункерни бўшатаркан, Кенжа уни овқатга таклиф қилди.

— Паловни еб олинг, мотор ҳам дам олсин.

Ўсар моторни ўчирди. Уэн овқатланиши, машинага бензин, автол ва сув куйиши керак. Чўманбой Азимов-

нинг машинаси эгат оралаб юрибди. Терим бир минут ҳам тўхтамаслиги лозим.

— Бу йил машиналар бултургидан кўра яхши ишляпти. Терим суръати, сифати яхши... Икки машинада кечгача беш тонна пахта терилди. Бугун кечагидан кўпроқ бўлади.

— Бунинг ҳайдовчисида ҳам гап кўп экан,— деди бригадир,— Мирзаолимовни қара, ўтган йили чала терарди, бу йил жуда тоза теряпти. Гап машинани ишлатишда қолган...

Тожибой бригадирнинг гапини қувватлади.

— Ўтган йили ҳайдовчининг шпиндель тозалаганини кўрганим йўқ эди. Бу йилчи, уни қара. Ўсарбой ҳар соатда бир шпиндель тозалаяпти. Шпинделни пахтанинг очилиш даражасига қараб мослаяпти. Ғўзанинг пастбаландига ҳам эътибор қилиб ишляпти. Қандини урсин, йигит.

Машина ҳам яхшиланяпти. Бултургидан анча яхши!

Бригадирнинг бу сўзларига асос бор эди. Бу йил колхознинг 35 процент пахта майдонини «СХМ-48» лар териб берди. Мана, бир ҳафтадан бери тўртта машина колхознинг 40 гектар пахтасини терди. Бунча ернинг пахтасини териш учун минглаб кўл кучи керак бўларди. Машиналарда терилган пахта ўтган йилдагига нисбатан анча сифатли. Буни Тожибой ҳам билади, бундан Тожибой ҳам хурсанд, аммо унинг бошқача мулоҳазаси бор...

— Бултургидан яхшиликка яхши,— деди Тожибой, бригадирга қўшимча қилиб,— аммо бундан ҳам яхшироқ қилса бўларкан...

Машина денгизда сузган кемадек пайкал оралаб келиб қирғокда тўхтади. Механик Ўсар пастга тушди. Тожибойнинг кейинги сўзлари уни жуда қизиқтирган эди. Ўсар 1935 йилдан бери тракторчи. У, ана шу узок йиллик иши давомида кўп кишилар билан ҳамсуҳбат бўлди, кўп кишиларга қишлоқ хўжалик техникасини ўргатди, ўзи ҳам ўрганди. Мана икки йилдан бери «СХМ-48»да механик. Деҳқонлар бу машинага катта умид билан қарамоқдалар. Коллективлаштириш даврида деҳқонлар тракторга қандай муҳаббат қўйган бўлсалар, ҳозирги кунларда улар пахта териш агрегатига ҳам ана шундай муҳаббат қўйганлар. Машина оғир ишни енгил қилиб, суръатни тезлатиб, деҳқончилик маданиятини оширмоқда. Кол-

хозчилар бу машина ҳақида ўтган йили ҳам, бу йил ҳам кўп таклифлар қилишди. «Эй, Ўсарбой, машинанг заб машина экан-ку, лекин сал чала терар экан». «Нега бир туп ғўзани босиб кетяпти? Негача униси унақа, буниси бунақа?..» дейишди. Механик колхозчиларнинг бу гапларига қулоқ солиб, уларнинг таклифларини кўлидан келганча амалга ошириб, муваффақиятларга эришди. Унинг назарида ҳали ҳам бу машина камчиликлардан холи эмас эди. Ўсарни ўқитган инженерлар ҳам, конструкторларнинг ўзи ҳам, «камчилик учраса айтинглар, рационал таклиф бўлса хабар қилинглар», деган эди. Камчиликлар нималардан иборат? Уларни қандай йўқотиб, машинани қандай такомиллаштириш керак?

— Сенинча нима қилса бўларкин, Тожибой?— деб сўради Ўсар.

Тожибой Турсунов анчадан бери ўйлаб юрган фикрини айтиш учун қулай фурсат топилганига севинди.— Машинангга учта янгилик киритиш керак, Ўсар,— деди у,— анчадан бери машина орқасидан пахта териб юриб шу фикрга келдим. Бу фақат менинг фикрим эмас, уч кишиники... Ўтган йили машинанинг орқасидан етти киши юриб пахта терардик, бу йил фақат уч киши. Ана шу уч киши ҳам юрмайдиган қилинса бўлмайдими? Машинага баъзи ўзгаришлар киритса бўлмайдими?

— Гапга тутмасанг-чи, Тожибой, механик ошини есин,— деди ошпаз Кенжа.

Механик машина олдидан кетмади. Яна Тожибойга савол берди.

— Масалан, қандай?

— Ўтган йили машинанг ғўзани пайпаслаб, кўрақни чайнаб кетган вақтлари ҳам бўлган. Бу йил ана шу одатлари йўқолибди.

— Айтадиган янгилигинг шуми? Мен ҳақиқатан ҳам янгилик айтасан, деб ўйлабман,— Ўсар кўлини силтади.

— Шошма, мажлисларда ҳам олдин ютуқларини айтиб, кейин камчиликка ўтадилар...

— Бу йил ғўзалар агротехника қондаларига рюя қилиб экилди. Эгатлари текис, ғўзаси бир тупдан. Барги самолётда туширилди. Ўтган йили бунақа эмас эди...

— Машинамга тил тегизма, машинам бекам-кўст демокчимисан, Ўсар?

— Агар ғўзалар машинага мослаб экилса яхши бўлади демокчиман.

— Йўқ, ундай эмас. Сен аввал сўра, гапнинг тагига етиб, ундан кейин ҳукм чиқар.

— Қани, ўша камчилигини айтмаяпсан-ку.

Тожибой машинага яқинлашди, бармоғи билан кўрсатиб гапира бошлади:

— Биринчидан бунинг мана бу пахта терадиган шпинделини икки қатор қилиш керак; бутун бошлик машина, механик, заправшик овора, қанчадан-қанча бензин... Терадигани бир қатор. Мотори икки қаторни ҳам тортаверади-ку!

Ўсар кулиб юборди.

— Кечиқиб қолибсан, Тожибой, бу йил чиқарилган машиналарнинг ҳаммаси икки қатор шпинделлик қилинган. Сен айтгандек бирданига икки эгатни теради.

— Шошма, пахта терадигани ҳар қаторда икки жуфтданми, уч жуфтданми?

— Икки жуфтдан.

— Ана холос, барибир камчилик. Буни қара, биринчиси кенгрок, иккинчиси торрок. Биринчиси ололмаганни иккинчиси олади. Иккинчиси ололмаганни биз оламиз. Уч киши оворамиз. Ана шунисини ҳам машина олса бўлмайдими? Бўлади! Демак, яна учинчи шпиндель, торрок шпиндель ўрнатиш керак экан. Пахта мўл. Очилгани кўп. Иккитаси шошилиб қоляпти, териб улгура олмаяпти. Қелгуси йили яна мўл бўлади. Унда нима қиласан, а, Ўсар?

Ўсар ўйланиб қолди. «Тожибой тўғри айтади. Бу гапда ҳақиқат бор. Етти тишли плуг тортган мотор, олти шпинделни бемалол ишлата олади...»

Кейин у, Тожибойнинг елкасига қокди:

— Яна нима демоқчисан, шер?

— Демоқчиманки, эгатга тўкилган пахталарни ҳам машинада териб олиш мумкинми?

— Хоҳ-қо... ҳали «СХМ» сенга пахтадан момик ҳам қилиб берсин, демоқчимисан?

— Қўлидан келганини қилсин демоқчиман. Ўзи тераётганда тўкилган пахталарни ўзи териб кетиши мумкинми? Мумкин. Орқасига илиб оладиган, «ловитель» дейдими, ана шунақа ловитель қўйса бўлмайдими?

Механик Ўсар ўзининг дўсти, ҳамқишлоғи колхозчи Тожибойнинг бу фикрига қўшилгандек бўлди шекилли, қўйнидан блокнот олиб бензин ва автолдан қорайган

қўли билан нималарнидир ёзиб олди, сўнгра овқатга шошилди.

Мавзу овқат вақтида ҳам ўзгармади.

— Уйлаб қарасам Тожибой тўғри айтади,— деди Кенжа,— бу кўрак чувиш машинаси ҳозир хирмонда нима қилади. Ҳозир кўрак чувийдиган вақт эмас-ку!

— «СХМ-48» терган пахтанинг хазонини тозалайди...

Ўсар Кенжанинг қочиримини тушунмаган эди.

— Ана шу хазонни «СХМ-48»нинг ўзи тозаласа бўлмайдими?— деди Кенжа ва агрегат олдига югуриб борди, қўли билан кўрсатди:

— Буни қара, пахта шпинделдан бункергача неча трубадан ўтиб боряпти. Шу трубаларга тозалайдиган чўтка килиб қўйса бўлмасмикин? Конструкторни кўрсанг, мени айтди дегин, қилса бўлади!

— Яхшиси хат ёзиш керак,— деди Тожибой,— конструкторларнинг шахсан ўзига колхоз деҳқонларининг таклифи, деб ёзиб юбориш керак.

— Менингда, хатни Ўсар ёзсин,— деди Кенжа,— қисмлари, қайси труба, қайси гайкани қаерга қўйиш кераклигини боплайди. Ўзи ёзсин.

Бу таклиф ҳам Ўсарга маъқул тушди. Ҳақиқатан ҳам икки йилдан бери минаётган машинаси ҳали конструктив камчиликдан холи эмас эди, уни Тожибой айтгандек, янада яхшиласа бўлади. Ўсар бирдан жимиб қолди. Механик оддий колхозчиларнинг катта ишлари тўғрисида фикрларини ўйлади. «Бу таклифлар амалга ошса, машина такомиллашади. Ўзи териб, ўзи тозалайдиган пахта комбайни яратилади. Ҳозир-чи? Ҳозир бир ишни икки агрегат қияпти. Ҳайдовчи, заправшик, ёрдамчи, автол ва бензин... Шу куч, шу материал билан машиналарни янада яхшироқ ишлайдиган қилиш мумкин. Имконият бор, агар конструкторлар ана шу фикрларни ҳақиқатга айлантирсалар машина янада такомиллаштирилади, машиналарнинг иши янада унумли бўларди.

— Мактубни қачон ёзамиз?

— Энди ёзса бўлади...

Кенжабой сушилка ўчоғига тўлдириб ўтин солгач, Ўсарнинг олдига келиб, гапга аралашди:

— Ўша таклифларга яна битта таклиф қўш. Агар иложини топишса, машиналарни об-ҳавонинг ҳар қандай шароитида ҳам пахта терадиган қилишсин. Ҳўл пахтани ҳам терадиган қилишсин.

Кенжанинг бу гапидан кейин Усарнинг хаёлида ҳам ялт этиб бир фикр пайдо бўлди.

— Хатни иккита ёзамиз,— деди у,— иккита.

— Икки кишигами?

— Йўқ, икки адресга, яъни биринчиси конструкторларга, иккинчисини эса селекционерларга...

— Тўғри айтасан,— деди Тожибой, улар биргалашиб ишласа яна яхши бўлади.

Усарнинг мақсади бошқа эди, аммо конструктор билан селекционер олимларнинг ҳамкорликда ишлаши кераклиги тўғрисидаги фикр ҳам унга жуда маъқул тушди. Усар иккинчи адресга, яъни селекционерларга нима ёзиш кераклигини шерикларига маъқуллатиб олиши лозим эди. У гап бошлади.

— Бу йил кузнинг ёмон келиши анча ишимизнинг белига тепди, тўғрими?— У, гапини маъқуллатгач, яна давом этди,— машинада териш учун махсус тез пишар сорт яратилса, яъни пахтанинг борлиқ ҳосили бирданига очилса ва биринчи теримдаёқ бутун ҳосилни йиғиштириб олиш мумкин бўлса.

— Бундай қилинса, о... яхши бўларди-я,— деди Тожибой завқланиб.

Шундай мақсад бор эмиш. Румшевич деган олим ўйлаётган эмиш, кеча агроном айтди.

Усар сакраб ўрнидан туриб кетди.

— Раз олимлар ўйлай бошлаган бўлса рўёбга чиқарди. Ишонамиз! Агар биз ҳам шунга талаб қилиб хат ёзсак, тезроқ етиштириб беришади. Ёзамиз, албатта ёзамиз!

— Олдин ҳаммамиздан салом айт,— деди Тожибой,— кейин бизга ишимизни осон қиладиган шундай яхши машиналар етиштириб берганлари учун минг-минг раҳмат дегин. Сўнгра... сўнгра таклифларимизни ёз.— У яна ниманидир айтмоқчи бўлиб тўхталиб қолди, ўйлаган фикри хаёлига келгач, шошилиб қўшимча қилди,— яна шундай деб ёзки, ҳурматли конструктор ўртоқлар ўйлашиб кўришсин — «СХМ»дан кўсак чувишда ҳам фойдаланиш йўллари кидиришсин. Жуда керак. Жуда!

Бу таклиф унинг ўртоқларига ҳам маъқул тушди.

Усар қўлга қалам олиб, хат ёзишга ўтирди. Тожибой билан Кенжа қоғоз бетига ёзилаётган сатрни ўқиб бош қимирлатиб, маъқуллаб турдилар.

1951.

ТУНГИ ЧУВИШ ВАҚТИДА

Кун кечкириб, далани туман босди. Қоронғиликда ғўза шохларидаги кўсаклар кўринмас эди. Дала шийпонида занг урилди. Бу — бригадир Қорабоевнинг «кўсак узиш тўхтатилсин» деган сигнали эди. Ҳамма териб улгурган кўсакларини кўтариб, шийпонга чиқди.

Шийпонда колхозчиларга кечки иссиқ овқат тайёр қилиб қўйилган эди.

Кечки овқат тугаб, кечки иш соати яқинлашди.

— Кўсакни қаерда чувиймиз?

Далага кечки аёз тушди... Шийпон фақат баҳор ва ёзги дам олиш чоғлари учун мўлжалланган бўлиб, куз ва кечки кузга мосланмаган эди. Кечки изғиринда бу жой айникса совуқ бўлади. Шу сабабли кечаси шийпонда кўсак чувиш қийин ва унумли бўлмайди. Колхозчи хотиннинг «кўсакни қаерда чувиймиз?» деган саволининг асо-си ана шу эди.

Кўсак чувиш машинаси ҳали иш бошлагани йўқ. Кўсак ҳўл. Агар машина иш бошласа-ку, бу ташвишнинг ҳожати ҳам йўқ эди. Энди машина чувиб беради, деб кутиб туриш ҳам мумкин эмас. Вақт зиқ.

— Уй-уйимизга бўлиб бера қолинг,— деди кимдир бригадирга қараб,— эрталаб биздан пахтасини тортиб оласиз.

Кимдир бунга қаршилик қилди.

— Уй-уйга ташисанг кўсакнинг баракаси учади. Бир жойда чувилган яхши.

— Якка ўтириб ишласанг — эсноқ босиб, уйқинг келади,— деди яна бир қиз,— кўпчиликда барака. Кўпчиликдан куён қочиб қутулмас.

Қорабоев ҳам Рузвонхон таклифини қувватлади.

— Бутун бригада бир жойда ишлаймиз. Бизга ўн йиллик мактабдан учта хона ажратилган. Иккитасида чувилади, биттасига пахта тўкилади.

Ўн йиллик мактаб Қорабоев бригадасининг даласидан етти километр узоқда эди.

— Кўсакни машинада олиб борамиз,— деди Қорабоев,— сизлар бораверинглар.

Қолхознинг шу участкасидаги тўртта бригадага икки та машина ажратилган эди. Бу бригадаларнинг кўсакларини коллектив чувиш жойига ташиш учун икки машина саккиз марта қатнаши керак. Ҳозирча машинадан дарак йўқ. Айтишларича, кўсак ташийдиган машиналар ҳали пахта пунктдан қайтгани йўқ эмиш. Шунинг учун ҳам Рузвонхон бошқача таклиф киритди:

— Машина қачон келади? У ерга бориб чўпчак айтишамизми, ҳар ким ҳолига яраша этагига солиб, бошига қўйсин,— Рузвонхон биринчи бўлиб катта этакка кўсак сола бошлади.

Хотин-қизлар кўсакларни этакларига тугишиб, бошларига қўйишиб йўлга чикди, эркаклар копчиқларни тўлатиб орқалаб олишди.

Кеч соат ўн яримда мактаб биносида коллектив кўсак чувиш бошланди. Қолхозчилар парта ва доскаларни вақтинча бошқа хонага чиқариб қўйдилар. Ҳар бир кишига чувиш нормаси берилди. Қолхозчилар ўзлари билан олиб келган кўсакларини чувиб тамом қилмай, машинада ва четан аравада яна кўсак етказиб келишди. Кўсак чувиш хонасига бригадир кириши билан Рузвонхон гап бошлади:

— Бир соатдан кўпроқ йўл юрдик. Бу вақт ичида қанча кўсак чувиш мумкин эди...

— Ўзинг кўрдинг-ку, шийпонда чувиб бўлмайди, чакка ўтган, зах, совук.

— Сенга бизни зах, совуқ ерда ўтқизиб кўсак чувитмадинг, деб нолиётгани йўқ,— деди Орифжон, нима учун шийпонимиз шу ҳолатга тушиб қолди, деяпти.

— Баҳорга чиқиб ремонт қиламиз.

Рузвонхоннинг қўллари кўсак чувишдан ҳам тўхталиб қолди. Ўйноқи кўзлари ҳаракатдан тўхтаб, бригадир Қорабоевга қадалди:

— Бизга ундақа шийпон керак эмас,— деди қиз,— ёзда ҳам, қишда ҳам фойдаси тегмаган шийпоннинг нима

кераги бор! Колхоз ишлаб чиқаришининг барча талабларига жавоб берадиган бўлсин...

Орифжон Рузвонхоннинг гапини қувватлади. У, тўққизинчи бригаданинг аъзолари экиш, чопиш ва ғўза парвариши даврларида далага кўчиб чиққани, далада ётиб унумли ишлагани туфайли мўл ҳосил яратилганини айтди.

— Бу гапларни раисга айтиш керак,— деди бригадир.

— Раис битта, сен билан биз кўпчилик,— деди Рузвонхон,— унга сен билан биз лукма солмасак, катта хўжаликнинг шунча масалаларини қаёқдан ўйласин.

— Тўғри,— деди кимдир,— бригадиримиз правление аъзоси. Ҳеч бўлмаса правлениега масала қўйсин...

Шу маҳал эшикдан кўлида электрофонари билан раис кириб келди. Унинг кийим-боши хўллигига қараганда ташқарида яна ёмғир ёғаётган эди.

Далада узган кўсагимизни етти-саккиз чақиримлаб кўтариб юриб чуваяпмиз. Уни қуритиш яна ҳам кийин.

— Таклифинг шуми?— раис шошилиб сўради.

Рузвонхон дарҳол жавоб қилди.

— Таклифим шуки,— деди қиз ўрнидан туриб,— дала шийпонларини яхшироқ қилиб қуриш керак. Ҳам дам оладиган, ҳам иш қиладиган қилиб, масалан, бир ёғига ясли, бир ёғига сушилка... кўсакни ҳам ўша жойда чувилса.

Раис ўйланиб қолди. Рузвонхоннинг фикри жуда қимматли фикр эди. Агар дала шийпонлари дала ишлаб чиқаришининг барча комплекс масалаларига жавоб берадиган қилиб қурилса меҳнатни ташкил қилиш анча йўлга қўйилар эди. Пахта териш, қоплаш, жунатиш, кўсак узиш, чувиш, қуритиш бир жойда бирданига олиб бориларди.

— Эртагаёқ областга бораман,— деди Ҳасанов,— дала шийпонининг лойиҳасини буюраман. Дала шийпонини кишин-ёзин ишлайдиган қиламиз. У, фақат даладаги маданий ўчоққина бўлиб қолмай, балки пахтачилик бригадасининг ишлаб чиқариш комбинати бўлиб қолади.

Рузвоннинг ўйноқи кўзлари янада чарақлаб кегли.

1951.

ҚАҲРАМОН ВА УНИНГ ҚЕНЖАСИ

«Совет Иттифоқининг энг биринчи деҳқони, мамлакатда яккаю ягона ҳисобланган уч Олтин Юлдузли одам тўғрисида очерк» ёзишни илтимос қилиб қолишди. Мен бу одамни яхши танир эдим. У билан қадимдан дўст бўлиб, тез-тез учрашиб турар эдик. Унинг бошидан кечирганларини, Шўралисойдаги фаолиятини яхши билар ва «Шарқ юлдузи» колхозида пайдо бўладиган ҳар бир янгиликдан беҳабар қолмас эдим. Бу колхоз тўғрисида ва унинг раиси — уч марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Ҳамрокул Турсунқулов ҳақида жуда кўп китоблар ёзилган. Унинг сурати босилмаган газета ҳам қолмаган. Тўғриси, унинг ҳаёти ва фаолияти борасида қаламга олинмаган нима ҳам қолди... Колхоз рўзғори катта, иши кўп, зарур ва оғир, келажак режалари ҳақида уйлашга ҳам вақт керак. Ана шундай вазиятда у яна бир очеркчини қандай қарши олиши маълум.

Шўралисойдаги бу галги учрашув кутилмаган даражада қўл келиб қолди. Якшанба куни эди. Кечаси ёққан ёмғир эрталаб ҳам тингани йўқ. Ҳамрокул акани ўз уйида, нонушта дастурхони устида учратдим. Ёнида кичик ўғли Рустамжон. У, ниманидир илтимос қилаётган бўлса керак, дадасининг бўйнига осилиб турибди. Ҳовлида шарпа эшитилгач, Ҳамрокул ака сакраб ўрнидан турдида, қаршимга чикди.

— Келсинлар, келсинлар!— деди у қувнаб.— Хўп вақтида келдингиз-да, чой тайёр, қани ичкарига кирайлик!

Ҳамроқул ака меҳмондўст одам. Бир бурда нон топса ҳам меҳмонсиз егиси келмайди. Энг яхши таом — албатта меҳмонники!

Дастурхон бир зумда ноз-неъматга тўлиб кетди. Андак у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирдик. Гап айланиб бу йилги кийинчиликларга тақалаверди. Апрельда қор, бўрон бўлганини Ўзбекистон тарихи билмас эди. Ҳамроқул ака ҳам бу хил баҳорни умрида биринчи кўриши. «Обҳаво дарахтларни уч марта алдади,— деди Ҳамроқул ака,— аммо деҳқонларни алдай олмайди...»

У, шу гапни айтди-ю, меҳмонни ҳам, ўғлининг илтимосларини ҳам унутиб ўйга толди. Унинг ўйланиб қолганда ҳамма нарсани унутиб кўядиган одати бор. Бу одатга ҳамма кўниккан бўлса ҳам, Рустамжон кўниқолмас эди. У дадасининг елкасига осилиб, унинг фикрини қочириб юборди.

— Бор, ўғлим, дарсингни қил,— деди отаси.

Рустам дадасининг бўйнидан кучоқлаб олди.

— Яна айтмайсизми? Бари бир энди айтиб бермаганингизга қўймайман. Ҳаммасини айтиб берасиз!

Рустамжон Ҳамроқул аканинг саккизинчи боласи. Отаси уни сира бағридан қўймайди, яқин-яқинларгача елкасида олиб юриб айтганини қилиб келган. Аммо Рустамжонни жуда қизиқтириб қолган шу масалага келганда, негадир хасислик қилиб «катта бўлсанг билиб оласан» деб қўя қоларди. Бу гап ҳам худди шундай қилди, «нимасини айтаман, айтарли гап йўқ-ку, болам» деди қўйди.

Рустамжоннинг қовоқлари осилиб кетди. Кўзларига жиққа ёш тўлди.

— Айтмасангиз, энди сизни дадажон демайман!

Кенжа ўғил чинакамига ранжиган эди. Ҳамроқул Турсунқуловдай болажон одам ўз севган боласининг кўз ёшини тўккиси келармиди.

— Шунга ҳам хафақонликми, шер йигит, далага бир чиқиб келай, тушда айтиб бераман.

Рустамжон бу хил ваъдаларни кўп эшитган. Эрта-лаб, кечқурун, эрта-индин деган баҳоналардан неча-нечаси ўтиб кетди. Мана, энди яна баҳона. Рустамжон отасига яна маҳкамроқ ёпишиб олди. Ҳамроқул ака кенжасининг кўз ёшларини рўмолчаси билан артиб қўяркан сўради:

— Жуда ҳам билгинг келяптими?

Бола кувнаб кетди.

— Жуда! Жуда!

— Нега энди шуни билишга кизиқиб қолдинг?

— Мен ҳам уч марта қаҳрамон бўлмоқчиман!

Ҳамроқул ака кулиб юборди.

— Шу гапингни илгарироқ айтмайсанми, Олтин Юлдузимни тақиб кўя қолардим.

— Сизникини олмайман. Одамлар сизни қаҳрамонликдан тушиб қолибди демайдимми?

— Демайди.

— Нима қилса уч марта қаҳрамон бўлишни айтсангиз бас. У ёғини ўзим бажараман. Лекин бошқа болаларга айтмайсиз. Қишлоқдаги ҳамма болалар «Рустамми дадасидака уч марта қаҳрамон бўламиз» деб юришибди...

Ҳамроқул ака хурсанд бўлиб ўғлининг елкасига уриб қўйди. Отаси ҳар гал ўғлини эркалаганда елкасига уриб қўярди. Демак унинг уч марта қаҳрамон бўлишига отаси ҳам тарафдор. Шу боисдан бу галги эркалаш Рустамжон учун энг катта мукофот бўлди. Қани энди у илож топса-ю, ҳозирданок устма-уст қаҳрамон бўлиш сирларини била қолса, энг шимариб ишга тушса! Тенг-тушларидан аввал мақсадга эришса... у ошиқиб сўрай бошлади.

— Биринчи Олтин Юлдузни қандай олгансиз? Иккинчисини-чи? Учтинчисини-чи?

— Жуда қийин жойдан тутдинг-ку, шер йигит.

Отанинг юзлари жиддий тортди. Бирпас жим қолди. Рустамжон бунинг сирини билолмай ҳайрон эди. Ун яшар бола етук одамнинг таъбирларини қаёқдан ҳам билсин. Унга фақат битта нарса аён: Рустамнинг акаларига «Биров гап сўраса дарров жавоб бер, аммо ўйламасдан сўйлама» дер эди. Нимани ўйлаяпти отаси?

Ҳамроқул ака жуда бардам, бақувват ва шу билан бирга кувнок, одамлар билан эринмай гаплашадиган, маслаҳатгўй одам. Болалари билан ҳам узоқ-узоқ гаплашиб ўтиришдан зерикмайди. Шу чоққача саккиз бола, ўн уч неваранинг бирорта илтимоси ерда қолмаган. Аммо Рустамнинг шу биргина илтимоси кўпдан бери ижросиз қолмоқда. Рустам туғилиб, оқ билан қорани ажратадиган вақтида отасининг кўксига Олтин Юлдуз пайдо бўлган эди. У ана шу чиройли юлдузни тортқилаб ўйнаб катта бўлган. Кейин-кейин унинг ёнига яна бир янги юлдуз қўшилди. Сўнгра яна бири пайдо бўлиб, отаси уч

юлдузлик бўлиб қолди. Қишлоқда унинг отасини уч марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони деб атай бошладилар. Рустамжон бу ҳақда жуда кўп гаплар эшитди, ҳатто радиоларда ҳам унинг дадаси тўғрисида тез-тез гапира бошладилар. Айниқса колхоз боғчасидаги болалар Рустамжонни ҳам «кичкина қаҳрамон» деб чакирадиган бўлдилар. Ана шунда у, болаларга «қаҳрамон бўлишни дадамдан сўраб оламан-да, мен ҳам учта Олтин Юлдуз тақиб юраман» деб мактаниб кўйди. Шундан кейин ҳар куни болалар «сўрадингми?» деявериб унинг жигига тегадиган бўлиб қолишди. Рустамжоннинг отаси эса шу масалага келганда доим «хасислик» қилади. Ўғлига ўзининг қаҳрамонлик тарихини айтиб бермайди. Мана энди Рустамжон мактаб боласи бўлиб қолди, ҳадемай йигит бўлиб қаторга киради. Айтиб бера қолса нима қиларкин?!

— Уч марта қаҳрамон ҳам қийинчиликдан қўрқадими?— деб юборди Рустамжон ниҳоят дадасига тикилиб.

Бошқа одам тўғрисида гапириш осон, аммо ўзи тўғрисида гапириши қийин. Ўғилнинг бу илтимосини ерда қолдириш ҳам мумкин эмас эди. Ҳамрокул ака, отанинг ўз болалари олдидаги бурчини жуда яхши билар ва доим унга амал қилар эди. Отанинг вазифаси болага яхши тарбия бериш, ҳунар ўргатиш, илмли, билимли қилиб катта йўлга солиб юборишдан иборат, дерди. У ўзининг катта ўғил-қизлари олдидаги бурчини ҳалол бажарди. Катта ўғил-қизлари ўқиб-ўрганиб, вояга етиб, уй-жойлик бўлиб ўз йўлларини топиб кетдилар. Кўплари шаҳарда яшаб, ишлаб юришибди. Ҳамрокул ака улардан ўн уч невара кўрди, энди эвара кўриш олдида турибди. Рустамжон эса, ўз йўлини топиб олганича йўқ. У етилгунча ҳали анча вақт бор. Уни камолотга етказиш — ота учун ҳам фарз, ҳам қарз. Севимли ўғил ота касбини эгалламоқчи экан, унинг йўлини тўсиб бўладими! Майли, босиб ўтган қийин йўлларингни кўрсат — билиб кўйсин. Пахтачилик ҳунарини ўргат — кўзи пишсин. Одамийлик хислатларини намоиш қил, ақл, идрок ўргансин. Энди замон шуларники: бисотингда борини бер, қолганини ўзи топиб олсин...

У, жажжигина Рустамжоннинг ёниб турган кўзларига оталик меҳри билан суқланиб қараб турди-да:

— Агар ҳамма нарсани астойдил билиб олмоқчи бўлсанг, биз билан юр, далага чиқмоқчимиз,— деди.

Рустамжон ирғиб ўрнидан турди-да, отасининг кетидан йўлга отланди.

Бу таклиф менга ҳам жуда маъқул тушди. Ҳамроқул ака менинг очерк ёзиш ниятимдан беҳабар. Бугунги учрашувда ҳеч ким қаламга олмаган бирор янгилик топилиб қолса ажаб эмас. Шу сабабдан Ҳамроқул ака, нималарни кўрамиз, дегандай менга қараган эди, «Рустамжон нимани истаса, мен ҳам шерикман» дедим. Биргалашиб кўчага чиқдик. Ёмғир тинибди. Кўчалар топ-тоза. Дарахтларнинг майин барглари нимжон кўкариб турибди. Зумрад осмон шарқ томондан аста ёришиб келмоқда. Ҳадемай қуёш чиқадиганга ўхшайди.

Қишлоқ аллақачон кўзғалиб қолган. Вақт ғанимат. Ерга айни чигит тушадиган палла. Кўчанинг икки бетига кузги шудгор яқиндагина молалаб қўйилган экан, сеялкаларни кутиб турибди. «Қуёш кўтарилиши ҳамон экишга тушамиз», деди Ҳамроқул ака Рустамжонга.

— Экишни қачон тугалламоқчисизлар?— деб сўрадим.

— Кунига ярим минг гектар экишимиз мумкин. Ер тобида, техника тайёр. Бир ҳафтада экиб бўламиз.

Ҳаво ёришиб, кўпчиб турган ер бетига нур тўкила бошлади. Кўкни қоплаб турган булутлар орасидан пирдай қуёш кўтарилмоқда. Ҳамроқул ака қуёшга разм солди-да, дарахтларнинг энг тепа шохларига қаради, кейин увотлардаги нимжон майсаларга бокди, дарахт учи жим. Бу — кун юришиб кетишининг аломати эди. Ҳамроқул ака «Ҳозир келаман» деди-да, бизни ташлаб кетиб қолди. Келгунича биз Рустамжон билан тил бириктириб олдик.

Замонамиз донгдор кишиларининг ҳаёти ва фаолияти, хислати ва ибрати жуда кўп одамларни қизиқтиради. Қичкина Рустамжоннинг мақсади ҳам қонуний мақсаддир. Шунинг учун Ҳамроқул ака қайтиб келиши билан ота-болани гапга солиб қўйиб, уларнинг ҳар бир одими ва ҳар бир сўзини синчиклаб кузатиб бордим...

Орадан бир неча минутлар вақт ўтиб кетса ҳам на отадан, на боладан садо чиқди. Иккаласи ҳам жим. Ота-си, эҳтимол, ўз фикрларини тўплаётгандир, аммо боласи унинг айтиб берадиган гапларини сабрсизлик билан кутмоқда. Агар қаҳрамонлигининг тарихини айтадиган бўлса, уйда ўтириб айтиб берса ҳам бўлаверарди, нега энди у ўғлини дўнгликка бошлаяпти? Бунда қандай сир бор?

Отаси ҳамон дунгликка қараб бошлаб бормоқда. Энг тепаликка кутарилгач, Рустамжоннинг кўлидан ушлаб, «теварак-атрофга боқ!» деди. Рустамжон ниманидир қидиргандай, атрофга суқланиб қаради. Унинг кўзига аввало тўп-тўп дарахтлар, таниш боғлар, сўнгра оппок иморатлар кўринди: дарахтлар ҳали барг ёзгани йўқ, баъзи томларнинг усти қор. Онда-сонда дунгликларнинг қоқ тепаси кўкариб турибди. Бултурги пахтазор ерларнинг юзи шудгор... Ҳар баҳорги таниш манзара. Отаси нимани кўрсатмоқчи унга? Рустам кўзларини ишқалаб яна атрофга синчиклаб қаради. Бу гал унинг кўзлари горизонтдаги ҳеч бир нарсани қолдирмасликка тиришди, аммо ҳайратда қолдирадиган ҳодиса учрамади.

— Ҳеч нарса кўринмаяпти-ку!— деди Рустамжон болаларга хос таажжубланиб.

Шунда дадаси:

— Ҳеч нарса кўрмаяпсанми?— деб жиддий сўради.

— Кўриняпти,— деди ўғил ва кўзга нимаики чалинса ҳаммасини санаб берди.

— Илгарилари ана шуларнинг ҳеч бири йўқ эди...— деди Ҳамрокул ака.

Рустамжон отасининг оғзига тикилганича қолиб, унинг ҳикоясини тинглади. У, шу қадар берилиб кетган эдики, ҳар бир сўзни уқиб олгиси, ҳар бир лавҳани ютиб юборгиси келарди.

Жажжигина Рустамга кўмаклашиш учун тез-тез суҳбатга аралашиб турдим. Ҳамрокул ака ҳам «ўғлим сенга айтаман, меҳмон сен эшит» дегандай кўрган-билганлари, бошидан кечирганларини оқизмай-томизмай ҳикоя қилишдан эринмади.

— Ер ҳам йўқ эди, сув ҳам...— деб ҳикоясида давом этди Ҳамрокул ака.— На гиёҳ, на дарахт бор. Бу жойлар баланд-пастлик жар ва жилғалардан иборат бўлиб, унда фақат янтоқ ўсарди. Одам келса оёғи, қуш учса қаноти қуядиган кўрқинчли ерлар эди. Бу ерларда безгак билан бойўғли яшар эди.

Ҳикоя давом этди. Рустамжон неча марта «Кейин нима бўлди?» «Сўнгра нима қилишди?» деган савол ташламоқчи бўларди-ю, аммо отасининг ўзи унинг нимани сўрамоқчи бўлаётганини билиб тургандай, бир гапни қолдирмай батафсил ҳикоя қиларди.

Тошкентнинг яқинида шундай нообод ерларнинг туриши мумкин эмас эди. У ерларни ишга солиш зарур эди.

Шўралисой ўнқир-чўнқирларида истиқомат қилувчи аҳоли колхозга уюшиб, чўл қувлашга тушди, аммо кичик колхоз, оз одам, кам куч дўнгликлардан бойўғлини ҳам ҳайдай олмади. Бир-икки ориқ от, уч-тўрт маймоқ туёк хўкиз ва ёғоч омоч билан нима ҳам қилиб бўларди.

Шунда фарғоналик пахтакорлар ёрдамга келдилар. Қетмон билан ер тирнаб, дўнгликларни йўниб, жарликларни тўлдириб, тепаликни текислаб, қаричма-қарич, гектарма-гектар ер оча бошладилар. 1935 йилги пахта ҳосили гектарига беш центнердан ошмади. Шапалокдай кетмоннинг кучи нимага ҳам етарди. Ҳосил оз, даромад кам, тирикчилик оғир. Одамлар секин-аста колхоздан тарқалиб кета бошладилар.

Шу йили Ҳамроқулнинг раис бўлиб сайланишиданми ёки «ер очамиз!» деб аҳд қилиб қўйганликлариданми, Фарғона водийсидан келган пахтакорлар жарликларда гувала уйлар ясаб, Шўралисойга ўрнашиб қолдилар. Аммо тирикчилик ғами, шахсий рўзғор иқир-чиқирлари коллектив хўжалик манфаатидан кўра кучлироқ эди. Ҳамроқул аканинг бу борадаги ҳамма уринишлари зое кетаверди. Деҳқоннинг онги — кўзида, унинг кўзи эса табиатан очкўз. Кўзи тўймагунча, қулоғига гап кирмайдди. Деҳқоннинг онгини ошириш учун унинг турмуш даражасини оширадиган йўлни кўзга равшан кўрсатиш керак эди.

Шўралисой деҳқонларининг кўзини тўйдириб, онгини оширган бирдан-бир нарса машина бўлди. 1936 йил баҳорда чигитни ҳам машина экиб берди. Чуқур жўякларга белчада чигит тикиб юрган кишилар дастлаб «машинада экилган чигит униб чиқмайди» дедилар. Ўша одамларнинг ўзи сал ўтмай уялиб қолишди. Чигит текис униб чиқди. Кейинча ўша одамлар бошка баҳона ўйлаб топишди. «Машина усулидаги ғўза сувга қонмай қуриб қолади, меҳнат зое кетади». Бора-бора бу гапларнинг ҳам сийқаси чиқди. Шу йили ҳосил икки ярим барабар кўпайиб, даромад уч ҳисса ошди. Колхозчининг чўнтагига пул тушиб, уйига кўпроқ ғалла кирди. Анча-мунча ғаламисларнинг юзи қора бўлди.

Ана шундан кейин мустаҳкам интизом учун кураш бошланди. Қимки ўз манфаатини кўпчилик манфаатидан юқори қўйса, унинг кўзини очиб қўйиш учун умумий йиғилиш чақириладиган бўлди. Кўпчиликнинг ҳақини кўп-

чиликнинг ўзи ҳимоя қилди. Жамоат хўжалиги колхозчининг асосий даромад манбаи бўлиб қолди.

Рустамжон буларнинг ҳаммасини унчалик аниқ тасаввур қила олмаса ҳам, дадасининг ҳикоясидан ўзи билмаган жуда кўп нарсаларни уқиб олгандай бўлди. Бирок, негадир, дадаси Рустамжоннинг асосий саволига — энг биринчи Олтин Юлдузни қачон ва қандай қаҳрамонлик учун олгани ҳақидаги сўроққа жавоб беришдан ҳамон четлаб ўтар эди. Унинг шу чоққача айтган гаплари ўзи ҳақида эмас, шўралисойликлар, фарғоналиклар, дастлабки колхознинг активлари, барча колхозчилар ҳақида эди. Рустамжоннинг ўзи нима қилса биринчи юлдузга лойиқ ишлаган бўлади? Унинг дадаси ана шуларни гапира қолса бўлмайдими? Афсуски, дадасининг бошқа одамлар ҳақидаги гаплари сира тугамас эди.

— Ўзингиз-чи, дада, ўзингиз нималар қилган эдингиз?— деди ниҳоят Рустамжон мақсадига тезроқ етиш учун.

Ҳамроқул ака ўғлининг парпираб турган кўзларига қия бокди-да, аста деди:

— Шунни билиб қўйгинки, якка отнинг чанги чикмас, чанги чикса ҳам донги чикмас, дейдилар. Бунинг маъноси — бир одамнинг қўлидан ҳеч нарса келмайди, дегани бўлади, ўғлим.

Рустамжон бу гапнинг ҳам маъносига тушунмай ҳайрон бўлиб, дадасига қаради.

— Тушунмадингми?— деб сўради ўғлидан ота ва унинг елкасига уриб эркалади, — ҳечқиси йўқ, тушуниб оласан. Юр бу ёққа, тушуниб олишинг учун ўзим қарашиб юборай.

Тепаликдан пастга туша бошладик. Кунгай ён бағирликда бултурги илдизлардан кўкариб чиққан майса шабадада селкиллаб турибди. Рустамжон шундай яшил майсани босиб боргиси йўқ, аммо уни босмай ўтишликка илож қайда. Теварак-атрофни табиат бахмали қоплаб ётибди.

Текис йўлга чиқиб олишгач, Ҳамроқул ака орқасига қайрилиб, четда қолган дўнгликка бармоқ чўзди.

— Қатта бўлганларингда ана шу дўнгликни текислаб юборманглар, хўпми?

— Нега?

— Чунки бу дўнглик шу ерларнинг музейи. Бундай

дўнгликдан тўрттасини атайлаб қолдирганмиз. Бу — Шўралисой ерларининг осори атиқаси...

Рустамжон «отам шу ерларда жанг қилган экан шекилли» деб ўйлаб, тўхтаб қолди. Қанақа жанг? Қандай қаҳрамонлик?

Ота узоқлаб қолган эди, Рустамжон чопкиллаб унга етиб олди. Катта канал. Сув лиммо-лим.

— Балиғи борми, балиғи?— деб сўради Рустамжон.

— Балиғини ўзларинг урчитасизлар. Хўпми?

«Хўп» деди Рустамжон, лекин нима учун ота ундай деди-ю, нега ўзи «хўп» деб жавоб қилди, бу эрталабдан бери дуч келаётган жумбоқларнинг бири эди. Турсункулов бу жумбоқни ечишни ҳам ўғлининг ўзига ҳавола қилди.

— Бу канал сендан ўн йил илгари туғилган,— деди Ҳамрокул ака ҳазилкашлик билан.— Ерни кўпайтириб кўйиб, ғўзага сув етказилмай қолдик. «Қанал чиқарамиз» десак баъзиларнинг лабига учук тошиб кетди. Ахир асрлар бўйи хонлар, беклар қилолмаган ишни юз эллик хўжалик колхозчи қилоладими?.. «Қиламиз!» дедик ва уч йилнинг ичида шу канал тикланди. Шўралисойда неча-неча дамбалар пайдо бўлди, ўн икки чақирим масофада сув баландга кўтарилиб, қир ва ён бағирликларга ҳаёт олиб чиқди.

«Бирлик» колхозининг далаларида ҳосилдорликнинг уч йилда гектаридан салкам ўттиз центнерга кўтарилиб кетишининг асосий омилларидан бири ана шу канал эди. Ер ҳам салкам уч барабар кўпайди. Ҳосилдорлик эса тўхтамай ўса борди. Ҳамрокул ака ўн яшар кенжа ўғилга гапираётганини ҳам унутиб, аллақандай рақамларни тилга олиб, аллақандай омиллар ҳақида дам куйиниб, дам қувониб сўзлай кетди. У ўз ҳикоясига шундай берилиб кетган эдики, ғўё катта йиғинда нутқ сўзлаётган кишидай, аллақимлар билан баҳслашаётгандай, овозини баландлаб гапиришга тушди. Албатта, бу гаплар Рустамга айтилаётгани йўқ эди. Бунга Ҳамрокул аканинг ўзи ҳам сезиб қолди шекилли, ўзини ўнғайсиз сизди.— Агар колхозчилар қаҳрамонлик кўрсатмаганларида эди, шундай канални қуриш осонмиди. Бу канал нина билан қудук қовлагандай, кетмон билан қазиб олинган. Энди бу ишни тўртта экскаваторнинг ўзи қилиб кўяди. Пастки каналларимизга кетмон тегизганимиз йўқ.

Ҳамроқул аканинг бир одати бор: ўз колхозининг босиб ўтган йўли тўғрисида гапга тушиб кетса, ҳеч ким тўхтата олмайди. Бутун тарих унга ёд бўлиб кетган. Рус-тамжон дадасининг бу одатини яхши билгани учунми, ёки ҳурматли отанинг гапини бўлишга журъат этолмагани учунми, ҳамма гапни тинглашга жазм қилди. Ҳамроқул ака ўтган-кетган одамлар, аллақандай саргузаштлар, эпизодларни айтиб, «буларни билиб қўйганларинг маъқул» деди.

Йиллар ўтган сари «Бирлик» колхози тобора кучайиб борар эди. Теварак-атрофида пайдо бўлган колхозлар ҳам ер очиш, ҳосилдорликни оширишда ундан орқада қолмасликка ҳаракат қилдилар. Аммо кичик колхозлар катта ишларга нимжонлик қилиб қолар экан. Шу сабабдан дастлаб Қуйбишев номли колхоз «Бирлик»ка бирлашди ва колхозни «Шарқ юлдузи» деб атай бошладилар. Кейинча яна уч колхоз бирлашди. Бу колхознинг ҳам ери, суви — шароити бир хилда бўлишига қарамай хўжаликлар заиф, ҳосилдорлиги паст, умуман ишлари олға босмас эди. «Шарқ юлдузи»нинг ҳар бир гектар еридан қирқ уч центнергача ҳосил олинган йили қўшни колхозларда ўн бир-ўн икки центнердан ошмади. Колхозлар бирлашган йили «Шарқ юлдузи» нинг ҳам ҳосилдорлиги бирданига етти центнерга пасайиб кетди, аммо янги қўшилган тўрт колхоз ерларидан йилига олинадиган ҳосил уч ярим барабар кўпайди. Даромадда ҳам умумий кўтарилиш юз берди.

— Бунинг сабаби ишнинг кўзини билишда ва асосан техникани тўғри ишлатишда,— деди Ҳамроқул ака ўғлининг саволини кутмасдан.

Колхоз техниканинг қурби нимага етса, ҳаммасини ишга солишга тиришди. Ғузапоя юлишдан, шудгор қилиш, молалашгача, экиш ва культивациягача, пахтани қуритиб, заводга топширишгача техника мададкор бўлди. Агар шундай қилинмаганда таннарх қимматлашиб кетарди, колхозчи ҳар бир меҳнат кунига ўттиз беш сўмдан пул, пудлаб дон-дун ололмас эди. Колхозчиларда коллектив меҳнатга иштиёқ туғдирган омиллардан бири ана шу шахсий иқтисодий манфаатдорлик эди.

Бу соҳада МТСнинг ёрдами жуда катта бўлди. Аммо, бора-бора машина-трактор станцияси билан колхоз ўртасида кўз илғамас қарама-қаршилик пайдо бўлиб қолди. Ҳамроқул аканинг таъбири билан айтганда, ернинг

хўжайини иккита бўлиб колди. «Хўжайин иккита бўлса иш сира юришмас экан» дейди Ҳамрокул ака. Шу сабабдан колхоз МТСнинг Шуралисойдаги буткул техникасини — трактордан тортиб терим агрегатигача, сеялкадан то бульдозергача сотиб олиб, жами пулини бир чек билан тулаб қўйди. Мана энди техника ҳам, ер ҳам битта хўжайинга хизмат қилмоқда. Бунинг нафи аввало шу бўлдики, тракторга деҳқоннинг ўзи минди. Трактор-далачилик бригадалари тузилиб, ҳамма колхозчилар техникани эгалламоқда — қишлоқ меҳнати саноат меҳнати-нинг бир турига айланмоқда. Қолаверса, техника истаган вақт ва истаган жойда, зарурат борича ишлатилмоқда. Бундан колхознинг экономикаси катта наф кўрди. МТСга туланадиган бир йиллик натура ҳақи ҳажмидаги маблағ билан бутун техника колхозга ўтиб, уч йилдан бери миллион сўмдан даромад келтиряпти. Бундан давлат ҳам, колхоз ҳам, колхозчи ҳам манфаатдор.

Суҳбат энди кизиғига келганда от кишнаб юборди. Қайрилиб қарасак, ортимизда пахталик фуфайка кийиб, қулоқчин телпагини бостириб олган отлиқ турибди. Қашқа отнинг сағри ярқирайди.

— Ҳорманг, Раҳмонберди! — деди Ҳамрокул ака.

Мен уни танидим. Машҳур пахтакор. Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Раҳмонберди Йўлдошев дала айла-ниб юрган эди. У, дарҳол отдан тушиб ёнимизга келди.

— Икки соатдан кейин агрегат соламан, — деди у раисга рапорт бергандай. — Ўзбексельмашчилар кўп ақлли сеялка ишлаб чиқаришибди. Айтган жойингга, айтган миқдорда чигит ташлайди. Бир гектар ерни синамоққа экиб кўрган эдик, чигитимизнинг учдан икки қисмини тежаб берди. Афсуски, битта холос...

— Битта бўлса ҳам фақат шу сеялкада экинги! — деди Ҳамрокул ака.

Раҳмонберди Йўлдошев соатига қаради-да, чакқон отга миниб агрегат томон жўнади. У кўздан ғойиб бўлиши билан Ҳамрокул ака «Квадратларни биринчи бўлиб жорий қилган кишимиз шу одам» деб қўйди.

Ҳамрокул ака бу гал ҳам ўз хизматларини тилга ол-мади.

— Ўзингиз-чи, ўзингиз нима қилган эдингиз?

— Мен ҳам ана шу колхозчилар билан бирга эдим, — деди Ҳамрокул ака, яна колхозчилар тўғрисида гаплари-ни давом эттирди.

Кекса колхозчиларнинг жасорати ҳақидаги ҳикоя мени ҳам жуда қизиқтириб қўйди. Воқеа бундай бўлган эди. Пахта ҳосилдорлигини йилдан-йилга кўтариш учун ерга кўплаб минерал ўғит солиш лозим эди. Минерал ўғит пулга келади, ҳам ўлчовли берилади. Уни кўплаб олиш қийин, қимматга тушиб кетади. Бирдан-бир йўл — маҳаллий ўғит ишлатишда эди. Қишлоқдаги маҳаллий ўғит манбалари тугагач, колхозчилар Янгийўл шаҳрига ҳам қатнай бошладилар. Шаҳарга «Шарқ юлдузи»дан бошқа колхозларнинг ағдармалари ҳам қатнай бошладди. Уруш йиллари айниқса ўғит олтинга баравар бўлиб қолди. Ана шундай кезларда Ҳамроқул ака кекса деҳқонларга мурожаат қилди. Қари билганини пари билмайди, дейдилар. Улар шу ёшга киргунча кўп нарсаларни кўриб, кўп воқеаларнинг шоҳиди бўлганлар. Асанбой ота Даулбоев билан Файзи ака Исаевлар ҳам Ҳамроқул ака каби ёш умрини чорикорликда, қаролликда ўтказганлардан. «Шарқ юлдузи» колхозининг ҳозирги далаларидан бирида, бундан юз йиллар илгари, бойларнинг катта қўтони бўлган. Шу ерларда қўй қийларининг катта қатламлари кўмилиб ётган бўлиши эҳтимол эди.

Колхозчилар «ер ости бойлиги»ни ковлаб топдилар ва юз йиллик қўй қийлари қатламлари очилиб, минг-минг тонналаб «азот» олинди ва Ҳамроқул аканинг ўз таъбири билан айтганда, бу арзон ўғит далаларга ёғдай ёкди. Рустамжон «Нега «азот» бўлади, қий топилди дедингизку» деган эди, Ҳамроқул ака бунинг ҳам таъбирини айтиб берди: Қўй қийда азот кўп. Тоннасида юз эллик килограмм азот бор. Яна қандай азот! Энг арзон ва энг қимматли ўғит!

Рустамжон учун бу ҳам навбатдаги сабоқлардан бири эди. Ота касбини эгалламоқчи бўлган бола бундай мўъжизаларни билиб қўйгани яхши. Қолоқ колхозларнинг «орик» ерларидан ҳам мўл ҳосил етиштирилишининг «сирлари» бирма-бир тилга олингач, Рустамжон бу соҳада ўз отасининг роли нималарда эканини сеза бошлади. Аммо нима учундир отаси ўзини четлаб, бошқалар ҳақида, умуман колхозчиларнинг коллектив «ишларини»гина тилга оларди. Рустамжоннинг «ҳамма ишни колхозчилар қилган бўлса, сиз нимага қаҳрамон бўлдингиз?» деб сўрагиси ҳам келди. Эрка ўғил, сеvimли кенжа айтиб юбориши ҳам мумкин эди, лекин бу ҳақда отасининг ўзи гап очиб қолди.

— «Биринчи Олтин Юлдузни нимага олгансиз?»—деб сўрадинг, ўғлим. Катта одамлар ҳеч кимга бундай савол беришмайди, ўзлари билиб олишади. Сен ёшсан, сенга айтишим мумкин. Биринчи Олтин Юлдузни 1948 йили беришган.

— Нима учун?— Рустамжон шошилиб сўради.

Ҳамроқул ака бир оз ўнғайсизланиб олди-да, қисқа жавоб қилди.

— Колхозчиларимиз пахтадан узлуксиз юқори ҳосил олганликлари учун. Колхозда ер ишлари маданияти кўтарилгани учун...

Бу жавоб ҳам Рустамжонни қониқтирмади. Бу колхозда пахтачилик йилдан-йилга кучаявергани билан, дадаси айтган ер маданияти ўсавергани билан кичкина Рустамжонга биров учта Олтин Юлдуз тақиб қўярмиди? Олтин Юлдузни партия ва ҳукумат алоҳида хизмат кўрсатган қаҳрамон одамларга беради. Унинг отасининг алоҳида хизмати, қаҳрамонлиги қаерда? Рустамжон отасининг камбағал оилада туғилиб, ҳорликда ўсгани, бойларнинг қўлида азоб чеккани, кейинча «қорни катта зolim бойларга қарши» курашгани ҳақида кўп гаплар эшитган. Босмачиларга қарши қўлига қурол олиб жанглар қилгани, ҳатто шахсан Семён Михайлович Будённый билан бирга душманларни қирганини билади. Ахир бу ҳақда яқиндагина Ўзбекистонга келган мўйловли маршал Будённый отанинг ўзи ҳам гапириб кетди-ку. Отасининг ана шундай ботирлиги учун орден билан олтин қурол беришган, лекин Олтин Юлдуз бермаган-ку! Демак, отасининг колхоздаги ишлари ҳақиқий қаҳрамонлик ишидирки, бир эмас учта Олтин Юлдуз тақиб қўйибди. Яна юлдузнинг ўзгинаси эмас, ёнида Ленин ордени ҳам бор...

Ўзи қилган хизматлари, кўрсатган қаҳрамонликларини айтиб бера қолса-ку, Рустамжон ҳам ишни шу тахлитда бошлаб юборар эди. Дадажони нега айта қолмас экан, кимдан яширади бу сирларни?..

— Мен ҳам ўз ҳаётимни сиздай бошлайман, дада...— деди Рустамжон беихтиёр.

— Йўқ,— деди дадаси,— мендай бошлама, у кунларни кўрсатмасин...

Ҳамроқул аканинг юзида ўтмишдан жирканиш аломати пайдо бўлди. Жирканганича ҳам бор-да. Ҳамроқул Турсунқулов туғилган 1892 йил — очарчилик йили эди.

Олтиарикдагина эмас, бутун Фарғона водийсида, бутун Туркистонда тенгсизлик ҳукм сурган, ҳамма жойда меҳнаткаш оч ёки ярим оч яшар эди. Чунки у замон кўза кўтарган хор бўлиб, синдирган азиз қилинадиган замон эди. Тўғрироғи, Фурқат айтгандай, у вақтларда «айшни нодон суриб, кулфатни доно тортар» эди. Турсунқул акалар оиласи кенжа ўғли Ҳамроқулни ҳам кичкиналигида ноқ ўзига нон топиб ейишга ва яримта бўлса ҳам оилага нон топиб келишга юборган эди. Ҳамроқулнинг ҳаёти қаролликдан бошланган. Энди бой ҳам йўқ, батрак ҳам. Эзиш, эзилиш ҳам йўқ. Бизнинг замонамизда батракликни ҳавас қилиб бўладими! Ўғли меҳнат фаолиятини коммунизмнинг актив қурувчилигидан, тўғрироғи, коммунистик меҳнат фаолиятидан бошлайди.

Шу сабабданми, Ҳамроқул ака Рустамжонни қишлоқ марказига бошлаб келди-да, кичкинагина ариқ бўйида чиройли қилиб ясалган «Ҳурмат тахтаси» олдида тўхтади. Рустамжон бу витринани кунига неча мартадан кўрган, ундаги ҳар бир портретни танийди. Отаси бу ерда унга қандай янгилик ҳам айтиши мумкин. Ундан кўра анави бюст олдига бошлаб бориб, иккинчи Олтин Юлдуз тарихини, яъни нима учун қишлоқнинг қоқ ўртасида Ҳамроқул Турсунқуловга бюст ўрнатилганини ҳикоя қилса бўлмайди! Йўқ, Турсунқулов ундай қилмади. Ўғлини «Шарқ юлдузи» колхозининг «Социалистик Меҳнат Қаҳрамонлари» деб ёзилган ҳурмат тахтаси қаршисида узоқ тутиб қолди. Унда ун кишининг чиройли фотопортретлари кулиб турибди. Албатта, энг биринчи қаторда унинг дадаси...

— Буларни танийсанми?

— Танймай-чи!

— Булар колхозимизнинг энг ҳурматли кишилари-ку, ҳалол меҳнатдан барака топган кишилар. Мана бу Абдуваҳоб Асанбоевнинг кулиб туришини кўрдингми! Ўзи ям ишлаб чарчамайдиган одам. Звеносининг ҳар гектар еридан тўқсон уч центнердан «оқ олтин» олди. Айтмоққа осон. Дунёда гектарига бунчалик кўп пахта олган одамни кам кўрганмиз. У, меҳнатга муҳаббати зўрлигидан шу даражага эришди. Бу йилги ҳаракати янада катта. Буниси Яхшигул Отабоева... Булар Жалолов, Мирзабоев, Йўлдошев... Буларнинг ҳаммаси меҳнатдан обрў топган, роҳати ҳам меҳнатдан. Энг арзон пахта етиштириш учун мусобақани ана шулар бошлаб берди.

Рустамжон гап отасининг ўзига яқинлашиб қолаётганидан севиhib турган эди, Ҳамроқул ака яна бошқа кишилар ҳақида ҳикоя қила кетди.

— Мана бу йигитлар энг кичик қаҳрамонларимиз бўлади. Улар мактабдан кейин далада ишлаб юриб қаҳрамон бўлишган...

Рустам жонланиб кетди.

— Мактабдан кейин дейсизми?

— Ҳа-да, ҳам ўқиб, ҳам ишлашган...

Булар колхоздаги биринчи ва иккинчи ўн йиллик мактабни битириб чиққан ёшлар эди.

— Биламан, бизнинг мактабимизда ҳам уларнинг суратлари бор.

— Ҳа, балли, ўзинг ҳам билар экансан. Уларнинг қилган ишларини ҳам билиб олинглар.

Ҳамроқул ака ёш қаҳрамонлар ҳақидаги ҳикоясини иккинчи витрина олдида ҳам давом эттирди. Бу ерда юзлаб колхозчи эркак ва аёл, йигит ва қизларнинг фотосуратлари қўйилган эди. Буларнинг ҳаммаси бири-бирдан қувнаб турибди. Рустамжоннинг назарида бутун кишлоқ одамларининг сурати шу ерга териб қўйилганга ўхшар эди. Бу суратларнинг ичида Рустамжонники йўқ, холос.

Буларни кўриб Рустамжон шу қадар қизиқиб кетдики, қаҳрамон Йўлдошевлар қаторига қўшилиб ишлагиси келиб қолди. Бу ҳақда отасига маслаҳат солган эди, у кулиб қўя қолди. «Нега куласиз?» деган сўроғига отаси қисқагина қилиб «Бунинг учун билим керак!» деди.

Рустамжоннинг гапи ичида қолди. Чунки менинг илтимосим билан отаси энг муҳим ишлар устида гап бошлаб қўйган эди.

1951 йил... «Шарқ юлдузи» колхози уч йилдан бери сурункасига пахтадан ва бошқа экинлардан юқори ҳосил олиб келмоқда. Пахта майдони кенгайиб, ҳосилдорлик ошмоқда. Бу орада колхоз яна йириклашди. Артелнинг кўпгина ишлари электрлашди. Ҳатто пахта қуритиш омбори ҳам электрда ишлайдиган бўлди. Бешта чорвачилик ферма маҳсулоти ҳам электр кучи билан кўпая борди. Бу орада янги-янги қаҳрамонлар етишиб чиқди. Колхознинг ўз лабораторияси, ўз лекторийси вужудга келди. Қаерда қандай янгилик пайдо бўлса, «Шарқ юлдузи»га кўчириб кела бошладилар. Қим қандай яхши тажриба тўпласа, барча билан баравар баҳам кўрадиган қилинди.

Албатта, колхоз партия ташкилоти, барча коммунистлар, комсомоллар жонбозлик кўрсатмаганларида «Шарқ юлдузи»да бунчалик кўтарилиш юз бермас эди. Ахир унинг кўшниси Шверник номли колхоз ҳам бир ариқдан сув ичиб, бир заводга пахта беради, аммо «Шарқ юлдузи»дан уч-тўрт баравар кам ҳосил олиб, ўн-ун беш баравар оз пахта топширади-ку.

«Шарқ юлдузи» колхозидаги умумий юксалиш колхозчилар жамоатчилиги онгининг ўсиши ва оммавий қаҳрамонлиги натижасида юз берди деб тан олдилар. Албатта, бу ишда бошлиқларнинг жонкуярлиги катта роль ўйнади. Шу ҳақиқатни колхозга ҳар томондан келиб кетган меҳмонлар ҳам эътироф этдилар. Озарбайжон, Туркменистон ва Тожикистондан йилига келиб турадиган мусобақадошлар ҳам яхши ният билан «Шарқ юлдузи»нинг кўпгина тажрибаларини кўчириб кетдилар. Айниқса колхоз ишлаб чиқаришини ташкил қилишдаги айрим янгиликлар республикалараро қардошлик ипларини янада узайтириб юборди. Ана шу дўстлик иплари орқали «Шарқ юлдузи» га ҳам озмунча кашфиётлар оқиб келмади!

1950 йили эллик тўрт гектар ернинг ҳар гектаридан 90,3 центнердан пахта олингани, колхоз комплекс хужалиги ривожланиб кетгани ва барча ерлардан юқори ҳосил олиниб, давлат планлари ортиғи билан адо этилгани учун колхоз раиси Ҳамроқул Турсунқуловга иккинчи марта ўроқ-болға Олтин Юлдузи берилди ва 1951 йилнинг 31 май Фармонида кўра кишлоғига бюсти ўрнатилди.

Ҳамроқул ака бу ҳақдаги гапни ҳам Рустамжондан «яшириб» ўтди. Унинг отаси ўз ҳикоясида 1951 йилги қувончли воқеани ҳам колхоз партия ташкилоти билан колхозчилар оммасининг шаънига бағишлаб кетди.

Ҳикоя 1957 йил март воқеасига келганда Ҳамроқул Турсунқулов, уч марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, иккам етмиш яшар «оппоқ дада», болалардай қувнаб кетди. Унинг кўзлари ёниб, юзи қип-қизариб, овозлари ҳам ўзгариб қолди. «Ўзининг жасорати ҳақидаги ҳикояга энди навбат етди шекилли»деб ўйлади-да, Рустамнинг бутун диққат-эътибори йиғилди. Отаси уни қизиктирган гапни тилга олди.

Пахтачилик ўзбекнинг энг қадимдан касб қилиб келаётган насибаси. Ота-боболаримиз ҳам пахтадан нон еб

келган, аммо ҳеч қачон пахтачилик ҳозиргидай фахрли касб бўлмаган. Бунинг асосий сабаби аввало ҳар бир пахтакорнинг меҳнати, шон-шухрат ва қаҳрамонлик иши бўлиб қолганидир. Пахтакорнинг ташаббус кўрсатиб ижодий меҳнат қилиши учун ҳамма имконият яратилган. Шу сабабдан ҳамма жойда новаторлик ихтиролари туғилиб ўсмоқда. Ана шундай новаторликнинг бир неча хили «Шарқ юлдузи» колхозида пайдо бўлган эди.

Пахтачилик қатъий технологик цикл асосида олиб борилади. «Шарқ юлдузи»ликлар халқнинг «ер ҳайдасанг куз ҳайда, куз ҳайдамасанг юз ҳайда!» деган мақолини қонун қилиб олганлар. Пахта майдони кузда батамом шудгор қилинади. Унда керакли нам тўпланadi, баҳорда юзи юмшатилиб, квадратлаб чигит экилади. Квадрат уяларда ўсаётган ғўзалар тракторда икки томонлама ишланади. Ҳамма ишни кетмон эмас, техника қилади. Суғоришда ҳам янги метод жорий қилинган. Ўғитлаш ҳам пахтани эрта очилтиришга хизмат қиладиган усулга кўчган. Бу цикл пахта ҳосилини ошириб, унинг сортини яхшилаб, таннархини арзонлаштириб берди. Ҳар бир центнер пахта беш ярим меҳнат куни билан етишиб заводга борадиган бўлиб қолди. Унинг таннархи икки баравар арзонлашди. Бу усулнинг бир йиллик натижаси ҳар бир ишга яроқли киши ҳисобига кўшимча тўққиз юз килограмдан пахта етиштириб берди.

Шўралисойда туғилган илғор усулни партиямиз «новаторлик» деб атади ва уни дарҳол қўллаб-қувватлади.

Рустамжон дадасининг қувноқ юзларига ҳавас билан тикилиб турарди.

Ҳамроқул Турсунқуловнинг кўксидаги учинчи Олтин Юлдуз ана шу даврдаги новаторлиги учун берилган эди. СССР Олий Совети Президиумининг 1957 йил март ойидаги фармонида бу жасорат... «пахтани прогрессив усулда етказишдаги новаторлиги учун...» деб аталиши шахсан унга ва барча пахтакорларга ижодий ғайрат ато этмай қолмади.

Ҳамроқул Турсунқуловнинг ҳикояси тугаши ҳамон Рустамжон унинг бўйнидан кучоқлаб олди.

— Новаторликни менга ҳам ўргатиб қўясизми, а, дада?

— Истайсанми?

— Истайман!

— Жуда, жуда истайсанми?

— Жон-дилим билан!

— Бу ёққа кел!

Рустамжон отасининг ёнига келган ҳамон, у бармоғи билан пахтазорларда ер текислаётган, шохариқ чопаетган одамларни кўрсатди. Кетмонлар баланд кутарилганда ва ерга тушаётганда чакмоқдай ярқираб кетарди. Унинг тез-тез ярқираши одамнинг кўзини қамаштиради.

— Ана шу қолдикни батамом йўқотиш сизларнинг зиммаларингда.

Рустамжонга қолса дарҳол «кетмонларни ташланглар!» демоқчи эди, афсуски унинг бу хитоби билан колхоз бирданига комплекс механизациялаша қолмайди. Колхозда ҳамма типдаги техника мавжуд, аммо баъзиси йўқ, айниқса ҳали шохариқларни чопиб берадиган кичкинтой машина чиққани йўқ! Бундан бошқа ҳали қўлда қилинадиган ишлар анча-мунчагина бор.

— Новатор деҳқон бўламан, деганларнинг олдида битта вазифа бор,— деди отаси ўғлига наказ бериб.— Даланинг ҳамма ишини машина қилсин. Шундай ақлли машина топишимиз керакки, у ҳамма ишни бажарсин. Ер ҳайдасин, молаласин, экин, суғорсин, чопиқ қилсин, пахтасини териб, ташиб берсин...

Рустамжоннинг оғзи очилиб қолди. Чунки ҳозиргача у бундай машина бўлишини эшитмаган эди. Ҳамроқул ака ўғлининг ҳайрон бўлиб турганини кўриб, жилмайиб қўйди-да, кейин секин тушунтира бошлади:

— Комплекс механизацияга комплекс трактор керак. Ана, саройдаги техникани қара, кўп деганда уч ой ишлаб, тўққиз ой ухлаб ётади. Баъзилари йилига бир ой ҳам ишламайди. Ана шу «союпарварларни» битта ҳақиқий пулат от қилиб берсанг, энг яхши деҳқон бўласан.

Бу гапни эшитиб Рустамжон кулиб юборди.

— Деҳқон трактор ясамайди-ку!

Ҳамроқул ака ўғлининг елкасига қоқиб эркалади-да, сўради:

— Трактор кимга керак?

— Деҳқонга...— деди кулимсираб Рустамжон.

— Деҳқонга қанақа техника кераклигини сен айтманг ким билади...

Ана шундай тарзда аста-секин мен қидириб юрган янгиликлар пайдо бўла бошлади. Ҳамроқул ака фикрловчи одам. Унинг фикри жуда тез ишлашиданми, ҳар

қалай, ҳар қандай вазиятда ҳам қандай ҳодисадан тўғри хулоса чиқара олади. У ҳозир ҳам анчагина янги фикрларни ўртага ташлади.

— Шу чокқача ҳар бир хўжаликка қараб пахта тор-тар эдик. Ишга яроқли ҳар бир кишига қараб пахта етиштирмоқдамиз. Эртага эса жон бошига қараб пахта тайёрлаймиз. 1937 йилда ҳар бир хўжаликка тўрт-беш центнердан пахта берганмиз. Ҳозир меҳнат қилувчи бошига етмиш центнердан беряпмиз. Ўйлаб қарасам, биз пахтакорлар давлатнинг энг эрка ўғли эканмиз. Жуда эрка бўлиб кетиш ҳам ярамайди. Шу сабабдан пахтанинг нархини камайтирмоқчимиз. Нега десангиз, пахтани ўстиришда бутун мамлакат иштирок қиляпти, аммо пули пахтакорнинг ҳамёнига қиряпти. «Ўзингни бил, ўзгани кўй!» деган шиор — бизнинг шиор эмас!

Ҳамроқул аканинг фикрича бу тадбир колхозчининг меҳнатга оладиган ҳақини асло камайтирмайди, балки янада ошириб юборади. Қайси ҳисобга? Резервлар ҳисобига! Партиямиз Марказий Комитетининг декабрь Пленумидан кейин «Шарқ юлдузи» колхозининг аъзолари резервларни қидириб топиш ва уни ишга солиш йўллари-ни ўрганиб олдилар. Ҳозирча тўрт резерв топилди: колоқ бригадаларни ўрталар даражасига, ўрталарни илғорлар даражасига кўтаришнинг ўзи колхозга кўшимча ўн процент пахта беради. Янги ерлар очиш ҳисобига яна беш процент ортади. Меҳнат унумини ошириш, етти процент унум беради. Пахтани эртаги қилиб очилтириш, машинада териб олиш эса икки миллион сўмча кўшимча даромад келтиради!..

Ана шулар ҳисобига пахтани давлатга уч-тўрт процент арзонроқ сотиш орзусини колхозда ҳеч ким айб қилаётгани йўқ.

— Учинчи вазифа,— деди дадаси.— Давлатга чигитли пахта эмас, тола пахта сотадиган қилиш керак. Буни биз қилолмасак, сизлар қилишларингиз лозим.

Бу гап Рустамжондан кўра кўпроқ мени қизиқтирди. Чунки кишлоқда азалдан давлатга пахта чигити билан сотиб келинган. Бу фикрни аниқлаб олгим келди.

— Бу муаммони ҳал қилиш йўллари-ни ўйлаяпмиз,— деди Ҳамроқул ака гапида давом этиб.— Пахта пункти-нинг ўрнига пахта заводи қуриш керак. Толаси — давлатга, чигити ёғ заводида мой бўлади, кунжараси — далага ўғит, тўпони — чорвага ем... Қилоласанми?

— Катта бўлганимда, албатта қиламан!— деди Рустамжон ҳам ўйламай-нетмай.

Рустамжоннинг «Қиламан!» деб кўзини чакнатиб туриши дадасига жуда маъкул тушди.

— Биз битиролмаган ишлардан яна биттаси қоляпти, биз пахтани йил бўйи етиштирамиз. Бизга янги сортлар керак. Пахта баҳорда экилиб, ёзда батамом очилсин. Агар бунга яқин орада эришолмасак, уни сизлар қилинглар, пахтанинг тез пишадиган хилини етиштиринглар. Бунда ҳикмат кўп!

— Яхши ният — ярим галаба, қатъий ишонч — катта галаба!— деди отаси ўғлининг бошини силаб.— Қимдаким бир ишга астойдил киришса, уддасидан чиқмай қолмайди. Ниятинг яхши. Орзу-ҳавасинг ҳам жойида, муродингга етасан, ўғлим!

— Қандай қилиб?

Рустамжон муродга эришиш йўллари нимада эканини билиб олмоқ учунми, отасининг кўзига тикилиб турарди.

Ҳамроқул ака бунинг бир неча йўли борлигини айтди. Яхшиси бу йўллارни унинг ўзи пайқаб олсин. Энг аввало «ёлғиз отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам донги чиқмас» деган мақолнинг маъносини Рустамжон қандай тушунган экан?— Ҳамроқул ака шуни сўраб олди. Рустамжон бу мақолни тўғри тушунибди. Бир кишининг қўли қаерга етарди. Кўпчиликка таянмоқ керак. Иккинчи савол: «Қарс икки қўлдан чиқиши» нинг боиси нима эканлигини билиб олдимикин? Рустамжон бу масалада ҳам отасининг кўнглидаги гапни топиб берди. «Куч — дўстликда» деди у отасининг доим такрорлаб юрган гапини тилга олиб. Ҳақиқатан ҳам шундай эди. Рустамжонларнинг боғчасида ҳам, мактабида ҳам доим шу ҳақда гап борар эди. Колхозда ўн беш миллатнинг вакили ишлайди. Ҳаммаси иноқ, дўст яшайди. «Шарқ юлдузи»ни кучли қилган нарса дўстлик — бирлик!

— Мана шу мисол сенинг саволларинг жавобидир, шер йигит,— деди Ҳамроқул ака ўғлини эркалаб.— Ҳамма ишни колхозчилар оммаси бажарган, мен эса, уларга хизмат қилганман. Одамни кўнка кўтарадиган ҳам омма, ерга киритадиган ҳам омма. Оммага хизмат қилишни ўргансанг бас!

Халққа хизмат қилишнинг бир неча асосий шартлари бор: давлат ҳақида сўйла, кўпчилик ҳақида ўйла! Топга-

нингни давлатга бер — давлат ҳам сен билан бўлашиб ер. Бунинг маъноси шуки, Бутуниттифоқ рўзғорига кўшган ҳар бир донинг жамият қозонида бол бўлиб яна ўзингнинг оғзингга тушади...

Рустамжон ҳамон оммага хизмат қилиш йўллари ҳақида ўйлар ва иложи бўлса, шу хизматни ҳозирданок бошлаб юборишга тайёр эди.

— Ундай бўлса мен билан юравер,— деди ва ўғлининг қўлидан ушлаб олди.

Ота-бола қишлоқни индамай айланиб чиқдилар. Рустамжон ҳар куни неча-неча марта у бошидан бу бошига чолиб ўтадиган қишлоқнинг ҳар бир тоши ва девори, томи ва ойнасига қараб улардан нималарнидир кидириб бормоқда. Ҳамроқул ака ҳам қишлоқ кўчаларида аста одимлар, нималарнидир ўйлаб, ҳар бир қарич жойни синчиклаб, уни нималаргадир мўлжаллаб бормоқда. Янги қурилаётган катта бино олдига келганда тўхтади-да, ўғлига савол назари билан қаради. Рустамжон отасининг мақсадини билмай, сўзсиз туриб қолди.

— Қишлоғимиз қалай?— деб сўради ота ўғлидан.

Бутун мамлакатга донғи кетган Шўралисойнинг «Меҳнат-роҳат» маҳалласини ёмон деб бўладими, албатта яхши-да. Рустамжоннинг жавоби отасига ёқмадими ёки унинг тиришиб турган пешанасида катта планлар айланиб юрибдими, «бу қишлоқни мен ҳам яхши кўраман, жуда яхши кўраман, аммо уни қайта қурмаса бўлмайди» деди отаси.

Рустамжоннинг назарида ариқ бўйидаги дарахтлар кесиб ташланаётгандай, равон кўчалар бўйидаги оқ уйлар бузиб ташланаётгандай бўлди-да, дарҳол унинг сирини билиб олгиси келди.

— Нега?

— Негаки, бу биноларни уруш йиллари қурганмиз: ҳар бир уйда урушнинг тамғаси қолган.

Ҳамроқул ака негадир бу сўзларни алоҳида мағрурлик билан гапирди. «Гитлернинг ҳарбий машинаси ҳамма ёқни депсаб келаётган чоқда бу ҳашаматли шаҳарчани кимга қурасан?» деган кинояли гаплар, таъна-тазаррулар ҳам оз бўлмади. Бундай кинояларга «Ғолиблар ғалаба кунини янги уйларда нишонлашлари керак!» деган жавоб бердик. Ҳамроқул ака колхоз кўчаларидан ўтган кезлари ҳар гал ана шу ҳангамаларни эслаб ўтади. У, бугун ҳам Рустамжонга ана шу воқеаларни алоҳида уқ-

тириб айтар экан, «доим ишонч билан яшаш керак, ишончда гап кўп!» деб қўйди.

Рустамжон «шундай тарихий уйларни нега бузамиз» дегандай, хомуш бўлиб қолди. «Ёки новаторлик — эскириб қолган ҳамма нарсани, ҳатто уйларни ҳам бузиб ташлаб, ўрнига янгиларини қуришдан иборатми?» — Унинг ҳаёлидан шу фикр учқунлаб ўтди.

— Ҳайрон бўлма, ўғлим! — деди ота унинг юзидаги ташвиш аломатларини сезиб. — Шундай қайта курамизки, бирорта дарахт ҳам кесилмайди, бирорта уй ҳам бузилмайди. Аммо кўриниши ўзгаради. Кучалар икки барабар кенгаяди, уйларни икки қават қиламиз. Уйларга газ, водопровод киради. Пастки қаватларга санузел билан ванна ўрнатилади. Шаҳарликка насиб қилган ҳамма нарса деҳқонга ҳам хизмат қилади.

Биз турган жой баландлик бўлиб, бу ердан қишлоқнинг ҳамма томони бемалол кўриниб турар эди. Ҳамроқул ака қишлоқни қайта қуриш ҳақидаги ўз фикрини бир-бир гапира бошлади.

— Чорва фермалари қишлоқ ичида туриши шарт эмас, чорва саройлари қуриб, бутун жониворни бир жойга тўплаш керак.

— Қолхоздаги ўн минг ўрдак, ғоз, товук ҳам ўзига махсус қўрғон талаб қиляпти...

Шу чоқ Усмон Топилдиев келиб қолди: Рустамжон бу кишини жуда яхши танир эди. Шу сабабдан машҳур чорвадор энг аввал унинг кичик, юмшоқ ва иссиқ кўлларини қисди-да, сўнгра раисга қўл бераркан «бажардик!» деб қўйди. Унинг бу сўзи секин айтилган бўлса ҳам, алоҳида куч билан мағрур жаранглади.

— Мана, кўрдингми, шер, — деди раис. — Кўз қўрқоқ, қўл ботир. Кузгача яна икки ярим йиллик нормани бажарасан. Оз туёқдан кўп гўшт тортасан, тузукми?

— Бир бўрдоқимиз уч бош молнинг тошини босяпти, — деди Топилдиев. — Бир чўчкамиз беш туёқнинг ўрнига ўтяпти.

Рязанликлардан намуна олган «Шарқ юлдузи»чилар уч йиллик гўшт планини бир йилда бажариш мажбуриятини олган эдилар. Ҳозирнинг ўзида бир йиллик план тўлдирилди, кузга бориб давлатга уч йиллик план миқдорида гўшт топширилади. Қолхоз ўз зиммасига ана шу мажбуриятни олаётганида кўп кишилар, шу жумладан ферма мудирини Усмон Топилдиев ҳам бунга ишонма-

ган эди, Улар «Уч йиллик планни бир йилда бажарсак колхозда туёқ қоладими?!» деган эдилар, Ҳамрокул ака ўша кезларда ҳам «Кўз кўрқоқ, кўл ботир!» деб уларга танбеҳ берган ва «Бўрдоқи боқамиз, чўчкачиликни кучайтирамиз, паррандани кўпайтирамиз — мажбурият ҳам бажарилади, туёқ ҳам кўпаяди!» деган эди. Турсункулов бу гапининг устидан чиқиш учун бир неча кун фермада ётиб олди. Аввало молбоқарларни саралади, ем-хашакни кўпайтирди. Сўнгра мусобақа ва контроль кучайтирилди. Мана энди натижасидан ҳамма хурсанд.

Топилдиев билан хайрлашиб ота-бола нонвойхонага яқинлашдилар. Тандирлардан иссиқ оби ноннинг ҳиди гупиллаб димоққа урмоқда. Хотин-халаж, ёш-яланглар, ҳатто оппоқ соқолли чоллар седанали нонлардан кўлтиқлаб кетмоқда. Тандир атропофи гавжум.

— Бу нонвойхона нон заводига айланиши лозим. Ҳозир унинг нони учдан бир кишимизни ҳам тўйғизаётгани йўқ.

Нон заводи ёнидан янги кўча чиқади ва энг бурчакдаги бино озиқ-овқат фабрикаси бўлиб, биқинида қишлоқ, ёзлик ошхона бўлиши лозим. Колхозчи эркак-аёлни шу ерда овқатланишга ўргатишимиз керак... Ҳаммом билан кирхона ҳам шу кўчада бўлади. Бу ёғи савдо растаси, деб аталади.

— Мана бу кунчиқар томон медицина марказига айланади; туғруқхона, поликлиника, касалхона, аптека...

Янги қурилаётган маданият саройи яқинига келганда Ҳамрокул ака бир оз тўхталиб қолди-да, пишиқ гиштлар, тўсин ёғочлар ва қалин тахталар уйилиб қўйилган жойни кўрсатиб «мана бу жой аэродром бўлади» деб кўйди.

Рустамнинг назарида отаси ҳазиллашаётгандай эди, шу бир парча жой ҳам аэродром бўладими. «Бир эмас, иккита вертолёт сотиб оляпмиз» деган гапни эшитгач, унинг кўзларидан ўт чиқиб кетди.

— Вертолётга мени ҳам туширасизми?

— Ҳамма тушади,— деди дадаси ва дарҳол изоҳлаб кўйди,— зарур вақтда машина боролмаган жойга вертолёт юбориб тураммиз...

Ҳамрокул ака тасвирлаган бу қишлоқ «Шарқ юлдузи» колхозни келажак шаҳарчасининг маркази бўлади. Ҳозир колхознинг тўрт минг ўттиз уч аҳолиси тўққиз қишлоқда яшайди. Ҳар бир қишлоқ яқинларидаям ўзига хос рўзғор тебратган коллектив хўжаликларнинг марказ-

лари бўлган эди. Энди ана шу тўққиз қишлоқ каналлар бўйидаги тўрт посёлкага айланиб, тўрт қитъалик бир шаҳарчага бирлашади. Ҳамроқул Турсункулов келажак шаҳарчанинг транспорти нималардан иборат бўлишини ҳам аниқлаб қўйди. Тўрт қитъа орасида трамвай қатнайди. Ҳаммаси бўлиб ўн беш километрлик линия ўрнатилиши керак. Энергия етарли. Трамвайни ҳам колхозчиларнинг ўзлари ҳайдайдилар. Трамвайда қатнов — колхозчиларга текин. Бора-бора трамвай излари Шўралисойни Янгийўл шаҳри билан улайди.

— Яқин йилларга бориб етти-саккиз минг аҳолига эга бўлган социалистик қишлоғимиз ўрта даражадаги социалистик шаҳардан мутлақо фарқ қилмай қўяди,— деди Турсункулов яқин келажакни ўйлаб.

Бу мутлақо тўғри гап. Ҳозир ҳам «Шарқ юлдузи» қишлоқларининг анча-мунча шаҳарчалардан фарқ қиладиган жойи йўқ. Қишлоқ ўз саноат корхоналари — гишт заводи, тахта тилиш корхонаси, механика устахонаси ва ҳоказоларга эга. Бу ерда меҳнат унуми шаҳардагидан паст эмас, сифати ҳам қолишмайди, нархи эса арзонроқ.

Юз эллик гектарлик мевазор боғларнинг ўртасига консерва заводи қурилади. Боғларда пишган мева шу ернинг ўзида консерва банкаларига жойланиб, шаҳарлик ишчи дўстларга туҳфа қилинади. Колхозчилар ҳам ўзларининг меваларини қишга консерва қилиб олишлари мумкин. Фақат консерва эмас! Қишда колхозчилар кўк бодринг, етук помидор, кўм-кўк пиёз ва сабзавотлардан бенасиб бўлмайдилар. Парникчилик яхши йўлга қўйилди.

Бунча қурилишга пулни қаёқдан топамиз? — деди кўзларини ўйнатиб Рустамжон.

— Пулни,— деди Ҳамроқул ака унинг ташвишини тушуниб.— Шу йилнинг ўзида бўлинмас фондга тўрт миллион сўм қўйилади. Шу чоққача тўплангани ҳам ўттиз уч миллион сўмдан ортади. Етмаганини ердан оласанлар. Деҳқоннинг хазинаси ер! Ернинг зар сандиғини оча билган одам — қаҳрамон!..

Рустамжон шундан бери ана шу зар сандиқнинг қалити ишқида юрибди.

1960.

МЕХАНИЗАТОРНИНГ УИЛАРИ

I

У билан тасодифан учрашган эдик. Баъзан тасодифий учрашувлар ҳам кўп йиллик таниш-билишлик хизматини ўташи мумкин экан. Баҳор кунлари эди. Мирзачўлга олиб бораётган машинамиз баланд тепа ёнида тўсатдан бузилиб қолди. Энг керакли деталь синибди. Оросатда қолдик.

Икки тарафимиздан машиналар ғириллаб ўтиб турибди. Баъзилар хайрихоҳлик билан бизга қараб ўтмоқда, баъзилар бепарво. Ҳамма ўз манзилига шошилади. Биз ҳам улардан бирортасини тўхтатганимиз йўқ. Бундай деталь йўловчида нима қилсин, уни фақат базалардан, устахоналардангина топиш мумкин. Қош қорая бошлади. Манзил узок. Йўловчи машинага шатак қилиб, Тошкентга қайтишдан бошқа илож йўқ эди. Кунботарга яқин машиналар бир ёқлама қатнай бошлади. Шатакка оладиган битта ҳам йўловчи машина Тошкентга ўтмади. Бир вақт мотоциклли бир киши келиб қолди, тўхтаб биз билан саломлашгач, «Нима бўлди?» деб сўради. Шофёрнинг изоҳларини эшитиб, «андак сабр қилинглар» деганича мотоциклини тариллатиб кўздан ғойиб бўлди. У, киму, қаёққа кетди,— беҳабар қолдик. Кўзимиз тўрт. Энди фақат мотоциклини кута бошладик. Тошкентдан қайтаётган машиналар дунгликка тармашиб, оғир юклиларни эса ғирчиллаб, чийиллаб тепаликка кутарилмоқда. Юк машиналарининг фаралари атрофга тиниқ нур сочиб, кўзни қамаштиради. Мирзачўлга юк ташиётган бир колонна ўтиб бўлгач, мотоцикл тариллаб қолди. Қувониб кетдик. Бояги киши:

— Қопқоғини очинг, ўзим ўрнатиб бераман,— деди у комбинезонининг чўнтагидан деталини олиб.

Мотоциклнинг чироғида икковлон бир зумда ишни битириб қўйишди. Машинамиз мотори тириллаши билан янги танишимиз «Сизларга оқ йўл!» деди-да, мотоциклига миниб жўнади кетди. Фаромушликдан кейинги хурсандчилик ниҳоясига борибдики, бу сахий кишининг одамгарчилигига раҳмат ҳам айтолмай қолибмиз. Ҳушимизга келиб шунча қичкирамызки, қани эшитса. «Хизр»дай пайдо бўлди-ю, қушдай учди кетди. Номини ҳам сўраб олмамиз. Қаерда ишлашини билсак ҳам топиб олардик. Бунинг учун шофёр билан бир-биримизни фаромушликда айбладик-да, йўлга тушдик. Мирзачўлдаги ишимизни битириб бўлгач, яна шу тепага келиб тўхтадик. Узоқ кутдик. Турли марқадаги машиналар ғирллаб ўтиб турибди. Гоҳо мотоцикллар ҳам ўтиб қолади. Бироқ, мотоцикллиларнинг ҳеч қайсиси кечаги одамга ўхшамайди, шошилинчда унинг афти башарасини ҳам тузук эслаб қолмамиз. Эсимизда қолгани унинг баланд бўйи, комбинезони-ю, ширали овози эди... Ҳатто комбинезони қорамиди, кўкмиди — бунисига ҳам эътибор бермамиз.

Уни топиб, минатдорчилигимизни билдириб, ўз виждон бурчимизни бажармагунча, кўнглимиз ўрнига тушмасди. У Зангиотадаги МТС ходимидир, деб фараз қилдик-да, машина-трактор станциясига кирдик. Устахонада жуда кўп одам ишламоқда. Кўплари билан гаплашдик. Бўйи ўхшаса, овози ўхшамайди. Мотоцикли бор ишчиларни ҳам суриштирдик: биронтаси кечаги воқеадан хабардор эмас. Яна изимизга қайтиб, ёзги чойхонага кирдик.

Баландтепа қишлоғи Ларзон ариғининг чап қирғоғига жойлашган. Ариқнинг ўнг қирғоғи баланд-баланд тепаликлар. Унинг остонаси қалин толзор бўлиб, ўртасида катта ҳовуз. Сувнинг ўртасида сўри. Бир томонида ошхона, яна бир томонида катта самоварлар жағиллаб қайнаб турибди. Катта қозонларда палов дамланмоқда. Қўралардан кабоб иси гупиллаб димоққа уриб турибди. Сўриларда одам лик-лик. Биз излаган одам шулар ичидамасмикин?

Бу жойлар Оқйўл районидаги Боғистон колхозига қарашли эди. Айни тушки овқат вақти, колхозчиларнинг дам олиш чоғи. Чойхўрлар орасида ҳам, ошхўрлар даврасида ҳам кечаги кишини учрата олмадик. Самоварчи

бизни чойга таклиф қилди, кабобпаз ҳам «Неча сих кўяй?» деб сураб турибди. Ҳеч нарса бизни ушлаб қололмади. Яна йўлга чиқдик. Колхоз правлениесига бориб раис Абдуллаев билан учрашганимиздан кейингина бизга яхшилик қилган кишининг изи топилди.

Абдуллаев ўрта бўйли, буғдой ранг одам бўлиб, одамгарчиликнинг қадрига етадиган эди. У бизнинг ҳикоямизни эшитди-да, «Колхозимизда бундай кишилар кўп, қайси бири экан?— деб ўйлаб тургач,— сизларга яхшилик қилган бизнинг Икромжон бўлса керак» деди. Сўнгра Икромжонни бизга таърифлай кетди.

— Кўп бамаъни, яхши ниятли, ажойиб хислатли киши. Бизнинг механизаторимиз. Ўзиям техникани сиқиб сувини ичиб юборганлардан.

— Шу кишини бир кўрмоқчи эдик...

Абдуллаев бизни Икромжоннинг иш жойига бошлади. Яқин дегани учун яёв кетдик.

Баланд тепанинг дўнглигига кўтарилдик. Тўрт томон қафтдек кўриниб турибди. Ғўзалар ер бетини қоплаб қолган. Узундан узоқ эгат ленталари кўм-кўк чўзилиб ётибди. Онда-сонда универсал ўрмаламоқда. Уларнинг садосини шабада аллақайларга олиб кетяпти шекилли, бизга аранг етиб келмоқда. Булар Икромжоннинг универсаллари эди.

Икромжон, мотоциклини шотут ёнига қантариб кўйиб, универсал ҳайдамоқда. Раис ишора бердими ёки бизни таниб қолдими, ҳар қалай у, рулга шеригини ўтқазиб, йўлимизга пешвоз чиқди.

— Келинлар, меҳмонлар!— деди кулиб.

Унинг овози, бўйи баста худди кечаги мотоциклчининг ўзгинаси эди. Раиснинг айтганича ҳам бор экан. Икромнинг юзидан нур томиб, кўзида ўт ёниб турибди. Табиатан очик кўнгил, сахий диллиги таърифига «камтар одам» деган сифат кўшилса, янада ярашиб тушар экан. Унинг ўзи кечаги ҳодисадан бир оғиз ҳам сўз очмади, ҳатто уни тақдирламоқчи бўлганимизда жаҳли чиққандай бўлди.

Икромжоннинг кеча бизга, бегона йўловчиларга қилган одамгарчилиги тафсилотини унинг шеригидан билиб олдик. Тепалик ёнида бир бегона машина тўхтаб қолганини универсалчилар кўриб турган экан. Унинг анча вақтгача қимирламай туриб қолганидан бирор ҳодиса юз бердими, деб гумон қилишибди. «Тез теҳердам

кўрсатиш» учун Икромжонни юборишибди. Икромжон эса ўз «Победа»сининг деталини бизга келтириб берибди.

Қисқагина эпизод. Аммо қатрада осмон акс этганидек, бу фазилатда Икромжоннинг ажойиб хислатли одам экани яққол кўриниб турар эди. Шу бўлди-ю, биз Икромжон билан жуда иноқлашиб кетдик.

Икром болалик чоғидан техникага ишқибоз бўлган экан. Қишлоқда биринчи мотор гуриллаган 1929 йилдаёқ кеча-кундуз тракторнинг кетида юраркан. Қишлоқнинг энг биринчи тракторчиси ҳам унинг ўз акаси Юсуф Иброҳимов экан. Ўша кезлари бутун қишлоқ аҳолиси «ўт омоч»ни кўргани келар, «Ерни киндигигача» ағдарадиган «пўлат ҳўкиз»ни томоша қиларкан. Кичкина Икромжон эртадан кечгача тракторнинг ортидан чопқиллаб чарчамас, кўринганга ўт омочда ер ҳайдаётган киши унинг акаси эканлигини мағрурланиб гапирар экан. Унда тракторчи бўлиш ҳаваси ана шу чоғларда туғилган экан.

Ўша кезларда трактор миллионларнинг орзуси эди.

Орадан кўп ўтмай, Владимир Ильичнинг, деҳқонни социализмга томон оғдирадиган юз минг трактор чиқариш ҳақидаги орзуси ушалди. Партия деҳқонни тракторга миндирди, унинг қўлига ёғоч омоч ўрнига темир плуг берди, деҳқонлар кучли трактор ва плуглар билан бирга коллектив меҳнат майдонига — колхозга кирдилар. Ана шундай артелларнинг бири ҳисобланган Боғистон қишлоқ ҳўжалик артелининг барча майдони механизмлар билан ишланадиган бўлди. Деҳқон боласи Икромжон қишлоқ мактабини тамомлаши биланоқ, тракторга минди: аввал ёрдамчи, сўнгра тракторчи... Қишлоқ ишчилари синфи қаторига кўшилган кунидан бошлаб ҳамма уни Икром Иброҳимов деб чақирадиган бўлди. Орадан бир йил ўтар-ўтмай тракторчи Иброҳимов бригада механиги қилиб тайинланди. Шу кундан эътиборан колхозчилар ҳам, тракторчилар ҳам уни ҳўрмат билан «Икром ака» дея бошладилар.

Мана етти йилдирки, Икром Иброҳимовнинг трактор бригадаси Боғистоннинг далаларини у бошидан бу бошига кезиб юрибди. Баҳорда ер ҳайдайди, экин экади, ёзда культивация, кузда йиғим-терим, сўнгра шудгор, қишда ремонт, баҳорда яна иш бошидан бошланади.

Колхозда ҳосилдорликни оширишга тракторчилар ҳам жавобгар. Иброҳимов ва унинг йигитлари буни жуда яхши биладилар. Шунинг учун ҳам колхоз раиси Абдул-

лаев қўпда уларнинг олдига келиб, ишини контроль қилавермайди.

— Қишлоқ ишчилари синфига ишончимиз зўр, механикларимиз деҳқоини ранжитмайди,— деди Абдуллаев.— Ҳар бир дона чигит учун юраги ачишса, ҳар бир туп ғўза учун жон фидо бўлади.

Икром табиатан қамтар бўлгани учун раиснинг мақтовидан ўнғайсизланибми ёки кўнгли бирор нарсани сездими, ўзини четга олди. Куёш тиккага келиб қолган. Заранг бўлиб, оппоқ оқариб турибди — кўз нурини олади. Ҳамма ёқ дим — нафасни бўғади. Икром қўлини пешанасига соябон қилиб қаради-да, «ҳавонинг феъли ёмон!» деди. Ҳақиқатан ҳам осмонда қора булутлар карвони сузарди. Тез орада янги-янги булут тўдалари куёшга ҳужум бошлаб юборди. Қандайдир дайди шамол эгатлардан майин тупроқни баландга кўтара бошлади. Қуюн орқасидан чакмоқ чарақлади, сўнгра кучли момақалди-рок... Бир зумда атроф қоронғилашди. Тарсиллатиб бодроқдай дўл ёға бошлади. Дўл борган сарғ зўрайиб, қалинлашиб кетяпти, томни тешиб, бошни ёргудай...

Баланд тепаликлар сира бундай дўл қуюнини кўрмаган эди. Ғўё осмондан далага оппоқ шағал ағдарилаётганга ўхшарди. Раис Абдуллаев икки қўли билан бошини ушлаб турибди. Кўзлари кинидан чиққундай бежо. Икром Иброҳимовнинг назарида дўл ҳар бир ғўзани бир қатордан тош билан мўлжаллаб ураётганга ўхшар эди. Ғўза қирғини бошланди, машаққатли меҳнат меваси яқсон бўлмокда.

Икром чидаб туrolмади. Овозининг борича қичкириб пайкалга ташланди. Иложи бўлса ҳар туп ғўзани бағри билан беркитиб қолса! Ғўзага ёққан дўл Икромнинг бошига ёққани яхши эмасми! Ғўзаларнинг баргини тешиб, белини синдираётган дўл тоши Икромнинг бошини ёрса бўлмайдими! Қандай ноинсофлик бу!

Учиб келган довул кавалериядай теварак-атрофни депсиб, пайҳон қилиб ўтиб кетди. Ҳаво очилди. Куёш яна булутлар қуршовини ёриб чиқди. Лекин у довулдан аввалги куёш эмас эди. Ғўё дўл тошлари унинг ҳам тинқасини қуриб қўйгандай, ранги оқариб, нимжон кўринди. Яқиндагина яшил шахматдай квадратлар ҳосил қилиб турган ер, жанг бўлиб ўтган майдондай тўс-тўполони чиқиб, тартибсиз ётибди. Ҳалигина дам қиблага, дам кун чиқишга қайрилиб турган кўк қалпоқчали ғўзаларнинг

боши кесилиб, баъзилари букилиб ётибди. Онда-сонда туп-туп ғўзалар, баъзан якка туплар жангда ғолиб чиқиб, саломат қолган солдатлардай, мағрур турибди.

Икром Иброҳимовнинг назарида барча колхозчилар ва бутун бошлиқ трактор бригадаси аъзоларининг баҳордан бери қилган меҳнати ер билан яксон қилингандай бўлди-да, нафаси бўғилиб кетди. Айниқса у квадратларга ачинар эди. Энг биринчи тажриба, энг яхши кўрган участка хароб бўлган. Бу орада Абдуллаевнинг сигнали билан дала одамга тўлиб кетди. Бевақт, беурин ёққан дўл ва ариқлардан тошиб оққан сел оқибатларига қарши курашш учун колхозчилар оёққа турган эдилар. Қутқариш ишлари Икромнинг квадратларидан бошланди. Ғўзани пайванд қилишдан бошқа чора қолмади. Агар ғўзани пайванд билан кўкартириш мумкин бўлса, бу иш ҳам қилинар эди. Икки соат ичида катта бир парча ернинг ғўзалари сараланиб чиқилди. Ҳалок бўлганларни жанг майдонидан йиғиштириб олдилар, ярадорларини тиклаб, баъзи жойларга кўчат ўтқазишга киришдилар.

— Тирилтириб олиш мумкин,— деди Абдуллаев боши қирқилиб, шодаси қолган ғўзаларни кўрсатиб.

— Тирилтириб оламиз!— деди Икром ҳам.

Тепалик атрофидаги бошқа ерларга кирдик. Бутунлай бошқа манзара! Гуё ҳеч қандай офат бу ерларни ораламаган, ҳеч қандай ёғин ҳам ёғмаган. Катта-катта пайкаллардаги ғўзалар кўм-кўк бўлиб бахмалдай товланиб турибди. Демак, деҳқонларнинг қўли, механизаторларнинг кучи билан яратилган ниҳоллар табиат офатидан зўр келди. Бу ҳақиқат Абдуллаевни ҳам, Икромни ҳам дадил қилиб юборди.

Икромни биз яна агрегат рулида кўрдик...

— Яраларни даволаймиз!

Абдуллаев унинг ишларидан мамнунлигини билдириб:

— Булар гектар сони учун эмас, сифат учун ишлаш-япти!— деди.

Икром билан қуюқ хайрлашдик-да, шохариклар бўйлаб аранг катта йўлга чиқиб олдик. У ҳақидаги суҳбатимиз ҳамон давом этарди.

— Айтганингизча ҳам бор экан...

— Икромда гап кўп, аммо унча яхши гаплашолмадиларингиз,— деди раис.— Кўп ақлли, таъбирли одам, у билан бафуржа гаплашиш керак.

Иккинчи учрашувимиз Икромжоннинг уйида бўлди. Икромжоннинг даласини яна бир кўрай, деб борган эдим, кечга томон кўярда-кўймай уйига олиб кетди.

Боғистонликларнинг уйи ҳовлининг ўртасига қурилади. Тўрт атрофи мевазор қилинади. Икромнинг ҳовли жойи ҳам шаклан у ерликларнинг ҳовлисидан фарқ қилмайди, аммо ўзгача табиат, ўзгача манзарага эга. Ҳовли баланд тепанинг ёнидаги кичик дўнгликка жойлашган. Тўрт бурчак кўрғончанинг атрофи дарахт-девор билан қуршалган. Ҳовлининг ичи ҳам шахмат катакларига ўхшатиб квадратларга бўлинган. Тўрт бурчакдаги тўртта катакда саккиз хил мева. Ниҳоллар баррадай ўсиб, шигил мевага кирибди. Қип-қизил гилос қалин яшил барглар орасида беҳисоб исирғаларга ўхшаб кўринмоқда. Ҳовлининг ўртасига қурилган уч хонали уй, олди айвон, таги ертўла. Айвоннинг олди гулхона. Атиргулнинг ун бир хилидан саралаб ўтказибди. Ҳидли, ҳидсиз, майда ва катта очиладиган оқ, қизил, қизғиш, новвоти ранг — турли-туман товланадиган гуллар, гулзорнинг ўртасида ёғоч каравот. Биз шу шинамгина каравотга ўтирдик. Уй бекаси — хипчагина, чакқон Маърифатхон — дастурхонга устма-уст таом ташигани-ташиган.

Баланд тепадан майин шабада эсмоқда. Гулларни аста силкитиб хушбўй ҳидларини бизга инъом қилмоқда. Гулларнинг муқомларига ҳавас билан тикилиб турган чоғимизда Икромнинг катта ўғли Ислон мактабдан келиб қолди. У, меҳмон билан кўришиб гулзорга кирди ва кичкина ранго-ранг гулдаста ясаб менга узатди. Ислон худди отасининг нусхаси. Фуражкеси остида кўзлари чакнаб турибди, юзлари нақшон. Жуда ёқимли бола.

— Гулнинг хўжайини шу киши, — деди отаси мағрурлик билан. — Гулдаста бермаганимнинг сабабини энди билгандирсиз: Меваларнинг ҳам хўжайини бор — ҳозир далада. Кераклигини эрталаб узиб бериб кетган.

— Интизом зўр экан-ку!

— Оилавий уставимиз бор. Унга бўйсунмасам болалар мени ҳам ўртага олиб қолишади... Бош инспектори-миз — Ислонжон...

Отасининг бу гапидан қувонибми ё уялибми, Ислон папкасини қўлтиқлаб, ичкарига чопқиллаб кетди.

— Ҳовлини ҳам квадрат уялаб жойлаштирибсиз-да...— деб тегишдим.

— Ҳунаримиз шу-да, ака,— деб қўйди Икром ва дастурхондаги лиммо-лим ноз-неъматлардан ейишга ундади.

Ҳамсуҳбатим билан мириқиб гаплашиб олишга ҳам-ма имконият бор эди. Холи эдик. Аммо ҳадеганда гапимиз ковушавермади. Бу гап у менга жуда камгап бўлиб кўринди. Сўраса жавоб беради, сўрамаса жим, «олинг, олинг!» деб илтифот қилади, холос. Ичидагини ташига чиқармас эди. Гап айланиб-айланиб кишлоқ хўжалик техникасига бориб тақалди. Қалови топилиб қолди шекилли, Икромжон бирдан очилиб кетди.

— Тракторларимиз ёмон эмас, лекин «Универсал»лар бир оз чўт бермай қўйди...

Икромжон ростдан ҳам бутунлай ўзгариб қолганга ўхшайди. Гаплари ҳам бўлакча: ўтган галги суҳбатда у «Универсал»ларини қандай мактаган эди, пахтани пахта қилаётган куч — мана шу «Универсал» лар демаганми-ди. Мана энди «Универсал» унга «чўт бермай қолибди».

— Бунинг сабаби нимада?

Икром саволнинг маънисини тушунди шекилли, ўтган йилги гапи эсига тушиб, гапни изоҳдан бошлади.

— Бир вақтлар «Фордзон»га ҳам сифинганмиз. Бўйи омов билан сўқадан бир туя баланд эди. Отсиз, ҳўкизсиз ер ҳайдар эди. Кейин «Фордзон»ни нима қилганимизни биласиз. Ҳурматини жойига келтириб музейга топшириб юбордик. «У-1» универсали ҳам ёшлигида кўзга иссиқ кўринган эди, энди кексайиб қолибди. Баъзи отлар кексайганда қилиқ чиқаради. «Универсал-1» ҳам қилиқ чиқариб қолди...

Икромжон жойлашиброқ ўтириб олди-да, дастурхоннинг катаklarини кўрсатиб гапининг боисини бошлади:

— Мени ишлатмоқчи бўлсанг эгат ораларини мана бунинг сингари бир газлик қилиб чигит эк, деяпти бу «Универсал». Унинг гапига кирсак, пахтачиликни ўрнидан жилдириб бўладими!

— Нима қилмоқчисиз, буни ҳам музейга юбориш керакми?

— Афсуски, жуда ҳам бой эмасмиз. Бостирмаларимизда «У-2» билан «У-3» лардан кўпроқ бўлганда эди, аллақачон унга истеъфо бергиздириб юборардик.

Унинг фикрича «Универсал»нинг кейинги маркаси пахтачилик агротехникаси талабларига мос қилиб иш-

ланган бўлиб, деҳқонга анча яхши иш бериши мумкин. Лекин булар ҳали МТС да жуда оз, шу сабабдан «отанг яхши, онанг яхши» деб бўлса ҳам «У-1» ларни ишлатишга мажбур.

1955 йили баҳорда яна Икромнинг даласига йўлим тушди. Оқйўл районининг колхозларида биринчи культивация бошланибди, деб эшитган эдик. Бу район чигитни тор қаторларга экиб, тор схемаларда квадрат ўстирмоқда эди. Тор қаторларда квадратнинг культивацияси қандай бораётганини билишга қизиқдик. Икромнинг «универсал»лар ҳақидаги ҳикояси ёдимда эди. Бу йилги янги шароитда унинг универсаллари қандай ишляпти экан?

Икромжон иш бошида экан. Афтидан бир нарсадан хуноб бўлиб турганга ўхшади. Бизни кўриши билан, «Салом!»дан сўнг норози оҳангда гап бошлади:

— Бу ҳақда газетага ёзиш керак, тўппа-тўғри «Правда»га ёзиш керак! Афсуски кўлим тегмайди, вақтим йўқ.

— Нима бўлди?

— Кўрмайсизми?— деди Икром аччиғланиб.— Кечгина бу ерлар тракторчига тор эди, нафасинг бўғиларди. Лахтак-лахтак парчалар, беҳисоб ариқчалар, дарахтлар техникани яйраб ишлатишга ҳалал берар эди. Мана энди ерларни яхлитлаштириб олдик. Янги суғориш системасига ўтилди. Қарталарни қаранг: трактор билан кечгача у бошидан бу бошига етолмайсан. Энди колхозчилардан таънага қолиб ўтирибмиз...

Қандай таъна экан, деб ўйланиб қолдик. Чунки Икром Иброҳимов ва унинг трактор бригадаси ҳақида колхозчилардан миннатдорчилик гапларини эшитишга одатланиб қолган эдик. Уларнинг ишлари ҳақида бирор марта ҳам ёмон гап эшитганимиз йўқ. Икром Иброҳимовдай қувноқ механизаторнинг-ки жаҳли чиқибдими, демак бирор жиддай ҳодиса юз бергандир-да.

— Қандай сир ўтди?

— Сир эмас, аччиқ ҳақиқат!— деди Икром жиддий тусда.— Биз механизаторлар колхозчиларнинг кўзи олдида пахтачилик агротехникасига тўсқин бўлиб қолдик. Қўндаланг культивация тугул узун культивацияга ҳам ярамай қолдик...

Қаршимда бутунлай бошқа Икром турарди. Доим қувноқ, тадбирли, ўз касбидан мамнун Икромжоннинг кўзида доим ўт учқунлаб турарди, назаримда ўша ўтдан

асар ҳам қолмагандай эди. Биров уни қаттиқ хафа қилган кўринади. Икром ҳаммага ҳам сир айтаверадиган одамлардан эмас. Бировнинг устидан бировга арз қилиш унга бутунлай ёт. У, газетага, ҳатто «Правда»га ёзадиган бўлса, нимани ёзмоқчи экан?

— Газетагами? Газетага МТС тўғрисида ёзмоқчи эдим. Директорни қаттиқ савалаш керак бўлиб қолди. Кўрдингизми, бизга ҳозир тубдан янги техника керак. «Универсал»лар бутунлай ва қисман эскириб қолди. Масалан, «У-1»ни печкага ташлаб қайтадан қуйиш керак. «У-2» билан «У-3» ҳам музейбоп бўлиб қолди. Албатта, бу универсалларнинг хизматини унутиб бўлмайди, лекин бундан буён узоқ ушлаб туриш ҳам ярамайди.

— Танксиз танкчи бўлмоқчимисиз?

— Нега! Яхши тракторларимиз бор. Масалан, Владимирск трактори, «ВТЗ—7—24»... Неча йилдан бери Урта Осиё машина синаш станциясида экспонат бўлиб, оғзини очиб ётибди. Жуда яхши машина. «Универсал» ларнинг ўрнини ана шу хил тракторлар эгаллаши керак. Лекин бу ҳақда ҳеч ким қайғураётгани йўқ. Бу ишни МТС қилмаса, ким қилади? Директор ўйламасдан, ким ўйлайди? Юқоридан юборганини олавермай, керагини танлаб олмайдими!

Дарҳақиқат, Икромнинг куйинганича ҳам бор эди. 1954 йилнинг кузида, қишида ва ҳатто янги йил кечаси ҳам унинг бригадаси МТС устахонасидан жилолмади. Директорнинг буйруғи билан тракторларни қирқ беш сантиметрлик схемаларга мослаб қайта созлашди. Баҳорда шу схемада чигит экилди. Осонлик билан эмас, жуда катта қийинчиликлар билан экилди. Гоҳ сим етмайди, гоҳ режа бузилади, гоҳ керакли деталь топилмайди. Бир ҳафтали иш яқин бир ойга чўзилди. Ҳар ҳолда чигит экиб олинди, аммо культивация навбати келганда Икромларнинг бутун чўтлари чиппакка чиқди. Тракторчилар «трактор юргизиш санъатини эгалламабмиз шекилли» деб ўйладилар ва уни секин юргизиш йўлига ўтдилар. Ҳадеганда иш юришмади. Иш унуми пасайиб кетишидан ташқари нобудгарчилик кўпайиб, техника ғўза парварishi жараёнидан четлаб қолиши хавфи туғилди.

Икромни дарғазаб қилган нарса ҳам ана шу эди. Бунинг устига ўша йили МТС директори билан колхоз правлениеси ўртасидаги келишмовчилик янада кучайиб, катта қарама-қаршиликка айланиб кетди. МТС графиги

колхоз планига тўғри келмай, колхоз режалари эса МТС шартларига зид бўлиб туша бошлади. Икром икки ўртада кимнинг айтганини қилишни билмас эди. 1956 йилга келганда Икром МТС советида колхоз правлениеси танлаган схемани каттиқ қувватлаб чиқди. МТС дирекцияси тор қаторлар схемасидан воз кечолмас эди. Чунки, Икромнинг техникаси қирқ беш сантиметрлик схемаларга мослаб қўйилган, уни бошқатдан қуриш керак ёки унга бутунлай янги техника олиб бериш лозим. Иккиси ҳам МТСга қўл келмайди.

Икром бу ҳақда аввал район партия конференциясида, сўнгра область советининг сессиясида гапириб чиқди. Охири республика пахтакорларининг курултойида «масалани кўндаланг» қилиб қўйди. «Икки бойга бир қарол бўлиб қолдик. Ернинг хўжайини иккита... Техниканинг хўжайини ҳам иккита... Бири чапга бурил деса, иккинчиси ўнгга бурил дейди. Айни бир вақтда, бирданига ҳам ўнгга, ҳам чапга бурилиб бўлмас экан. Бурилмай ҳам кўринг-чи!..»

Икром Иброҳимов кишлоқ хўжалик техникасининг, айниқса пахтачилик техникасининг ўсмаётганига ана шуниси сабаб қилиб кўрсатган эди. Бахтига кишлоқ хўжалик техникаси колхозларга сотиладиган бўлиб қолди. Ҳукумат қарори эълон қилинган куниёқ, колхозчилар Икром Иброҳимовни бош механизатор қилиб тайинлади. Техника ҳам, ер ҳам бир хўжайин қўлида бўлиши Икромнинг муддаоси эди. У колхозга энг зарур техника ва асбобларни танлаб олди-да, ёғлаб, пардозлаб колхоз саройига қатор қилди: «Мана энди истаган жойда, истаган схемада, хоҳлаганча иш қилиш мумкин.

Уша куниёқ механизатор Икром чорвадор Ҳамдамни мусобақага чақирди. «Нима учун пахтакор билан эмас, чорвадор билан мусобақалашасан, Икром?» деб савол ташлашди унга. Икром одатдагидек сиполик билан «Ҳамдамжон фермада сигирларни хилласин, мен техникани» деди.

Ҳамдамжон ҳам тегишқоқ йигитлардан эди, ўртага тушиб:

— Эшитмадим деманглар; Икром техникани хиллайман деяпти... Трактордан голландский бузоқ олмоқчи... Менинг ишим-ку осон. Икромнинг ҳолига ачинаман,— деди.

Одамлар кулиб юборишди.

— Кулманглар,— деди Икром жиддий оҳангда.— Сўзим сўз!

Шу гапни айтишга айтди-ю, Икромнинг ўзи ҳам ўйланиб қолди. Техника бозори от бозори эмаски, тишига қараб танлаб олинса. Қишлоқ хўжалик техникасининг бозори «олсанг ҳам шу, олмасанг ҳам шу...» дейдиган бозорлардан. Қолхоз техникасини бозорга қараб саралаб бўлмайди...

Шу-шу бўлди-ю, Икром камгап бўлиб қолди. Унинг бутун фикри зикри колхозчиларга берган ваъдасининг устидан чиқиш йўлларини излаш билан банд эди. Албатта, қишлоқ хўжалик техникаси колхоз ихтиёрига ўтгандан кейин сезиларли даражада ишлар қилинди. Энг муҳими — даладан кетмон суриб чиқарила бошланди. Кетмон ҳам колхозники, трактор ҳам колхозники, қайси бирини ишлатган маъқул? Албатта, кетмон эмас, трактор.

Ҳозирги замон суръати, истаги ва талаби энг янги меҳнат қуролини хоҳламоқда. Бунинг механизаторларига эмас, колхозчиларнинг ўзлари ҳам тушуниб қолдилар. Шу сабабдан механизаторнинг «Кетмон энди дам олсин!» деган шиори қарсақлар билан кутиб олинди. Колхознинг барча ерлари олтмишу олтмиш схемасида квадрат уялаб экиладиган бўлди. Ғўза икки қулоқ бўлиши ҳамон Владимир заводи тракторларида икки томонлама узунасига, кўндалангига культивация қилинди. Пайкалда трактор оралайвергач, ёввойи ўт ҳам бадарға бўлди. Кетмонга ҳожат қолмади. Ҳар гектарга сарф қилинадиган меҳнат ва харажат камайиб кетди.

Бунинг учун колхозчилар Икромларга офарин, дедилар. Аммо кузга бориб, Икромнинг ваъдаси яна тилга олина бошлади...

Кузни олтинга ўхшатадилар. Албатта, куз кирганда дарахтлар, гиёҳлар, ҳатто гулларнинг барглари гача олтин ҳалга беланади. Турли-туман мевалар гача нақшонланади. Буларнинг ҳаммаси беҳисоб олтин исирғаларни эслатиб туради. Лекин Ўзбекистон кузининг хислати бу билан чекланмайди. Куз кирганда Ўзбекистон табиатнинг барча тиниқ бўёқлари билан ранго-ранг товланади — ўсимлик дунёси олтин исирға такса, далалар оппоқ-оппоқ либос кийиб олади. Бу кўриниш бепоён боғларда беҳисоб ўрикзор гуллаётганга ўхшайди. Уни оқ олтин дейдилар.

Пахта далаларининг бу олтин кузи қайси дур, баҳордан колишади!

Пахтазор кузини дурдоналар кузи деса бўлади. Бепоён далалар денгизда акс этаётган миллион-миллион само юлдузларидек, чарақлаб туради. Куз кезлари шу теварак-атрофда бундан ҳам гўзалроқ манзара йўқ.

Пахта ўзбек халқининг шон-шухрати, ор-номуси, миллий ғурури, ош-нони ва бебаҳо гавҳари бўлгани учунми, унинг ҳар бир чаноғини кўзга суртгинг келади. Шу сабабдан пахта чаман бўлиб очилганида, кишлоқлар ўз оромини йўқотади. Ёшу қари, эркак ва аёл — тамоми қимирлаган жон теримга чиқади. Четда қолган киши ўзини элдан қолган кишидай ҳис қилади. Терим — енгил иш эмас, оғир ва шошилинч иш, теримда ҳар дақиқа ғанимат. «Вақтинг кетса — бахтинг кетади» дейдилар. Дарҳақиқат, уни ўз вақтида териб олмасанг, олтинни ёнгарчилик лойга қориштириб юбориши, сўнгра қор кўмиб кетиши мумкин. Қандай инсон пешана тери билан топган ўз олтинини балчиққа ташлагиси келади.

Икром Иброҳимовни ташвишга солаётган нарса ҳам ана шу эди. Мана, Боғистонда пахта қийғос очилиб, теримчиларни шошириб кўйди.

Пахтачилик жуда машаққатли иш. Тўрт ойда етилтирилган пахта тўрт ойда зўр-базўр териб олинади. Грамmlардан тонналар ҳосил қилиш осонми! Қолхоз давлатга ўн минг тонна пахта бериши керак. Бармоқлар билан чаноклардан граммлаб териб, ўн минг тонна ғарами ҳосил қилиш учун минг-минг қўллар неча-неча километрлаб эгат оралаб чиқиши лозим. Кетмонни сиқиб чиқариб, оғир қўл меҳнатидан халос қилган техника пахтакорни бу сўнги машаққатдан ҳам қутқаза олмайдами?! Қутқазадиган бўлса, қачон?..

Бу ҳақда ўйлаганда Икромнинг ҳам ақли шошар эди. Теримни машиналаштириш шунақа қийинми? Фанимиз очмаган дунё сири қолмади. Техникамиз самони эгалламоқда. Ракеталаримиз куёш билан мусобақалашаётган бир вақтда пахтани қўл билан теряпмиз.

Дастлабки терим машиналари пахта пайкалларимизга кирганига ҳам ўттиз йил бўлди. У чоғларда мамлакатимиз ҳали ўз тракторларига ҳам эга эмас эди. Темир филдиракли «машина»ларни отга тиркаб юргизилар эди. Бундай «машина» нимани ҳам териб улгурсин? Ўттизинчи йилларда чет эллардан «Турмон — вакуум» машинаси

келтирилди. У ҳам қўл меҳнатини енгиллаштира олмади. Унинг шлангаларини одамлар ушлаб юрар ва клапанини чанокқа қўл билан тўғрилаб қўйилсагина пахтани ҳўплаб оларди. Шу билан теримни машиналаштириш учун уринишлар тўхтаб қолди. Уни уруш тўхтатиб қўйди.

Улуғ Ватан уруши ғалабасидан кейин ихтирочилар, конструкторлар ва механизаторлар яна тинч меҳнатга, ижодга қайтдилар. Бундан ўн йил муқаддам вужудга келган СХМ номли терим машиналари Икромнинг кўз олдида яратилди ва уни биринчи бўлиб ишлатган кишиларнинг бири Икромнинг ўзи эди. Икром ўша чоғлардаёқ бу хил машиналарнинг келажагига ишонган ва уни янада яхшилаш учун конструкторларга таклифлар юборган. СХМ ларнинг икки қатор шпиндель билан ишлаш системасига ўтиши ва машина кетига подборшиклар ўрнатилиши Икромнинг таклифи билан бўлган.

Икромнинг конструкторлар билан чамбарчас алоқаси ўша вақтдан бери узилгани йўқ. СХМ ларни модернизация қилишда ҳам унинг иштироки катта бўлди. Ниҳоят, «СХМ—48 — М» маркали анча дуруст пахта комбайни туғилди. Лекин унинг йўлида кўз илгамас, аммо ўтиб бўлмас ғовлар пайдо бўлди. Бу ғовлар колхоздаги баъзи қоқоқ қайфиятли кишиларнинг қайсарлиги, ўжарлиги эди. Улар пахтанинг унча-мунча нобуд бўлишини рўқач қилиб, СХМ ларни далага киритмай қўйдилар. Бунинг устига тор қаторлар пайдо бўлган йили ниҳоятда қалинлаб кетган пахтазорда машинанинг ўзи юролмади. Пахта терими катта сафарбарликсиз ўтмайдиган бўлиб қолди. Мактаб болалари, студентлар, шаҳар ишчилари ва маҳалла аҳолиси жами ҳашарга чиқади. Албатта, бу ҳам проблемани ҳал қилмади, аксинча уни янада чигаллаштириб қўйди. 1957 йилга келганда Икромнинг колхозидагина эмас, бутун республикада машина терими жуда пастлаб кетди. Сводкаларга қараганда кўз ишонмайди. Икки рақам келтириш мумкин: 1951 йил республикада саксон етти минг тонна пахта машиналарда терилган бўлса, 1957 йилга келиб бир ярим минг тоннага тушиб қолди. 1958 йилда ўзбек пахтакорлари давлатга уч миллион тонна пахта етказиб беришлари керак эди. Шунча пахтани қўл билан териб бўлардимиз? Ҳамманинг фикри ана шу проблемани ҳал қилишга бағишланди.

Илғор механизаторлар Валентин Тюпко, Мелиқўзи Умрзоқов, Қурбонали Кенжаевлар пахтани машинада

териш йўллари топган эдилар. Уларнинг бригадалари пахтачиликни комплекс механизациялаштиришда Икром Иброҳимовга ҳам ўрнак бўлди. 1958 йили у колхоз пахтасининг йигирма процентини машинада теришга аҳд қилди. Шу мақсадда колхоз саккизта «СХМ — 48 — М» машинасини сотиб олди. Эски машиналар ҳам тузатилди. Лекин машиналар сентябрда «боқувда ётди», октябрда ўн беш кун ишлаб, ноябрга желганда тақатақ тўхтаб қолди.

— Наслдор машиналаринг шуми, Икром!— деди унга чорвадор Ҳамдам.— Бизнинг фермада тўрт минг килограмдан кам сут берадиган сигир қолмади. Колхоз бўйича жон бошига сут, ёғ етказишда бизнинг олдимизга тушадигани йўқ! Сен-чи?

— Бир жойда турганимиз йўқ. Яқинда биз ҳам ўзиб кетамиз!— деди Икром.

Ҳамдам пичинг қилди:

— Машинанинг қимирлаши шу бўлса, қачон етасану, қаерга етасан?

Ҳамдам шу пичинг ўрнига елкага чиқиб тепса бўлмасмиди! Икром унга ҳеч нарса демади ва келаси кузгача Ҳамдамнинг кўзига кўринмади.

— Айб ўзимизда экан,— деди Икром кунларнинг бирида колхоз раисига.— Пахта теримини баҳордан бошламас эканмиз...

Абдуллаев ҳайрон бўлиб қолди.

— Жинни-пинни бўлдингми, Икром?..

— Соппа-соғман. Аксинча илгари эсим паст экан. Баҳорда кузни ўйламай чигит экар эканмиз. Кузга борганда айбни машинага кўяр эканмиз. Бу йил теримни баҳордан бошлаймиз. Ҳайрон бўлманг. Бу гапнинг маъноси шуки, баҳорги ишларни кузда пахта теримини кўзлаб қиламиз. У ёғини менга кўйиб бераверинг. Хўпми? Хўп денг!

Абдуллаев ўз механизаторининг хислати ва хусусиятини яхши билганидан икир-чикирларини суриштириб ўтирмасдан бурун «хўп» деб юборди. Икромга ана шу бир оғиз сўз кифоя эди. У колхоз ерларини ўзининг беш бармоғидай билар эди. Аввал машина билан териладиган ерларнинг технологик картасини тузиб чиқди. Санотга хос бу терминни қишлоқда биринчи бўлиб тилга олиниши ҳам унинг ташаббус дафтарига ёзилди. Машина билан териладиган ерларга эрта баҳорданок, техноло-

гик қондалар ёзилган тахтачалар ўрнатилди. Экиш ва ундан кейинги барча ишлов қатъий режимга солинди. Ҳатто, Икромнинг ижозатсиз колхоз раисининг ўзи ҳам бу парчаларни ораламайдиган бўлди.

Шу орада Икром олимлар, конструкторлар ва «Ташсельмаш» заводининг ишчилари, бир бўлишиб янги хил терим комбайнларни яратаётганликларини эшитиб қолди. Вертикаль ва горизонталь шпинделли, деҳқонбоп машиналар... Икром уларни ўз кўзи билан кўриб, иложи бўлса ўз жойида синаб, сотсалар — сотиб олиш мақсадида Тошкентга жўнади. Қайноқ ёз, жазирама офтоб. Шаҳардан ҳовур чиқиб турибди, асфальт қизиғи нафасни бўғади. У, велосипедини кўчада қолдириб заводга кирди. Директорнинг қабулхонасида одам тўла, секретарь киз уларнинг йўлини тўсиб, директорнинг чарм қопланган эшигини астойдил кўриқлаб турибди. Икром қабулхонадаги одамларни ёриб ўтиб, секретарь кизнинг қаршилигига ҳам қарамай ичкарига кириб кетди. Жуда вақтида келган экан: янги марказдаги машиналар муҳокамаси устидан чиқиб қолди. Албатта, унга чиқиб кет, демадилар, аксинча «ХВС — 1, 2» комбайнининг авторлари Приходько билан Аҳмедов уни ўз ёнларига ўтказиб олдилар. Икром тўсатдан сўради:

— Механизаторлар таънадан қачон қутулади?

— Қандай таъна? — конструкторлар ҳайрон бўлдилар.

— Қандай таъна бўларди, пахтакорлар таънаси-да...

Завод раҳбарлари билан конструкторлар бир-бирларига маънодор қараб кўйишди. Кейин завод директори билан бош конструктор «ким жавоб қилсин» дегандай кўз югуртириб олишди. Сўнгра пахтачиликни машиналаштириш Давлат конструкторлик Бюросининг Бош етакчи конструктори Приходько қисқагина қилиб, «Эртага келинг, маслаҳатингизга муҳтожмиз!» деди. Икром шу куни уйига ҳам қайтмай, Тошкентнинг обод кўчасидаги Шарқ меҳмонхонасида, куни ва туни билан ўз фикрларини жамлаб ва таклифларини асослаб, учрашувга тайёрланди.

Эртасига эрталаб Икром вертикаль шпинделли машиналар лабораториясига келди. Лаборатория ҳовлисида турли-туман терим машиналарининг нусхалари, макетлари турибди. Атрофида таниш кишилар: Тюпко, Кенжаев, Умрзоқов, Кўчиев, Охунова... Икром уларнинг

кўплари билан аввалдан таниш, баъзилари билан мусобакадош, Турсуной Охуновани эса бринчи кўриши. Албатта, касбдошлар учрашиб қолганидан кейин ўз касби ҳақида гаплашади. Уларнинг саломи ҳам, алиги ҳам терим машиналарининг иш органлари ҳақида, машиналарни ишлатиш тактикаси ҳақида баҳс очилиб кетди. Баҳс давомида механизаторларнинг эътиборини кўпдан бери банд қилиб юрган масалалардан биронтаси ҳам четда қолмади.

— Чорвадорларимиз катта ғалабага эришмоқдалар,— деди Икром. Биз механизаторлар орқада қоляпмиз...

— Биз ҳам ўзиб кетамиз!

Бу гапни айтган киши конструктор ҳам, инженер ҳам эмас, ҳали ҳеч кимга танилмаган Турсуной Охунова эди. Одамлар унинг илиқ кулиб туришига қараб кўя қолдилар.

— Ҳақ гап айтдингиз,— деди конструктор Приходько. Юринглар, лабораториямизнинг ўзи айтиб берсин.

Ҳамма лабораторияга кирди. Вертикаль шпинделли пахта териш машиналари яратиш устида кўпдан бери олиб борилаётган ишлар конструкторларнинг чертёжларида жимгина ётар эди. Приходько уларни бир-бир тилга киритиб юборди. Кейин моделлар ҳаракатга тушди. Биринги конструкторлар билан тажрибакорлар ўртасида бўладиган ҳамма савол-жавоблар ўтгач:

— Яхши машина туғилаётган экан,— деди Икром.— Уни тезда оёққа юргизиб беринглар. Қолган фикрларни даладан кутасиз. Конвейернинг оғзида кутиб турамиз!— деди.

Приходько уларни горизонталь шпиндель системасидаги Америка терим машиналари олдига олиб келди. Чиройли ясалган. Жуда чиройли. Қизил лак билан бўялган баланд машиналар ҳавас билан ясалганидан далолат бериб турибди.

— Мана шу «Жондир»ни сотиб ола қол!— деди Приходько Икромга, Америка терим машинасини кўрсатиб.

— Менга тиши керак эмас, иши керак,— деди Икром.— Бу машинани қишлоққа олиб борсам колхозчилар мени ҳайдаб юборишади.

— Нега?

— Ишини кўрганман. Эгатлар ораси метрдан кам

бўлса юрмайди. Пахтаси олтмиш сантиметрдан баланд бўлса термайди. Юкори ҳосилли пахтага тиши ўтмайди. Чала теради. Ифлос теради. Бизга «ХВС»дан бераверинглар.

Шундан кейин «ХВС—1,2» машинаси конвейерга қўйилди.

Орадан сал кун ўтмай «Ташсельмаш» конвейери кунига иккитадан, сўнгра учтадан машина ишлаб чиқара бошлади. Икромга бу машиналардан биттагина сотилди. «Ишлатиб кўр, ёкса яна сотамиз» деди завод директори. Машинанинг нархи қиммат эди, ишининг натижасига қараб, сўнгра сотиб олмоқ лозим, деб ўйлади Икром ҳам. Машинанинг биринчи синови яхши натижа берди. Кунига саккиз тоннадан кам тераётгани йўқ. Камида саксон кишининг иши.

— Ўнтасини сотиб ол!— деди раис.

Аммо заводда унга биттадан ортиқ машина сотилмаслигини айтишди. Чунки республика колхоз ва совхозлари 1959 йили камида уч юз минг тонна пахтани машинада териш мажбуриятини олди. Жуда катта иш. Ҳамма ўзига машина танламоқда. Албатта, уларга ҳам энг янги маркадаги «ХВС—1,2» машинаси керак.

Уша кезлари Икром ўт бўлиб юрди. Уни ҳеч маҳал бу хил ташвишли вазиятда кўрмаган эдим. Қўли-қўлига, оёғи-оёғига тегмайди. Уни пахта шошилтириб қўймоқда. Колхозга яна етти юз ишчи—ҳашарчи келди. Улар пойафзал ва кийим-кечак фабрикаларининг ишчилари бўлиб, далада икки ой ётиб боғистонликларнинг пахтасини терадилар. Долзарб кунларда шаҳар қишлоққа ёрдам қўлини чўзяпти, бу албатта яхши иш, лекин унинг лекин ҳам бор-да, деб ўйлади Икром. Теримни ўзимиз саранжомлаб олсак, шу кишилар аҳолига пойафзал ва кийим-кечак тикса—серобгарчилик бўлмасмиди. Улар далага чиққанлари учун ҳали заводдаги ойликларини олаверадилар. Бу—давлатга ҳам зарар. Терган пахтасига колхоздан ҳам муллажиринг санаб оладилар, колхознинг нақд пули Боғистонда тўхтамай яна шаҳарга қайтади. Бунинг устига бошқа кўзга кўринмас чиқимларни айтмайсизми. Таннарх қимматлашиб кетяпти. Ҳаммадан Икромни ачинтирган нарса—ғўза чошиб бели оғриманган баъзи шаҳарликлар, пахта навини фарқ қилолмаган айрим ҳашарчилар, пахтани хом ва ҳўл териб қўйишяпти,

бу иккиёклама, учёклама зарардир. Бундай пахтаинг толаси ҳам, газламаси ҳам бефойда.

Қишлоқ механизатори Икром қишлоқда меҳнат тақсимотидаги ўз ролини яхши билар эди. Бир куни тракторчиларни тўплаб бундай деди:

— Биз механизаторларни кечагина, МТС да ишлаб турган кезларимиз «Қишлоқ ишчилари синфи» дер эдилар. Техника колхозга ўтгач, биз ҳам колхозчи бўлиб қолдик. Бу деган сўз, биздан «қишлоқ ишчилари синфи» унвонини олиб қўйиш, деган сўз эмас. Аксинча, бизга жуда катта ва масъулиятли, шу билан бирга тарихий вазифа юкланди. Масалан, айтайлик, қишлоқ хўжалик меҳнатини индустриал меҳнатнинг бир турига айлантириш вазифаси бизнинг зиммамизга тушди. Ҳа! Худди шундай. Биз механизаторлар пахтачиликдаги барча қўл меҳнатини техника зиммасига юклашимиз лозим. Бу осон иш эмас, албатта, лекин қилса бўлади.

Икром кўпчиликнинг дилидаги гапни айтди. Комплекс механизациялашаётган трактор далачилик бригадалари ҳақиқатан ҳам қишлоқ хўжалик меҳнатини индустриал меҳнатнинг бир турига қоплаш ва заводга топширишгача қўл кучисиз, техника ёрдами билан қилмоқдалар. Баъзи шу хил бригадаларда бирдан-бир қўл кучи талаб қилган суғориш ҳам автоматлаштирилмоқда. (Афсуски, саноатимиз ҳали бу борадаги талабни қондирадиган ишлар қилганича йўқ.) Бундай бригадалар кечагина бармоқ билан санарли эди. Ҳозир тўрт мингдан ортиқ! Бундай бригадалар ҳақида гап бўлса биз Тюпко, Қенжаев, Умрзоқов... деб уларни ҳам бармоқ букиб санар эдик. Энди уларнинг қаторига юзлаб Икромлар қўшилдилар.

Улар фақат практикларгина эмаслар, ўз ишларининг усталари, новаторлари, ихтирочилари — фикрловчилари ҳамдирлар. Икром Иброҳимов аввало ўзини, қолаверса ўз касбдошларини доимо фикрлаш, изланиш руҳида тарбияламоқда. Икром ҳозирча, энг яхши машина деб аталган «ХВС — 1,2» терим комбайнини янада яхшилаш ҳақида конструкторга икки марта хат ёзди. Унинг фикрича бу машинани яна бир тоннага енгиллатиш мумкин. Иккинчидан, уни ихчамлаб, маневр хусусиятини яхшилаш керак. Қолаверса, бир неча ноқулай майда деталлар борки, уларни тузатсалар — машинанинг иш унуми ошади, пахта чангдан тозаланари ва ҳоказолар. Икром ана шу деталлар ҳамда бошқа «ва ҳоказолар»ни тўла-тўқис баён

қилиб «Ташсельмаш»га ҳам юборди. «Қолганини дала хабар қилади» деган эдим. Далада синадик. Яхши машина. Американикидан устун: аммо яхшини, одатда, яна ҳам яхши бўлсин дейилади. Менинг ҳам яхши тилакларим бор...»

Завод бош инженеридан келган хатда аввало Икромга катта раҳмат айтилган, баъдаз практиклар талаблари қондирилаётгани ёзилган ва охирида «завод конвейерни кунига саккиз-тўққизтадан терим комбайни чиқараётгани» ёзилган. Бундан маълумки, бу йил, 1960 йил кузигача Икром яна беш-олтита «ХВС» сотиб олиши мумкин.

III

Кейин нима бўлганидан беҳабар эдим. Биринчи май тантанаси кунларида Тошкент Қизил майдонида Икром билан яна учрашиб қолдик. Эғнида оқ шерсть костюм, бошида оппоқ шляпа, оёғида оқ туфли.

Кишининг бировга меҳри тушиб қолса, уни унутиб юбориши жуда қийин бўлади. Лимонад ичиш баҳонаси билан четроққа чиқиб, анча гаплашиб турдик. Шу вақт терим машиналарини қуршаб ташсельмашликлар ўтиб қолишди. Кузги можаро эсимга тушиб, сўрадим:

— «ХВС — 1,2»ларни кўпайтириб олдингизми?

Икром бир оз жимликдан кейин жавоб қилди:

— Кўпайтириб олдик... Қолхозда техника шу қадар кўпайиб кетдики, у ёғини қўяверинг. Бошқаролмай қолдик. Очигини айтсам, техниканинг кўпайиб кетгани хўжалик ишига халақит ҳам берапти...

Техника ишқибозининг бу гапи мени таажжублантиришдан кўра, унинг важларини билиб олишга қизиқтирди. Чунки бу одам аввало, ўйламасдан сўйламайди. Сўйлагандан кейин эса, гапининг устидан чиқмагунча тинмайди. Албатта, хаёлида анчагина муҳим фикрлар айланиб юрган бўлса ажаб эмас.

— Қандай халақит?

Икром нимадандир истиҳола қилибми ёки қисқароқ ифода сўзлари қидирибми, қошларини чимириб, ўйлаб қолди. Кейин папирос чекиб кўз олдида буралаётган ҳалқа-ҳалқа тутунга қарб туриб, аста гап бошлади:

— Халақит берапти деб ҳам бўлмайди, аммо қишлоқ хўжалик техникаси масаласини ўйлаб кўриш вақти келди.

— Энди бизга комплекс техника керак. Илгари от якка деҳқонга қандай комплекс хизмат қилган бўлса, энди трактор ҳам колхозчига ана шундай комплекс хизмат қилсин. Трактор колхозчининг пулат оти... Илгари якка деҳқон оти билан ер ҳайдар эди. Омоч-бўйинтуруғидан чиқариб аравага қўшарди, гўнгни ҳам, пахтани ҳам отда таширди. Аравадан чиқариб майда юмушига солар, кишда, ҳатто улоққа чопарди. От деҳқоннинг барча ишига ярарди. Колхозчига ҳам ана шундай пулат от керак!

— Жуда маъқул фикр,— дедим мен уни қувватлаб.

Икром ўчиб қолган папиросини бошқатдан тутатиб, гапида давом этди:

— Ўйлаб қаранг, ер ҳайдашга алоҳида трактор, культивацияга универсал, дорилашга «ОДН», чеканкага яна бошқача машина, пахта териш, гўзапоя юлиш, кўрак чувшишга ҳам ўзига хос бўлак-бўлак машиналар. Ер текислаш керак бўлса тагин ўзгача техника сотиб олиш зарур. Жуда ҳам пири бадавлат эмасмизки, машинани беҳисоб сотиб олаверсак. Сотиб олиш ҳам майли-я, давлатнинг зое кетган маблағи билан металига ачиняпман...

Унинг юзлари янада жиддийлашди. Абдуллаевнинг «Икромда гап кўп» дегани ёдимга тушди. Оддий киши, колхоз механизатори давлат аҳамиятига эга бўлган катта муаммолар ҳақида ўйламоқда. Ўзи, оиласи, ўз колхозинигина эмас, бутун совет кишлоқ хўжалиги, Совет давлати манфаати ҳақида фикрламоқда. Дарҳақиқат, унинг колхозни плугдан тортиб, пахта териш машиналаригача сотиб олган. Номи машина бўлсаки, намунаси келтирилган. Уларнинг жуда кўпи йилига ярим ой ншласа ишлайди, бўлмаса йўқ. Кўп вақтлар бекор ётади. Чунки улар фақат маълум мавсум учун чиқарилган. 1959 йили кўрак чувийдиган машина бир кун ҳам ишлагани йўқ. Чунки пахта вақтида очилди, вақтида териб олинди. Кўрак чиқмади. Кўрак пахтага ҳожат ҳам қолмади: унинг на колхозга, на саноатга фойдаси бор. Агар Икромнинг фикри амалга ошса, бундан жамиятимиз озмунча манфаат кўрармиди!

Икром кўлидаги папиросини учинчи марта ёндириб, шимириб тортди-да, гильзасини трибуна ёғочлари остидаги тупдонга ташлади. Суҳбат давом этди.

— Комплекс трактор, яъни пулат от ҳақида гапирдингиз, ана шу пулат отни қандай тасаввур қилиш мумкин?

— Менимча, қишлоқ техникасида асосий тортув кучи трактор бўлиб қолиши керак. Бошқа ҳамма асбоблар, агрегатлар тиркаб ишлатиладиган қилиниши лозим. Уйлаб қарасам, бунга имконият бор экан.

Бу фикрларни тўлароқ билиб олиш мақсадида сўрадим:

— Терим агрегати-чи?

— Терим агрегати ҳам тракторга тиркаб ишлатилса бўлади,— деди шошилиб ва гапида давом этди.— Тракторларимиз кучли. Аммо, уларнинг кучидан жуда кам фойдаланамиз. Агар саноатда бирор станок бекор турса, дарҳол «саноат қувватидан тўлиқ фойдаланилмаётир» деб жар солинади. Цехнинг иш майдонида ярим метр жой очик қолса ҳам «ишлаб чиқариш майдони бекор турибди» деб тўғри гапирадилар. Нега бизнинг трактор йилига камида олти ой бекор ётади? Трактор баҳорда плуг тортсин, ёзда культиватор етакласин, кузда бункерларни елкасига ортиб, шпиндель бармоқлари билан пахта терсин, теримдан қутулгач, бункерларни ташлаб, прицепларни қаторлаб, транспорт сафига кирсин. Албатта, мотор ҳам чарчайди. Бунинг учун ҳафталик, ойлик, кварталлик профилактикадан ўтиб туриши шарт.

Унинг бундан беш йил илгари универсаллар ҳақида газетага ёзиш керак, деган гапларини эсладим ва унда бу гал ростдан ҳам газетабоп фикрлар тўпланиб қолганини айтдим. У кулди. Унинг кўзлари эртанги ишлар гамиданми, ўйчан бир нуқтага тикилиб қолди.

— Мана, намоиш ҳам тугаб қолаёзди. Болаларнинг ёнига борай,— деди менга хайрлашиш учун қўл узатиб.— Бу ҳақда газетага бирор нарса ёзиш керак бўлса ўзингиз ёзинг. Иложи бўлса тракторларнинг тезлиги тўғрисида ҳам бир-икки оғиз сўз кистириб қўйинг. Масалан, тракторларимиз ҳайдовда соатига тўрт-беш километр тезликда юради. Йўқ деганда икки баравар тезлашсин. Ҳеч бўлмаса, соатига етти-саккиз километр қимирласа ҳам қир ошади.

У мен билан чакқон хайрлашди-да, минбардаги болалари томон шошилди, зиналардан хатлаётиб нимадир ёдига тушди шекилли, шошилиб орқасига қайтди.

— Бир гап эсимга тушиб қолди. Бу ҳам бўлса шу техника реконструкцияси ҳақида. Агар оз ишлаб, кўп тишлаб ётадиган, «текинхўр техника» ўрнига ҳақиқий пўлат от яратсак ва у тез юрар йўрға бўлса, колхозлар-

га ҳам жуда қулай бўлади. Иккита трактор эмас, битта оламиз. Ўнта агрегат эмас, бир жуфт. Сихиям куймайди, кабобиям. Бу ёғини ўзингиз силлиқлаб ёзаверасиз. Қуришгунча хайр!

Қўз олдимда яна ўша қувноқ, сахий ва шу билан бирга тадбирли, фикрловчи Икром намоён бўлди.

Намойиш тугади, Икром бола-чақаларини ҳаво ранг «Волга»га ўтқазиб Баландтепага жўнади. Мен улар жўнаши ҳамон ёзув столига шошилдим. Қулоғимда сингиб қолган ҳамма гапларни оқизмай-томизмай қоғозга кўчирдим. Ундан «Механизаторнинг ўйлари» деган очерк яралди. Ўзимдан ҳеч нарса қўшганим йўқ. Ҳаётнинг кўриниши шу! Бундай кишилар озми ҳаётда!

1960.

ЖОНКУЯР

Мустафонинг олдига роса бир йилдан кейин кирди. Идорада ҳеч нима ўзгармаган, стол ҳам ўша, стуллар ҳам. Лекин Мустафо...

— Келинг, Сафо, келинг!— деди Мустафо ўрнидан туриб.

Сафонинг назарида Мустафо яна ҳам етилганга, елкадор бўлиб кетганга ўхшади. Юзи янги ёпилган ширмондай. Мўйлови худди омбурдай тишларининг окини тўсиб турибди. «Уни нима етилтирди-ю, нимадан ўзгарди бу индамас? Қаёқдан кун чикди?» деб ўйлади Сафо ва рўпарасига ўтирди. Улар бир-бирларига жим тикилиб қолишди. Ҳеч кимдан садо чикмади. Сафо мутлако ўзгармаган. Ўша қотма юз, ўша шўх кўзлар, ўша жонкуяр сиймо. «Бу аразчи Сафо нега келди-ю, нега чуғдай қизаряпти? Мендан нима керак унга?» Мустафо ўз оёғи билан кириб келган аразчига сўзсиз тикилиб турарди. «Бу писмик гаҳ деб қўйиб, яна тилини тишлагани нимаси,— деб ўйлади Сафо ҳам.— Кучоғингни очишга-ку очдинг, оғзингни ҳам оча қолмайсанми...»

Уларнинг ҳолатига разм солиб ўтирган бухгалтер сўради:

— Бутунлай келдингизми?

Сафо қисқа жавоб қилди.

— Чакиртириб келишди...

— Қим?— Мустафо энтикиб сўради,— ким чакиртирибди?

— Сен эмас!— деди Сафо унга тик боқиб.— Мана, мана бунда чақиришибди мени...

Сафо унинг олдига катак дафтар варағига ўралган бир нарсани ташлади. Шу он Мустафонинг кулогидан бир йил аввалги аччиқ гаплар ўтди.

— Нима гап ўзи?

— Тилинг бор экан-ку!— деди Сафо дарҳол гапни илиб.

— Қайси хумпар Мустафони соқов деб айтди сенга?

— Шунини нега бир йил бурун сўрамадинг демоқчиман. Роса уч юз олтмиш кун оғзингни пойладим. Ичимдагини топ деб юравердинг. Ёрилиб кетмаганингга ҳайронман. Мен бўлсам тарс бўлиниб кетаёздим... Ўзинг биларсан деб арқоннинг учини узун ташлаб қўйдим. Нега чақчаясан менга? Менга эмас, мана бу газетага тикил. Ҳамма гап шунда ёзиб қўйилибди.

Мустафо Сафонинг кучини кўз билан ўлчаб кўраётгандек, бошидан оёғигача тикилиб қаради-да, кўзини қадаб туриб гап бошлади:

— Мустафонинг кўзи кўр деб сенга ким айтди? Бу қарорни мен ҳам кўрганман. Мана, план тузаяпмиз, дедим-ку, сенга.

— Планни мол емайди. Билдингми! Ўттиз олтита сиғиринг тупроқ ялаб ётибди. Кўкйўтал бўлиб қолишибди, жониворлар, ўҳ-ҳў деса ўпкаси кўринади. Уволидан кўркмайсанми, а?

Мустафо яна кўзини унинг кўзига қадади:

— Мунча тилинг заҳар, Сафо!

— Ҳа, сенга заҳар...

— Бу ишингни қилмайман, раис, деб ташлаб кетган ким эди? Энди тилинг чиқиб қолдими?

— Тилимни қичитма, Мустафо! Неча марта олдинга кирдим. «Ҳо, раис чорвага аҳамият бер, ҳо, раис...» деб орқангдан эргашиб юрдим. Оёғингга йиқилмадим, холос. Унутдингми? Охирги марта молларни яйловга ташлаб, ҳазратларининг даргоҳига кирдим. Худди шу ерда тирсагингга тираниб ўтирибсан экан. Ақалли тишингнинг оқини ҳам кўрсатмадинг. Бунинг ўрнига ағдарма этигингнинг қўнжини икки қўллаб тортиб таранг қилдинг, дўппингни олиб, чаккангни қашидинг, холос. Унутмагандирсан? Ҳазабимдан ўтим чиқиб турибди-ю, сен эснадинг, холос. «Нега бу ишни ташлаб кетяпсан?» деб сўрадингми? Йўқ! Раиссан, сўрашинг, ҳатто орқамга қайтаришинг керак эди, бунга ҳақинг бор эди. Кундузи кун, кечаси ой санаб чиқдим. Бир оғиз «нега бошқа иш-

га ўтиб кетдинг, Сафо?» демадинг... Дилим оғриди. Билдингми? Сўраганигда, ҳаммасини айтиб берардим. Сигирлар сут, қўйлар жун бермай қўйди. Товуқлар тухумламаяпти, бузоқлар ингириш бўлиб қолди.

— Сен чорвадан аразлаб кетганинг учунми?..

— Йўқ, мен қочганим йўқ, сенинг ғамсизлигинг дастидан бўлак ишга кетишга мажбур бўлдим. Тўғрисини айтсам, сен мажбур қилдинг.

Чўт қоқиб ўтирган бухгалтер уларнинг қизиб бораётган суҳбатидан четда қола олмади.

— Кўрнамаклик қилманг, Сафо чорва. Мен ўзим неча марта сўраганман.

Бухгалтернинг ўринсиз лукмаси Сафонинг жиғига тегди.

— Сенинг овоз чиқариб гапирганингни эшитганим йўқ. Раиснинг қулоғига шивирлаб гапирадиган одамсан. Умрингда бир марта дадил ўртага чиқиб, бирор нарсани дангал айтганмисан? Йўқ...

— Унинг дилини оғритиб нима қиласан, Сафо,— деди Мустафо.— Гапингнинг ўша лекинини айта қол.

— Кўрмайсанми бунингни. Унинг кўзи мана шу туйнукдан бошқани кўрмайди.

Бухгалтернинг тепа сочи тиккайиб кетган эди. Мустафо «ҳап тур» дегандек ишора қилгач, у қалампир чайнагандек аччиқ-аччиқ ютиниб, тилини тишлади.

— Ўзингнинг кимлигингни энди билдингми?— деди Сафо унга ўгирилиб,— раисинг «ҳап тур», деса тилингни тишляяпсан. Ана, ана... гапимга сўз қайтариш учун ҳам раиснинг авзойига қараяпсан. Яримтасан. Бутун бўлсанг, йигирма кўзи билан олтита бузоқ бедарак йўқолмас эди. Яйловда уларни ўзим ўғирлаган эдим, ноёб гиёҳларни топиб егизар эдим уларга. Дунёга келиб номи сенинг дафтарингга ҳам тушмай, ном-нишонсиз оламдан ўтиб кетишди. Дафтарингга қара, «Колхоз жониворлари» деб босмада босиб қўйибди. Ахир, жонивор бўлгандан кейин унинг номи, ҳисоб-китоби бўлади. Одамзоднинг қозонини оклаши, чўмичини мойлаши керак. Билдингми?

Бухгалтер шунча оғзини юмса ҳам, тилини тиёлмади:

— Бир йилда бир коп гап тўқибсиз-да...

— Гап тўқийдиган гап дастгоҳим йўқ мени. Бир мўйлов бураш билан мингини у ёқ-бу ёқ қиладиган суяк чўтим ҳам йўқ. Гапнинг ўзи йиғилиб қолди. Билдингми?

— Мингини у ёқ-бу ёқ қилиб нима қилибман? Нега мени шубҳага соласиз?

Сафо бухгалтернинг столидан қалин қирим-чиқим дафтарини қўлига олди, икки қўллаб баланд кўтарди.

— Шу темир дафтарни сенга ким берган? Давлат берган. Буни тушунасан. Аммо нима учун берганини тушунмайсан. Билдингми? Тушунмайсан ёки била туриб сувга туфлайсан. Раз, тилимни қичитдингми, гапимнинг аччиқ-аччиғини энди сен эшит. Сигирлар бир йилда 145 килограммдан сут берибди. Бу қайси ақлга тўғри келади. Ўша тарғил сигир ҳам кунига бир ҳўпландан сут берибдими? Дафтарингга уялмай шунақа деб ёзиб қўйибсан-а! Сут ок, уни қора деб бўлмайди! Колхознинг бир кило сариёғи фалонча пулдан тушди, деб отчётда дафтарингни ўқидинг. Бозордагидан уч ярим баравар қиммат. Нима? Сенинг сариёғинг олтиндан эритилганми? Тухум-чи?.. Ҳар олти товук битта тухум туққан эмиш. Тавба! Ёқангни ушлагинг келади. Бухгалтер деб қўлингга давлат дафтарини бериб қўйгандан кейин, мўйлов буралиши-ю, қош қайрилишига қарама! Билдингми? Бараканинг ўчиши дафтарингнинг бурди йўқлиги, бетайинлигиндан. Билдингми? Дафтар михдай бўлса, иш ҳам пухта бўлади, билдингми? Фермага шунча хўроз нимага керак? Олтмиш битта товукқа саксонга хўроз. Тухум туғмаса, бола очмаса, текинхўрни кўпайтириб нима қиласан? Даромади йўғини сот, серунумини ол, демайсанми Райим чорвага.

Мустафо уларнинг тортишувини тинглаб ўтирди, лекин бу кечки «қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» қилиб, хипчиннинг учи билан мени савалаяпти, деб ўйлади-да, унинг оғзини бир гап билан тақатақ ёпмоқчи бўлди.

— Мен сени истеъфода ётибди десам, туйнугингдан мўралаётган экансан-да...

— Гапим аччиқ бўлса ҳам, тўғри тушун, Мустафо! Ғайрлигим йўқ сенга. Ўзим уйда бўлганим билан хаёлим яйловда, молхонада, қўтонларда, билдингми? Мен ахир, йигирма йил жониворларнинг бошини силаб, сағринини қашладим. Беш пайса ерни аяган кезларингда, қор кураб, илдиз топиб бердим уларга. Мана, бир йил бўлди... Биқини ичига чўкиб кетибди, билдингми? Йўқ, билмайсан. Йўқса, бундай демас эдинг. Сен ёлғиз пахтани биласан, вассалом.

— Ҳа, нима бўпти пахтани ташлаб, Қизилжарга кўчиб кетайми, сенингча. Хўп гапни гапирасан-да. Ҳамма миз пахта билан тирик. Гектарига йигирма беш центнерданни Одам Ато билан Момо Ҳаво берадими!

— Тўнингни тескари кийма, Мустафо. Пахтага тил теккизганим йўқ. Аввал пахта, қолаверса, чорва! Тўғрироғи, ҳам пахта, ҳам чорва! Мана бундай, тушун гапимни. Ўзинг гап очиб қолдинг, энди кулоқ сол: чорвага қарамасанг, пахта ҳам унинг кетидан кетиб қолади. Хўп де! Ишонмайсанми? Ишонтираман. Ўзоғ йили мажбуриятга деб бозордан қанча гўшт сотиб олдинг? Сариеғ тўланган чек учун Матқурбоннинг колхозига неча пул ўтказдинг? План тўлмай қолди, деб физ-ғизига олганда неча киши бозорма-бозор тухум қидирди. Қаҳратон қиш эди. Бир тухум анқога шафе. Райим чорвани Чоржўйгача чоптирган ким эди? Қаерда жун бор, ким жун сотади, район қистаяпти, деб икки оёғини бир пой этикка тикқанингни унутдингми? Ушанда қайси пулни совурдинг? Пахтанинг пулини совурдинг. Билдингми? Пахта бригадаларининг кеча-кундуз тер тўкиб, йил — ўн икки ой қилган меҳнатини молнинг тезагига, кўйнинг қийига қўшиб юбординг. Билдингми?

Мустафо бухгалтер олдида очилиб ётган дафтарни кўлига ушлади-да, уни Сафога тутқизмоқчи бўлди.

— Годовойдан ким нолибди? Ҳеч ким. Қайси кўшнидан орқада қолибмиз? Ҳеч қайсисидан. Колхозчининг кўлида пули, омборида дони. Мана, отчёти...

— Бу гапинг тўғри,— деди Сафо,— пул, дон кўрмадик эмас, кўрдик, олмадик эмас, олдик. Лекин ҳаммасини эмас. Уша ололмай қолганимизга ачинади, киши. Шошма, шошма, нимасини ва қанчасини ололмадинг демоқчисан? Колхозчи пахтадан тегишлигининг тенг ярмини, чорвадан тегишлигининг эса мутлақо ололмади. Билдингми? Қани айт-чи, меҳнат кунига қанчадан гўшт-сут тортиб бердинг? Қанчадан тухум, сариеғ бердинг?! Бир грамм ҳам берганинг йўқ. Беришинг лозим эдими? Лозим эди. Билдингми?

Мустафо хўмрайиб турди-да, кўзи кўзига тўғри келгач:

— Тирноқ орасидан кир излашни қаерда машқ қилдинг, Сафо?— деди.

— Исламаса ҳам, ўзи манаман деб турибди... Мен сенинг дастингдан хотин киши бўлиб, рўмол ўраб, сигир

тагига ҳам кирганман. Мана... мана шу тиртигим ола сигирнинг шаттасидан бўлган. Билдингми? Қизилжарга соғувчи юбор, деб неча марта айттирвордим. Юбордингми? Юбормадинг. Соғин сигирлар елини чарсиллаб ёрилиб кетай-ёрилиб кетай деб қолди. «Олинглар, соғиб ичаверинглар» дейин десам, якин ўртада аҳоли йўқ. Сигирларнинг елинига қараб жиғибийроним чикди. Кейин Матниёз подачини чақириб, соғ буларни десам: «Мени ким деяпсан ҳали! Белимдаги белбогимни кўрмаяпсанми?» деб ўшқирди. Одил қулунчини чақириб: «Сигир соғгаимсан?...» десам: «Билганимда сени қимизга чўмилтирардим Сафо», деб тескари қаради. Ўзим ҳафсала қилмасам бўлмас экан, деб ола сигирнинг тагига коса кўтариб борсам, юзимга бир тепди. Ёрилган жойини боғлаб олиб, яна борган эдим, қараб-қараб қўйди-да, тек тураверди. Бир коса сут соғиб олдим. Бу хотин кишига соғдирар экан, деб, сигирлар тагига рўмол ўраб борадиган бўлдим. Сутни қаерга қўйишни билмадик, тезда бидонлар юбор, деб айттирвордим. Сендан садо чикмади. Сутни олдириб кет, десам пахтани йиғиштира олмаяпману, сутни қаёққа кўяман, ўзлари соғиб ичишаверсин, дебсан. Қанча сут соғиб олинмади-ю, соғиб олинган қанча сут исроф бўлмади! Тагин сен чорвам бор, деб юрибсан-да...

— Чорвам бор, десам, бор дегудай. Туёғимиз кўпайса кўпайяптики, камайгани йўқ. Бу йил баҳорда яна туёқ сотиб олдик. Бошқалар сотяпти, биз эса оляпмиз.

— Бошқалар сотяпти, биз оляпмиз!..— деди Сафо унинг гапини такрорлаб.

— Қим сотяпти-ю, ким оляпти? Бир ўйлаб кўрдингми шуни? Кузда сен ҳам сотгансан, бошқалар олган. Баҳорда бошқалар сотяпти, сен оляпсан... Ростини айтсам, бир-биримизни ҳам, давлатни ҳам алдаяпмиз. Қолаверса, ўзимизни ўзимиз алдаяпмиз... Ҳе, менга чақчайма, Мустафо. Масалани айтгунча ҳап тур. Ёз бўйи яйловда семирган гунажинларни кузда сотдингми? «Қишдан чиқара олмаймиз», деб сотдинг. Баҳорда ўша бузоқларни яна сотиб олдинг. Туёқлар плани тўлсин, деб уч баравар қимматига олдинг. Қолхоз қанча зарар кўрди бу олди-сотдидан? Анча! Буни ўзинг ҳам тушунарсан?

Суриштирсам, бир сен эмас, созқалъаликлар ҳам шунақа қилишар экан. Кузда сотиб олганлар «туёғимиз мунчага кўпайди, планимиз фалонча бўлди», деб сводка

беради. Баҳорда, илик узилди вақтида хашак топиб бера олмай, ярмини бозорга ҳайдайди. Сенга ўхшаган планни тўлдирадиганлар сотиб олиб, яна сводка беради. Икки ўртада мол овора, қоғоз исроф. Райондагилар ҳам, областдагилар ҳам сводкага қараб, «мол кўпайяпти», деб қувонаверишса керак. Сенларнинг алдаётганингни ҳали дурустгина текширишгани йўқ-да. Ҳам буни ҳеч ким билмайди. Бугун бўлмаса, эртага билишади. Билдингми? Мен кузда сотилган ғунажинларга ачинаман, дунёга келиб, бировнинг оғзини мойламай, бузоқчасининг маъраган овозини эшитмай, канорага осилиб кетади. Бу ишда тартиб йўқ, Мустафо...

Эшитаман десанг гап кўп, Мустафо. Йигирма йиллик тажрибада жуда кўп ишни кўрдим. Заёмга мол сотиб бериш ҳам чорвани кийратади. Бу одат қаердан чиқди, билмайман. Ўзоғ йили қовурғаларим қайишиб кетди. Йигирма кўй, ўн бузоқ тўплаб берсин, заёмни нақд пул билан тўлаймиз, деб одам юборибсан. Заёмга бўлса, бекорга эмас, давлатга экан деб, энг яхшиларини тўплаб юбордим. Ўзинг ҳам юр, дейишди, бозорга ҳайдашиб бордим. Бозор тўла мол. Ҳамма заёмга сотяпмиз дейди, харидор кам. Бирор харидор чиқиб қолса, ўнтаси кўтир эчкидек суйканиб олади: меникини олинг-чи, меникини олинг... Коппонда ҳам аҳвол шу. Авансга чиққан буғдой тўппа-тўғри бозорга жўнатилади. Исрофгарчиликни айтмайсанми! Ўзимизга тек кўйиб берсанг, тўламаймизми? Тишимизнинг ковагидан ҳам топиб берамиз. Сен колхозчига яхшилик қиламан дейсану, унга ёмонлик қилиб кўйганингни билмайсан. Билдингми?

— Ҳақиқатан ҳам роса бир йиллик гапинг йиғилиб қолган экан, Сафо.

— Бир йиллик эмас, йигирма йиллик гап. Қулоғингга олсанг ол, олмасанг олма, кўксимда яйловдаги сигирларнинг сутидек ириб кетмасин, гапириб юрагимни бўшатай. Молни қўлда боқишга кўчдик, деб «Пахта ғалабаси» газетасига ёзибсан. «Жумҳурият»дан ибрат олинглар, деб гердайибсан. Молхонани ҳам, қантариб кўйилган сигирларни ҳам кўрдим. Бўйнидан боғлаган ит овга ярамаганидек, шохидан танғилган сигир сут берармиди. Одамни кўрса кўзи кинидан чиқади. Яланавериб, тили қовжираб кетибди. Қишлоқда одам куриб кетгандек, Жумабойни молбоқар қилиб кўйибсан. Сигирларни бозорга солиб, ўзи баҳор офтобида шишиб ўтирибди. Фор-

дан тортиб чиқаради, шийпонларда ойлаб ётади-ю, бир марта ҳам кўйхонага кирмайди, молхонага яқинламайди, сутини ичади-ю, сигирини сўрамайди. Мана шунга ачинамиз, биз чўпонлар. Молбоқарнинг меҳнатини ҳеч ким кўрмайди. Туриб-туриб қадрингга ачиhib кетасан, киши. Бир йил молхонада бўлмадим. Бир марта: «Ҳолинг калай, нимага ётибсан тоға?» демадинг, жиян. Пахтада ишлаган вақтимда «тоғам нега ишга чиқмади?» деб суриштирадинг. Еки мени чиппакка чиқариб кўйдиларингми, а?

Фаёзов билан Холиқов бир-бирларига қарашиб олишди.

— Ана холос... Ана холос... Сенга тағин чорва маҳсулот берсинми? Сен гўшти бикинидан кес, ёғнинг думбасини бер, дейишни биласан, қорақўлнинг сурини бостириб киясану, чўпонини танимайсан. Қадримиз шу бўлдим, биз чўпонларнинг? Ўзинг бормасанг ҳам, алоқадор кишини юбориб турсанг, пахта сингари кўз-қулоқ бўлсанг, аллақачон қанора гўштга тўларди! Билдингми?

— Кўриб қолсам бир тузлайман бу ёшулиларни, деб пайт пойлаб юрган экансиз-да, а?

— Сен ўзингни тузлатиб кўядиган бодринг эмассан. Аммо мана бу ёшулини бир тузламасам, армондан чиқмайман. Чорва ҳам давлат мулки, деб гапиради, икки гапнинг бирида «маҳаллий ҳукуматман», дейди-ю, яйловга қадам ранжида қилганини кўрганини кўрганим йўқ.

Холиқов кулди.

— Суяк-суягингизга ботиб кетган экан-да, а?

— Э ука, у ёғини сўрасанг, суяклар ҳам занглаб кетди. Яйловда ҳаммом ҳам кўрмадим.

Баҳорда «чорвани яйловга ҳайда!» дейсану, «у ерда нима еб, нима ичасан?» деб сўрамайсан. Зўринг билан ҳайдашга ҳайдаб кўямизу, қовурғамиз қайишади. Бир кудуққа минг жонивор бош суқади. Билдингми? Подачилар, чўпонлар кудуқ устида Мадрайимхоннинг ясовулидай «озроқ ич!» деб, ҳайвонга таёқ ўқталиб туришади. Кўйларга сув қаёқда. Кўйлар кўзиларини етаклаб кийикнинг кўлмагини қидиради. Кўпчиликнинг отаси бўлган ёшули «нима еб, нима ичасан?» деб сўрайди. Йўғини беради, ўтириб қолганни турғизиб кўяди. «Канал қовла! Зовур қовла!» дейсан, тушингда ҳам: «Коллектор! Коллектор!» дейсану, аммо бирор марта «кудуқ қази» деб кўйсанг, сендан нима кетади?

Етиш-туришимизни кўрмабсан. Шунча йил яйловда истиқомат қилдим, бир оз «совун оласанми?» дегани йўқ. Ношукурчилик бўлмасин, пулни, дон-дунни етказиб беришади, пулга нима оласан, донни нима билан ютасан, дейишмайди. Донни бир нлож қиламиз. Ахир, райпотребсоюз-ку, ёнгинанда. «Бирор туяга бир-икки яшик молни ёппа қил, Қизилжарда бир шабадалаб кел», десанг нима бўпти?

Фаёзов, Сафо ака Холиқовни, хумга тикиб роса туз-лаяпти, деб илжайиб, унинг гапларини бош қимирлатиб, маъкуллаб ўтирди. Холиқов «буни менга осилтириб кўйиб, завкланишини қара», дегандай Фаёзовга ҳўмрайди.

— Ҳақ гапни айтяпти, Сафо ака,— деди Фаёзов,— аччиқ гап, лекин жуда тўғри. Сафо аканинг жон куйдирганича бор. Январь Пленуми қарорини яхши тушунибди.

— Баракалло, жиян, баракалло. Сен ҳам бўйнингга ол. Райкомнинг тарбияси. Тарбия, оқартириш қалай? У ёғини сўрасанг, биз, чўпонларнинг кўзимиз кўру, қулоғимиз қар. На радио эшитамиз, на газета ўқиймиз. Билдингми?

— Газета юбориб турибмиз-ку,— деди Фаёзов гап қистириб.

— Кўп болали онага берилган бир йўла ёрдам сингари йилига 15 нусха эски газета юборасан. Кўзимизга суртгимиз келади. Бир марта «агитмашина келибди, агитмашина келибди», деб қолишди. Кутдик, кутдик. Кейин агитмашина кетибди, деб эшитдик. Машинанг дарё бўйига келибди-да, беш-олти чўпонни тўплаб кино кўрса-тибди-ю, қайтаверибди.

Болаларимизда нима гуноҳ? Болаларимизни ҳам ўқитмаяпсан-ку! Тавба! Туриб-туриб куйиниб кетаман. Энди илминг бўлмаса, пода бокишга ҳам ярамайсан, киши. «Рацион-национ» деган гаплар чиқибди. Илгариги подачи кўча тўзитиб мол ҳайдашни биларди. Соатига қараб силос бер деяпти. Силосни нима билан едиришни билиш учун ҳам илм керак экан. Чўпоннинг болалари оми бўлиб қолаверар эканми? Йўқ! Энди боласи ўқимаган отани чўлда ушлаб туролмайсан! Одамлар ҳақини таниб қолган. Бундай қарасам, подани нукул кексалар боқяпти. «Кексалар секин-секин тўкилиб адо бўлса, ростдан ҳам колхоз подасини ким боқади», деб ўйлаб кўрдингми?

Фаёзов қўлига бир бурда патирни олди-ю, унга тики-

либ қолди. «Қилаётган ишимиз шу патирнинг юзига ўхшайди, юзида седанаси ҳам, ёғи ҳам бор. Аммо орқасида-чи... орқасида ҳам кесаги, ҳам куйиги турибди...— деб ўйлади,— гап тандирдами, новвойдами? Тандирни ҳам новвой қизитади. Иссиғида ёпмаган ёки тандирни яхши қиздирмаган. Биз ҳам патирнинг юзига қарар эканмиз, орқасига қарамас эканмиз. Нон ёпишдан олдин, тандирга бош тикиб кўрмас эканмиз».

Холиқов патирни қовунқоқига кўшиб тез-тез чайнади-да, бўшаган пиёласини Сафога узатди.

— Чойдан куйинг Сафо ака, тикилиб қолди.

Сафо «икки раҳбарнинг ўйланиб қолишидан гапим таъсир қилди шекилли, ачитиб гапирдим, фойдаси тегса бас», деб ўйлади. Пиёлага чойни тўлдириб Холиқовга узатди, кейин Фаёзовга ўгирилиб сўради:

— Чойингни янгилаб берайми? Совиб қолди шекилли.

— Йўқ, йўқ,— деди Фаёзов,— ўзини ичаман.

— Гапимга хафа бўлдингми? Дўст ачитиб гапиради. Мен куйинганимдан гапирдим. Ҳамма ҳам сенга тўғриси айтивермайди. Биров истиҳола қилади, биров кўрқади, биров тилининг учига шакар суртиб олади. Шакар суртилган тилга ишонма!

Холиқов соатига қараб, ўрнидан сакраб турди-да, тоқчадаги «Родина»нинг қулоғини буради...

— Ие, гапирмаяпти-ку,— деди у ҳайрон бўлиб,— батареяси чўкиб қолибди. Мустафонинг беҳафсалалигини қаранг, шунга батарея олдириб қўймабди. Ҳозир концерт вақти. Э, аттанг.

Сафо қўлидаги пиёласини столга қўйди.

— Эшитдингми, бу гапларни?— деди у Фаёзовга қараб,— бир кун концерт эшитмаганига ўзини қаерга кўйишни билмаяпти. Ўрганиш-да, ўрганиш... Шу ерда приёмник турган экану, кўз ташламабман-а. «Қулоғимиз қару, кўзимиз кўр», дедим боя сенга. Ҳеч бўлмаса битта приёмник юборишмайди, бу ерда эса занг босиб ётади. Юборишса пулини кўплашиб тўлаворардик.

Шу чоқ қўлида икки коса мастава кўтариб Мустафо киради. Сафонинг охирги сўзларинигина эшитиб қолган Мустафо: «Бу яна менинг гўримга ғишт қалаяпти, шекилли», деб ўйлади-да, қизариб кетди.

— Сайраб қол, Сафо, сайра,— деди у пичинг билан,— отанг ямоқчи ўтмаган эди-ку. Туппа-тузук чўпон эди. Бировнинг мушугини пишт демас эди...

— Мушугини пишт, демас эди. Тўғри айтдинг. Аммо кўтонга келган қашқирнинг кекирдагидан бўғарди...

— Нима, нима? Мен ҳали кўтонга кирган бўрими?

— Чўпдан ҳадик қиласан, Мустафо! Биров сени кўтонни қийратадиган бўри, деётгани йўқ. Аммо бўри ҳадиксирайди, сенга нима?

— Эрталабдан бери миямни қоқиб кўлимга бердинг. Ҳа, энди Пленум қорорини ўқибди, жонкуярлик қияпти. дедим-да, чидадим. Бетингга тик қараганим йўқ. Иззат қилгандан кейин, иззатингда тур-да! Ҳа, қаровсизликданми, офатданми, бир-икки ҳайвон ўлибди, ўрнини тўлдирдик-ку!

— Ўрнини тўлдирдик эмиш. Нима қилиб тўлдирдинг? Сотиб олиб тўлдирдинг? Бунга ҳам пахтанинг червонини совурдинг. Бозордан сотиб олавериш билан кўтон тўладими? Чорва қиламан десанг, урчит, кўзилат, ўстир! Ана унда чинакам хўжайин бўласан. Билдингми?

— Гуноҳим шуми? Шунга оламунчоқ тақяпсанми, менга?

Суҳбатнинг можарога айланиб кетишидан чўчиган Холиқов Мустафони тинчителишга уринди.

— Э, кўйсангиз-чи, Мустафо. Раис деган сал сипо бўлади. Жони куйганидан гапирди кўйди-да. Маставани ичсаларинг-чи, совиб қоляпти.

— Гапирди кўйди эмас!— деди Сафо қатъиян эътироз билдириб.— Кўчқорлар билан даканини нега боқиб семиртиряпти бу, ана шуни айтиб берсин. Нечта кўчқорнинг бошини ёриб, белини узди кўчқоринг. Даканинг-чи... Чиллаки чиллакини кўриб чумак уради. Қишлоқни кўчқор босиб кетди. Билдингми? Беданинг гули кўчқорники. Кунжаранинг ёғлиги ҳам кўчқорники. Кучи кетади, деб совлиққа кўшмайсан уни. Қанча кўй қисир қолганидан хабаринг йўқ. Текинхўрга тўрва очадиган одам экансан ўзинг. «Орзу-ҳавас, ишқибозлик» эмиш. Фалончи тўй қилармиш, кўчқор уриштирармиш, фалончи байроқ тикибди», деса, гўё кўчқоринг югуриб келиб мени чавақлаётганга ўхшайди. Билдингми?

— Ҳе, кўйинглар, гапни кўпайтирманглар,— деди Холиқов,— қани, бухгалтерни чақиртиринг, раис, план битдимикин? Созқалъага боришимиз керак. Квадрат уялаб экадиган агрегат тўхтаб қолган эмиш.

Мустафо столи айланиб ўтди-да, уйнинг деворини уч марта муштлади...

— Сигнализация дуруст-ку,— деди ҳазил билан Холиқов,— бизга ўхшаб кўнғирок чалиб ўтирмас экансиз.

Эшикдан чўзилиб бухгалтер кирди.

— Қани, ўтиринг, ошдан ичинг.

— Раҳмат, ичкарида тўйиб чикдим, ўрток Фаёзов, ўзлари ичсинлар, аччиққина бўпти.

— Йиғиштириб олинглар буни,— деди Холиқов бухгалтернинг кўлидаги аслаҳаларини кўриб, Сафо косаларни жуфтлади, Мустафо нон ушоқларини териб, патирларни тахлади, бухгалтер дастурхонни йиғди, Фаёзов дераза олдига бориб, шўрини ювиш учун қуйилган сув бетида аста чайқалаётган куёшга қараб турарди... «Баҳор кириб қолди. Ишимиз суст. Бу ҳам ҳалиги патирнинг бети, патирнинг кетини кўрганимизча йўқ».

Стол тозалангач, Холиқов бухгалтернинг елкасига уриб-уриб қўйди.

— Қани шер, буни ўртага қўй-чи, уч кеча-ю уч кундуздан бери нималарни тўкидинг экан...

Бухгалтер типографияда босилган бир неча формани столга ёйди-да, бирини олиб, бирини қўйиб, ўз ҳунарига жиддий ихлос билан тушунтира кетди.

— ...Мана, ер фондимиз. Мана, чорва маҳсулотлари етиштириш юзасидан район берган планлар... Бир бош молдан олинадиган соф гўшти планлаштириш, мана, расчётлар... олтмишинчи йилга ҳар бир сигир етти юз килограмм сут бериши керак. Ҳар бир қорамолдан олинадиган гўшт олтмишинчи йилда 120 килограмм, ҳозиргидан йигирма бир кило ортиқ... Олтмишинчи йилга хашаклар баланси...

Холиқов бухгалтер докладини тинглагач, буюрди:

— Қани, раис, имзо чекиб, муҳр босинг-да, бирини грузовикка ўтқизиб райпланга жўнатинг.

Фаёзов бухгалтер кўлидан ҳуснихат билан тўлдирилган формаларни олди-да, бир бошдан синчиклаб ўқий бошлади. Бухгалтер, Фаёзов бирор нарсадан қийиқ топмасмикин, дегандай дамани ичига олиб, унинг кўзига тикилиб ўтирарди. Холиқов, мунча эзмалик қилади Фаёзов, бухгалтернинг ўзи гапириб берди-ку, дегандек планни тезроқ районга юборишга, тезроқ Созқалъага жўнашга ошиқар эди. Сафо жим. У, формаларга тикилмаса ҳам, формаларда ёзилган баъзи гапларни ҳазм қилмай, қани, райком нима дер экан, ундан олдин гап қилсам яхшимас, дегандек ерга қараб ўтирибди. Муста-

фо деразадан бошини чиқариб, ариқ бўйида машинасини тузатаётган шоферни чақирди. Шофер ўзини икки ёкка ташлаб, гурсиллаб дераза тагига келди.

— Олкелинг.

— Берворинг, ўртоқ Фаёзов,— деди Холиков,— облпанда икки оёқни бир этикка тикишяпти...

Фаёзов бошини қоғоздан кутармай, киска жавоб қилди:

— Аниқлайдиган ери кўп экан. Шуларни...

— Райпланда ҳали роса титкилашади бунди. Мутахассисларни шайлаб қўйганмиз.

Фаёзов «қисинманг» дегандек, Холиковга қараб қўйди. Холиков ўзининг ошиқаётганини оқлаш учунми, «Созқалъада кутиб қолишди, агрегат юрмаяпти дейишган эди», деди...

— Созқалъага МТС директори кетган. Ўзи ҳал қилаверсин. Унга ишонмасликка ҳақимиз йўқ. Нима бўлса кўплашиб бош суқавериб, уларнинг ҳам ўз билганича ишлашига йўл қўймаймиз. Бир марта ўз билганича қилиб кўрсин-чи.

— Бир колхозда иккимиз нима қиламиз бўлмасам? Ё мен кетай, сиз қолинг, ё мен қолай, сиз боринг...

— Йўқ,— деди Фаёзов қатъий.— Бир кун бирга бўлсак зарари йўқдир. Сафо аканинг гапини эшитдингиз-ку.

Холиков дераза олдида пакет кутиб турган шоферга қаради-да, «бор, ишингни қилавер, битганда чақиртирамиз», деди. Шофер секин орқасига қайтди, яна грузовик тагига кирди.

— Олтмишинчи йили бир қорамолдан 120 килограмм соф гўшт чиқади дебсан,— деди Фаёзов бухгалтерга қараб,— бу рақамни қаердан олдинг?

Бухгалтер бунга шошилишчи изоҳ берди.

— 1954 йилгача 100 килограммдан эди. Бузоқ, гунажин, новвос топширардик. 1960 йилда гўштга ишчи ҳўкизларни топширамиз. Ҳўкизнинг гавдаси катта, суяги оғир.

Сафо нимадир айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, Фаёзовнинг гапини эшитиб тўхтаб қолди.

— Суяги йўғон ҳўкиз ҳисобига дегин...

— Ҳа, энди ҳўкизларни секин-аста гўштга тортаверамиз, план шунақа. Ҳақиқатан ҳам уларга иш қолмаяпти колхозда.

— Бу гапнинг тўғри, лекин қорамолнинг маҳсулотини оширишни биз бошқача тушунамиз...

— Маҳсулотни оширишни ҳам планлаштирдик, ўрток Фаёзов,— деди бухгалтер ҳозиржавоблик билан,— масалан, ҳар бир сигир ўтган йили 154 килограммдан сут берган бўлса, бу йил 600 килограммдан бериши керак. Олтмишинчи йили яна юз килограмм ортиқ бериши планлаштирилган.

Фаёзов унинг сўзларини синчиклаб тинглади.

— Берган... бериши керак... дейсан, плановик хўжайиннинг гапи бу,— деди Фаёзов ва Мустафога қаради,— эшитяпсизми, бу гапларни, раис? Олдик, олишимиз керак, оламиз деса, тили ёриладими буни? Ҳайвонни ўзи ма, ол бухгалтер, деб идорага келтириб берадими?

Мустафо қизишиб кетди.

— Менга ўхшаб гапга нўноқроқ, бунинг ўзи. Ўхшатмай учратмас, деб икковимиз гапни эплаб гапиролмаганимиздан қилган ишларимиз ҳам кўпинча оғизга тушмай қолиб кетади. Ҳа, қилдик, қиламиз, деяверсанг бўлмай-дими? Деявер, қиламиз!

Бухгалтер гангиб қолди.

— Албатта... Албатта.

— Биргина «қиламиз» билан ҳам иш битмайди,— деди Фаёзов,— қайси йўллар билан, кимлар билан, қандай қиламиз, деб ўйлаш керак. Ишингиз хом раис, бухгалтернинг хомчўтига ўйламай, хўп, деб юборибсиз. Шунча чорвага беш гектар маккажўхори... Емни қаердан топиб берасиз уларга?

— Пахтага етти тонна кунжара, ўн тонна шулха беради.

— Бировнинг берганига қорни тўядими? Қорин тўйса ҳам кўз тўймайди. Кўз тўймагач, барака йўқ. «Ўзимиз ердан ундириб оламиз!» дейишга қачон ўрганамиз, Мустафо ака.

— Ўттиз гектар ерга беда экиб қўйибмиз-ку, ўрток Фаёзов, жудаям ишимизни ерга ураверманг.

— Беда ҳам керак, жуда керак. Хўш, еми қани? Маккажўхори, оқжўхори пояси қани? Хашак билан йилига ўша етти юз килограммни ҳам ололмайсиз. Ваҳоланки, бу мўлжалингиз 1940 йилнинг плани. Ҳамма олға мўлжалласа, сиз орқага қараяпсиз...

Бу гапни эшитиб, Сафо жонланиб кетди.

— Ана шунга куйинаман-да, ана шунга ачинаман. Боядан бери мени «Сафо лақма» деб турган эди, бу раис. Мана энди бу гапга нима дер экан. Мана, бу қарордаги гапни қил, деяпти райком. Билдингми?

— Биз ҳам қарорга қараб план қилдик,— деди бухгалтер.

— Э, сен жим тур,— деди Сафо унга чакчайиб.— Сен план нималигини билмайдиган одам экансан. Э, елкангни қисма, сирасини гапиряпман. Планни билсанг, товук фермага «ҳар куни бир челақ тухум бер» дермидинг!

— Урток Фаёзов маккажўхорини сўраяптилар, Сафо ака, тухумни орага сукмасангиз нима?

— Тухум керак бўлса ҳам, маккажўхори эк демокчман. Билдингми? Ё ер йўқми? Ер кўп. «Ер йўқ» деганига ишонманглар, керак бўлса ўзим бошлаб бориб кўрсатаман.

Холиқов тирсагига суяниб, гапга аралашмай ўтирибди. Матмуса «қирқингга бир қозон бераман деб чикқан экан, бу Сафо» дегандек унга тикилиб «Ичингдан чикқан балога, қайга борай давога», деб пичирламоқда. Унинг бу гапини бухгалтергина эшитди. Фаёзовнинг кулоғида Сафонинг «ер кўп, ер йўқ деганига ишонманглар, керак бўлса ўзим бошлаб бориб кўрсатаман», деган сўзлари такрорланди. Ҳақ гап шу. Бориш керак. Беш гектар маккажўхори товукқа етадим, шунча молга ем бўладими?!

— Юринглар, далага!— деди Фаёзов сакраб ўрнидан туриб,— схемангни оливол бухгалтер, экинингни бирмабир кўрсатасан.

Ҳаво беғубор, қуёш тиниқ ва илиқ нур сочиб турибди. Катта-катта парчаларда шоликорликдагидек сув жимирламоқда. Зовурлар сув шимиб, коллекторлар зах эмиб ётибди. Онда-сонда трактор, экскаватор ҳайқиряпти. Мустафо гапириб бормоқда.

— Эски бедалар... пахта ери... қовун полизи... янги беда... бу йил маккажўхори экадиган еримиз шу...

Фаёзов бу ерларни неча марта отда, «ГАЗ» да, пиёда айланиб чикқан эди. Ҳозир унинг кўзига бутунлай бошқа, ҳатто очилмаган кўрикдай кат-кат кўринмоқда. Унда аллақандай янги фикрлар туғилмоқда.

— Мана шу коллекторлар соҳилига ошқовок, хашаки тарвуз экса бўладими?

— Бўлади.

— Жуда осонлик билан бўлса керак. Таёқ тикиб, уруғ ташлаб кўйилса кифоя.

— Пишадими?

— Пишади.

— Пишмаса ҳам майли, хомини ҳам силосга босиш мумкин.

— Мана сизга ер. Мана сизга теша тегмаган резерв, Сафо коллекторларнинг икки ёқасидаги «полвон» лар гарамлаган кум-тупрок уймаларига қараб тургач, «хўп яхши гап қилди бу ёшули, тикиб кўйса битади. Дони ему, палаги хашак. Бунга бачки экса кандок. Поя берса ҳам нур устига нур» деб ўйлади-да, Фаёзовга берган ваъдаси ёдига тушди.

— Сенга айтган ерлар ҳув... ана бу томонда,— деди у коллекторнинг нариги томонига кўл чўзиб.

Улар қамишзорлар орасида оролчаларга ўхшаган бир неча ер парчаларини айланиб чиқишди.

— Экилса қйраб кетади бу ерларда,— деди Сафо,— бу ерларнинг қовуни тилни ёради. Тўртта жувори ташлаб, тўрт арава дон оладиган жойлар булар. Билдингми!

Фаёзов, бир оз ўйлаб тургач, бухгалтерга қаради.

— Ёз, бу гапларни, схемангга ёз! Шу ерларга бу йил маккажўхори экилади. Кўклигида қилинадиган силос!

Холиқов бухгалтернинг олдига келди-да, колхознинг 1955 йилги экин схемасига қараб, унда пайдо бўлган янги экинлар белгисини кўриб, қувониб кетди.

— Бор экан-ку, шуни бизни кутмасдан ўзларинг қилсаларинг бўлмасмиди! Мана энди, бўш келманглар.

— Бу ишга ҳозирдан киришмасангиз ютқазасиз,— деди Фаёзов,— ем-хашак бригадаси тузинг. Тезда. Бу гуноҳ! Бригаданинг бошлиғига коммунистларнинг бири кўйилса яхши бўларди. Парторг семинардан қайтса, шу гапимни унга ҳам айтинг.

— Яна бир идея туғилиб қолди,— деди Холиқов шошилиб.— Мана шу ерга чўчкахона қилса бўлар экан. Атрофига полиз экинлар экиш мумкин. Жуда тўнғизбоп майдон экан.

Матмуса атрофга қараб туриб, кулиб юборди.

— Йўқотган ҳассам топилди,— деди жилмайиб,— бир чўчка билан юз гектар ерни жаримасидан қутқариш мумкин дейишади. Лекин ростини айтсам, қишлоққа сифмаслигидан кўрқар эдим. Ростданам тўнғизбоп жойни топиб бердингиз. Эртагаёқ чўчкага одам юбораман...

Фаёзов чўнтагидан папиросини олиб ҳамроҳларига тутди.

— Ким чекади?

Холиковдан бошқалари қутига қўл чўзмади. Холиқов папироснинг қуюқ тутунини мамнун пуфлаб, шодланиб Фаёзовга қаради.

— Энди кетаверсак ҳам бўлар, асосий ишларини қилиб, ҳассасини топиб бердик.

— Кетсак ҳам бўлади,— деди Фаёзов, лекин ниманидир айтмоқчи бўлиб Мустафога яқинлашди.

— Ҳа... сигирлар масаласи. Қанча кунжара бор дедингиз Сафо ака?

— Уч тонна кунжара-ю, етти ғарам беда. Уларни сигирга бермай совлатга қўйишибди, дедим-ку боя.

— Мен бир оз, тўпон юборғизаман. Икки хил ем, майин беда. Кук чикқунча етади шулар. Ферма мудирин билан рацион тузинглар. Бир яхшилаб боқинглар-чи, зора сигирлар сутга кириб кетса.

— Хўп бўлади!

— Қирганда қандоқ. Сигирнинг сути тилида-да! Билдингми!

Матмуса Фаёзовдан сўради:

— Сигирларни Сафонинг ўзига топшириб қўйсак, нима дейсиз? Қани сигирнинг тилидан сутини олиб, Сафо бир ўзини кўрсатсин.

— Топдингиз, Матмуса, топдингиз,— деди Холиков кулиб.

Фаёзов «бунга нима дейсиз?» дегандек қараган эди, Сафо дарҳол жавоб қилди.

— Мени бу ишдан қочиролмайсан. Ўзимам мана бу катта қарорни ўқиганимдан бери, молхоналарнинг атрофидан кетолмай юрибман. Билдингми!

— Иш мана бундоқ бўпти!— деди Фаёзов,— бўш келманг. Нима керак бўлса раис беради.

Холиқов имлаган ҳамон, «ГАЗ-69» уларнинг олдига келиб тўхтади, у аста-аста тириллаган сари ундан узилиб-узилиб сарғиш қорамтир тутун чиқа бошлади. Колхоз раҳбарлари билан хайрлашиб, машинага ўтиргач, «ГАЗ» нинг тутунин қорайиб, моторнинг овози кучайди. Машина йўлга тушгандан кейин Холиқов «Жумҳурият» колхозидаги бугунги ишдан мамнун бўлганини такрорлади.

— Қоғозга қоғоз деб қараб бўлмайди,— деди Фаёзов Холиковга қайрилиб,— шу қоғоз билан минг бош молни ҳаром ўлдириш ёки минг бош туёқни тирилтириб юбориш ҳеч гап эмас. Сафо аканинг жон куйдирганича бор. Дала шийпонига борамизу, молхонага кирмаймиз. Молхонада гап кўп.

* *
*

Сафо янги экилган бедазорга қараганича тикилиб қолди.— Катта кетиб қўйдим. Уддалайманми? Уддалашим керак. Йўқса, булардан балога қоламан, бошим исноддан чиқмай юради. Бухгалтерга ҳам алам ўтиб қолди. Тушда ҳам «сутинг қани?» деб темир дафтарини қўлтиқлаб бошимда турса керак. Мустафонинг ҳам тили ёмон. Мингини бир қилиб саситадиган писмиқ. «Бузоқнинг югургани сомонхонагача» экан-да, дейишдан тоймайди. Ёшулиларга ҳам катта гап қилдим. Уддасидан чиқолсам-ку, хўп-хўп. Чикишим керак!..

— Нега дамнинг ичингга тушиб кетди. Сафо?— деб сўради унинг бир нуқтага тикилиб туришини кўрган Мустафо.

— Дамимни сўрама, Мустафо, дамим бардам. Соғувчиликка Саврини берасанми, йўқми? Шуни очик айт ҳозир. Ҳозиргиси соғувчи бўлолмайди, сигирдан бир газ узокда туриб елингга қўл чўзади. Саврини берсанг ҳам берасан, бермасанг ҳам берасан. Билдингми?

— Саври звено бошлиғи. Коммунист, бутун бир бригаданинг кўз-қулоғи. Кўнадими бу ишга?

— Нега кўнмасин! Коммунист бўлса қарорни ўқисин. Партия чақиряпти уни. Берасан, вассалом!

Мустафо қандай жавоб қайтаришини билмай жим қолди. «Йўқ» деса, Сафо яна тўннини тесқари кийиб, раҳбарларга бориши мумкин. «Майли» деса, Саврини ранжитади. Яхшиси Сафонинг ўзи қилсин бу ишни.

— Саврининг ўзини кўндира оласанми, Сафо?

— Нега кўнмайди?

— Кўндирсанг олавер, кечасиёқ правлениенинг қарорини чиқариб бераман.

— Юр, Саври, сени молхонага чақиряпти, сутни кўпайтирасан, дейман. «Қим?» деб сўраса, «партия чақиряпти» дейман, қўлига мана бу газетани тутқизаман.

Эртасига Сафо яна идорага келди. У раис кабинетига кириши ҳамон Мустафо билан бухгалтер «қудратингга тасанно, Сафо!» дегандек ўринларидан турдилар.

— Саврига фартук бер,— деди Сафо улар билан кўришиб бўлгач, раисга. Кейин бухгалтерга бир коғоз узатди.— Мана, рацион. Шунга қараб кунжара ёз. Қайси беда гарамини бузишни аниқ айтишлар менга.

— Молхона томидаги бедани бузавер,— деди Мустафо.

— Бузиш кийин эмас. Тарози қўй. Билдингми!

— Маъкул, маъкул, Сафо,— деди Мустафо кулимсираб,— ҳамма айтганларинг бажо бўлади.

Сафонинг назарида Мустафо бу гал жуда хушмуомала бўлиб қолгандек, ундаги ўжарлик кечаги ёмғирда ювилиб кетгандек бўлиб туюлди.

— Иш мана бундоқ бўпти, раис,— деди Сафо хурсанд бўлиб.— Мана энди қозонингни оқлаб, оғзингни мойлашга мен кафил.

Сафо идорадан қайтаётиб уйига кирди ва отхонанинг бир бурчагида занглаб ётган жодини топиб, синчиклаб қаради-да, «ҳали иш беришинг мумкин, беда қирқишга ярайсан» деб қўлтиқлаб олди. Молхонага яқинлашганда янги болалаган ола сигир олдида Саврини кўриб, овози чикса гўё унга ҳалал берадигандек, дамани ичига олиб, тўхталиб қолди. Саври сигирнинг сағрини қашлаб, елинини силаб, пешанасидан ўпди...

Сафо ўзида йўқ қувониб кетди.

— Ўп, ўп, қизим, ўпавер,— деди у Саврини қувватлаб,— сигир сийлаганга ияди... Силаб-сийпаб, йўқни йўндир, борига барака кўш, қизим!

У, сепарат қирғокларидан сариёғ юklarини кириб келиб жодини мойлади. Томдан беда ташлаб, Саврини чақирди.

— Бери кел қизим, бедани ушлашвор. Сигир қирқилган бедани қимтинмай ейди.

Шундай қилиб, Сафо билан Саври молхонани янги режимга сола бошлади. Сафонинг тили билан айтганда, «сигирлар соатига қараб ем-хашак ейдиган, соатига қараб сув ичадиган, уч маҳал соғиладиган бўлиб қолди».

Уч кун ўтди...

Тўртинчи кун молхона олдида «ГАЗ-69» пайдо бўлди. Фаёзовнинг «Сафо ака, ҳў Сафо ака!» деган овози эшитилди. Сафо «лаббай!» дегунча «Саврихон, Саври-

хон!» деб чақира бошлади. Сафо молхонада молларнинг тагини тозалаб, охурларни ювмоқда. Саври сепаратда ёғ олмоқда эди. Фаёзов уларнинг чиқишини кутмай, туп-па-туғри молхонага кирди.

— Ҳорманг!

— Э, бор бўл жиян, бор бўл. Баракалло сенга ёшули, мени йўқлаб келганингга бошим осмонга етди. Баракалло! Э, бу ёққа юр, оғзингни бир оқлаб қўяй сени. Уч кунда уч ҳисса ошди сутимиз. Биз ҳўплам сут берган сигирдан кеча беш ярим литр сут олдик. Қаймоғи ҳам қуйилиб қолибди. Ҳой, Саври, қаймоғини опке, қизим тез бўл.

Саври пиёлада яримроқ янги қаймоқ олиб келди.

— Олдидан олиб қўйган эдим. Сизнинг ризқингиз экан...

Фаёзов пиёлани қўлига олиб, бир шимирди.

— Уҳ, уҳ... Қандай мазали!— деди Фаёзов Саврига қараб.— Саври табассум билангина жавоб қилди. Фаёзов унга пиёлани узатар экан, деди:— Сизни табриклагани келдим, Саврихон. Сизни ферма партгруппорги қилиб тасдиқладик. Анча ишлар қилибсизлармиш, қани кўрсатинглар-чи.

Сафо ўз хизматининг дастлабки натижасидан беҳад мамнун бўлганиданми, қувониб Фаёзовга қарамоқда.

— Маъмурчилик бўлади, ёшули, албатта бўлади, чорвани партия қўлга олдими, бўлади!

1960.

ТУРСУНОЙ ВА УНИНГ ДУГОНАЛАРИ

Даладан қувнаб қайтиб келаётган бир тўда қизга: «Турсуной» деб кўринг-чи, бири эмас, бирданига икки ё уч қиз сизга қайрилиб қарайди, кўзлари чакнаб, ҳаммаси бараварига жавоб беради: «Лаббай!»

Турсуной — халқ орасида кенг тарқалган, севимли ном. Лекин ҳозирги кунларда биз «Турсуной» деганимизда кўз олдимизда шу жуда кўп Турсунойлардан биттаси гавдаланади.

Унинг қадди-басти ҳам, юриш-туриши ҳам, кийим-кечаги ҳам, чеҳраси ҳам, кўз қарашлари ҳам оддийгина. У новча ҳам эмас, тўлачадан келган, лекин ҳаракатчан. Унинг офтобда пишган, шабадада қорайган юзлари кичик шўх қора кўзари билан бирга қўшилиб, доим кулиб турганга ўхшайди. Ўзига хос бу ташки жозиба, жонкуярлик, туғма ҳаракатчанлик унинг табиатини улуғлаб туради. У, айтилмаган бирор сўзни кутаётгандай доим зийрак, қилинмаган бирор ишга ҳозирланаётгандай доим шай.

Турсуной деганимизда биз Охуновани кўзда тутамиз. Ёшгина теримчи.

Турсуной тун бўйи мижжа қокмай, ўй ўйлаб чикди. Машинада терувчи бўламан дейишга деб қўйди-ю, лекин шубҳа-гумон устун келаверди... «эплай олармиканман?» Пахта кемасига капитанлик қилиш осон иш эмас. Унинг йўлида қанчадан-қанча гов, машмаша ва машаққат: бўлмағур гап эшитиш, буларга бардош бериш, қоқоқлик, ўжарлик ва бидъатларни енгиш керак бўлади. Лекин бу ғоят шарафли иш! Йўқ, Турсуной бу қийинчиликлардан

кўркмайди. Мутлақо! Аслини олганда пахтани кўлда теришдан кўра кийинроқ ва машаққатлироқ иш йўқ.

Кузда лўппак-лўппак очилган пахтага қараб кўз қамашади. Ҳар чанокда тўрт-бештадан оппок момик бор, буларни бармоқлар билан суғуриб олиш керак. Теримчининг бармоқлари ана шу момик зарраларни битталаб тортиб олади. Граммлардан тонналар йиғиб кўринг-чи!

Деҳқон серёғин баҳорда ва жазирама ёзда тер тўкиб, ғўза парваришлайди, суғоради, лекин буларнинг ҳаммасини терим меҳнатига тенглаб бўлмайди. Ахир, ўйлаб кўринг: бўйнингизда юкингиз билан доим энгашиб, бармоқларда чаноклар овлаб юрасиз. Юкингиз белни букиб, бўйинни эгиб, тобора оғирлашаверади. Ҳар куни шундай. Бундай меҳнатга фил ҳам чидамайди. Аммо пахтакор чидайдди. Чунки, у пахтакорнинг тўтиёси, «оқ олтин»и.

Пахтачилик йилдан-йилга равнақ топяпти. Биз бунга фахрланамиз. Революциядан илгари бутун Россияда 750 минг тоннача пахта олинарди. Ҳозир Ўзбекистоннинг бир ўзи уч миллион тоннадан ортиқ пахта теряпти. Яқин йилларда бу миқдор икки-уч ҳисса ортиб кетади.

...Аммо одамнинг бармоғи кўпайгани йўқ, ҳамон бешта.

«Техникамиз чанокларига қачон етаркин?» деб ўйларди Турсуной.

Пахта теримини машиналаштириш минглаб Турсунойларнинг орзуси эди.

Фикрловчи инсон бу соҳада анча ишларни қилди ҳам.

Совет Иттифокида биринчи терим агрегати яратилганига ўттиз йилча бўлди. У ҳам от билан юрар, кўл наводкаси билан ишларди...

Энди аҳвол ўзгарди, яхши терим машиналари яратилди. Аммо уни пайкалга киритиш осон бўлмади...

Кимки колоқ, ноҳақ бўлса, теримни машиналаштиришдан кўркди: механизацияни ёмон кўрадиганлар терим машинасидан кўркдилар. Ҳаво ранг пахта кемалари саройларда занглаб ётди. Турсунойнинг машинаси ҳам ишлатилмай қўйилди. Турсуной нима қилсин? Машинани ташлаб, бежанжал, бехархаша, лекин жуда машаққатли иш бўлса ҳам, кўл теримига қайтиб кетсинми? Ёки тиришиб-тиришиб, абжирлик билан ишга солишга уриниб кўрсинми? Қайси йўл маъқул, машинани ташлаб кетса монелик йўқ. Аммо дугоналар нима дейдилар?

Турсуной машинани ташлаб кетмади ва қўл ковуштириб ҳам турмади. У ўзини якка деб билмасди, унинг кетида бутун республикадаги теримчи хотин-қизлар турарди. Республикада биринчи бўлиб машинани ўз измига солиб олган бу жувонга ҳамма аёллар умид кўзини тиккан эдилар. Унга муваффақият тиладилар!..

Турсуной буни биларди. Аввал «СХМ-48», сўнгра унинг яхшиланган хили «СХМ-48М»да пахта теришга тушди. Дастлабки кунлари оз пахта терса ҳам, кунйга бир, бир ярим тоннадан оширилмаса ҳам, ҳар ҳолда бир неча теримчидан кўпроқ тераётганига, бу ҳунарнинг келажаги порлоқлигига ишонди.

Тез орада яхши механик-ҳайдовчи бўлиб етишди. Унда Валентин Тюпко, Мелиқўзи Умрзоқов каби машҳур механизаторлар билан тенглашиш орзуси туғилди. 1958 йили унинг номи тилга олиниб, газеталарда сурати ҳам чикди.

Келаси йил баҳорда, республика механизаторларининг биринчи съездида уни ҳатто президиумга сайладилар. Биринчилар каторида минбарга ҳам чиқардилар. «Юз тонна пахта териб бераман» деб ваъда қилганда, қарсақ янгради.

...Навой театрини жаранглатган минглаб қўллар қарсаги кишлоққа келганда ҳам унинг кулоғида янграб, ваъдасини эсга солиб турди. «Уддалай оламанми?» деган ташвиш уни тинч қўймасди. «Уддалашим керак!» деган қатъият унга далда берди.

Яна пахтазор, кўзни камаштирадиган оппоқ момиклар, салкин тонг, шабада, лаб қуруқшайди, қўл эса штурвални маҳкамроқ қисади...

Йил ҳали тугагани йўқ, лекин Турсуной юз эмас, икки юз тонна пахта терди. У шуҳрат излагани йўқ, шуҳратнинг ўзи уни излаб топди. Совет ҳукумати унга Социалистик Меҳнат Қаҳрамони деган фахрий унвон берди. Унинг кўкрагига Ленин ордени билан Олтин медаль тақиб қўйдилар.

...Эртага дейиладиган гапни бугуноқ эшитиш, ҳали ҳеч ким қилмаган ишни бунёд қилиш! Турсунойнинг режалари катта. Минглаб дугоналари унинг изидан боради. Теримчиларнинг ғўзалар оралаб қад букиб юриши, бармоқлаб пахта териши ўтмиш бўлиб орқада қолиб кетсин. Ҳа, Охунова ўз зиммасига улкан ташвиш олди. Ана шу ташвишда киши тинимни йўқотиб қўяди.

— Қизлар, машинага!— деди у баланд овоз билан, Унинг бу овози бутун республика бўйлаб янгради...

Турсуной факат ундов билан иш битмаслиғини яхши билар эди. Шу сабабдан у, кўп вақтини дугоналарининг орасида ўтказди. «Қишлоқнинг келажаги машинага боғлиқ. Келажагингизни ўйласангиз машинага мининг!» деб чақирди ва бунга дугоналарини ишонтирди.

Синглиси Инобат терим машинасини ўрганишга шоғирд эди. Бир ойда механик-ҳайдовчи бўлиб олди. Сўнгра унинг ёнига ўн йилликни битирган қизлар қўшилди. Қишлоқда янги ўқув юрти — қизларнинг механизация мактаби пайдо бўлди. Булар олдин механизатор қизлар мактаби деган сўзни ҳатто эшитмаган эдилар.

Турсунойга республиканинг турли шаҳар ва қишлоқларидан, колхозчилардан, совхоз ишчиларидан, ишчи ва хизматчи қизлардан хатлар кела бошлади... Хатлар шу қадар кўп эдики, Турсуной жавоб беришга улгуролмай қолди. «Турсунойчи» бўлиш орзу-истакларини билдираётган қизларнинг сони кундан-кунга кўпая борди. Уларни бир, икки, ҳатто ўнлаб мактабга ҳам сиғдириб бўлмас эди.

Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитети ёрдамга келди. Ҳамма областларда ва Қорақалпоғистоннинг узок овулларида ҳам «Турсунойчилар курси» очилди. «Турсунойчи» деган ном ўзбек пахтакор қизлари учун шарафли ном бўлиб қолди.

Шу йили юзлаб қиз механик-ҳайдовчилик ҳунарига ўқий бошлади. Терим машинасининг механизмларини ўрганиш ва уни ишлатиш санъатини эгаллаш осон иш эмас. Бунинг Турсуной ўз бошидан ўтказган. Уларга Турсунойнинг ёрдами керак. Жилла бўлмаса маънавий ёрдам. Бунингсиз ҳам «турсунойчилар» мактабининг қизлари уни ўз мактабларига таклиф қила бошладилар. Гоҳ Андижондан, гоҳ Сурхондарё, гоҳ Қорақалпоғистондан, ҳатто қўшни республикалардан телеграммалар кела бошлади. Ҳаммасининг мазмуни битта! «Мактабимизга бир келиб кетинг!»

Турсуной табиатан қувноқ жувон. У, ҳар гал почтальонни қувнаб кутиб олар, ҳар бир хат ва ҳар бир телеграммани муқаддас нарсадай кўксига босиб, кўзига суртар эди. Почтальон ҳам қишлоқда энг аввал Турсунойнинг дарвозасини қоқарди.

Турсунойнинг шодлиги шуҳрат шодлиги эмас эди. Келаси йил кузда оппоқ пахта денгизларида биргина унинг ўзи эмас, юзлаб қизларнинг кемаси юради. Ана шу Турсунойнинг катта ва ёрқин бахти. Улар тобора кўпайиб, ҳамма хотин-қизларни яқин йиллар ичида оғир терим ишидан ҳам қутултириб юбориш умидлари учкунланмоқда эди. Шу сабабдан Турсуной ўзини чакираётган ҳамма мактабга боргиси, техникани эгаллаётган ҳар бир қизни кучоқлаб табриклагиси келарди. У шундай қилди ҳам.

Кузга келганда минглаб ўзбек қизлари ота-боболаридан қолган кўл меҳнати касбини ўзгартириб, пахта терадиган агрегатларга миндилар. Деҳқонлар уларни ҳавас билан «пахта денгизлари кемаларининг капитанлари» деб атадилар.

Унинг иккинчи орзуси ҳам рўёбга чиқди: техникани эгаллаш ўзбек хотин-қизларининг ватанпарварлик ҳаракатига айланди. Республиканинг энг илғор пахтакор хотин-қизлари ҳам «Турсунойга тенглашамиз», дедилар; Социалистик меҳнат қаҳрамонлари, бутун мамлакатга маълум — машҳур Мўттихон Жумабоева, Саодат Гулаҳмедова, Ойим Камолова, Ободон Дўсовалар ҳам зангори кема капитанлари бўлиб олдилар. Улар ҳунарда Турсунойга етиб олгач: «Келинг Турсуной, беллашамиз!» дедилар. Донгдор қизларнинг республика мусобақаси бошланди. Албатта, бу мусобақада ҳам Турсунойнинг намунаси керак эди.

...Ҳа, узокни кўзлаш, янги-янги йўл излаб топиш керак. Колхоз раислари терим машиналари бункерини товукхона қилган вақтни эсдан чиқариш керак. Механизатор қишлоқнинг энди энг сеvimли кишиси... У, қишлоқ хўжалик меҳнатини саноат меҳнатининг айрим турига айлантирувчи куч.

Турсуной механизаторларни баҳодирлар деб билади. Улар ҳамма ишда пешқадам бўлишлари керак. Бу иш учун улар жамият олдида жавоб беради. Бу ишни ижодий ташаббуссиз эплаш мушкул.

Баҳор кириши билан машҳур механизатор Тюпко ва Умрзоқовлар тахлитида Турсуной ҳам Киров номли колхозда комплекс механизациялашган трактор-далачилик бригадаси тузди. «Пахта терими ишини баҳордан бошлаймиз» деди-да, ерларни кузда ҳар қандай шаронгта ҳам машина юрадиган қилиб ишлади. Чигит ташсель-

машчилар ижоди билан кашф қилинган аниқ экувчи сеялкада экилди. Ғўзанинг бутун ёзги парвариши ҳам кузни мўлжаллаб олиб борилди. Бу ишларни Турсунойнинг шахсан ўзи қилди, баъзан эри Султон Шерматовга топширди. Унинг эри Шерматов ҳам кетмонни ташлаб, хотинига шогирд тушди, шу йил кузда «ХВС-1,2» агрегатида Турсунойнинг сменачиси бўлиб ишлади.

Ўзбекистон далаларига бу йил куз кечикиб келса ҳам ўзгача куз бўлди. Ранг-баранг — табиатда қанча ва қандай хил ранг бўлса, ҳаммаси мужассам. Теварак-атрофдаги боғлар, дарахтлар, ҳатто эндигина бўй чўзиб чиқаётган ниҳолларнинг кичик исирғаларигача сарғайиб тилла ранг товланди. Ёзувчилар доим такрорлайдиган бу хил «тилла ранг куз» билан бир қаторда, ўзбек далаларининг яна бир бошқа кузи ҳам етилиб қолган эди. Бепоён денгиз юзларидаги беҳисоб оппоқ кўпиклардай кўз илғамас пахта далаларида «оқ олтин» юлдузлари кулиб турарди.

Куз кирса ўзбек қишлоқлари оромини йўқотиб қўяди. Етти ёшдан етмиш яшаргача ҳамма-ҳамма далага чиқади. «Оқ олтин»ни териб олиш керак. Бу кезларда: «Вактинг кетса — бахтинг кетади», дейди деҳқонлар. Дарҳақиқат, пахта ўзбекнинг ор-номуси, уни қардош эллар билан боғловчи бахт ипларидир. Шунинг учун, пахта терими даврида шаҳарлар ҳам четда турмайди. «Сен қанча пахта тердинг!» деган шиорни ҳар бир цехда ва ҳар бир идорада ўқиш мумкин.

Ҳар йили Турсунойнинг далаларига ҳам шаҳардан студентлар, ишчи-хизматчилар келиб, икки ойлаб, уч ойлаб ҳашар қилардилар. Бу йил Турсуной «студентлар, солдатларсиз териб оламиз!» деди ва ўз ваъдасининг устидан чикди.

Пахта терими энг қизғин тус олган кезларда республикада терим машиналари билан кунига 12—13 минг тоннадан пахта терилди. Турсунойнинг хом чўтига қараганда, «бу — уч юз минг теримчининг қўл ишига тенг эди». Унинг ўзи уч юз минг килограмм «оқ олтин» терди. «Бунча пахтани қўлда териш учун олтмиш йил даладан чикмай, бел букиб ишлашим керак эди», дейди Турсуной.

Ҳаммадан ҳам муҳими шундаки, Турсунойнинг дала-сида поток методи кенг қўлланилди. Унинг терган пахтаси хирмон кўрмай, далада қуритилмай ва тозаланмай

бункердан самосвал автоприцепларга ортилиб, тўппа-тўғри харид пунктларига юборилаверди. Бу эса Турсуной бригадасида одамларни кўл кучи ишлатишдан озод қилди ва ҳар бир тоннада бригадага 60 сўмдан тежалиб қолинди.

Турсуной бу прогрессив методни қўллашни ҳамма дугоналарига маслаҳат берди.

Таниш почтальон Турсунойни далада ҳам тинч қўймайди. Қунига турли-туман конверт, телеграммалар тўппа-тўғри дала шийпонига келиб туради. Турсунойнинг ўзи қани? Ана, эгат оралаб пахта кемаси сузиб келяпти. Почтальон машина томон юради. Вақт зик. Терим сени кутмайди. Турсуной хатни далада ўқийди. «Мусобақадоз дугоналарнинг муваффақияти менинг муваффақиятим» деб ўйлайди у. Телеграммалар эса Турсунойчиларнинг мусобақадозларига, ўз устозига ўзига хос рапортлари эди. Турсуной уларни табриклашга шошиларди. Жавоб телеграммаларини штурвалдан туриб почтальоннинг ўзига диктовка қилган кезлари ҳам бўлди.

Бу йил республикадаги ҳамма колхоз ва совхозларда машина терими яхши бормоқда. Ҳеч вақт бундай бўлмаган эди! Илгариги теримчи қиз-жувонлар энди штурвални дадил тутиб, машина ҳайдамоқдалар. Ойимхон Камолова, Саодат Гулаҳмедова, Ободон Дўсова, Мамлакат Солиева, Мўттихон Жумабоевалар эса бункерлардан катта хирмонларга 150—200 тоннадан пахта тўқдилар. Бу рақамлар ўтган йили рекорд эди. Бу йил эса дугоналарнинг ўртача кўрсаткичи бўлиб қолди...

Турсуной ҳар сафар ўз дугоналарини пахта комбайнлари штурвалида ўтмишдаги занжирбанд ҳолатини эслаб: «Партияга минг раҳмат!» дейди ва бу сўзни қайта-қайта такрорлайди. Ўзбек хотин-қизлари яқин ўтмишда тўрт деворнинг асири, шариятнинг қули эди. Эндиликда уларнинг қўлидан келмайдиган иш йўқ! Бу эса «муштипар» ўзбек хотин-қизларидаги беқиёс куч-қувватнинг ёнар тоғдай отилиб чиқишидан бошқа нарса эмас.

Турсунойни кўпинча клубларда, дала шийпонларида, ёшлар орасида кўрасиз. У район комсомол комитетининг аъзоси. Ўзбекистон комсомол Марказий Комитетининг аъзоси. Чиноз район комсомол Комитетида активларга вазифа бўлинганда Турсуной қизлар орасида ишлаш вазифасини олди. У мактабларга бориб, ўнинчи синфларни

битирувчи қизлар билан суҳбатлашди, уларга, механизаторлик курсларига бориб ўқинглар, деб маслаҳат берди. У ўз колхозида қишлоқ хўжалик техникасини ўрганувчилар тўғарагини ташкил қилди ва унинг доимий раҳбари бўлиб қолди.

Турсуной Охуновани район Советига депутат қилиб сайлаганларида, хотинлар унга болалар боғчаси ва яслилар очиш нақзини бердилар. Турсуной сайловчилари олдида ҳисоб берганда колхозда 110 ўринли янги болалар боғчаси очилди, деб уларни хурсанд қилди. Турсунойнинг ташаббуси билан ўнта жамоат биноси болалар муассасалари ва мактабларга айлантирилди. Ҳозир райондаги ҳамма мактабларда болалар бир сменада ўқитилади. Бунда ҳам депутатнинг хизмати катта бўлди.

Республикада машина терим плани бажарилган куни Турсуной Охунова дугоналарига:

— Ишни бас қилмаймиз! Биз катта мажбурият олганмиз. Партияга сўз берганмиз — сўзимизнинг устидан чиқамиз!— деди.

Унинг бу фикрига дугоналари ҳам кўшилдилар. Шу куни Турсунойнинг ташаббуси билан Ўзбекистон механик-ҳайдовчилари номидан бир гуруҳ дугоналар қадрли КПСС Марказий Комитетига мактуб юбордилар. Бу мактубда бундай дейилади:

«Қадрдон КПСС, ўзбек хотин-қизлари сенга оташин, чин юрагидан чиққан сўзлар билан мурожаат қилади. Эндиликда машина меҳнатимизнинг оғирлигини ўзининг қудратли пулат елкасига олди. Сенинг доно маслаҳатингга амал қилиб, кетмонни бутунлай улоқтириб ташладик, улоқтириб ташлаганда ҳам шундай узокқа улоқтириб ташладикки, энди унга ҳеч қайрилиб қарамаймиз. Сен декабрь пленумида Турсуной Охунова тўғрисида яхши гапларни айтдинг. Турсуной Охуновадан ибрат олган минглаб ўзбек хотин-қазлари мураккаб техникани эгалладилар, пахта далаларидаги кемаларнинг чинакам капитанлари бўлиб қолдилар. Биз янги, олижаноб касб орттирдик. Машина меҳнатимизни, ҳаётимизни, турмушимизни безатди. Ўзбек хотин-қизларининг чинакам шодлиги ва бахт-саодати мана шундадир!»

Мактубни юбориб қўйиб, Турсуной яна хаёлга чўмди. Бу гал унинг хаёли пахтачиликни машиналаштиришнинг келажак проблемалари билан банд эди. Терим машиналари йўлидаги ғовлар бузилиб, баъзи одамлар бағридаги

музлар эриб кетди. Деҳқон, машина ўзининг дўсти, ёрдамчиси эканини билиб олди. Мураккаб бу механизмнинг бекор туриши кони зарардир.

— Терим техникасини ишлатишда колхозларда бригадалараро, районда эса колхозлараро, ҳатто районлараро ҳамкорлик маневр техникасини ишлаб чиқариш керак!— деб аҳд қилди Турсуной.

Турсуной Охуновани ўйлантираётган яна бир муҳим проблема пахтанинг ҳаммасини машинада териб олиш проблемасидир. «Ўҳ-ҳў, шунча пахтанинг ҳаммасини териб олиш учун машина қайда» дейди у. Дарҳақиқат, республикадаги пахта ҳосилининг ҳаммасини машинада териш учун ўн минглаб такомиллашган машина керак.

— Ташсельмаш ишлаб чиқараётган машинналарга қараб турсак, яқин ўртада пахтачилик комплекс механизациялаша олмайди,— дейди Турсуной.— Нега?— Негаки, терим машинаси ишлаб чиқариш шу суръатда борса эҳтиёжни қондириш учун яна бир неча йил ҳам кифоя қилмайди. Яна заводлар қуриш керак... СССР Госплани бу ишга тезда аралашуви лозим!

Пахтазорларимизнинг истиқболи, равнаки тўғрисида доимо изланадиган, ўйлайдиган Турсуной янгидан-янги фикрларни илгари суради. У механизаторларнинг командир кадрлари тайёрлашнинг муҳим масалалари ҳақида ҳам ўз фикрини айтиб берди: «Ҳар бир колхознинг ўз механик-ҳайдовчилар роталари, батальонлари, инженер-командирлари, техниклари бўлиши керак!» дейди. Барча терим агрегатларининг унумдорлигини ошириш керак. Ремонт қиладиган «летучка»лар бўлиши зарур. Запас қисмлар етишмаслигига энди тамом барҳам бериш лозим.

Бизнингча, Турсуной ҳақли. Хўш, тез пишар пахта сорти қачон яратилади? Пахтачиликни комплекс механизациялаш манфаатлари тез пишар пахтани талаб қилади: тез пишар пахта—сифатли ва арзон. Халқ хўжалигига у ғоят зарур!

Фанимиз ана шундай пахта сортлари етиштиришига Турсунойнинг имони комил, лекин ҳозирча бу сорт яратилгани йўқ...

Қарши чўли-чи! Охири кўринмайдиган, асрий уйқуда ётган, кафтдек текис ер! Бу ерларда пахта учун керак бўлган ҳамма нарса йўқмиди? Қуёш, ҳатто керагидан

ортиқ! Пахтачиликни Қарши чулига кучириб келиш учун
фақат битта нарса керак — сув! Бунинг учун эса фақат
битта нарса лозим — канал!

Турсунойнинг КПСС Марказий Комитети навбатдаги
пленумидан умиди катта: навбатдаги Пленум қишлоқ
хўжалигининг барча соҳалари билан бир қаторда «оқ
олтин» проблемаларини ҳам донолик билан ҳал қи-
лади!

...Турсуной бу масалада ҳам ҳақли!

1960.

ҲИММАТ ВА ЗАРУРАТ

Жўра Султонов камгап, лекин тадбирли йигит. Унинг ҳамма гапи ичида. У бирор иш қилмоқчи бўлса, тадбирни ичида пишириб, ниҳоясига етказди, шундан сўнггина тилга олади, тилга олдим, уни бажармай тинчимайди. У камгап бўлиб қолганда, одамлар Султонов бирор муҳим ишнинг пайига тушди, деб билади... Жўра Султонов ўз-ўзига «одам нима учун яшайди?» деб савол берарди, аммо бунга аниқ жавоб топа олмасди — ҳали ёш эди.

Улуғ Ватан урушидан кейин Султонов ўз туғилган жойи — Самарқанд яқинидаги наслдорлик совхозига ишга кирди. Қора экин бригадасида кўз илғамас ишларда ишлаб юрган кезлари унинг номини ҳурмат тахтасига ёзиб қўйдилар, кейин буйруқ билан мукофот бердилар. Совхозда бундай кишилар кўп эди. Буйруқда Султоновнинг номини, ҳатто ўн бешинчи ўринда ўқидилар.

Дастлабки ана шу муваффақиятдан кейин Султонов янада камгап бўлиб қолди. «Ҳамманинг қўлидан келадиган, ҳамма қилган ишни қиляпман-да, ҳеч ким қилмаган, биров қилолмаган ишни қилишинг керак-да! Чўчкабоқарлик — ана шундай иш эмасми? Албатта, шундай!» деб ўйлади-да, бутун Ўрта Осиё маҳаллий кишилари, бутун «мусулмон» авлодининг болалари қилмаган шу ишни ўзига касб қилиб танлади.

Ҳақиқатан ҳам Жўра Султоновгача ўзбек йигитидан ҳеч бири чўчка боқмаган эди. Бу жонивор хурофот қаҳрига ноҳақ учраган эди. Уни энг ёмон нафрат сўзи билан «тўнғиз» деб атар эдилар. Бу салб юришларига ўхшаш диний урушлар замонида ғайри динларга мусулмонларда нафрат туғдириш учун тарғиб қилинган бидъатлардан

бири эди. Бидъат иғвоси натижасида одатга кириб қолгани сабабли чўчкадан ва чўчкабоқардан одамлар ҳазар қилар эдилар. Шу сабабдан бу соҳа бутун мусулмон элларида ривожланмай келди. Кейинги йилларда чўчкачилик фермалари ташкил қилишга уринган илғор коллектив хўжаликларда ҳам маҳаллий кншилардан чўчкабоқар топилмасди, чўчкабоқарликка бошқаларни ёллашга мажбур бўлардилар. Бу иш ҳадеганда юришиб кетмади. Ўзбекистондаги минглаб ёшлар қаторида Жўра Султонов ҳам бидъатнинг бу одатидан норози эди. Фақат норозилик билдириш билан омманинг онги ўзгариб қолмаслигини, бунинг учун турмуш исботи кераклигини Жўра Султонов яхши билар эди. Бу шубҳа уни янада камгап қилиб қўйди. Ҳатто у одамларга кам аралашиб юрди. Лекин қишлоқ аҳолиси орасида у кутган нафратнинг учқуни ҳам сезилмади. Одамлар коллектив хўжаликда коллектив манфаатларини кўзлаб ишлашга ўрганиб қолган эдилар. Бу эса Жўра Султоновга гуё қанот ато қилиб юборди. У чўчкачилик, чорвачиликни тез ривожлантиришнинг катта резерви деб билди, шуни пропаганда қилишга киришди. Тез орада уни «Султон чўчкачи» деб илғор кишилар қаторида тилга оладиган бўлдилар.

Аммо бу ном унинг онасига ёқмади. Онаси ўтган аср одами — Саодат опага кекса хотинлардан бири, қишлоқнинг сўнги нухаси-отинойи: «Ўғлингизни тўнғизбоқар қилибсизми?»- деб пичинг қилибди. «Ота-бобоси қилмаган иш. Қолаверса, тўнғиз ҳаром, гўшти макруҳ. Уйингиздан барака учади» деб жирканибди. Шундан кейин Жўранинг қулоғи тинчимасди. Онанинг қаршилигини синдириш керак эди. Аммо бу осон иш эмас. Хурофот заҳарлаган, кекса мияга кириб қолган тушунчадан қайтариш учун унга катта исбот қучи керак эди. У қулай фурсат кутди.

Кунларнинг бирида кечки овқатдан кейин Саодат хола таъби хуш тортиб:

— Телевизорингни қўйгин, болам,— деб қолди.

Телевизорда ўзбек ашула ва рақсларидан катта концерт экан. Кампир концертга берилиб кетди. Шу чоқ Жўра ойисига разм солган эди, «Баҳор» ансамбли қизларининг шўх рақслари ҳам, солистларнинг янгроқ кўшиқ, яллалари ҳам унга ёғдай ёқаётганга ўхшади. Саодат хола музикага кўшилиб, бош чайқаб ўтирибди.

— Қалай, концерт ёқдимиз?— деб суз бошлади Жўра.

— Ёқди,— деди она мамнунлик билан.

— Илгари нима деган эдингиз?

— Қачон?

Жўра онасининг бир вақтлар айтган гапларини эслатди.

«Хотин кишининг эркаклар олдида юзини очиб, қошини қоқиб қилпанглаши нимаси?», «Хотин кишига номаҳрамлар олдида ашула айтиш гуноҳ-ку...»

Онаси шу гапларни айтган эди, бундан тонмайди, аммо бу гаплар ўша вақтнинг гапи эди. Энди-чи? Энди эскириб қолди.

Шу мулоҳазалардан кейин Жўрага она билан очик гаплашиш имкони туғилди. Бу қулай фурсатни онанинг ўзи топиб берди. Жўра онанинг беғам, бефарқ, андак тиришган юзларига қараб:

— Бўлмаса нега ҳали ҳам эски гапларни гапириб юрибсиз?— деди.

— Нима дебман, болам?

— Яъни, чўчқа масаласида...

Қампир жиддийлашди.

— Гапнинг фарқига етиб гапир болам, хушчақчақлик билан тўнғизнинг ораси ер билан осмон... Туёқ боқсанг бўрдоқими, сўқимми жаннати жониворлардан боқ. Ота-бобомиз тўнғиз боқиб кун кўргани йўқ. Тўнғиз гўшти кофирларнинг овқати.

Жўра худди шу гапни кутиб турган эканми, жонланиб кетди.

— Қартошкани ҳам «кофирнинг таоми», дер эдилар, эсингиздами? Эндиликда ўзбек қозони картошкасиз қайнамайди-ку! «Суратли қоғозга ўралибди» деб конфетдан юз ўғирардингиз, эндиликда бўлса конфетсиз чой ичмай-сиз.

— Билмас эдик-да. Синамагани сийламас, дейдилар, ўғлим.

— Ҳали дунёда сиз билан биз билмаган, синамаган нарса кўп. Чўчқачилик ҳам «мусулмон банда» учун sinalмаган бир нарса. Хўп денг, мен шуни бир синаб кўрайин-чи...

— Сен етиштирган чўчқангнинг гўштини бу ердагилар емайдилар-да, болам,— деди кампир бир оз бўшашиб.

— Бу ердагилар емаса, мамлакатимизнинг бошқа жойларидагилар ейди.

Жўра Султонов онасини бунга ишонтириш учун нима дейишини ўйлаб қолди. Кейин мамлакатнинг кенглигини, унинг халқларини айтиб берди. Қараса, кампир бунга чўчқанинг нима алоқаси бор, дегандек ағрайиб турибди. Агар ҳозир, чўчқа гўшти ҳам ҳалол деса бунга ойиси ишонмайди,— бунинг устига ўғлидан баттар хафа бўлади. Жўра ойисининг кўзига меҳрибонлик билан қараб туриб деди:

— Биз фақат ўзимиз учун яшаётганимиз йўқ. Одамзоднинг ҳаммасига керакли ҳамма нарсани кўпайтириш учун ур尼亚пмиз, шуни деб яшайпмиз.

Шундан кейин она бу хунарингни қилавер ҳам демади, ташлагин ҳам демади. Жўрага шунинг ўзи кифоя эди. Жўра эртаси кун хотинини ҳам фермага жойлаб қўйди. Кампир неча кунгача камгап бўлиб ўз онгига сингиб қолган эски тушунча билан узоқ ва оғир ички кураш олиб борди. Унинг бу курашида ғалаба қилишига маҳалла, ёш яланглар, ҳатто айрим кексалари ҳам ёрдам бердилар. Улар Жўрани тўй-томошаларда тўрга ўтқазиб, мажлисларда ҳайъатга сайлаб иззат-ҳурмат кўрсата бошлаганлари катта ёрдам берди. Кампирнинг ўзи ҳам «кимсан, чўчкабоқар Султоновнинг онасиман» деб қувонадиган бўлди.

Чўчқа боқиш осон иш эмас эди. Жўра Султонов бунини дастлабки кунлари жуда яхши билиб олди. Унга кўп эътибор керак экан. Ювиш, тараш, қозонда овқат пишириб якка-якка хоналарда едириш. Султонов дастлабки кунларда қўли қўлига тегмай югуриб юрди. Бундай ҳолатда фермада узоқ ишлаб бўлмас, гўштни айтарли даражада кўпайтириб бўлмас эди. Султонов чўчқа боқиш процессини осонлаштириш йўллари қидира бошлади. Энг аввал у мамлакатдаги машҳур чўчкабоқарларга «дуойи саломдан сўнг, зўр илтимос» деб бошланадиган илиқ мактублар юборди. Унинг илтимосига берилган жавоблар Султоновнинг сиртки университети бўлди.

Шу йилнинг ўзидаёқ, у чўчқаларни тез семиртириш бўлмаси очди. Илгари ҳамма чўчқа бир жойда, аммо якка-якка катак усулида боқилар эди. Султонов энг аввал катак усулидан воз кечди ва она чўчқаларни хотини Мария Евсеевнага қолдириб, ўзига икки-уч ойликларини

ажратиб олди ва совхозда биринчи бўлиб катта группада катаксиз боқиш усулини жорий қилди.

КПСС Марказий Комитетининг машҳур декабрь Пленуми очилган кезларда Султонов унлаб чўчка ўстириш ниятида юрган эди. Пленум материаллари унинг кўзини очиб қўйди: «Мамлакатда Ярослав Чиж сингари чўчкабоқарлар бор экан! Улар минг центнерлаб гўшт етказиб бермоқда экан».

Дастлаб Султоновнинг бу ишига унча эътибор бермадилар. Бировлар «Ўзбекнинг ота-бобоси тўнғиз боқиб кун кўрмаган» деса, баъзилар «Ўзбекларда тўнғиз боқиш анъанаси йўқ, бу ишни Жўра Султонов ҳам ташлаб кетади», дегандай назар-писанд қилмай юрдилар. Султонов ундай кишиларга «анъана осмондан тушмаган, уни одамлар яратган, нега биз бу соҳада янги анъана ярата олмаймиз?» деб қатъий жабов қилди. Султонов ўз қишлоғининг ақлли, билимдон кишилардан бўлгани учун ҳар қандай янгиликни эскилик қобиғида пайдо бўлиши ва қаршиликсиз ўз-ўзидан ўсиб, ривожланиб кетмаслигини, тўғрироғи, ҳаёт курашдан нборат эканлигини яхши биларди. Бу соҳада гапираркан у: «Гул ҳам тикансиз бўлмайди-ку», дерди. Шунинг учун Султонов, ўз мақсадига фақат қаттиққўллик кураши орқалигина эришиш учун шайлана бошлади.

Султоновнинг чўрткесарлик характерини яхши билган кишилари уни «кесакдан ўт чиқарадиган йигит» деб таърифлар ва қиламан деб қўйган ишини, албатта қилишига ишонар эдилар. Бундай кишилар Султоновнинг ишига кўмак бердилар. Ана шундай кишиларнинг кўмаги, айниқса Мария Евсеевна Сергееванинг ёрдами билан Жўра Султонов ҳақиқатан ҳам «кесакдан ўт чиқара олди!» Республикада ҳали унғача биронта ўзбек боласи қўл урмаган ишга қўл уриб, хурофот кўрғонини кулатди.

Биринчи йиллари унинг иши унча юришавермади, аммо Султонов умидсизланмади. Ҳатто унинг чўчкалари касалликка учраб ўла бошлаган чоғлари ҳам, тажрибасизлиги орқасида чўчкалар фосфорсизланиб бири-бирини ғажий бошлаган кўрқинчли кезлари ҳам у фермани ташлаб кетмади, аксинча, янги ҳунарини эгаллаш учун кунт билан ўқиди, ўрганди. 1958 йили қаддини тиклаб олди. 1959 йили эса унинг бир ўзи чўчкалардан 615 центнер гўшт етиштирди. Бу кўрсаткич ўша кезларда

республикада сира кулоқ эшитмаган муваффақият эди. Чунки, давлатга шунча центнер гўшт топшириш учун энг ками уч мингга яқин кўй сўйиш керак эди. Бу — арзон ва осон иш эмас!

Чўчкачилик соҳаси ва чўчкабоқар ҳунарини яратиш ўзбек чорвачилигининг янги анъанасини ва чорвадорнинг янги одатини яратиш ғояси унинг оромини йўқотди. Султонов эртаю кеч шу ҳақда ўйлади. Бу анъана ва одатни яратиш учун унга аввало таянч, сунгра кўмакчилар керак эди. Бу таянч — унинг ўз иш намунаси, кўмакчилар — унинг фикрдошлари бўлиши лозим.

Султоновнинг дастлабки бу муваффақияти ўзбек чорвачилигида янги анъана туғилаётганидан яхши бир дарак эди. Султонов бу янги анъана уруғини аввал ўз совхозига соча бошлади. У, ўз тенгқурларини чорвачиликнинг энг сердаромад соҳасида ишлашга чорлади. Дастлаб икки кишини — Нисо Ҳамроева билан Жўракул Эгамовларни ҳамкасб қилиб олишга муваффақ бўлди. Совхозда чўчкачилик фойдасига пропаганда қилувчилар бирдан уч кишига ортди. Улар ўз ёнига янги-янги шерик чақира бошладилар. 1960 йилга келиб, ўзбек қизлари ва йигитларидан яна ўн тўрт киши чўчкабоқарлик ҳунарини эгаллаб олдилар. Чўчкабоқар чорвачилардан Баҳри Ҳайитов, Саъдулла Юсупов, Ҳақберди Соатов, Саид Соатов, Эгам Бурҳонов, Иброҳим Ҳасанов, Маҳмудовлар хотини билан Султонов анъанасини давом эттириб, кўплаб гўшт етиштиришга киришдилар.

— Агитатор бўласанми? — деб сўради Жўрадан совхоз партия бюросининг секретари.

— Бўламан! — деди партия аъзолигига кандидат Султонов. — Аммо кўп гўшт етказиш агитатори бўламан!

— Майли, — деди секретарь, — сен шахсий ўрناق кўрсатган агитаторсан!

Ҳақиқатан ҳам Султонов агитаторликни кўпчилик кишлоқ агитаторлари сингари одамларни тўплаб олиб газета ўқиб беришдан бошламади. Қўли бир минут бўшаса бас, чўчкабоқарларнинг олдига боради, қилаётган ишларини кўради, амалий маслаҳат бериб ўз ишига қайтади.

Кунларнинг бирида энг кам гўшт етиштирган ўртоқларини йиғиб «нима учун яшаяпсизлар?» деб сўраб қолди. Улар бу саволга тушунмаганини сезиб, Султоновнинг ўзи жавоб қилди: «Ҳаммамиз ҳам коммунизм ку-

риш учун яшаяпмиз!» деди ва қўшимча қилди: «Коммунизм — мўл-кўлчилик, мўл-кўлчилик ўз-ўзидан туғилмайди. Бунинг учун курашиш керак. Масалан, айтайлик, бугун бир килограмм гўшт кўпайтирсанг, эртага ёнига икки килограмм қўшишга интил!» «Бунинг учун у асаларини мисолга келтирди: «Асалари оқсоқоли ўз яшигига тоза гул ширасини келтирмаган ҳар бир арининг бошини уздиради. Менинг назаримда маҳсулот бермаган одам ҳам жамиятга ортикча!» Бора-бора норма бажармаган одам жуда камаяди. Бу — совхозда меҳнат унумини кўтариш ишида катта туртки бўлди.

Ана шу кезларда Тошкентда Ўзбекистон Коммунистик партиясининг XV съезди очилди. Съездга Жўра Султоновни ҳам таклиф қилдилар. Унинг учун мутлақо кутилмаган ҳодиса юз берди. Султоновга тўсатдан сўз бериб юбордилар. Султонов бирор марта минбарга чиқмаган одам, оддий чўчкабоқар. Мана энди у партия съезди минбарига. Унинг юзи чўғ бўлиб кетди. Минбарга уни оёқларининг ўзи олиб борди. Минбарга қўлтиқлаб чиққан қоғози ҳам асқатмади — унинг ҳар бир ҳарфи чумолидай ўрмалаб кетяпти. У қоғоздагини ўқимади, кўнглига келган гапларни, яъни 1959 йили 607 центнер чўчка гўшти топширгани ва 1960 йили 1000 центнер гўшт етказиш ҳақида съездга ваъда беражagini айтди. Жўра Султонов қандай қилиб жойига бориб ўтирганини ўзи сезмади. У, ўз совхозига қайтиб келган кезларда ҳам «бир минг центнер гўшт етказиб бераман!» деган ваъдаси тилидан тушмади, дилидан кетмади.

У энг аввал, ишни чўчкаларни хиллашдан бошлади. Унинг группасидаги чўчкалар ҳар хил — катта, кичик, озғин, семиз ва турли зотдан иборат эди. Уларни ёши ва вазнига қараб группаларга бўлади. «Қолоқ» ларни «илгор» лар даражасига етказиш учун ҳеч нарсани аямайди. Ўрта Осиёда биринчи бўлиб чўчкаларни курук озука билан боқишга ўтди. Чўчкалар яхши семира бошлади.

Жўра Султонов яна камгап бўлиб қолди. Саломга алик олади, холос. Ҳамқишлоқлари бунинг сирига етолмай ҳайрон: нимага тагин ўзгариб қолди?

Бунинг сабабини қишлоқда фақат уч киши билар эди: унинг ўзи, хотини ва совхоз директори.

... КПСС Марказий Комитетининг навбатдаги Пленуми чақирилади. Мардлар майдонда синаладиган кунлар, Султоновнинг тарозисига тош қўйиладиган пайт. Ахир,

у резервни қидириб топиш ва ишга солиш ҳақида съезд-да катта кетиб кўйган. Энди шу резервларни топиб ишга солгани ҳақида ўз республикаси билан бирга партиянинг генерал штабига ҳисоб бериши керак... Ўшандай баланд минбарда... Ўшанча кўзларга дадил тикилиб, яримта эмас, бутун гап айтиш керак. Ишлар бутун гап айтишга бораётгани йўқ. Чўчқалар яхши семираётгани билан озуқа харажати кўпайиб гўшт қимматга тушмоқда ва кўп чўчка боқиш учун озуқа етказиб бериш қийнлашмоқда эди.

1960 йилнинг режалари тузилаётган кезларда қишлоқ хўжалигининг бошқа режалари билан бир қаторда совхоз икки йиллик миқдориди гўшт топшириш кераклиги ҳақида гап чиқиб қолди. Бир йилда икки йиллик! Айтмоққа осон!.. Даврадаги одамлар бир-бирларига қараб олдилар, сўнгра аста-секин йўтала бошладилар. Бу йўтал ишончсизлик аломати эди. Активларнинг афти ангорини кўриб, совхоз директори ҳам йўталиб кўйди. Ўтирганлар орасида фақат Жўра Султонов йўталмади. Аксинча, у ўз раҳбарининг зўрма-зўраки йўталувчилар қаторида кўриб «дирекция ҳам ишончсизларни қувватламоқда», деб ўйлади. Агар бу кайфият дирекция дарвозасидан нари чикса тамом,— бутун иш яримта бўлиши, режалар чиппакка кетиши ҳеч гап эмас! Бу хатарнинг олдини олмоқ зарур!

— Нимадан қўрқяпмиз?— деди Жўра Султонов ўртага тушиб ва нимагадир даврада ўтирганларнинг кўзларига бир-бир қараб кўйди.

Ҳеч ким ундан кўзини яширмади. Демак, уларнинг эътирози қатъий, бундай юксак мажбуриятни зиммага олишдан қўрқаяптигина эмас, балки унга ошкора қарши чиқяптилар. «Бу хавфли, жуда хавфли!»

Шу фикр унинг миясига югуриб чикди-да, юраги орқасига тортиб кетди. Ҳамсуҳбатлар жим. Бухгалтер каламини ўйнатиб «икки йиллик» сўзини ўчириб кўйишга толпиниб турибди. Унга нима, баланс тўғри бўлса бас. Шу пайт Султоновнинг ўзига бош бухгалтер ҳисоб-китобда бефарқ одамдай, тараққиётни дафтарга сирачлаб кўядиган одамдай кўринди.

«Ҳисоб-китоб шунда керак бўлмаса, нимага керак? Ёки бухгалтериясининг ўзи шунақа касбми?» деди. Султонов совхоз бухгалтерига пичинг қилди. Ўз касбини севган бухгалтерия арбоблари унинг бу пичингини қабул

қилмадилар. Уларнинг ҳам касбий фалсафаси бор эди: «Социализм — ҳисоб-китоб!» дер эди улар, Лениннинг машҳур сўзларини дадил келтириб. «Бухгалтерия эса социализмнинг шу принципининг ҳимоячисидир».

— Ҳимоячи бўлсанг,— дер эди Султонов улар билан баҳслашиб,— социализм негизда битган бойликларнинг ҳаммасини ҳисобга олгин-да!

— Масалан, нимани ҳисобга олмабмиз?

— Ички резерв деган энг катта бойлик ҳисоб-китоб дафтарингда йўқ-ку! Бизнинг бухгалтериямиз совет кишиларидаги ватанпарварлик ғайратини ҳам ҳисобга олиши керак-да!

Ана шундан кейин Султонов билан совхоз бухгалтерияси ўртасида кўз илғамас жанг бошланди. Бухгалтерия ҳисоби, социализм принципларининг қандай собиқ ҳимоячиси эканини Султоновга зимдан исботлашга уриндилар. Чўчқаларга бериладиган озуқа рациондан тортиб, чўчқаларнинг кунига қанча граммдан семиришигача, йилига неча чўчқа бокиб, ундан қанча гўшт топширишигача ҳисоблаб берилди. Тез-тез текшириб ҳам турдилар.

Жўра Султонов ҳам ўз фалсафасини амалий ишда исботлаб, совхоз экономистлари бухгалтерларни мот қилишга тиришди. Султоновнинг ҳар бир одими совхоз экономистларининг «темир дафтари» га ўзгартишлар киритиб турди.

Энг биринчи ўзгартиш бокиладиган чўчқаларни кўпайтиришдан бошланди. Султонов 1960 йил учун олган мажбуриятини бир ярим баравар қилиб бажармоқчи бўлди. У ҳар бир чўчқанинг вазнини ҳам ўтган йилдагидан анча кўпайтиришга аҳд қилди. Буни совхоз экономистлари «шунчаки бир ваъда» деб ўйладилар. Чунки статистикага қараганда ҳар бир чўчқадан тортиладиган гўштнинг ўртача вазни Бутуниттифоқ миқёсида ҳали бу рақамлардан анча кам эди. Бунинг устига гўштнинг таннархи ортса ортяптики, камайгани йўқ.

— Олтин гўшт кимга керак?— деди улар.

Бу гаплар Султоновни янада ўйлатиб кўйди. Бир ёқлама ишлаётганини тушунди-да, гўштнинг таннархини камайтириш йўллари излади. Унинг тахминий ҳисобига қараганда гўшт қимматининг етмиш проценти озуқа харажатидан эди. Бу харажатни камайтириш — таннархни камайтириш деган гап. Аммо озиқ-овқат билан

жониворларни семиртириб бўладими? Султонов: «Сих ҳам, кабоб ҳам куймайдиган» йўлни топди. Ёзда чўчкаларни кўк ўт, беда, жўхориюя, илдизли озуқа сингари арзон тушадиган рационга ўтказди. Уларни тез семиртириш учун эса энг арзон беданинг униии ишлатадиган бўлди.

«Фермага малая механизация керак!» деди Султонов ва самокормушка, автопоилка ўрнатишга муваффақ бўлди. Фермага водопровод ўтказилди. Бутун ишларни ёрдамчисиз Султоновнинг ўзи қиладиган бўлди. Ҳатто у тракторни ҳам ўрганиб, фермага керакли озуқаларни тракторда ўзи ташиб, самокормушкаларга ўзи тарқатди.

Натижа ёмон эмас: у октябрнинг бошидаёқ 946 та чўчка боқиб, ундан 1050 центнер гўшт етиштиргани ҳақида ва йил охиригача яна икки юз центнер гўшт етиштиражagini билдириб Марказий Комитетга телеграмма юборди. Табрик телеграммаси етиб келди. Телеграмма билан совхозга катта шодлик келди. Етмиш саккиз яшар Саодат хола партия ва ҳукуматимиздан келган бу табрикни «Султоновлар юртига бахт куши келиб қўнгани» деб таърифлади ва ҳамманинг кўз олдида йигитлар султони бўлган ўғлининг пешанасидан чўпиллатиб ўпди.

Султоновнинг ўзи эса «ҳали ишга солинмаган резервларимиз кўп» деди-да, шу резервларнинг бири сифатида чўчкаларни кўп семиртирадиган озуқалар аралашмаси ишлаб чиқаришни таклиф қилди. Султонов бу аралашманинг составини ҳам белгилаб олди: беда уни, жўхори, арпа ва минерал озуқалар... Уни совхознинг ўзида қилиш мумкин.

Буларнинг ҳаммаси амалга оширилгач, Султоновнинг иши юришиб кетди. КПСС Марказий Комитети январь Пленумининг очилиши кунигача ўз мажбуриятини 1360 центнерга етказиб бажарди.

Чорвачилик йилини у 1510 центнер гўшт билан якунламоқчи!

Тарозига охирги килограммлар қўйилган куни Султонов бухгалтерияга қабул қвитанцияларини кўрсатиб:

— Резервларни топиш ва уларни рўёбга чиқариш ҳисоби мана шу!— деди.

Бундан бухгалтерия ҳам қувонди. Шундан кейин Султоновга совхозда бухгалтерлардан бири «резерв топувчи ва рўёбга чиқарувчи» деб ном қўйди. Султоновнинг ўзи ҳам бу номдан бош тортмади. Гўшт етиштиришни неча

баравар кўпайтиришнинг асосий резервлари: сиртки университет бераётган кўмак ва шахсий тажрибанинг ортиши ва ундаги тобора кўпайиб бораётган ҳунар ҳаваси эди. Буларнинг ҳаммасига унинг идроки ҳам кўшилиб, зўр кучга айланиб кетди.

Шу орада Султоновнинг номи узоқ-яқин қишлоқларга етди. Унинг «гўшт фабрикаси» ни кўришга ишқибозлар кўпайиб кетди.

Бунинг сабаби бор эди. Республика қишлоқ хўжалигининг меҳнаткашлари 1960 йилда давлатга икки йиллик микдорида гўшт етказиб бериш мажбуриятини олдилар. Пахтакор республика учун бу жуда катта мажбурият эди. Кўпчилик районлар ва йирик хўжаликлар бу юксак мажбуриятни бажариш имкониятларини топиб, астойдил ишга киришдилар. Қорамоллар сўқимга, қўйлар бўрдоқига қўйила бошлаганди, ариқ ва қўлларда ўрдаклар суза бошлади, далаларда парранда кўлайди. Аммо баъзи хўжалик раҳбарлари бу дадил қадамни хом хаёл деб тушундилар. Икки йиллик микдорида гўшт топшириш республикада шох билан туёқни қуритиш демакдир, деб даъво қилдилар. Бу шубҳа бир қанча ишончсиз кишиларни саросимага солиб қўйди. Совет кишиларининг мамлакатни гўштга сероб қилиш учун бошлаган ватанпарварлик ҳаракатига раҳна солишга уринган бундай шахсларнинг кўзини очиб қўйиш керак бўлиб қолди. Ана шундай кезларда Султонов майдонга чиқди.

— Бир йилда икки-уч йиллик гўшт етиштиришнинг асосий резерви чўчкачиликдир,— деди Султонов ва бу фикрини амалда исботлаб, ҳамма жойда чўчка фермаси ташкил қилишни тавсия этди. «Чўчка етиштирувчи кадрларимиз йўқ!» деб лўқма ташловчилар ҳам кўп бўлди. Уларга Султонов «ёшларга мурожаат қилинлар» деди.

Қишлоқ хўжалигидаги ҳамма илғор тажрибаларга йўл очувчи бошқа машъаллар қаторида Султонов ҳам КПСС Марказий Комитети январь Пленумида қатнашди. Ўз ҳаётини бағишлаган ишнинг нақадар муҳим, аҳамияти улкан эканлигини бутун вужуди, бутун идроки билан мана шу ерда сезди. Унинг иши эса буюк ва олижаноб ишга — «Коммунизм маъмурчилигини яратиш» ишига хизмат қилади.

Пленумдаги нотикларнинг оташин нутқлари — партиянинг шу оддий чўчкабоқарга, бевосита Жўра Султоновнинг ўзига «халқ учун маъмурчилик яратувчи кураш-

чиларнинг олдинги сафида бўл!» дейилган чақириғидек эшитиларди. У эса дук-дук ураётган юрак ҳаяжонларини зўрға босиб: «Жонажон партиям, буйруғинг албатта ба-жо келтирилади!» деб солдатча жавоб берарди.

Жўра Султонов ҳар қандай проблемани ва ҳар қан-дай қийинчиликни енгишга қодир, янги маънавий куч билан ўз совхозига қайтиб келди.

Келган ҳамоно ишга тутинди. Атоқли чўчкабоқар ўзининг булоқдай тинимсиз қайнаб чиқаётган куч-қув-ватини, иродасини хўжаликда энг тез ва энг катта бу-рилиш ясашга қаратди. Унинг кўнглига бу имонни пар-тия, унинг доно ва равшан мантиқ кучи, тарихий Пле-нумдаги баланд руҳ муҳити жойлаган эди.

Султонов ўз имкониятларини, ўз мажбуриятини қай-та кўриб чикди. Ҳамма гапни кўнглида ҳал қилиб олган-дан кейин ҳамқишлоқларига ва совхоз ишчиларига: 1961 йилда 2000 центнер чўчка гўшти етиштираман, деб олган мажбуриятимни ўзгартираман, гўштни 2500 центнерга етказаман, деди.

Атоқли чўчкабоқар ҳамқишлоқларига Пленумнинг қандай ўтганлигини ҳикоя қилиб берди. Кейин:

— Жуда кўп нарса ўзимизга боғлиқ. Чунки биз од-дий меҳнаткашларга партия, унинг Марказий Комитети фоят катта ишонч билдирди,— деди у.

Султонов қаерда сўзламасин, ким билан суҳбатлаш-масин — ҳамма жойда, ҳаммани энг зўр ҳаракат оқими-га — Коммунистик партия XXII съездини муносиб кутиб олиш учун бошланган мусобақага кўшилишга чақирди.

Машҳур чўчкабоқарнинг дўстлари ва издошлари — чорвадорлар унинг кўнглидагини тушундилар. Ижодий яратувчилик қуввати кўтарилиб, тошиб, улар кўнглига ҳам қуйилди. Улар коммунизм қурувчилар съездини ян-ги зафарлар билан кутиб олиш учун бошланган мусоба-қага — умумхалқ ҳаракатига кўшилиб, янги мажбурият-лар олдилар.

Шундай қилиб, оддий чўчкабоқар ўзбек йигити аҳоли жон бошига гўшт-ёғ етиштиришда янги-янги имконият йўллари кидириб топишнинг пропагандисти бўлиб қолди. Тез орада уни кўшни районлар, областларга ча-қира бошладилар. Унинг тажрибасини ўрганиш учун шогирдлар кела бошлади. Ана шундан кейин чорвадор ўзбек йигит-қизлари орасида янги касб — чўчкабоқар-лик касби пайдо бўлди, уларнинг энг яхшиларини «сул-

тоновчи» деб атамоқдалар. Жура Султонов эса ўз шогирдларини, резервларни қидириб топиш ва амалга оширишга чақирмоқда.

Ҳозир республикада 1268 ўзбек йигит ва қизи султоновчи чўчкабоқар бўлиб олди. Натижада кўпгина илғор хўжаликлар чўчка гўшти ҳисобига икки-уч йиллик гўшт мажбуриятларидан қутулиб, сўқим ва бўрдоқи гўштини сотадиган бўлдилар. Ана шундай қишлоқларнинг дўконларида кўй ёғи ҳам бемалол бўлиб қолди. Буни Султонов, социалистик ҳаёт юзага чиқарган илғор иқтисодий ғояларнинг кенг омма онгига сингиб моддий кучга айланиши, деб қувонди.

Ўзбек чўчкабоқарлари орасидан Султонов билан бемалол беллаша оладиган йигитлар етишиб чиқди. Сурхондарёлик Кўчқор Маматов «Бойсун» совхозида ўз чўчкаларидан 1000 центнер гўшт етказиб, Султонов билан изма-из бормоқда. Окдарёлик «Дағбит» совхози ишчиси Берди Худойкулов ҳам бу йил 1114 чўққани семиртириб, минг центнердан ортиқ семиз гўшт топширди. Бундай кишилар сони ҳам, чўчка фермалари ҳам кундан-кунга кўпаймоқда. Яқиндагина ўзбек қишлоқларида чўчка фермалари бармоқ билан санарли бўлса, энди бу фермалар 1713 тага етди ва гўшт етиштиришда чўчка гўштининг салмоғи ўн саккиз процентдан ошди. Бунда Султонов бошлаган ҳаракатнинг роли жуда катта. Бу соҳа ҳозир шундай тез ривожланмоқдаки, 1965 йилга бориб чўчка гўшти республикада умумий гўшт етиштиришнинг 35 процентига етади ва унинг ҳажми миллион центнердан ортади.

Тошкентда чўчкабоқарларнинг республика кенгаши очилди. Султонов шу кенгашга пухта тайёрланиб келди. У кенгашда ҳаммага керакли гапларни айтди. У, совхозларни, колхоз ва сельполарни чўчкаларни боқиб семиртириш пунктларини кўпайтиришга чақирди. «Ўз озуқа базаларимиз бўлсин! Қомбикорм саноати яратайлик!» деди. Султоновнинг фикрича «Чўчкачи зоотехник курслари очилсин», «Қолхозлараро бўрдоқи пунктлари ташкил қилинсин» ва ҳоказо ва ҳоказолар.

Султоновнинг хаёлида бундан бошқа яна анча фикрлар етилиб юрибди, фурсати билан ҳамма ва ҳаммасини ўз касбдошлари билан ўртоқлашади.

ЖАВОДНИНГ ЖАДВАЛИ

Баъзан бир дақиқалик учрашув ҳам неча йиллар ёдда туриши мумкин. Бизнинг бу йигит билан учрашуви-миз худди ана шундай бўлди.

Куз фасли. Дала либоси ўзгарган пайт: тераклардан шитирлаб барг тукилмоқда, толларнинг кокили аста-секин сийраклашиб, тут япроқлари олтин болдоқдай сарғайиб, шабадада шитирлайди. Пахтазорда ҳам ўзгача манзара: яшил ранг ғўзаларнинг учларигина сақланиб қолган. Теварак-атроф оппоқ оқариб, тикилган кўзни тиндиргудай товланиб турибди.

Бу — 1959 йилнинг деҳқончиликда катта бурилиш ясалган олтин кузи эди. Бу кузнинг ҳосияти ҳаммага аён: пахтани машинада теришга худди ўша кузакда оқ йўл очилган эди. Темир агрегатларининг янги хиллари далага чиқарилиб, «ХВС-1,2» ларнинг донғи чиқаётган кезлар эди. Биз қишлоқларимиздаги бу ўзгаришларни ҳаммага кўз-кўз қилиш ниятида далага чиққан эдик.

Ўша кезларда ҳамма ёшу қари далада эди. «Оқ олтин» тонналарини мисқоллаб ғарамлаётган «беш мингчи», «ўн мингчи», «ўн беш мингчи» ларни одамлар ашула қилиб куйламоқда. Биз бундай бағишлов ашулаларини Андижонда, Фарғона ва Хоразмда кўплаб эшитдик. Бухорода опа-сингил Марям ва Шарофат Гадовалар эса, бутунлай янгича кўшиқ куйлашарди. Улар туқиган кўшиқ ака-ука Ҳожи ва Қодир Қароматовларга бағишланган эди:

Қишлоқнинг энг сеvimли кишиси ким?
Ҳожи билан Қодир амаким...

Ҳожи ва Қодир Қароматовларни сценарийга киритиб, суратга олиб қайтаётган чоғимизда, улар: «тошкентлик Жавод Кўчиевга салом айтинглар», дейишди. Шунда уларнинг бу гапани ҳам кино лентасига ёзиб олдик-да, Тошкентдаги «Малик» совхозига йўл олдик.

Республика уч миллион эллик минг тонна пахта учун курашмоқда эди. Йўлларда қоп ортган аравалар, турна қатор юк машиналар зич. Пунктлар гавжум. Ҳар одимда пахта хирмони. «Малик» совхозининг туртинчи бўлимига келганимизда эса, битта ҳам хирмон кўрмадик.

— Нега? Бу ерда пахта йўқми?

— Пахта кўп, ҳосил ҳар йилгидан мўл...

Пахта хирмони кўринмаслигининг сабаби дарҳол аён бўлиб қолди: қатор-қатор вагончалар тиркаб олган автокачкалар, шатакли машиналар ўтиб қолди. Ичи тўла ҳўппак пахта...

— Терилган пахтани пешма-пеш қоп-қанорсиз таши-моқдамиз,— деди шоферлардан бири бизнинг сўровимиз-га жавобан.

Олис-олисларда терим агрегатлари гурилламоқда. У-ўтларда юк машиналари, автокачкалар турибди. Бункери тўлган агрегатлар пахтасини ағдариш учун уватга бурилмоқда. Бункердан вагончага тушган «оқ олтин» хирмонда тўхтамай, тўппа-тўғри пунктга жўнамоқда.

Пахта таннархини арзонга туширадиган бу янги метод республикада биринчи марта «Малик» совхозининг Жавод Кўчиев бригадасида қўлланилмоқда эди.

Биз бригадир Жаводни қидириб, механик-ҳайдовчи Жаводга дуч келдик. У «ХВС-1,2» агрегатида пайкал кезиб юрибди. Узокдан, бункер ичида гуё қор бўралаяпти. Яқинлашдик...

Жавод даласига келган меҳмонларга бош эгиб салом берди-да, агрегатни гувиллатиб, бункерни тарақлатиб кетаверди. Сим элак ичидан чиққан чанг тепамиздан, ёнимиздан учиб ўтиб, ғўзапояларга кўнмоқда, бункер яна бирпасда оқариб бораётир.

— Бир оғиз гапимиз бор эди.

Жавод қўли билан бункерни кўрсатди. Тушундик: бункер тўлса четга чиқмоқчи. Ниҳоят, бункер тўлди. Агрегат уватга чиқди, Жавод пахтасини ағдариб яна изига қайтди.

Операторлар унинг йўлини тўсиб олдилар.

— Кинога олмоқчимиз, кинога!..

Жавод операторларнинг сўзини эшитдим, йўқми, соатини кўрсатди-да, теримини давом эттирди...

Операторлар сочини юлишга тайёр. Ғанимат вақт ўтмоқда. Кузги кўёш ҳадемай чўкиб кетади. Авжи кинога оладиган фурсат зое кетмоқда... Операторлар унинг изига тушдилар. Жаводнинг агрегати бу пайкалдан чиқиб, иккинчи пайкалга кўчди. Кенг қартада учта «СХМ» ўрмаламоқда. Операторларнинг камералари ҳам тинмай ишлаб турибди.

«Етти йиллик одимлари» ҳужжатли фильмнинг биринчи кадрлари ана шундай суратга олинди. Унинг асосий кадрларидан бири Жавод Кўчиевни эса, тушки овқат вақтидагина «қўлга туширдик».

— Сизни кинога олмоқчимиз.

Жавод икки қўлини баббаравар силтайди.

— Йўқ! Йўқ!

— Нега йўқ дейсиз, ахир...

— Кинога оладиган иш қилганимиз йўқ-да. Мелиқўзи Умрзоқовни олинглар... Валентин Тюпкони олинглар... Турсуной Охунова бор...

Яшил денгиз капитанларнинг республика мусобақасини Мелиқўзи Умрзоқов бошлаб берган эди. Эсингиздандир, у ҳали эски машинани миниб юрган пайтларидаёқ, тошкентлик Турсуной Охуновага: «Мен 120 тонна тераман, сиз-чи?» деб мактуб йўллаган эди. Ҳали унча танилмаган ёшгина Турсуной Мелиқўзини кувватлаб, янги марраларни кўзлади ва ўз навбатида бошқаларга мактуб йўллади. Бу чақириққа Хоразмдан Сафарбой Ражабов «лаббай» деди-да, бухоролик Бўриевни беллашишга ундади. Шундай қилиб, механизаторлар мусобақасининг эстафетаси областдан областга ёйилиб кетди. Минглаб механик-ҳайдовчи бу ташаббусга жон деб қўшилди ва ҳар колхозу совхозда серғайрат, эҳтиросли бир пойга авж олди.

Жавод Кўчиев ана шу ҳаракатнинг олдинги сафида эди.

Қўни-қўшни хўжаликларда, машина четга суриб қўйилган кезларда ҳам «Малик» совхозида пахтанинг 75 процентини машинада тердилар. Жаводнинг машиналари эса, пахтага сарфланадиган қўл меҳнатини уч барабар қискартириб берди. Шу туфайли Жаводнинг кинога тушишдан уяладиган жойи йўқ эди. Аммо Жавод ўз сўзида туриб олди.

— Мана бу жадвалга бир каранглар,— деди Жавод ҳўйнидан блокнотини чиқариб.

Қизил муқовалик блокнот қўлимизда. Қўлдан-қўлга ўтавериб жилди титилиб кетган, четлари андак кирлаб қолган, аммо ҳамон азиз. Унда жадваллар, рўйхатлар, диаграммалар... Ишимиз зарур бўлгани учун ўзимизга керакли жойинигина қарадик. Беллашаётган капитанларнинг кўрсаткичлари ойма-ой, баъзан кунма-кун ёзиб борилар экан. Биринчи жадвалда Мелиқўзи юқорида, иккинчисида Тюпко... мусобақа диаграммасида қизил, кўк қалам излари, бир-бирини қувлашиб, бир-бирини босиб ўтиб кетган чизиқлар.

— Ана кўрдингизми, Умрзоқов кунига саккиз-ўн тоннадан таяпти. Кеча ўн бир тоннага етказибди. Рекорд!

У шу гапни айтди-да, сакраб ўрнидан турди. Унда Мелиқўзининг рекордини орта қолдиргудай ғайрат, шижоат барқ уриб турибди. У яна қўлдан чиқиб кетиши мумкин эди. Шошиб қолдик.

— Мана бу жадвални шарҳлаб берсангиз...

Жавод кўз қирини ташлади-да, изоҳлади:

— Бу — таннархнинг камайиш жадвали. Кейинги уч йиллик ишимизни шу графалардан билса бўлади...

Жавод яна штурвалга ўтирди. Операторлар тушки овқат вақтини суратга олиб улгурдилар, холос, аммо сценарист учун керак гапларни жадвалдан қидиришга мажбур эдик. Биринчи графада экин майдони, сўнгра олинган ҳосил, унинг таннархи, охирида эса, деҳқончиликнинг рентабеллиги, яъни фойда ва зиёни кўрсатилган. Экин майдони юз гектар, йиғилган ҳосил ўн минг центнер, ҳосилдорлик гектарига ўттиздан.

Бу рақамлардан маълумки, Жавод Кучиев бригадаси совхозда ўртача бригадалардан, ҳосилдорликни ошириш жиҳатидан ҳам, «энг юқори ҳосилли бригада» бўлолмайди. Тилсиз рақамлар Жаводнинг дастлабки эътирозини исботлаётгандай эди.

— Унинг ўзига эътибор қилинглари, унинг ўзи одамохун йигит,— деди совхоз директори Бочкаров.— Совхозда биринчи тракторчи. Энг яхши универсалчи. Совхозда ундан ўзадиган механик йўқ. Ўзи билан бир гаплашиб кўринглари: «Пахтачиликни механизациялашда Америкадан ўзиб кетдим» деб юрибди.

Жавод машинасининг бункерини бўшатгани чиққан кезде кўчма заправка цистернаси келиб қолди. Бункерни

бўшатиб, бакларга ёнилғи тўлдирилгунча, Жаводни четга тортдик.

— Ўз ҳақингизда икки оғиз гапириб берсангиз.

— Икки оғиз бўлса майли,— деди Жавод жиддий ва гўё гапини ўлчаб сотаётгандай, кўп ҳам эмас, оз ҳам эмас — икки оғизгина гап қилди.

Жуда кам гап йигит экан. Унинг бу хусусиятидан журналистлар ҳам нолиган эдилар. Қарасак, ўзича ҳеч нарса айтгиси йўқ. Саволга ҳам жуда қисқа жавоб қилади. Лекин Американи қувиб ўтиш масаласига келганда оғзининг таноби қочди, машинасини ёрдамчисига топшириб, бизни қўшни пайкалга бошлади. Шохариқ бўйлаб бордик. Йўл бўйи Жаводнинг ўзи гапирди, блокнотларга ёзиб улгуролмаймиз, шошилишда ҳарфлар гишт бўлиб тушиб, баъзан камалакдай эгилиб, таёкдай чўзилиб битилмоқда.

— Пахтачиликни комплекс механизациялаш масаласида биз Американи қувар эдик, энди Америка бизни қувиши керак. Аммо минг қувса ҳам етолмайди. На техникада, на теримда...

Жавод бу сўзини исботлаш учун далиллар келтира бошлади. Унинг совхози пахтани фақат механизация кучи билан етилтириб, пахтанинг етмиш процентидан кўпроғини машинада термоқда. Кўл меҳнати уч баравар камайди, оз ишдан соз унум олинмоқда.

Совхоз комплекс механизация туфайли мамлакатга энг арзон пахта етказиб бермоқда.

— Бу масалада Американинг бориб турган фирмаларини мусобақага чақиримиз мумкин,— дейди Жавод, бир оз жимликдан кейин қўшиб қўяди:— Совхозимизнинг ўзида ҳам, совет машиналари билан бир қаторда, иккита Америка машинаси ишлаб турибди.

Кези келганда бу машиналар тўғрисида икки оғиз айтиб қўяйлик. Биринчи Америка машинасининг туғилганига 110 йил бўлди, бизники эса, энди 30 ёшга кирди. «Жон Дир» уларнинг энг янги машинаси ҳисобланади, у Америкада энг ишончли машина деб баҳо олган.

Жавод бизни пахтазорга бошлади. Бир метрлик квадратларда унган пахта орасида қип-қизил лак билан бўялган «Жон Дир» агрегати тирилламоқда.

Чиройли, силлиқ, кўринишидан яхши машина. Иш органлари ҳам ёмон ишламайди. Аммо Жаводга ёкмайди.— Унинг изига қаранг,— дейди Жавод.— Яхши из

қолдирмаяпти... Мусобақанинг бизнинг фойдамизга ҳал бўлаётгани, шундан ҳам равшан.

Дарҳақиқат, «Жон Дир» чала теряпти, пахтани чайнаб кетяпти...

«Жон Дир» нинг ёнида «Ташсельмаш» дарвозасидан яқиндагина чиқиб келган «ХВС-1,2» юрибди... Тоза теряпти. Чаноғида қолдирмайди, кўрак чайнамайди...

— Конструкторларимиз соз машина яратдилар. Қўриб турибсизки, Американикidan яхши,— дейди ҳавас билан Жавод.— Энг муҳими, тоза теради, кўп теради, пахтасини қоп-қанорсиз ташишга ўнғай. Унинг яна бир яхши хусусияти бор: очилган пахтанинг 96 процентигача йиғиб олади. Америкада ҳали бундай машина яратилгани йўқ.

Жаводнинг жадвалида бу икки дунёнинг кўрсаткичлари ҳақида ҳам ёзувлар бор эди. Кунига қайси машинада қанча терилган, пахтаси қайси навга ўтди — ҳаммаси аён.

Унинг жадвалида яна қуйидагиларни ўқидик:

«Малик» совхозида жами ҳосилнинг 70 проценти машинада терилади. АҚШ да — 13 процент, холос...»

Кечкурун, ҳамма ишдан қайтиб, куннинг якуни йиғилгач, Жаводнинг сводкасини кўргимиз келди. Йиллик план бир юзу ўндан беш процент бўлибди. Кунлик график ҳам кечагидан кам эмас. Бундан биз ҳам қувондик. Негаки, Жаводни ишдан қўйдикми, графикка халал етдимиз, деган хавфда эдик. Жаводни табриклагимиз келди-да, унинг шерикларини совхоз клубига тўплادик.

Экранда Жавод...

— Қачон улгурдиларингиз?— деди таажжубланган Жавод.— Мени кинога олманглар, демабмидим, билдирмай олиб қўйибсизлар-ку.

Бундан операторларнинг ўзлари ҳам мамнун эди, улар Жаводга қараб қулиб турибдилар.

— Билиб қолсангиз бунчалик чиқмас эди. Жуда жонли, жуда ҳаётий! Яхшиям билмаганингиз... Яхшиям...

Шундан кейин Жаводнинг бўла қомати, катта ва қатъий қўзлари, бутун салобати ёдимда қолди. Азалдан камтар, кам гап одамнинг дилидаги гап топилса, чақмоқдай чарақлаб кетар экан.

Кўз ўнгимдаги ўша забардаст йигит ўтган йили киш кунлари Тошкентда кўриниб қолди. Навоий театрида механизаторлар съезди бўлаётган эди. Танаффусда бир тўп йигит-қиз чаноқ шаклидаги фонтан томон йўл олди. Улар кўлтиқлашиб, кўлни-кўлга бериб бор-моқдалар. Бир неча суратчилар уларни қуршаб олди, аппаратлар шомдаги чумчукдай чирқиллай бошлади. Ўзи ҳам донгдорларнинг донгдорлари тўпланишган экан, хипчагина Мелиқўзи, баланд бўйли Валентин, юмалок-кина Турсуной, полвон тахлит Манноп, ўйчан Жавод...

1960 йил ўзбек пахтачилигида тарихий йил бўлди: машина терими кеч қишгача давом этди, унинг хирмони ярим миллион тоннадан ошиб кетди. Энг муҳими — теримчи қизлар этакни ташлаб штурвалга ўтдилар, деҳқонлар тилида «турсунойчи» деган янги сўз пайдо бўлди.

— Сизники қанчага етди?

— Сизники-чи?

— Икки юз тонна, икки юз эллик, уч юз...

Бундан бир йил аввал юз тонна — рекорд эди. Олтмишинчи йили юз тонна Жавод жадвалининг энг охирида турибди, у ҳам бўлса янги ўргамчик ва ношуд шогирдининг тергани.

Жавод билан холи гаплашиб қолдик.

— Бу йилги якунлар қандай?

Жавод ўз бригадасининг барча кўрсаткичларини ёддан билса ҳам, қўли қўйнига югурди. Таниш блокнот... Лекин блокнотда бўш варақ қолмабди. Жавод унинг охирги варақларинигина очди. Атайлаб съездга қилинган ҳисоб-китоб жадвалига ўхшайди. Унда тўрт-беш графа, бир неча рақам. Баъзи рақамларни қизил қалам билан ёзиб қўйибди, баъзилари кўк чизиққа ўраб қўйилган.

— Булар нималарнинг белгиси?

— Шу йилги якунлар, — деди Жавод ва блокнотини қўйнига солиб, гапира кетди: — Бу — тафовут жадвали. Кўк рангда 1958 йил якуни, қизил қаламда 1959 йил кўрсаткичлари... Тафовут катта.

Ҳар центнер пахта етиштиришга сарф бўладиган меҳнат 4 соат камайган, харажат 2 сўм 4 тийин арзонлашган. Унинг хомчўтига қараганда, агар шу кўрсаткич ҳамма учун ўртача рақам бўлиб қолса — республика

янги пул билан 58 миллион сўм иктисод қилган булар эди.

Жавод юрагидаги ҳамма гапини съезд минбаридан айтмоқчи бўлди, аммо кўпчиликнинг олдида гапириб ўрганмагани учун уялиб, сўзга ёзилмади. Қолаверса, унинг айтмоқчи бўлган гапларини бошқалар айтиб қўйди.

— Энг эртаги пахта учун курашамиз!

— Энг арзон пахта етиштирамиз!

— Пахтачиликнинг ҳамма ишини машиналар елкасига юклаймиз.

Курултойдан кейин, Кўчиев бригадасининг йиғинида бу шиорлар яна ҳам конкретлашди.

— Машинани билмаган битта ҳам одам қолмасин. Эртадан техника ўқишига!

Комплекс механизациялашган бригадада техникадан беҳабар кишининг ишлаши қийин. Пахтачилик иши жуда нозик иш, унинг ҳали-вери техникага бўйин бермайдиган томонлари ҳам кўп. Қўл меҳнати ўз мавқеини бутунлай йўқотгани йўқ. Аммо, Кўчиев қўл меҳнатини бутунлай суриб чиқармоқчи, ўшанда техникадан беҳабар кишиларнинг нони яримта бўлиб қолиши турган гап. Шунинг учунми ёки техникага қизиқиш зўрайдими, техника ўқувини ҳеч ким қанда қилмади.

Техника ҳаваскорларидан беш-олти кишини кўз қорасига олиб қўйган экан, Жавод уларни бирма-бир чақириб «тракторчи бўлинг» деб маслаҳат қилди. Оддий совхозчилардан тўрт қиз: Ҳусайнова билан Алимова, Тоирова билан Сўфиевалар «ДТ-24» тракторларига ўтирдилар. Уларнинг ёнига собиқ кетмончи Шокиров келиб қўшилди. Механизаторлар қатори кўпайгач, техника икки сменалаб ишлашга кўчди. Шу орада совхозда икки йиллик тажриба институти очилди. Бригаданинг кўпгина аъзолари шу институтнинг студентлари бўлиб олдилар. Ўқиш давом этди. Тажриба ортди. Бригада составида сифат ўзгариши юз берди.

Бу ўзгаришни Кўчиевнинг ўзи жуда яхши таърифлайди:

— Қудратимиз икки барабар ортиб кетди!

Ҳақиқатан ҳам бригаданинг одами озайса озайдики, кўпайгани йўқ. Ери кўпайиб, меҳнат кучайса кучайди, камайгани йўқ. Аммо кичкина коллективнинг қудрати икки барабар ошди.

Бу кудрат, айникса, куз фаслида ўзини кўрсатди. Хирмон кўтарлигач, Жаводнинг жадвалида шу 1960 йилги ҳосил ўтган 1959 йилги ҳосил хирмонидан бир ярим барабар баланд турибди. Рақамда ҳам, диаграммада ҳам фарқ катта!

Кўчиевнинг эртаги пахта етиштириш мўлжали ҳали ниҳоясига етгани йўқ эди. Пахтанинг асосий қисми кеч кузда йиғиштириб олинди. Унинг аъло ва биринчи сорти мўлжалдаги расамадига етмай қолди. Пахтанинг таннарх кўрсаткичлари ҳам кўнгилдагидай бўлмай, жадвалда эгри-бугри чизиқлар пайдо бўлди.

1960 хўжалик йили якунланаётган кезларда Жавод ҳамма ерда уч нарсани такрорлади. Центнерга сарф бўлган иш соати, ҳар бир центнернинг таннархи ва бу борада бригаданинг совхоздаги ўрни... Якун унча яхши эмас, таннарх ҳали анча қиммат эди. Якун ясалиб бўлгач, Жавод яна янги дафтар очди. Унинг бу кўйин дафтарига уч йиллик ўтилган йўл битиб кўйилди ва унинг ёнига совхоз икки йилик такриба институтининг берган илм ва билими тирқалди.

— Иқтисод қилишга ўрганайлик!

— Оз меҳнатдан кўп унум топа билайлик!

1961 йил баҳорида Жаводнинг бригадаси ана шу икки шиор руҳи билан яшади. Аввало Жаводнинг ўзи қаерда ва нимани иқтисод қилишни белгилаб олди. Ўйлаб қаралса ва ҳисоблаб чиқса, хўжасизлик асосан кўз илғамас, назар илмас сарф-харажатлардан бошланар экан. Масалан, чигит экишни олайлик. Баҳорда ерга беҳисоб чигит ташланади. Қайси уяга қанча уруғ тушганини ким санаб ўтирибди. Ҳар чигитнинг нархи борлиги билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Натижада ҳар гектардан миллион-миллион туп ғўза юлиб ташланади. Бу эса, тонналаб уруғлик чигит нобуд қилинди, деган гап. Чигит билан бирга кетган маблағ, ёғ ва кунжарани айтмайсизми?! Зое кетган меҳнатни айтмайсизми?!

Жавод хўжасизлик ирмоғининг ана шу кўзини тақатқ беркитиб кўйди. Ҳар уяга уч-тўрттадан санаб чигит ташлаш одатини чиқарди. Албатта бу ишни техникасиз қилиб бўлмас эди. Аниқ экувчи сеялкалар сотиб олинди. Чигитнинг ўзидан неча ўн минг сўмлаб маблағ ҳамёнда қолди. Санаб тикилган чигит ғўзасини яганалаш ҳам арзонга тушди. Ўн соатлик ишга бир соат кетди. Ўн жуфт қўл ишини бир жуфт қўл бажариб турди.

Бундан ҳам анча иқтисод тушди.

Жаводнинг дўстлари ҳам иқтисод қилишга «мазахурак» бўлиб қолдилар. Ғўза парвариши даврида култивациянинг янги усулини ўйлаб топдилар. Кимнинг тақлифи ёки ташаббуси билан қилингани ҳалигача маълум эмас, аммо «кенг зонали юмшатиш системаси» деб аталган бу усул қўллана бошлагач, бригада даласида кетмон чопиғи мутлақо даркор бўлмай қолди. Кетмон чопиғига сарфланадиган иш ҳақи ҳам Жаводнинг иқтисод дафтариغا ёзилди.

Ёз фаслида Жаводнинг жадвалида яна янги-янги кўрсаткичлар пайдо бўлди. Буларнинг энг муҳимларидан бири трактор ишларининг камайиши эди. Аввалги ёзларда пайкални тўрт-беш марталаб, ҳатто олти марталаб чангитиб чиққан тракторлар бу ёзда фақат икки мартагина узунасига ва кўндалангига қатнади. Ҳамма гап ишнинг кўзини билиб қилишда — сифатда экан.

— Оз ишласанг ҳам соз ишла!— деган гапнинг хосияти мана шунда,— дейди Жавод Кўчиев.

Ҳақиқатан ҳам ғўза парвариши давридаги «хасислик» ҳосилнинг баракасини учиргани йўқ, аксинча унга барака кўшди, бундан ёнга қолган маблағ эса, неча-неча гектар пахта ерининг даромадига тенг келди.

— Хўжасизликнинг яна бир кўзи бор,— деди Жавод механизаторларни тўплаб,— унинг шу кўзини ҳам беркитсак яхши бўлар эди.

— Беркитамиз!

Бригада механизаторлари айтганини уддалаб икки марта қилинадиган ишни бир мартада бажариш йўлини топдилар. Ғўзага маҳаллий ва минерал ўғит коришмаси солиш иши эгат олиш билан қўшиб қилинадиган бўлди. Тенгма-тенг иқтисод!

Механизаторлар Жавод Кўчиевнинг жадвалида энг юқориги жойларни эгаллаб олдилар. Бу эса коллективда кўз илғамас ҳаракат кўзгади: «юқоридаги»лар тобора илгари силжишга, «пастдаги»лар уларни қувиб етишга тиришдилар.

Буни сувчиларнинг ишида кўриш ҳам мумкин эди. Маълумки, деҳқончиликда сувчи ҳурматли киши, пахтачиликнинг миришқори ҳисобланади. Ҳозир ҳам сувчининг роли ортса ортяпти, пасайгани йўқ. Аммо давр механизаторники бўлиб қолгач, сувчининг техникаси жадвалнинг пастига тушиб қолди. Етти сувчининг ҳар бири

Ўттиз гектардан ер суғоради. Йилига ўттиз гектар... Қўпайтирса ер бузилади, ғўза нобуд бўлади. Камайтирса — сувчи оз ҳақ олади, қўл меҳнатининг кудрати бундан нари боролмайди.

— Сувчиликни ҳам механизациялаштирамиз,— деди Салаев.

Сувчилар тил бириктириб, совхоз дирекциясига бордилар.

— Махсус сифон керак!

— Шланг беринг!

Харажатдан гап чиқса хафа бўлиб кетадиган экономистлар сувчиларнинг таклифидан хурсанд бўлдилар. Чунки бу янгиликнинг келажаги зўр эди. Сифон билан шланг қўл меҳнати харажатини камайтириб, сувни расамади билан сарфлашга йўл очар эди.

Кўчиев бригадаси янги суғориш системасига кўчгач, етти сувчининг ишини икки сувчи бемалол эплай бошлади.

Сувчиларнинг ҳам тили узун бўлиб қолди. Уларнинг номини механизаторлар билан бир қаторга қўядиган бўлдилар.

Иктисод қилиш иштиёқи ҳамма жабҳада иш берди.

— Чеканкани ҳам машинада ўтказамиз!— деди Жавод.— Чеканкадан бўшаган қўллар бошқа юмушларга асқотади.

Шу йили ёзда юз гектар ер машинада чеканка қилинди. Келаси йили барча ғўзалар машинада чеканка қилинади. Тез, соз ҳамда арзон! Пахтачиликда қўл меҳнати маҳрига тушган бу иш ҳам техника гарданига ўтади.

Яна одатдаги ташвишни бошлаб, олтин куз келди. Кўчиевчилар барча пахтани машинада териб олишга аҳд қилдилар. Бешта «ХВС-1,2» машинаси пайкалга кирди. Кунига ҳар бир машинада 6 тоннадан кам терилмасин, деган шарт билан экипажлар ўзаро мусобақа боғландилар. Сўфиев билан Ҳасанов экипажлари олти тоннадан кам пахта терган кун пайкалдан чиқмади. Кўчиевнинг ўзи етти тоннага етмаса — штурвалдан тушмади. Кеч кузга боргач, Жаводнинг жадвалида пайдо бўлган рақамлар 1961 йилда 1959 йилдагига қараганда икки ҳисса кўп пахта етиштирилганидан далолат бериб турарди. Машиналар эса, 200 гектарнинг ҳар гектаридан 34 центнердан «оқ олтин» териб берди. Қўлда терилган

пахта ҳар гектар ҳосилининг бир центнеридан салгина ортиқ, холос.

Октябрь кунларида Жаводнинг жадвалида яна янги-янги графалар, диаграммалар пайдо бўлди. Уни совхоз экономистлари ҳам кўчириб олдилар. Аммо унинг довури Москвагача етиши ва бу ҳақда бутун мамлакатга яхши гап тарқалишини Жаводнинг ўзи ҳам кутмаган эди.

* *
*

Вақт ва воқеалар одам фикрини, маънавий дунёсини бойитади. Бу жиҳатдан қараганда олтмиш биринчи йил октябрь кунларининг хислати бебаҳодир. Москвадаги Съездлар саройида тарихий гаплар айтилиб, кўз илғамас олислар якинлаштирилаётган кезларда Жавод Кўчиевнинг бошини осмонга етказган, унинг биографиясини беҳад бойитган бир воқеа юз берди.

Жавод штурвалда маҳкам ўтирган эди. Қулоғи мотор кўшиғидан бошқа нарсани эшитмасди, кўзига эса, кенг дала, текис эгатлар ва сийрак барг орасидан кулаётган оппоқ пахталаргина кўринарди. Шу чоқ бригада аъзоларидан бири пахта пунктдан қайтаётиб радиода ўз совхозининг номини эшитиб қолди-да, тракторини тўхтатиб, радио карнайи остига борди. Радиода Кўчиевнинг номини тилга олдилар, сўнгра бригада ҳақида гапирдилар. Кимдир уларнинг бригадасини ва бригадири Жавод Кўчиевни мактамоқда эди. Қаердан гапирмоқда.

Москвада XXII съезд очилган эди. Жавод Кўчиевни мамнунлик билан съезд олқишламоқда эди.

Далада бошқа йигитлар ҳам бу гапни эшитган эканлар, улар ҳам машиналарига газ бериб, Жаводнинг олдига келдилар.

— Табриклаймиз, Жавод!

Жаводнинг фикри банд эди.

— Жавод, сени XXII съезд тилга оляпти...

Жавод дўстларини энди кўрди:

— Сизларни табриклайман, дўстларим!— деди у.

Дўстлар кучоқлашиб кетдилар. Яхши гапнинг қаноти узун, бир зумда бригада аъзоларининг ҳаммаси шодликка тўлди.

Эртасига тушки овқат пайти дала шийпонига одамлар йиғилди. Юзларда қувонч, янги орзу-истак шуъла-

сида ёниб ўтирибдилар. Мотоциклини тириллатиб почтальон келди. Сумкасидан бир кучоқ газета олиб, Жавод Кўчиевга бераркан:

— Шу газеталарнинг ҳаммасида сенинг номинг бор!— деди ва яна уватни чангитиб кетди.

Почтальон айтгандай, ҳамма газеталарда Жавод Кўчиев ҳақидаги гаплар бор эди. Газеталар кўлма-кўл бўлиб кетди. Одамлар ўзларини қанча камсуханликка солсалар ҳам, кўзлари сатрдан сатрга ҳатлаб, ўзлари ҳақида ёзилган жойини қидирардилар.

* *
*

— КПСС Марказий Комитетининг КПСС XXII съездига ҳисобот докладини ўрганиш машғулотини бошлаймиз,— деди Кўчиев.

Ҳамма жим. Кўчиев агитаторга қаради:

— Уқийвер!

Баланд овоз билан ўқиш ҳар куни икки маҳал: кундузги овқат олдидан, кечқурун ишдан сўнг давом этди. Учинчи машғулот куни докладнинг пахтачиликни ривожлантириш ҳақидаги қисми ўқилди. Кўчиевнинг комплекс бригадаси тўғрисида сўз бораркан, жимлик бузилиб, кизгин мунозара бошланиб кетди. Бригаданинг аъзолари босиб ўтилган йўлни кўздан кечириб, келажак режаларини мўлжалга олиб қўйган эканлар, кимдир ўрнидан туриб, Жаводга қаради ва «бу кўрсаткич ҳали етарли эмас» деди.

Жавод блокнотини варақлаб, керакли жойини топди.

— Тўғри, ҳали етарли эмас, ҳар бир центнер пахта етиштиришга ўн соат сарфладик. Юз килограмм пахта 7 сўм 30 тийинга тушди. Бу кўрсаткични яна 30 тийинга камайтириш мумкин эди, биз камайтиролмадик.

— Ундан ҳам камайтириш мумкин,— деди ҳалиги лўкма ташлаган одам,— центнернинг таннархини етти сўмга туширса бўлади.

— Албатта туширамиз.

Бригаданинг ҳамма еридан яна бир ярим центнердан пахта йиғиб олишга қарор қилинди. Бу вазифа ҳам бажарилса йил охиригача ҳар центнернинг таннархи яна 30—40 тийинга арзонлашади.

Шу кундан эътиборан Жаводнинг жадвалида яна битта графа пайдо бўлди. Унга Жавод «съезддан кейинги мажбурият» деб ном қўйди.

Кураш давом этди. Йил охири яқинлашган сари Жавод Кўчиев бетоқат бўла бошлади. Чунки унинг бригадасига кўз тикканлар оз эмас. Совхоздаги мусобақадорлардан ташқари у билан чўтлашадиган, жадвал тутиб, диаграмма тузиб юрган ҳамкасблар анчагина бор. Айниқса Тюпко, Мелиқўзи Умрзоқов... Валентин Тюпконинг комплекс механизациялашган бригадаси ҳосилдорлик масаласида Жаводга етолмаса ҳам меҳнат иктисоди масаласида диаграммада Жаводдан бир қарич баландга чиқиб олиши эҳтимол... Турсуной қалай одимламоқда экан? Кенжаевнинг хомчўтлари амалга ошдимикан?

Жавод буларнинг ҳаммасини билмоқчи ва сўнгра хўжалик йилини яқунлаб, 1961 йилги жадвалини ёпмоқчи эди. Баъзиларга хат ёзди, айримлари билан телефонда сўзлашди. Совхоз экономистлари ҳам четда турмадилар: трестлардан керакли маълумотларни тўплаб бердилар. Қоғозга тушган рақамлар хилма-хил ва қарама-қарши бўлса ҳам Жаводнинг жадвалига анча ўзгаришлар киритди.

Шу чоққача Совет Иттифоқида энг арзон пахта яратиб келган Жаводнинг бригадаси унинг ўз жадвалида иккинчи ўринга тушиб қолди. Валентин Тюпко биринчи ўринга чиқиб олди. Ҳар киши бошига пахта етиштиришда ҳам Тюпко баландда, ҳар бир центнер пахтанинг таннархи масаласида ҳам Тюпконики арзон.

Жавод бунинг сирини яхши билар эди. Таси ғалабасининг сирини барча ишни қўйиб механизациялаштирганидагина эмас эди. Таси ҳам комплекс механизациялашган Жаводда ҳам бор, аммо натижа

— Гап машинадагина эмас, кадрларнинг синовчи инженерлардан бири, — машина Тюпконинг бригадасида қадридақа кадрлар қўлига тушса, булбул бўлиб сайрайди.

Тез орада Тошкентда пахтакор республикаларнинг кенгаши очилди. Кенгашга Жавод Кўчиевни ҳам таклиф

қилдилар. Жавод Алишер Навоий номидаги театр биносида бўлиб ўтган тантаналарда, кенгашларда куп қатнашган, аммо ҳеч вақт бу галгидай донгдорлар йиғинини кўрмаган эди. Пахта чаноғи фонтани атрофида, театр майдони ва фойеларда турли либосдаги таниш ва нотаниш дўстлар, ҳамкасблар қўлтиклашиб юрибдилар, турли тилларда гурунг давом этмоқда. Жавод уларнинг кўпларини ғойибдан танийди, аммо баъзиларини эндигина кўрмоқда, баъзиларини эса, суратидан таниб олмоқда. Жаводнинг олдига гоҳ тожик, гоҳ туркман, гоҳ озарбайжон механизаторлари келиб-кетиб турибди. Уларни қизиқтирадиган нарса битта: «Жавод, қандай қилиб арзон пахта етиштирдингиз?»

Жаводнинг жавоби доим бир хил.

— Комплекс механизациянинг қудрати туфайли...

— Тажрибангизни айтиб беринг, бунинг учун нималар керак?

Жавод бундай сўроқларга ҳам қисқа-қисқа жавоб қилди.

— Тажрибани шу кенгашдан ўрганамиз. Мен ҳам ўргангани келганман...

Бу хил жавобларни унинг дўстлари Жаводнинг камтарлигидан деб фараз қилдилар. Аммо Жаводнинг бу гапи Тюпкoning нутқидан кейин ойдинлашиб қолди. Ҳамма Тюпкони юракдан табриклади. Шундан кейин Жаводнинг блокнотида «Тюпко — Кўчиев» деган сарлавҳа остида янги солиштирама жадвал пайдо бўлди. Бунда тўрт графа бор эди: Тўртталасида ҳам Тюпкoning рақамлари куюқ рангда ёзилган. Тюпкoning ҳар бир одами 12 гектар ерни ишлайди, бир центнер пахтага 7,38 соат сарфлайди, 418 центнердан пахта олади, таннархини 6 сўм 78 тийинга туширади. Жаводнинг ҳар бир одами 7—8 гектар ерни ишлайди, центнерига 10 соат сарфлайди, 320 центнердан пахта олади, таннархда ҳам фарқ сезиларли...

Кенгаш залида ва ундан ташқарида ҳам Жаводнинг қулоғида Тюпко сўзлари янгради. Жавод келаси йил ғамидан нотинч. «Иқтисоддан иқтисод чиқади,— дейди. Жавод,— иқтисод эса, куздан бошланади...».

ПАХТАПАРВАР

Эрта тонг. Қишлоқ уйғок, дала гавжум, аммо катта йўллар жим: ҳали карвонлар кўзгалгани йўқ. Узоқда бир одам қораси кўзга чалғиди: ўтиради, туради, энгашади, юради... Унинг нима қилаётгани узоқдаги кўзга равшан эмас. Ниҳоят олисдаги бу гавда яқинлашди. Қордек оқ соқоли бағрини қоплаган нуроний чол йўл тинтимоқда. Кўзлари теварак-атрофни тешгудай. Нимадир ярқиради шекилли, у энгашди ва ердан бодом пўчоғидай нарсани авайлаб олиб, чангини пуфлаб аста кўйнига солди...

— Нима қиляпсиз, отахон?

Биз бу нуроний чолни «отахон» деб атагимиз келди. Отахон кекса кўзларини йўлдаги филдирак изларидан узиб олиб, белини ростларкан андак ажаблангандай хумрайиб кўйди, сўнгра пилтадай ёйма қошини баланд кўтарди, кўзлари йилтиради.

— Пахта теряпман!..

Ўзи мамнун, сўзи мағрур.

— Қатнов бошлангунча териб олмасам оёқости бўлади. Увол. Бир мисқоли ҳам увол!

Унинг нуроний кўзи яна тош тупроқлар остини ва филдираклар изларини тинтишга тушди. Йўлга тўкилиб, ерда ёстанган ҳар бир чигитга ачиниб, манглайининг тукидай толани териб олса ҳам олтин топган одамдай қувонаётган бу чолнинг дилидаги гапларни билгимиз келди. Лекин уни гапга солиш осон бўлмади.

Одатда кексалар яхши суҳбатдош бўладилар. Аммо бу отахон саволга ҳам йўл-йўлакай жавоб қилади. Хаё-

ли бошқа ёкда, кўзлари четда, гапинг бўлса ёнимга туш, дегандай сиздан узоқлашса узоқлашадик, яқинлашмайди. Биз ҳам унинг ёнига тушдик. Кўмаклашгимиз келди, лекин уни севинтирадиган ҳисса кўшолмадик, бир тош йўл боссак ҳам сиқим тўлмади. Отахоннинг дурбини борми, биз кўрмаган чигитни, кўз илғамас толани топади. Топганини авайлаб олади, чангини қоқади, кўзга суртгудай бўлади-да, кўйнига — юрагига яқин жойга яширади. Унинг ҳар бир одими, ҳар бир ҳаракати ўзига ярашади, кишида ҳавас кўзғайди.

Танаси тўрлаб кетган бақатерак тагига келганда отахон четга чикди ва чопонини ечиб, кунгай ерга тўшади. Сўнгра инқиллаб-синқиллаб юриб терган пахтасини битталаб ёйиб кўйди. Чамалаб қарасак бир килограммга ҳам етмайди... Биз унга «Чопон хирмон» деб ном кўйдик.

— Бунга қанча ҳақ оласиз?

— Пахтанинг бир грами ҳам пахта!— деди отахон бизнинг таажжубланган кўзимизга боқиб.— Мен буни меҳнат қуни оламан, деб йиғаётганим йўқ, болам, увол, деб териб оляпман...

Куз қуёши отахоннинг қалб жасоратини табриклагандай тепада қувнаб турибди. Отахон эса, унга боқаётган қуёш ҳароратини «Чопон хирмон» пахталарига бағишламоқда.

— Отахон, исмингизни билсак майлими? Қасбикорингиз нима?

Отахон ёйма қошини баланд кўтариб, кўзини хиёл қисиб туриб деди:

— Қасбим пахтакор, исминни Пахтапарвар деб атайдилар.

— Бугунги сводкадан гапирсангиз-чи болам, план тўлишига қанча копти?

— Қолхозингизнинг плани тўлган-ку.

— Районимизники ҳам бут, болам. Лекин бошқа районлар қандай боряпти экан?

Юқори Чирчиқ кетидан Қуйи Чирчиқ, сўнгра Пойариқ ва Оржоникидзе районлари йиллик планни бажариб, партияимизнинг XXII съездига хушхабар юборганлари суҳбатдошимизга аллақачон маълум эди. Ғаллаоролликлар, хиваликлар ва жомбойликларнинг ғалабасини эшитиб, у беҳад шодланиб кетди.

— Ҳаммадан ҳам жомбойликларга хурсандман!

— Нега?

— Неча-неча йиллардан буён таънадан чикмас эдилар-да. Таъна танни тилкалайди. Таънадан кутулибдилар.

Худди шу куни Иштихон райони ҳам рапорт берган эди. Уларнинг аҳди қирқ беш минг тонна! Иштихонлик пахтакорлар шу кузакдаёқ етти йиллик охиридаги мўлжалга урадилар ва ундан ҳам ошиб кетадилар.

Отахон, «иш мана бундай бўлибди» дегандай бош кимирилатди ва пахтадек оқ, силлиқ соқолларини силаб олди-да, сўради:

— Областлар қалай, болам, областлар?..

Пахтакор областлар ҳам сводка жадвалида бири-бирини кувалаб бормокда эди. Самарқанднинг номи жадвалнинг тепасида турибди. Улуғ айём кунларигача йиллик планни уддалаш сари одимламокда. Хоразмликлар эса, маррага самарқандликлардан ҳам олдин бориш учун пойга қўйдилар. Ҳадемай жадвалнинг бошига чиқиб олсалар ажаб эмас...

— Амунинг сувини тескари окизишибди-да...— деди Пахтапарвар.

— Нега?

— Шимолий районлар пахтаси жануб пахтасидан аввал етиладиган бўлиб қолди. Бухоро билан Сурхондарёга қуёш бокмай қўйдими ёки уларнинг ўзлари қуёшга қарамай қўйдиларми?

Шу чоқ бир гала чумчуқ гуриллаб келиб, «Чопон хирмон»га қўнди. Пахтапарвар «кишт!» деган ҳамон чумчуқлар гуриллаб учди ва бир неча мискол пахта толасини тўзитиб кетди. Пахтапарвар бу мисколларни қайтариб олгунча неча марта эгилиб, букилишга мажбур бўлди.

— Халкнинг жуда азиз кўрадиган нарсалари бор, болам,— деди Пахтапарвар кўлидаги пахтасини «Чопон хирмон»га ташлар экан.— Нонни барча халклар ҳам азиз, деб биладилар. Пахта ҳам нондек азиз ва муқаддас. Ноннинг бир увоғи ҳам ерда қолмайди-ку. Бир тола пахта ҳам худди шундай! Чунки ўзбекнинг нони, оши, усти боши ҳам пахтадан. Шу боисдан пахтанинг бир мисколи нобуд бўлса ҳам нонтепкилик қилган бўламиз. Ахир пахта осонлик билан битмайди!

Ҳақ гап!

Пахта ҳам деҳқоннинг бир фарзандидай, кўз қорачиғидай азиз нарса. Уни кўкартириб вояга етказгунча

деҳқон не-не машаққатлар тортмайди дейсиз. Қанчадан-қанча билак кучи сарфлаб, пешана тери тўкади. Уни йиғиб олиш машаққати-чи? Пахта — меҳнат меваси, пахтакор қалбининг бир бўлаги.

Пахтапарварнинг:

— Халқнинг жуда азиз кўрадиган нарсалари бор, болам,— деган сўзлари қулоғим остида қайта жаранглаб кетди. Чолга меҳр тўкиб тикилдим. У отамдек азиз бўлиб кетди менга. Ота билан хайрлашдим, тўғри пахтазорга йўл олдим.

1961.

ОМБОРЧИ

Мен яқинда Жарқоқ-Қоровул бозор газ промисласининг бошлиғи ёш инженер Ғаффор Қаҳҳоров билан гаплашдим. Бухоро, Самарқанд ва Тошкентда ёнаётган зангори оловнинг тизгини шу йигитнинг қўлида. Унинг ўзи қўқонлик. Тошкент политехника институтини битиргандан бери тоғма-тоғ, чўлма-чўл юради: газ қидириш, пармалаш, топилган газни ишлатиш муаммолари билан шуғулланади.

Жарқоқ газининг барча кудуклари қулфлангач, уни бир омбор шаклига келтирилди ва калити Ғаффор Қаҳҳоровга берилди. Жарқоқда тайёрланган йигирма тўртта газ қудуғидан еттитаси республикага газ бериб турибди. Ҳар бир кудукдан Қаҳҳоровнинг амри билан кунига уч юз эллик минг кубометр газ ўлчаб олинади. Етти кудукнинг газни ҳам эҳтиёждан ортиб қоляпти.

— «Қувурларга оқаман» деган газнинг юздан бири ҳам ишлатилаётгани йўқ,— дейди Қаҳҳоров,— запаси эса, триллион кубометрдан зиёд. Бу — айтмоққа осон, холос.

Қаҳҳоров газни «келажак ёқилғиси» деб атайди. Унинг фикрича, келажакда жамият мўл-кўлчилигига эришиш учун ер юзи саноат корхоналари ва машиналар билан қопланиши лозим. Ҳозирги тараққиёт жараёни ана шуни тақозо қилмоқда ва мақсадимиз ҳам шу. Бунинг маънавий ва материал базаси мавжуд. Шунча механизмни ҳаракатга келтирадиган энергиянинг келажак ёнилғиси ҳам мавжуд бўлиши шарт.

Ғаффор Қаҳҳоров атом зарраларидаги энергияни ва ер остидаги газни ана шундай ёнилғилардан энг муҳимлари деб билади. Эҳтимол, келажакда атом бирдан-бир асосий энергия манбаи бўлиб қолар. Аммо ҳозирча тайёргина газ қўл остимизда турипти. Уни қаяққа бошласак юради, нима ишга чорласак кўнади. Нима учун газ кўмир, торф ва дарёларнинг ўрнини босиб, ГРЭС ва ГЭСларнинг хизматини ўз қўлига ололмайди? Завод, фабрикалардан тортиб, сабзавот теплицаларигача газ билан ишлаши мумкин-ку! Қолаверса, кимёнинг тақдир ҳам газнинг қўлида. Шаҳарларимиз, хонадонларимизнинг бечанг, беис, бетутун бўлиши ҳам газдан-да. Демак, газ — келажак ёнилғиси ва келажак ёқилғиси! Газ саноатининг ривожланиши — коммунистик мўл-кўлчиликни таъминлайдиган омилларнинг бири, Ғаффорнинг тили билан айтганда, «энг муҳимларидан муҳими».

Ҳозирча Тошкент шаҳри Жарқоқдан тахминан олти юз минг кубометрча газ оляпти. Бу оз. Лекин келажакда зўр. Қаҳҳоровнинг йигирма йил, қирк, эллик йилларга мўлжалланган ўз ҳисоб-китоби ҳам бор. Албатта, бундай расчётлар билан давлат плани органлари шуғулланиши керак ва шуғулланмоқда. Аммо қайси бир давлат плани органи Қаҳҳоровдай совет кишисига ўз юртининг яқин келажакда, ҳисоб-китоби билан шуғулланишни ман қилибди? Ахир коммунизм қуриш миллионларнинг иши-ку! Қаҳҳоров ҳам коммунизм қурувчиси деб аталади-ку!

Унинг хомчўтига кўра, энергия аста-секин газ базасига ўта бориб, келажак йигирма йил ичида Ўзбекистон саноати ва аҳолиси истеъмол қиладиган энергия балансининг бешдан тўрт қисмидан кўпроғини қамраб олиши керак. Эҳтимолки, бора-бора атом ўз ўрнини топгунча газ энергетика дунёсининг шаханшоҳи бўлиб қолади. Унинг келажак ёқилғиси ва ёнилғиси ҳақидаги севимли «газ поэзияси» ана шунга асосланган.

Газнинг коммунал хўжалигидаги хизматлари тўғрисида ҳам Қаҳҳоровнинг ўз фалсафаси бор эди. Унинг назарида газ шаҳар хонадонларига кирса, бирданга неча-неча вазифани бажара олади. Газ — хонадоннинг уй меҳнатини иқтисод қилади. Уй бекасини челақда кўмир кўтариб, қорайиб юришдан озод қилади, уйлардан танча, мангалка ва печка чиқиб кетади, эркаклар ўтин тайёрлашдан қутулади — умуман уйга барака кириб, рўзғор маданияти ошади.

Деҳқоннинг уйига газ кириши қишлоқ турмушини шаҳар турмушига тенглаштириб юборадиган маданий революция ҳамдир. Буларнинг ҳамма ва ҳаммаси Қаҳҳоровнинг газга бўлган ихлосини тобора ошириб, унинг бутунча шу ишга қалбдан боғлаб қўйган эди.

Қаҳҳоров гоҳ қазувчилар орасида қазувчи, гоҳ дизел-листлар ёнида ёрдамчи, дам фонтан арматурачилари билан газ «хулқини» текширади, дам контроль ўлчов ускуналарининг кулоғини бураш билан банд. Газ режими масалалари ҳам уни тез-тез кудукдан кудукқа югуртириб туради. Унинг турмуши газ, хаёли ҳам газ.

Қаҳҳоров газ саноатининг келажаги ва бу соҳадаги ўз ўрнини эслаганда ҳузур билан хаёлга чўмади. Ана шундай кезларда ҳузур-ҳаловатини йўқотиб, кеча-кундуз саҳроларда юрганини унутади ва ўзининг бу ҳаётидан беҳад мамнун бўлади. Чунки у коммунизм ёнилғисидан коммунистик мўл-кўлчилик қозонини қайнатаётган оловкорларнинг биридир.

1961.

МУНИСХОН

Мунисхон куздаги сафардан катта бойлик билан қайтди. Камбағалнинг кизи, пенсионернинг хотини, ипак йигирувчи оддий жувон шунча бойликни қаердан топди? Неча кундирки унинг қўли қўлига тегмайди, ишлаб чарчамайди, сўзлаб зерикмайди, чақириқдан эринмайди. Пастаккина, нозиккина бу аёлга шунча қувват қаердан келди? Лабнда табассум, кўзи доим чакмоқ-чакмоқ. Унга бу шодликни ким берди? Кунлик, ойлик йилликдан нари ўтмай, станок, цех комбинатдан узоқлашмай яшган аёл олисларни кўзлайдиган, келажакдан сўзлайдиган бўлиб қолди. Уни нима ўзгартирди?

Шу ҳақда батафсил гапириб бермоқчиман.

Мунисхон биографиясининг биринчи боби лойдан ясалган пастқам уйнинг кичкина ўчоғи атрофидан бошланди. У кўз очиб, қурум босган қора мўрини кўрган. Сўнгра ўчоқда милтиллаган бир тутам аланга уни мафтун қилган. Чунки бу кулбада шу алангадан бўлак илиқлик ва ёруғлик йўқ эди. Қашшоқ косиб отанинг юзи ва кўзини ҳам бу чақалоқ шу ўчоқ атрофида кўрган эди. Отанинг ранги сарғиш, онанинг ранги гилватасимон эканлиги ҳали-ҳали унинг ёдида. Қиз шу ўчоқ атрофида катта бўлди. Эрталабки зогора билан суюқ кўк чойдан иборат нонушта билан пиёва шўрвали кечки овқат ҳам шу ўчоқ атрофида бўларди. Кўрпалари иккита бўлгач, сандал қуриб олганлари ҳам унинг эсида турибди. Ўша йили унинг отаси шойи артелига кирган эди. Артелларнинг ёнида қирқ ҳовуз маҳалласида секин-аста окиморатлар қад кўтариб, косибларни ўз ёруғ хоналарига

торта бошлади. Мунистон беш-олти ёшга кирганда унинг отаси «Марғилон ипак йигирув фабрикасининг ишчиси» деган ном эгаси эди.

Афсуски, отаси узоқ яшамади. Унинг умрини революциядан аввалги қашшоқлик тиғи қиркиб қўйган эди. Эрининг ишини Тожи она давом эттирди. Кунларнинг бирида очарчилик киши тугаб, илик узилди кезлари бошланаётган чоғда унинг онасини бир неча рус хотинлар бошлаб кетдилар. Ун яшар Мунистон онасини кута-кута кўзи тўрт бўлди. Кечга яқин Тожи она ўйига шодланиб кирди.

— Очдан ўлмаймиз болам, биз энди ўз нонимизни ўзимиз топиб еймиз!

Орадан сал ўтмай, 1929 йилнинг 8 март куни Марғилон ипак фабрикасида биринчи маҳаллий хотин-қизлар бригадаси тузилди. У вақтда Марғилон хотин-қизлари паранжидан кутулмаган эдилар. Бригада иш бошлаган куни цех қозонлари олдида паранжи ва чачвонлар гарамланиб кетгани, кейинча парпашалар, попиклар пориллаб ёнгани, чимматларнинг қўланса ҳиди сасиб тутагани ҳали-ҳали Мунистоннинг кўз ўнгида турибди.

Кунлар ўтди. Мунистон ҳам улғая борди. Тожи она таниғлиқ ипакчи бўлиб қолди. «Сени ҳам ипакчи қилиб қўяман» деди-да, 1934 йилнинг 8 март куни Тожи она жажжигина Мунистонни ҳам фабрикага етаклаб кирди. Директор унга ишонмагандай сўради:

— Нега келдинг?

— Ипакчи бўлгани келдим.

— Ёш экансан, эзилиб қоласан.

— Эзилмайман, суягим қотган!

Кадрлар бўлимида ҳам худди шундай мунозара бўлиб ўтди.

— Мен ипак йигирувчи бўлмоқчиман,— деди пастак чуваккина қиз.

Кадр танловчилар унинг бошидан оёғигача қарадилар-да, менсимагандай юзларини ўгирдилар.

— Моталчилик осон иш эмас, эплай олмайсан.

— Эплайман,— деди қиз.

— Саккиз соат тик туришга оёғинг чидайдами? Тўксон градус қайноқ сувга бу қўлларинг қуймайдами?

— Оёқларим ўрганиб қўлларим пишиб қолган,— деди ва оқ ем бўлган қўлларини кўрсатди.— Мана, кўринглар...

Мунисхоннинг моталчилар олдига ёшликдан қатнашини, бу ҳунарни аллақачон ўрганиб олганини биладиган гувоҳлар ҳам топилди. Уларнинг тавсияси билан ўн беш яшар Мунисхон моталчиликка қабул қилинадиган бўлди. Аммо директор буйруққа қўл қўймай туриб олди.

Марғилон қадимдан ипак шаҳри бўлса ҳам унинг кустар ипакчилик саноатида эркаклар ишлар эди. Ипаклар куча дарахтларига тортилиб, шойи примитив оёқ дўконларида тўкиларди. Шойи ва атлас тўкиш хотин кишининг касби эмас эди. Шу сабабдан комбинат ишга тушган йили қадимдан ипак давлати ҳисобланган Марғилондан шойидўз хотин-қиз мастерлар топилмади. Марғилон комбинатининг биринчи ипаги ва дастлабки шойиси рус аёл мастерлари Надежда Нестерова, Мария Косорева, Ольга Ивановалар қўлидан чиқди. Улар биринчи сменада дастгоҳда ишласалар, иккинчи, баъзан учинчи сменаларда кадр тайёрлаш билан шуғулланидилар. Тожии онани фабрикага бошлаб кетган кишилар ҳам шулар эди.

Мунисхоннинг кўмакчилари ҳам шулар.

— Ўқиши нима бўлади?— деди директор уларга.

— Ўқишни ҳам ташламайман!— деди Мунисхон.

Қаёқда! Ҳам ўқиш, ҳам ишлаш осон эмас эди. Мунисхоннинг ўқиши ҳам дастгоҳга кўчди. Шогирдлик таълими уни комбинат ФЗУси партасига олиб келди. Икки йиллик таълимдан сўнг, унга мотал қозонларини топшириб қўйдилар.

Моталчилик осон иш эмас. Бу ишда сезгирлик, чаққонлик, пишиқлик ва чидамлилик керак. Мунисхонда шу хислатларнинг ҳаммаси мавжуд экан, у тезгина илғор ипакчилар қаторига қўшилиб олди. Қирк ҳовуздаги ипакчилик фабрикаси тобора кенгайиб, Марғилон ипак комбинатига айланди. Комбинатга ишчилар керак, аммо тайёр ишчи қаёқда. Кеқса ва тажрибали ипакчилар «кўп қозончилар», «кўп дастгоҳчилар» ҳаракатини бошлаб бердилар. Мунисхон ҳам уларнинг кўлтиғига кириб кўп қозонда пилла пиширадиган, сўнгра, кўп запалчининг ипагини йигирадиган бўлди.

Унинг ўша вақтга хос биографиясида жуда муҳим воқеа иш сифати учун кураш бошлагани эди. Фарғона водийсида етиштирилган пилла мамлакатда энг яхши сорт пилла ҳисобланса ҳам ундан яхши ипак кам олинар

эди. Шу сабабдан биринчи сортли ипак нормаси ўттиз беш процент микдориди белгиланди. Аммо шу норма ҳам ойдан ойга бажарилмай қолар эди. Мунисхон пилла пиширишда чалкашлик бор эканини аниқлади. Ҳамма гап қозонга пиллани оби-тобида, оз ва кўп солишда экан. «Оз солсанг ҳам ютқизасан, кўп солсанг ҳам,— дер эди жажжигина ипакчи.— Қозондан тез олсанг ҳам зарар, кеч олсанг ҳам. Ипакка ипакдек муомала даркор».

Синоқда бўлиб олиш учун бир неча кун керак бўлди. Расамади билан пилла олиш ва қозонга солишга қўлни ўргатиш учун эса ундан кўпроқ вақт кетди. Охири унинг станогидан чиқадиган ипак нормадагидан пастга тушмади, баъзан қирк процент атрофида юрди. Шу орада бошқа илғор ипакчиларнинг сифат кўрсаткичлари барометри ҳам тобора юқорилай бошлади. Ана шундан кейин бутун комбинатда пилладан олинадиган биринчи сорт ипак нормаси анча юқори қилиб белгиланди ва комбинат ҳозиргача шу нормада ишламоқда. Партия сафига ўтиш орзуси унда ана шу кезларда пайдо бўлди. Фабрика партия бюросининг секретари унинг оғзини пойлаб тургандай «сени жонимиз билан ўз сафимизга оламиз!» деди. Унинг ўзи етилиб қолганиданми ёки партия аъзосининг бурчи унинг онгини оширдими, Мунисхоннинг ғайратига ғайрат қўшилди, унинг кичкина қалбига бовар келмайдиган даражада куч пайдо бўлди. Партиявий топшириқларни унинг ўзи сўраб оладиган, ишни ўзи кидириб топадиган бўлди.

Мунисхонлар яшайдиган маҳалла Марғилоннинг қосиблари, эски вақтнинг майда буржуазияси яшайдиган шароитга мос бир дунё эди. Бу маҳалланинг хотин-қизлари Шарқ хотин-қизларининг азалий тақдирига хос турмуш кечирар эдилар. Эркаклар топиб келган бир бурда ноннинг қули, тўрт деворнинг асири эдилар. «Хотинларнинг ишлаб топгани харом», дер эди эркаклар ҳам. «Бу — бидъатнинг иғвоси!» деди Мунисхон. Унга дарҳол ишона қолмадилар. Мунисхоннинг ўзи ҳам ҳали ишонтириш қудратига ва санъатига эга эмас эди. Лекин у, ярим йўлдан қайтмади. Маҳаллада уйма-уй юриш, хотинлар ҳуқуқини тушунтиришдан чарчамади. Унинг назарида бу бирёклама ташвиқот эди. «Ҳуқуқини танигани билан уни иқтисодий жиҳатдан ҳам мустаҳкамлаб олмаганидан кейин бекор-да», деган хулосага келди. У яна уйма-уй, тўйма-тўй юрди. Қаердаки икки хотиннинг боши бирик-

са «ишга кинринлар!» деди, баъзиларининг кўлидан етаклади.

Асрлар давомида ўрнашган одат девори бир-икки хотиннинг зўри билан кулаб тушармиди. «Хотинларни етаклагунча эрларни кўндириш», дедилар унга. Мунисхон ишламоқчи бўлган ҳар бир аёлни эркаклар чангалидан юлиб олгандай қилиб, ўз ипакчилари қаторига торта бошлади. Низомий маҳалласининг деярли ҳамма хўжалигидаги ишга яроқли аёллар кунига гудок билан уйғониб, гудок билан уйга қайтадиган бўлди.

Маҳаллада унинг овозига очилмаган дарвоза ҳам кўп эди. Ундан юз ўгирадиган ҳам оз эмас, ундан қочадиган хотинлар ҳам йўқ эмас эди. «Сенга нима, тинч юрсанг бўлмайдим», деганлар ҳам бўлди. Лекин, коммунистнинг чекиниши, катта бир социал ишнинг барбод бўлиши эканини Мунисхон яхши биларди. Аммо бу иш ёлғиз унинг кўлидан келмаслигига ҳам кўзи етарди. Шу сабабдан у, фабрикадаги ўз дугоналари, опа-сингилларини ёрдамга чақиргиси келди.

Комбинатнинг энг муътабар аёлларидан Инобахтон Акрамова ёрдам қилмаса унга ким ёрдам берсин. «Инобахтон ипакчи» бу соҳада анча тажриба орттирган аёл бўлгани учун уларнинг иши тезда юришиб кетди. Фабрикага жалб қилинган янги хотин-қизларни улар ишга бирга олиб бориб, ишдан бирга келтириб қўядиган бўлдилар.

Кейин-кейин маҳалладан бирданига ўн-ўн беш аёл кўлтиқлашиб, баъзан кўчани тўлдириб кўшиқ айтиб борадиган бўлди. Бора-бора маҳалла кўчасида паранжи ҳам кўринмай қолди.

Маҳалланинг саводсиз, чаласавод хотин-қизларини техникага ўргатиш, уларнинг малакасини ошириш осонми? Бу соҳада ҳам Инобахтонлар, Мунисхонларнинг кўмаги керак эди. Уларга эргашиб фабрикага келган хотин-қизлар ҳам «ўз опалари»нинг биқинидан чиқмас эди. Шундан кейин комбинатда «ким қанча хотин-қиз шогирд тайёрлайди?», деган ҳаракат бошланди. Ҳар бир мутахассис холи-бақудрат мажбурият олди. Цех ва фабрика партия бюрolariда бу ҳаракат иштирокчиларига шахсий варақа очиб қўйдилар. Коммунист Инобахтон билан Мунисхоннинг шогирдлари ҳам шогирд тайёрлайдиган бўлиб қолдилар. Шундай қилиб, комбинатнинг йигитлари Улуғ Ватан уруши фронтларига жўнаган кезларда ком-

бинат ишчи кучига зорикмади. Тажрибали ипакчилар, шойи тукувчиларнинг ўрнини тўрт деворни ёриб чиққан ўзбек хотинлари эгалладилар. Иш ҳам орқага кетмади, сифат ҳам бузилгани йўқ.

Ўша йили Мунисхонни партия бюросига аъзо қилиб сайладилар. Кейин комбинат партия комитетига, кейин шаҳар партия комитетига...

Шундан кейин хотин-қизларнинг ўзи уни кидирадиган бўлди. Бу учрашувларда хотин-қиз активистларга янги-янги ҳаёт проблемалари кўндаланг бўла бошлади. Паранжи-чачвондан қутулган баъзи аёлларнинг бошига чойшаб ёпилди, кейинча чойшаб ўрнини тешик дастурхон эгаллади. Неча-неча мажлис, якка-якка суҳбатлар оқибатида бу ҳам бартараф бўлди, аммо одамлардаги рашк зангини ювиб ташлаш Мунисхонларнинг қўлидан келмади. Шу қолдиқ туфайли икки хотин эри билан қўйди-чикди бўлди. Уларни яраштиргунча фабрика коллективи озмунча вақт сарф қилдимиз? Мунисхонларнинг таклифи билан бу икки хотиннинг эрлари ҳам фабрика кучоғига олинди. Эр-хотинлар ёнма-ён ишлайдиган бўлдилар.

Лекин бу ҳам муаммо тугунини ечмади. Хотинлар бир болалик бўлишлари билан уйда ўтириб қолдилар. Мунисхонлар олиб келган хотинлар аста-секин уй бекаси бўлишга қайта бошладилар. Комбинатда болалик хотинлар кўп эди. Уларни пилла қозонлари ёнига, ипак дастгоҳлари ва туқиш станокларига қайтариш учун болалар ясли ва боғчалари етарли эмас. Орадан бир йил ўтмай ясли-боғчада ўринлар кўпайди, аммо ўзбек оналар ҳамон уйларида бешик атрофида, беланчак ёнида қолавердилар. Маҳалла хотинларини цехларга тортиш қанчалик қийин бўлса, уларнинг болаларини ясли ва боғчаларга ўргатиш шунчалик мураккаб эди. Ўзбекларда ясли билан боғчада бола тарбиялаш одати йўқ эди. Шу сабабдан бу янги одатга кўникиш анча вақтни талаб қилди. Ота-оналар ясли билан боғчанинг мазасига тушунган кезларда яна янги муаммо кўндаланг бўлди, ўрин етишмай қолди.

Бу масала шу қадар чигаллашиб кетдики, уни ҳал қилиш Мунисхоннинг қўлидан келмай қолди. Яна Инобатхон Акрамовага мурожаат қилишга тўғри келди.

СССР Олий Советининг депутати ипакчи Акрамова отпусқа олиб, курортга кетаётган эди. Комбинат хотинларининг бу талабини эшитгач, курортга эмас, тўппа-

тўғри Москвага йўл олди. Москвада уни ҳеч ким кутмаган эди. СССР Олий Совети Президиуми маҳкамасида дафъатан ундан «путёвка керакми? Қаерга? Қачонга?» деб сўрадилар.

— Михаил Иванович отани кўргани, келдим,— деди Акрамова.

Уни Михаил Ивановичнинг ўзи кабинетга бошлаб кириб кетди.

— Хуш келибсиз Инобатхон Акрамова, хуш келибсиз!— деди Михаил Иванович ўзига хос оталарча меҳрибонлик билан. Қалай, сизни моталчи деб эшитардим, кўлингиз қайноқ сувда куймайдими? Соғлигингиз қалай? Отпускага бораётган бўлсангиз керак?

— Отпускармаман,— деди Инобатхон.

— Жуда соз, жуда соз. Қайси курортни хоҳлайсиз? Неча путёвка берайлик?

— Курортни истамайман. Илтифотингиз учун раҳмат. Менинг бошқа илтимосларим бор.

— Қандай, масалан? Қулоғим сизда.

— Ёғоч сўраб келдим... Тиш ковлагудай ҳам ёғочимиз йўқ.

Михаил Иванович кулди.

— Ёғочни нима қиласиз?

— Ясли билан боғча қурамиз, болаларимизга қарайдиган одамлар йўқ.

Михаил Иванович унинг елкасига қоқиб қўйди.

— Баракалло қизим, сизни билиб Олий Советга сайлашган эканлар. Ясли билан боғчани ўзимиз қурдириб берамиз. Москвани томоша қилинг, сўнгра Боровихада дам олиб келинг.

— Ёғоч бермагунингизча томоша татийдими?

Михаил Иванович Давлат планига, министрликларга телефон қоқа бошлади...

— Кўпроқ бўлсин,— деди Инобатхон отахонга яқинлашиб,— уй-жой ҳам қурамиз, шерикларим мачитда ётибди.

Шу куни унинг қўлига ўн беш вагон ёғочга наряд келтириб бердилар.

— Ёғочнинг ўзи боради, энди сиз Боровихага жўнанг,— деди оксокол Калинин.

Инобатхон яна кўнмади:

— Ёғочни юклатиб устига ўзим ўтириб кетаман,

эндигина фабрикага ўрганган хотинлар уйда қолиб кетишади.

Михаил Иванович уни ёнига ўтқизиб олиб комбинат хотин-қизларининг иш шароити билан қизиқди. Ўша суҳбатнинг тафсилоти ҳали-ҳали унинг ёдида.

— Марғилонлик хотинлар комбинатга нимада қатнайдилар?— деб сўради Михаил Иванович.

— Пиёда...— деб жавоб қилди Инобат.

Михаил Ивановичнинг қўли яна телефонга югурди. Шундан кейин ёғоч ортган вагонлар ёнига учта кўк автобус билан бешта грузовик қўшилди.

— Клубларингиз борми?

— Йўқ. Кинони ҳам мачитда кўрамиз...

Шундан кейин Марғилонга ярим миллион сўм берилиши ҳақида ҳукуматнинг қарори чиқди.

Инобатхон «катта ўлжалар билан кетяпман» деб юртига телеграмма юборди. Барча дугоналар, танишбилиш, ҳатто нотаниш хотин-қизлар ҳам уни кутгани чикдилар.

Марғилон ипакчиларининг маданий-маиший қурилишларининг йилномаси ана шу кезлардан бошланди. Ипакчилар, шаҳарчасида пайдо бўлган клуб, кутубхона, болалар муассасаларини хотин-қизлар ўзлари бошқарадиган бўдилар. Орадан сал ўтмай ипакчи қизлар делегацияси яна партбюрога келиб, Мунисхонга учрадилар.

— Тўй қилмоқчимиз...

— Қутлайман, қутлайман,— деди Мунисхон.— Тўйлар бўлаверсин!

— Тўйни каерда ўтказамизу, келин-куёв каерда яшайди?

Комбинат кенгаймоқда. Уй-жой фонди ҳам ўсмоқда. Лекин тобора кўпайиб бораётган ишчиларни таъминлаш қийинлашмоқда эди. Дирекцияга мурожаат қилган билан бефойда: «Навбатга туринг», дейди. Тўйларни ҳадеб навбатга кўяверишга ёшларда тоқат йўқ.

Мунисхон уларни яна Ибодатхон ҳузурига бошлаб келди. Комбинатнинг хотин-қиз ташаббускорлари СССР Госплани раиси ўртоқ Косигинга учраб эллик олти фин уйи ундириб олдилар. Фин уйидан яралган кварталга асосан янги уйланган ёш оилалар кўчиб кирдилар. «Шундан кейин комбинатда уйланувчилар кўпайиб кетди» деб ҳазил қилди Мунисхон.

Хотин-қизлар ишлаб чиқаришдагина эмас, жамият

ҳаётида ҳам катта куч экани энди Марғилонда ҳеч кимга сир эмас эди. Эндиликда хотин-қизларга «ҳуқуқингни таниб ол» деб ташвиқот қилишга ўрин қолмади, балки улардан «жамият олдидаги бурчингни қандай бажаряпсан?» деб сўрашга навбат келди. Муниسخон ўзининг коммунист сифатидаги фаолиятининг иккинчи даврини ана шу масалага бағишлади.

— Одамнинг ҳурмати меҳнатдан,— деди у ипакчи хотинлар билан ўтказган навбатдаги суҳбатида.— Одамни меҳнат яратди, одам ўз бахтини ҳам меҳнат билан яратади. Меҳнатда ҳам меҳнат бор. Шунчаки кун ўтсин учун ишлаш билан одамлик бурчини бажариб бўлмайди. Ўрнак бўлиб яшаш учун ўрнак кўрсатиб ишлаш керак. Кимки ўрнак кўрсатиб ишлаш ва ўрнак бўлиб яшашни истаса рўйхатга ёзилсин.

Аста-секин катта бир рўйхат пайдо бўлди. Ипак фабрикасида биринчи бўлиб хотин-қизлардан коммунистик меҳнат бригадаси тузилди...

Шу орада партиямизнинг XXII съездини чақириш тўғрисида хуш хабар келиб қолди. Ҳамма съездга муносиб совға тайёрлаш ўтида ёнди. Бу ўт алангасида Марғилон ипак комбинатида ҳам янги типдаги социалистик мусобақа ҳаракати бошланиб кетди.

— Ҳар бир қозонда кўп ва соз пилла пишириш учун курашамиз!

Муниسخон моталчилари ўзларининг бу аҳдини бекамикўст бажара бошладилар. Эртасига ипак йигирувчиларнинг серияларида алвонлар пайдо бўлди. Унда қуйидаги сўзлар ёзилган эди:

— Ҳар бир дастгоҳдан нормадан камида ўн процентдан I-сорт маҳсулот берамиз!

Бу ерда ҳам ташаббускор хотин-қизлар отилиб чиқдилар. Ваъда алвонининг ёнида мажбурият натижалари жадвали пайдо бўлди. Қайси станок нормадан ташқари қанча процентдан аъло сортли маҳсулот бераётгани ёзиб борилди. Станоклар, йигирувчиларнинг номлари ҳар кунни ҳар жойда пайдо бўлар, гоҳ баландда кўриниб, гоҳ пастга тушиб қолар эди. Аммо коммунист Муниسخон Тешабоевнинг номи бу жадвалда ҳам мустаҳкам ўрнини топиб олди: унинг станок номери энг тепа жадвалдан пастламади.

Бу ҳаракат шойи тўқувчилар орасида ҳам кенг ёйилиб кетган эди. Ташаббусни тўқувчи Татьяна Иванова

бошлаб берди. У, уч станокда ишлар эди. Татьяна мусобакага кўшилган куни биринчи станокдан икки нормадан ортикча икки метр, иккинчи станокда уч метр, учинчи станокда чоракам беш метр крепдешин тўкиди. Борбора унинг кўрсаткичлари ортиб, съездолди кунлари ўрта ҳисобда ҳар станокдан беш метрдан ортикча крепдешин тўкий бошлади. Унга уч бригада тўкувчилари Валентина Сергеева, Мария Загребальная ўртоқлар эргашилди. Улар бир хил машина — ускуналарда, бошқа-бошқа сменаларда ишлаб, ажойиб ватанпарварлик ташаббусини бошладилар. Тўкувчилар станокларга тўғри маршрут бўйича хизмат қилиш, ишлаб чиқариш операцияларини бажаришда рационал приёмларни қўллаш, станокларни яхши ва озода тутиш орқали учала сменада ҳар бир станокдан нормадан ташқари газлама олмоқдалар.

Мана, тўкувчилар учун одатдаги иш кунларидан бири — 11 январь. Шу куни Мария Загребельная эрталабки сменада ишлаб, битта станокда 17,4, иккинчисида 19, учинчисида эса йигирма метр крепдешин тўкиди. Валентина Сергеевна ҳар станокда 17,7, 19,6 ва 18,6 метр, учинчи сменада Татьяна Иванова эса 19,3, 20,7 ва 19,4 метр газлама тўкиди. Нормада ҳар бир станокдан сменада 15,05 метр газлама олиш белгиланган.

Кейинги кунда, 12 январда Татьяна Иванова рекордлик ишлабчиқаришга эришди: у ҳар бир станокдан 19,4, 20 ва 20,7 метр газлама олиб, сменада нормадан ташқари деярли 15 метр крепдешин ишлаб чиқарди.

Тўкувчилар қискартирилган иш кунига ўтгандан кейин ўз ишларини шундай ташкил қилдиларки, бу етти соатда 8 соатга мўлжалланган даражадан анча ортик газлама ишлаб чиқаришга ёрдам бермоқда.

Бу ҳаракат иштирокчиларининг иши комбинат партия комитетида муҳокама қилинган, илғор коммунист ипакчилар ва тўкувчиларнинг бу ҳаракати бутун комбинат коллективининг жонажон ишига айланиб, етти соатлик ишни олти соатда бажариш ва охириги бир соатлик иш кунда нормадан ортикча маҳсулот ишлаб чиқариш учун кураш қизиди. Ҳар куни, ҳар сменанинг еттинчи соатида ишланган маҳсулот XXII съезд фонди омборига ғарамланаверди. Натижада, комбинат маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича ўз зиммасига олган йиллик мажбуриятини олти ойда бажариб қўйди.

Шу даврда комбинатда коммунистик меҳнат зарбдорлари номи учун курашаётган ипакчиларнинг отряди олтининг кишига етди. Муниسخон Тешабоевани партиямизнинг шонли XXII съездига делегат қилиб юборган кишилар ана шу ипакчилар.

Муниسخон узоқ ва шарафли сафар тараддусида эди. Тожи она уни ёнига ўтқизди-да:

— Йўлга чиқсанг ёриқ юлдузларни кўзлаб чик,— деди.— Баландда ярқираган юлдузларга боқ. Негаки, пастдаги чироқ қанчалик ёруғ бўлмасин, нурини ўз атрофигагина тўкади...

Йўл тараддуси битгунча ҳам, сафар давомида ҳам, манзилга етган кезларда ҳам Тожи она айтган ёруғ юлдузлар Муниسخон кўз ўнгида эди. Қотмагина Муниسخон хаёлан ва фикран она нақаз таъсирида яшади. Қани ўша юлдузлар?

У одимламоқда — кўзига фақат Кремль юлдузлари кўринади. У, саройнинг силлик, қора тошларини тақиллатиб ўтмоқда — унга одамларнинг кўкракларидagi юлдузлари кулиб боқаётир. У съездлар залида. Кўзи атрофда. Зал лиммо-лим. Балконларда ҳам чақнаган кўзлар прожектори ёнади. Президиумда кулаётган қорачиғлар ҳам Муниسخонга қараб учқунламоқда. Минбарда сўзлаб тез-тез алмашаётганларни айтмайсизми!

Тожи она айтган юлдузлар шулар эмасми?

— Юлдуз эмас, мисоли куёш!— деди ўзига-ўзи Муниسخон.— Йигирма иккинчи съезд нури қайси куёш нуридан кам?!

Муниسخон ана шундай хулоса билан юлдуздай чарақлаб, куёшдай порлаб юртига қайтди. Марғилонликлар уни, партиямиз тарихий XXII съездининг делегати Муниسخон Тешабоевани қандай қайноқ кузатган бўлсалар шундай қайноқ, оташдай жозиба билан кутиб олдилар. Айниқса ипакчилар, айниқса хотин-қизлар...

Ахир, у ўз ҳамкасбларига, дугоналарига катта совға олиб келмоқда...

Очилган совға чамадони ҳали ёпилгани йўқ.

Муниسخон съезддан қайтиб келгач, ҳаммадан аввал уни мухбирлар ўраб олдилар. Қимдир, область ёки шаҳар газетасининг мухбирларидан бири, шошилиб қолганиданми ёки съезд делегатининг режаларини билиб олишга ошиққаниданми тўмтоқроқ вазнда «энди нима қилмоқчисиз?» деб сўради.

— Ўз ишимни давом эттираман,— деди Муниҳон,— сўнгра ҳал қилинмаган ишларимизни бартараф қилишда партия ташкилотига ёрдам бераман.

Албатта тарихий съезд делегати келгандан кейин уни тинч қўярмидилар. Учрашувлар кетидан учрашувлар, митинг ва мажлислар, хонаки ва коллектив суҳбатлар, савол-жавоблар бўлиб турди. Муниҳон бундай хизматдан зерикмади, чақирган жойдан қолмади, чақирмаган жойларга ўзи борди.

Ҳаммадан аввал у билан дугоналар учрашдилар. Унинг дугоналари, комбинатнинг жонажон коллективи Муниҳоннинг эсидан чиқмайдиган иш қилган эдилар. Муниҳон съезд залида ўтириб, делегатлар билан бирга коммунизм қуриш программасини муҳокама қилаётган кезде унинг дугоналаридан уст-устига телеграммалар кела бошлади.

— Моталчилар съезд шарафига олган социалистик мажбуриятни бажардилар.

— Ипак йигирувчилар ўз аҳдларини шараф билан бажарганликларини сен, делегатимизга қувониб хабар қиламиз.

— Шойи тўқувчилар яна икки миллион етти юз минг сўмлик маҳсулот ишлаб чиқардилар. Съезд делегатларига алангали салом!

Муниҳон залда, фойеда, меҳмонхонада ва йўлда, қаерда бўлмасин, ким билан учрашмасин шу хушхабарларни мароқланиб айтиб юрди. Съезднинг бошқа делегатларига худди шу хилда телеграммалар келиб турарди. Тез орада ҳамма ўз хурсандчилигини бир-бирлари билан баҳам қўрадиган бўлди. Съезд қизғин иш олиб бораётган кезде Муниҳоннинг бошини осмонга етказадиган воқеа юз берди. Раислик қилувчи Марғилон ипакчиларининг партия XXII съездига юборган ғалаба рапортини ўқиб берди. Қарсақлар янграб кетди. Гўё ҳамма Муниҳонга қарагандай, ҳамма қарсақ атайлаб унинг қулоғи тагида чалинаётгандай. Унинг кўзлари чақнаб, қорачиғлари остидан қувонч ёши бўртиб чиқди.

Ўша дугоналар ўзлари учирма қилган съезд делегатининг қайтиб келишига яна янги рапорт тайёрлаб қўйдилар. Комбинат ўн бир ойлик программани муддатидан олдин бажарди. Цехларда нормадан ортиқ маҳсулот гарамланмоқда.

Икки минг жуфт қувноқ кўз Муниҳоннинг оғзига

қараб турибди. Аввалига у, гўё бу ерга тўсатдан кириб қолган қизчадай уялиб, қизариб, оғиз очолмай турди. Кейин ўзини қўлга олиб: «Ўртоқлар» деди... сўзни бошлаб олгунча экан, бир оздан кейин сўз қаёқдан ёғилиб келаётганига унинг ўзи ҳам ҳайрон. Ёзиб олган «нутқ» варақларини нарига суриб қўйди. Съезддан аввал ўз дугоналари билан қайси тилда, қандай гаплашган бўлса, ўша маром билан шошилмай, аста ва салмоқ билан ҳикоя бошлади.

— Сўзимнинг бошида айтиб қўяй: Коммунизмни сизларга бир ёқлама тушунтириб юрган эканмиз. Коммунизм мисоли бир жаннат, кимки унга етиб олса жаннатда яшайди, деган эканмиз. Бу бир ёқлама гап экан. Съезд кўзимизни очиб қўйди. Коммунизм одамга нима беришини айтардик-ку, ҳар бир одам коммунизмга нима беришини айтмас эди. Роҳатнинг калити меҳнат. Қимки ўрнак бўлиб меҳнат қилмаса, роҳат тополмайди. Ҳар ким ўз улушини белгилаб олсин.

Хотинлар орасида ғала-ғовур бошланди. Лекин уларнинг нималар ҳақида гапираётгани Муниسخонга қоронғи. Муниسخон бир оз эсанкираб қолди. Хато гапириб қўймадимикин? Адашиб кетмадимикин? Бу хотинларга гапнинг нимаси ёқмади экан? Муниسخон тўхталиб қолди. Ғала-ғовур жимиди. Яна ўша икки минг жуфт қувноқ кўз унинг оғзига қадалиб қолди. Муниسخон сўзни қандай бошлаган бўлса, шундай давом эттирди ва ўзини босиб олгач, ҳамманинг кўзига баробар қарагандай деди:

— Съезд ҳаммамизни коммунизм ғалабаси учун янада яхшироқ ишлашга чақирди. Биз бу чақирикка жавоб бергани тупландик. Қани, ким «лаббай!» дейди?..

Одамлар бир-бирларига қараб олишга улгурмай, Муътабар Ҳамидова минбарга чиқиб олди. Коммунистик меҳнат бригадасига бошчилик қилаётган бу қиз «мана бизлар лаббай, деймиз-да!» деди. Унинг бригадаси кунига пландан ташқари тўрт юз-беш юз граммдан ипак беряпти. Съезд шарафи фондига йиғилган ипак икки тоннадан ошди.

Мажлис раиси, сизлар нима дейсизлар дегандай яна кимдир пиллакашларга қараган эди, уларнинг вакили Ноила Обидова «ўз фикримизни қоғозга ёзиб берамиз!» деди.

Учрашувнинг эртасига биринчи мотал цехи ўн иккинчи сериясининг иккинчи сменасидан Муниسخонга таклиф-

нома келди. «Яна учрашувгами? Ҳамма нарсани кеча гаплашиб олган эдик-ку», деб ўйлади Муниҳон. Ахир унинг ўзи ҳам станокда, унинг ҳам нормаси, зиммага олган кўшимча мажбурияти бор. Ахир у етти йилликнинг тўртинчи йилига белгиланган ўз нормасини биринчи августгача бажаришга, декабрга бориб бешинчи йил мўлжалини ҳам ўринлаб қўйишга ваъда бериб қўйган-ку!

— Смена алмашиш вақтида борсам ҳам майлими?— деди Муниҳон улардан ижозат сўраб.

— Майли.

Ўз ишини тугатиб, чамалаб қараса унинг бугунги иши ярим кунликдан ошмабди. Оз. Жуда оз! Ахир ваъдани ўринлаш учун ҳар сменада икки кунлик ишни бажариш керак. Бу аҳволда қачон тонг отади?

Муниҳон юрагида гаши билан ўн иккинчи серияга келди. Юзи чарчоқ, кўзи ҳорғин. Лекин серия ёшларининг ишини кўриб унинг ҳорғинлиги ҳавога учди.

— Кечаги гапингиз бизга жуда маъқул тушди,— деди Люба Фоменко, комсомолка, моталчи қиз ва кўзларини ўйнатиб съезд делегатининг жавобини кутди.

— Қайси гап?— деб сўради Муниҳон.— Кеча анча гаплар гапирилган эди шекилли.

— Кодекс ҳақидагисини айтяпман,— деди Люба чўғдай ёниб.— Коммунизм қурувчиларининг маънавий кодекси ҳақидаги гап-чи, ўшани айтяпман. Биз кодекс бўйича яшаб ва ишламоқчимиз.

Муниҳоннинг юзидаги майда тиришлар ёзилиб кетди, кўзи яркиради.

— Яхши ўйлабсизлар. Менга қандай хизмат бор?

— Шу ғояни маъқулласангиз бас, деди Ноила Обидова.— Қолганини ўзимиз гаплашамиз, йиғинда иштирок этсангиз бошимиз осмонга етади.

Бу қизнинг кечаги гапи Муниҳоннинг эсида эди. «Лаббай сўзини қоғозга ёзиб бермоқчи бўлган қиз ўз мажлисида нималар дер экан?»

— Жоним билан иштирок этаман,— деди Муниҳон.

Обидова билан Люба сериялар томонга қараб сигнал берди. Икки серия станоклари қатори орасидаги узун йўлакча бир зумда одамга тўлди. Таниш ёшлар.

— Шу кундан эътиборан коммунизм қурувчиларнинг маънавий кодекси бўйича яшаб ва ишламоқчимиз — деди Люба.— Бизга қўшиладиган кишилар қўлларини кўтарсин.

Ўртада Мухтор Қаримов пайдо бўлди. Цех комсомол ташкилотининг секретари икки қизнинг ташаббусини қизгин қувватлади.

— Коммунистик партия ҳозирги авлодни, сиз билан бизни коммунизмда яшайди, деб тантанали эълон қилди. Коммунизм даврида яшашга тайёрмизми, йўқми? Тайёр бўлсак, коммунистик меҳнат қилайлик. Тайёр бўлмасак ўйлаб, чамалаб кўрайлик. Менингча ҳали биз бу даражага етганимиз йўқ. Шу сабабдан бугундан эътиборан партия чизиб берган кодекс асосида яшашга ва ишлашга ўрганайлик. Ахир коммунизмни бизга ҳеч ким қуриб бермайди, уни ўзимиз қураимиз!

Ешлар бирин-кетин ўртага чиқа бошладилар. Баъзиларни турган жойида, ҳатто ишлаб турган станогини ёнидан туриб ўз фикрларини айта бошлади. Л. Фоменко билан Н. Обидова таклифларни ёзиб турди. Муниسخон ҳам ҳар бир таклифни бош қимирлатиб маъқуллаб турди. Чунки бу оддий таклифларда йигирма иккинчи съезд қўйган ҳамма нарса, программада чизилган барча ахлоқ нормалари ўз ифодасини топаётгандай эди. «Одамларимиз нақадар ўсиб кетибдилар, онгимиз шу қадар юқорилаб қолибди» деб ўйларди қувонган Муниسخон.

Таклифлар давом этди. Икки қиз ёзиб улгурмаяпти.

— Бизларни бундан буён кодексчилар, деб аташлар,— деди Рўзихон Абдуллаева.

Муниسخон бу қизни жуда яхши танир эди. У комбинатга яқинда келган. Ота-онаси колхозчи. Унинг ўзи ҳам яқиндагина колхозда етти йиллик мактабни битирган. Унинг дугоналари ҳали ҳам колхозда. Ана шу собиқ колхозчи қизнинг таклифи билан ўн иккинчи серия коллективи «кодексчилар» деган ном олди.

«Кодексчилар»нинг ҳаммаси ўттиз олти киши. Партия аъзолигига кандидат бир киши, комсомол аъзоси — йигирма тўққиз киши. Комсомолда бўлмаган ёшлардан тўрт киши. Хотин-қизлар — йигирма олти киши. Йигитлар — ўн киши...

Ташкилий йиғилишда шу ўттиз олти кишининг ҳаммаси гапирди. Ўз оғзи билан «ёзиламан» демаган ва «кодексчиларнинг аҳди» га юракдан чиқариб таклиф қўшмаган киши қаторга олинмади. Таклифлар шу қадар кўп, ҳатто қарама-қарши фикрлар билан чалкашиб кетган эдики, уни шу ҳолича бировга кўрсатишни уят, деб билдилар.

Обидова кўлидаги қалинлаб кетган таклиф қоғозни кўрсатиб деди:

— «Кодексчилар»нинг советини сайлайлик, бу таклифларни шу совет қараб чиқсин.

Мухтор Каримов, Люба Фоменко, Ноила Обидовалардан иборат совет тузилди. Унга «Коммунизм қурувчиларининг ахлоқ кодекси бўйича яшайдиганларнинг совети» деб ном қўйдилар.

Ҳамма тарқалиб кетса ҳам совет аъзолари цехда қолдилар. Съезд делегати ҳам уларнинг ишидан четда турмади. Ёшларнинг таклифларига асосланган кодекс қоидаларига мосланган «Кичик устав» ишлаб чиқилди.

«Кодексчилар устави» деб ном олган бу ҳужжатга ўттиз олти йигит-қизнинг ҳаммаси қўл қўйди. Уни қартонларга ёзиб, цех деворларига ёпиштириб, сериялар стунларига илиб қўйдилар. Комбинатда чиқадиган «Советский шёлк» кўп тиражли газетаси ҳам уни босиб чиқарди.

«Партиямизнинг йигирма иккинчи съезди қарорларидан руҳланган биз ёшлар, коммунизмнинг моддий-техника базасини яратишни янада тезлаштириш учун, ўзимизда коммунистик ахлоқ ва дид сифатини вояга етказиш, коммунизм қурувчиси кодекси тавсия этгандай яшаш ва ишлашга аҳд қилдик»,— деб бошланади уларнинг устави.

Мунисхон «кодексчилар»нинг уставидан қуйидагиларни кўчириб олди:

«...Юксак меҳнатимиз, социалистик мулкка муносабатимиз актив жамоатчилигимиз билан Ватанга социалистик мамлакатларга муҳаббатимизни, коммунизм ишига садоқатимизни изҳор қиламиз!

— Кунлик топшириқни бир юз беш процентдан қайтармаймиз!

— Маҳсулотнинг етмиш беш процентини (ўттиз етти процент ўрнига) аъло сорт билан чиқарамиз. Учинчи сорт маҳсулотни йўқ қиламиз!

— Меҳнат унумини беш процент пландагидан яна беш процент оширамиз ва уни ойдан ойга, йилдан йилга кўпайтирамиз!

— Ўттиз олти киши — ҳаммамиз малакани ошириш кружоғига қатнаб сериямиздаги учала ихтисосни: моталчилик, запалчилик, уловчиликни баб-баравар эгаллаймиз.

— Ҳаммамиз дружиначилар қаторига кўшиламмиз... Ҳаммамиз бир киши учун, биттамиз ҳамма учун жонни ҳам аямайммиз!..

— Хотин-қизларга бой-феодалларча муносабат сарқитларига қарши ўт очамммиз!.. Ҳамма тўйларимммизни комсомол тўйи шаклида клубларда ўтказамммиз...»

Съезд делегати Муниسخон Тешабоева қаерга бормасин, кимлар билан суҳбатлашмасин, «кодексчилар» ҳақида гапирадиган ва улар тўғрисида сўз очилиб қолган кезларда, албатта қўйин дафтарни варақлаб ёш ипакчиларнинг ана шу аҳдини ўқиб берадиган бўлди.

Комбинатга келишимммиз ҳамон партия комитетининг секретари А. Қозоқов ҳам, съезд делегати Муниسخон Тешабоева ҳам «кодексчилар»дан гап бошлади.

— Уставда қандай ёзган бўлса худди шундай яшаммоқдалар,— деди Қозоқов мамнунлик билан.

Муниسخон унга кўшимча қилди:

— Катта ташвиқот учун зўр намуна топиб олдик. Қани энди ҳамма шулардек яшаса эди, яқин йиллардаёқ коммунизмга кириб олардик.

Кейин у қўйин дафтарини варақлаб фотосурат олди ва мамнунлик билан менга узатди. Комбинат ҳаваскор фотографлари олган суратда ўттиз олти йигит-қизнинг ҳаммаси баб-баравар кулиб турибди. Уларнинг чеҳраларидаги ғайрат ўти «ваъдамммизга вафодормммиз!» дегандай товланиб турибди.

— Уларни ишда кўринг,— деди Қозоқов.

— Юринглар!— кўшимча қилди Муниسخон.

Цехга кирдик. Ун иккинчи серияга яқинлашдик. Бир хил кийимдаги ўттиз олти қиз-йигит гўё бир мақомда ҳаракат қилаётгандай ишламоқда. Запалчилар қаторига қарасангммиз бармоқ гимнастикаси бораётганга ўхшайди. Моталчилар қаторига кўзингммиз тушса — оммавий ипак рақси бораётгандай туюлади, уловчиларнинг ҳаракати ҳам одамга бадий завқ бағишлагандай завқли...

Моталчилар рўпарасида кўрғазма тахтасига кўзимммиз тушди. Унда тўрт графалик, тўрт кўрсаткич ёзилган. Қозоқов уни изоҳлай кетди:

— Кодексчиларнинг иши билан кизикқан киши шу тахтадан жавоб топа олади. Буни кизларнинг ўзлари ёзиб турадилар.

Биринчи кўрсаткич «кодексчилар устави» туғилган кунгача бўлган ойлик кўрсаткич эди. Унда тўрт рақам:

плани — 102,5. Биринчи сорт маҳсулот — 18,2. Ортиқча харажат — 31.000. План бажарилгани билан маҳсулотнинг сифати ёмон, исрофгарчилик катта... Иккинчи кўрсаткич «кодексчилар»нинг беш кунлик ишни қандай бошлаганига характеристика эди. План — 103,8, биринчи сорт — 33,3 иккинчи кўрсаткич — бир ойлик иш якуни. Ундан кодексчилар ҳаёти мустақкам изга тушиб олгани кўриниб турибди. План 103,5, биринчи сорт маҳсулот 46,7, учинчи сорт йўқолган. Ортиқча харажат юз баравар камайган. Етти йилликнинг тўртинчи йилини улар баҳога етган кодексчилар сифатида бошладилар. Январнинг биринчи ҳафтасида план — 106, биринчи сорт — 80, учинчи сорт бутунлай йўқолди. Хом ашёдан ортиқча харажат битирилди.

«Бундан пасайиш йўқ. Прогресс орқада эмас, олдинда!»

«Кодексчилар» нинг ҳар бири ҳақида ҳам алоҳида учёт.

— «Устав» нинг ўн икки моддасида нимаики айтилган бўлса, ҳаммаси бажарилмоқда,— дейди Обидова.

— Ҳаммаси бирдекми?— деб сўрадик.

Ноила Обидова ўзбек кизларига хос ифбат билан кулимсираб деди:

— Албатта беш қўл баробар эмас. Ҳаммаси ҳоли бақудрат интиляпти. Издан тойиш йук...

— Бутунлай йўқми?

— Батамом битиб кетди, деб бўлмайди, бор, лекин арзимайдиган, майда-чуйда. Тилга оладиган гаплар ҳам эмас, аммо биз зиғирдек бўлса ҳам уни ЧП, яъни фавкуллода ҳодиса деб эълон қиламиз. Дарҳол серия орқасига тўпланиб интизом бузувчини ўртага оламиз-да, шолғомдек кизартириб яна ишга қайтамиз. Яхши гапни ҳам, ёмон гапни ҳам навбатга қолдирмаймиз, пайсалга солмаймиз.

Смена тугади. Ҳамма шошилиб кийинмоқда.

— Булар мунча шошилмасалар?

Қозоков соатига қаради.

— Сиёсий тўғарак машғулоти бошланишига етти минут қолди.

Ҳамма кетди. Олти киз цехда қолди.

— Сизлар нега бормадиларингиз?

Улар учун Мунисхон жавоб қилди:

— Бу кизлар ўрта мактабга борадилар. Кодексчилар

мактаб пионерларини оталиққа олганлар. Навбатма-навбат вожатийлик қиладилар.

— Меҳнатга ҳам ўзимиз ўргатамиз,— деди уларнинг бири.— Ўқувчи қизларни туқувчи қизлар қилмоқчимиз.

Сафардаги одамга тунда ёруғ юлдуз йўлчи бўлур, кундузи куёш...

Муниسخоннинг истиқбол йўлини куёш ёритиб турибди: мен бу сатрларни тамом қилаётган кезде Марғилон ипакчилари Муниسخон Тешабоевани СССР Олий Советига ўзларининг номзоди қилиб кўрсатдилар.

Хайрли йўл сизга, Муниسخон!

1962.

ҚУШКЕЧИК

I

Заргар билан биринчи марта олтмиш иккинчи йил баҳорида учрашганман.

Газчилар орасида қолиб кетиб, кўпдан бери қишлоққа чиқмаган эдим. Шу орада қишлоқ қиёфасини ўзгартирадиган воқеа юз бериб қолди. Файласуфлар тили билан айтганда «қишлоқда сифат ўзгариши» бошланди.

Воқеа билан изма-из баҳор кези Найнавога жўнадим. Шу куннинг ўзида жуда кўп танишларни учратдим: бири қувноқ, бири ўйчан, баъзилари бўшашган, айримлари тажанг эди.

Қим билан гаплашмайин, қишлоққа тўсатдан отилиб кирган янгиликдан сўз очади. Ўзаги бир бўлса ҳам, ўзгача талқин, ўлчовига яраша хулоса... Чиндан ҳам қишлоқдаги янги вазиятда турли характерлар қаттиқ тўқнашиб қолгани сезилиб турарди.

Гилосзорда гурунглашиб ўтириб эдик. Қишлоқ кучасида «газик» кўриниб қолди.

— Икромхўжаев келяптилар,— деди колхоз раиси Мерганов суҳбатни бўлиб ва уни кутмоққа шошилди.— Обкомнинг парторги!..

Гапнинг очиғи, унинг келишидан қувониб кетдим. Икромхўжаевни кўпдан бери танир эдим. Унинг анчагина хислатларини биламан. Хушфёъл одам. Яхши ўртоқ. Улфатчиликда ҳам танти йигитлардан. Ҳамроҳини сира зериктирмайди. Вақти келса аскиячи-ю, аммо жаҳли чикса заҳар. Энг муҳими — яхши воқеанавис, яъни хуши келса, тонг отгунча ҳаммани оғзига қаратиб чиқади. Еш бўлса ҳам, кўпни кўрган, турмушни билади. Ахир, неча йилларки, давлат ва партия ишида. Айни вақтда янги иш-

нинг бошида тажрибакор миробдай: «Қаерга борсанг ҳам изинг қолсин» деб юрадиган ва борган жойида, албатта бирор из қолдириб кетадиган одам. У Найнавода қандай из қолдирмоқчи экан. Мени шу масала қизиқтирарди.

«Газик» биздан анча узоқда тўхтаб, Икромхўжаев қаршимизга яёв келди. Қолхозчилар билан кўришиб бўлгач, менга тегажаклик қилиб:

— Ёзувчиларнинг кўзи ўткир бўлади-да,— деди.— Найнавода гилос қизарганини қандай кўрдингиз?

— Гилос қизарганини қишлоқ қушлари хабар қилишди.

Икромхўжаевнинг юзидаги кулдиргичлари ўйнади. У, ёнида турган Мергановга бундай деди:

— Ун бир кишилик жой тайёрлатинг. Бир кунга эмас, бир ҳафтага ҳам эмас...

Мергановнинг кўзи жавдирарди. Икромхўжаев гапини аниқлаш учун қушимча қилди.

— Кўзингизнинг ҳаракатидан бизни гилосзорга жойламоқчига ўхшайсиз. Йўқ, идоранинг бирор хонасига тапчан қўйдириб берсангиз бас. Анави йиғма каравотлар қўйилса, янада соз бўлади. Таомни ошхонада еймиз.

Мерганов кулди-да, таажжублангандай сўради:

— Ўзингизни ҳам ҳисобга қушиб гапиряпсизми?

— Бўлмасам-чи. Ишимиз битмагунча ҳеч қаёққа жилмаймиз.

Мергановнинг ранги оқариб:

— Бошимга ревизия етаклаб келяпсизми, дейман?— деди.

Икромхўжаев жилмайиб кўйди.

Мерганов буйрукни ижро қилиш учун бўлса керак, ичкарига кириб кетди. Кўчада Икромхўжаев иккимиз қолдик. У, нимадир эсига тушиб, колхоз парторгини йўқлади. Парторгни раис қаёққадир ишга юборганини айтдилар. Икромхўжаев унга машина жўнатди. Ундан хабар келгунча боғда сайр қилдик.

Текис йўлакча. Атрофида қалин яшил барглар орасидан гилос шокилалари бизга қизариб қарамоқда. Ҳар бир тупда гала-гала чумчуқ. Нуқул қизилини чўқийди. Ҳамроҳимнинг икки кўзи чўқилган гилосда. Қўли тинмай чумчуқ ҳайдайди.

— Ун бир киши бир колхозда нима қилади?— сўрадим ундан.— Бир кун эмас, бир ҳафта ҳам эмас...

Икромхўжаевнинг кўзлари негадир ялтираб кетди. У ялтираш олисда қорачиғнинг ичкарисида эди. Бу — унинг ўйлари, режалари, ҳали ойдинлашмаган фикрлари эди. Унинг кўз олдида ечилмаган тугунлар, хаёлида жумбоклар, қаршисида очилмаган кўриқ ётарди. «Ҳар бир кадам, эксперимент» дерди у ўзининг янги фаолияти ҳақида.

У менинг саволимга ҳам ўйчанлик билан жавоб берди.

— Юрадиган йўлимизни тозалаб, қиладиган ишимизни равшанлатиб олмоқчимиз.

— Бир қишлоқда ўн бир киши нима қилади? Бутун бошқарма кўчиб келяптими?

— Хўжаликни ғалвирдан ўтказамиз, — деди у лўнда килиб. — Бошқарманинг мутахассислари ишлаб чиқариш билан шуғулланади. Менинг одамларим эса, гоёвий таъминот масалаларига назар ташлайдилар. Ҳамма ишни ўрганиб чиқсак, қандай одимлаш кераклиги равшан бўлади.

Унинг қалин киприклари пардадай пастга ташландида, кулиб турган кўзларини тўсиб қўйди. Ҳаял ўтмай киприклари аста кўтарилиб кўзларида жонланиш пайдо бўлди.

— Бирданига ҳам бошқарма, ҳам парторг аппаратининг Найнавога ёпирилишидан сиз ҳам таажжубланаётгандирсиз, — деди Икромхўжаев менга ўгирилиб. — Сизга дўстона айтиб қўяй: бунинг новаторлик эканлигига ҳали ўзим ҳам унча амин эмасман, аммо шундай эксперимент зарурдай бўлиб туюлмоқда. Бу иш янги ташкилотнинг хусусиятидан келиб чиқадиган зарурат, билдингизми! Бошқарма қишлоқ ишлаб чиқариши билан шуғулланади, биз сиёсат билан. Ўзингиз биласиз-ку, бизда иқтисод билан сиёсат ака-ука, яъни башқарма — базис, биз — усткурма... Ана шу икки категорияни Найнавода солиштириб кўрмоқчимиз.

Мен унинг назарий масалаларда унча-мунча машк килиб юришидан хабардор эдим. Унинг бу гапидан сўнг хаёлимда саволлар жамлана бошлади, лекин дарҳол ўртага ташламадим. Аввало уларни етилтириб олмоқ зарур эди. Бу орада бошқармадан келган автобус суҳбатни кесиб қўйди. Икромхўжаев келганларни кутиб олишга кетди.

Автобус колхоз идораси эшиги олдида тўхтади. Автобусдан ўн киши тушди. Бошқарма бошлиғи Пардаев ҳам

шулар орасида экан. Раис кабинетидаги қисқа маслаҳатдан кейин саккиз киши ҳар томонга тарқалиб кетди. Кейин билсам, уларнинг бири фермада, иккинчиси пахта бригадасида, учинчиси пиллада, яна бири маккажўхорикорлар орасида юрган экан. Икки киши бош бухгалтер кабинетида архив тита бошлади. Икромхўжаевнинг инструкторлари партбюро билан комсомол комитетларида эди...

Областда бир вақтлар «Карим экономист» деб ном чиқарган Пардаев Мерганов билан юзма-юз ўтириб аста суҳбатлашарди. Унинг сўровларига Мерганов эриниб жавоб қиларди. Афтидан Мерганов бундай саволларни ундан кутмаган, «бу соҳа бош бухгалтернинг қўлида-ку» деётгандай эди. Мерганов ҳам анчайин бечўт одамлардан эмас, хўжаликдаги ҳар бир чўт унинг ҳисобида: у қучоқ-қучоқ рақамларни ёддан билади. Коллектив рўзгорнинг қайси нинаси қаерда ётганини уйқусида ҳам билиб ётади. Нимани нимага уриштира қанақа нарса келиб чиқшини ҳам чамалаб юрадиган одам. Лекин Мерганов Пардаевдақанги экономист эмас.

Бир вақт партбюро кабинетидан Икромхўжаев қизариб чиқди-да, менинг олдимга келди: нимадандир кўнгли ҳижил.

— У мени қўлтиқлаб олди.

— Битта илтимосим бор.

— Марҳамат, қўлимдан келганича...

Кўздан нарироқ борганимиздан кейин Икромхўжаев секин гап бошлади:

— Қишлоқ одамлари билан гаплашган бўлсангиз керак.

— Гаплашдим.

— Қолхозчилар билан ҳамми?

— Ҳа, албатта.

— Ундай бўлса, бизга ёрдамингиз тегиши аниқ.

— Қолхоз парторги ўз одамларини яхши танимас экан. Одамларнинг дилидаги гаплардан сўрасам, «Тилидагини базўр айтадилар, дилидагини қаёқдан билай?» дейди. «Билишинг керак, одамларнинг дилидагини билишдан бошқа нима ишинг бор, ахир» десам, мийиғида кулиб, кўзини лўқ қилади. У бечорада ҳам айб йўқ...

— Одамлар бундай парторгга очмаган дилини сизга очгандир. Мен ёзувчиларни биламан, улар одамлар дилига калит топа олади, тил устаси — дил устаси...

Икромхўжаев жавоб кутиб кўзимга тикилиб турибди.
— Эшитганимни айтаман,— дедим мен унга.— Дилидаги гапми, тилидагими, ҳар ҳолда анча-мунча гапдан хабардорман.

У жонланиб:

— Қани, қани, эшитайлик,— деди.

Шу чоқ бу одам кўзимга гуё жонга-жон суқадиган раҳбар ходимдай эмас, бировларнинг гапи билан бировлар ҳақида ҳукм чиқарадиган, бутун ишни ахборот йиғиндиси асосига қурадиган тўрадай кўринди. Қолоқ колхозга кўрпа-тўшак кўтариб келгани нимаси-ю, турмушни бировларнинг блокнотидан ўрганиши нимаси? Қишлоққа хўжа кўрсинга келишдими? Бу ҳолдан ўйланиб қолдим. Кейин ўзимга маълум бўлган кишиларнинг номинигина унга билдирдим.

Бундай қилишимнинг сабаби бор эди. Эҳтимол, Икромхўжаев ўша жонкуяр одамларнинг дилига мenden кўра чуқурроқ кирар. Эҳтимол, ўша одамларнинг янги ташкилотга истаклари ёки Икромхўжаевнинг шахсан ўзига айтадиган гаплари бордир. Эҳтимол, Икромхўжаев шу гапларни колхозчиларнинг ўз оғзидан эшитса, ўз жойида оқини оққа, қорасини қорага ажратиб уларга тегишли жавоб топиб берар, деб ўйладим-да:

— Бу кишилар билан ўзингиз гаплашиб кўринг,— дедим.

Икромхўжаев одамларнинг номларини эшитгач, менга қараб кулиб қўйиб, деди:

— Яхши одамлар билан гаплашибсиз. Буларнинг гапига ишонса бўлади. Аммо энг зарур киши билан сирлашмабсиз. Раиснинг шоферини танийсизми? Шу йигит билан бир гаплашиб кўринг. Исми сал галатироқ: Заргар... Одамнинг заргари. Олдиндан келишиб олайлик, Заргар ҳақидаги таассуротингизни менга айтиб берасиз. Шу шарт билан сизга уни таништираман.

II

Заргар билан танишиб олдим. Икромхўжаевнинг мақтаганича бор экан. Қишлоқда Заргарни танимаган одам йўқ. Устида кўк комбинезон, бошида кепка, оёғида қора ботинка. Урта бўйли, бугдой ранг, истараси иссиқ, кўзи жозибали. Гап тинглаганда одамнинг юзига тики-

либ туради, гапирганда ҳам шундай. Овози ширали. Уққанини унутмайдиган, кўрганини кўздан қочирмайдиган одамохун экан.

Мендан ётсирадими ёки ўзим қулф-дилини очолмадимми, дастлабки учрашувда у билан қисқа гаплашдик. Саволларимга жавоб қилди, холос. Уша куни ундан кўра кўпроқ ўзим гапирдим. Баъзан луқма, баъзан савол ташлаб турди. Эринмай жавоб қилдим. Эртасига сирдош бўлиб қолдик. Жойимиз ҳам бир ерга бўлди. Тунги гурунгларнинг бирида таниш-билишлар ҳақида гап очилиб қолди. Найнавога келиб кетадиган жами одам унинг хотирасида экан. Шофер эмасми, қишлоққа келиб кетадиган одамларнинг бирини қишлоққа олиб келса, иккинчисини ўз жойига элтиб қўяди, айрим одамлар колхозга келгач, куни бўйи раиснинг машинасида юради. Ўз машинасида келганлари ҳам Заргарга салом бермай кетолмайди: бирига бензин керак, иккинчисига домкрат, баъзан буксирга олишга ҳам тўғри келади.

Найнавога бугун автобусда келганларнинг ўн бировини ҳам Заргар беш панжасидай билади. Уларнинг кўплари шу районда ишлаб кетган, айримлари эса, Найнаводан чиққан одамлар.

Мен Заргардан сўрадим:

— Ҳаммани машинада олиб юрган одам нега Икромхўжаевни пиёда юргизиб қўйдингиз? Ёки раис машинасини аядимми?

— Пиёда юрадиган бўлиб қолибди,— деди Заргар.

— Бензинни иқтисод қилаётгандир...

— Эҳтимол, Икромхўжаевни шу қишлоқда юзинчи марта кўришим,— деди у.— Райижрокомда ишлаган кезлари ҳафталаб Найнавода ётарди, аммо ёзда даладан, кузда сушилкадан бери келмасди. «Бирон из қолдирмагунча кетмайман» деб мени ҳам ёнидан жилдирмасди. Муддати битгунча шу кишининг ихтиёрида бўлардим. Райкомга биринчи секретарь бўлгач, кунига бир келиб кетарди. Баъзан машинасининг чангини кўриб қоламиз, баъзан «фалон бригаданинг даласидан ўтибди» деб эшитамиз.

— Гастролчи раҳбар бўлиб қолди, денг?

— Йўқ, Найнаво катта йўлнинг бўйида эмасми, бошқа қишлоқларда ҳам бизнинг даламизни босиб ўтадилар. Шунинг учун Мерганов доим йўл бўйига куч беради. Ўғитнинг зўри ҳам, одамнинг сараси ҳам йўл бўйи-

да. Бир куни, Мергановнинг йўғида, Икромхўжаев келиб қолди. Мотоциклга ўтқаздим-да, машина юрмайдиган, катталар қадам қўймайдиган далаларга олиб бордим. «Нега буларни илгари кўрсатмадинг?» деб Икромхўжаевнинг кўзи ўйнаб кетди. «Машинада юрардингиз-да...» дедим. Шу-шу, Икромхўжаев далага чиқса машинасини Найнавога ташлаб кетадиган бўлди. Бу гал бутунлай пиёда юрибди. Дуч келган киши билан оғиз-бурун ўпишиб гаплашяпти...

Заргар ниманидир кутгандай кўзимга қараб турди. Унинг гапи охирига етмагани учун мен ҳам фикрини бўлмай, индамай турдим. Заргар юқорида айтганларини шарҳлагандай, деди:

— Бу нимадан экан: раҳбар ходимлар тобора содда-лашяптими ёки шароит шунака бўлиб қолдими?

Эртаси куни эрталаб, ҳали куёш чиқмасдан Мерганов хонамизга кириб, Заргарни уйғотди. Улар шивирлашиб, ғойиб бўлдилар. Кун кўтарилиб қолгач, Заргар бир чойнак чой олиб кирди. Заргарнинг гапидан уларни Пардаев безовта қилганлиги маълум бўлди. Пардаев кечаси экин плани ва экилган ерлар картаси билан танишаётиб, Мергановнинг ишидан хато топибди. Кузда квадрат-уялаб экишга ажратилган картага баҳорда ёппасига чигит ташланган экан. Пардаев шу картани буздириб, бошқатдан сеялка солдирибди. Мерганов: «Чигит исроф бўлади, қайта экишнинг чиқими кўп!» деса ҳам Пардаев «Интизом ўрнатгани келганман!» деганмиш.

Бу ишдан Заргарнинг мамнунлигини, аммо Мергановнинг тепа сочи тиккалигини пайқадим.

— Қўйчивон кўп бўлса, қўй ҳаром ўлади, деганлари бежиз эмас экан,— деди ғазабланган Мерганов менга.— Кечкурунги иш эрталабга тўғри келмай қолди. Район улуғлари Тожиев билан Охуновлар шошириб эктирди. Областан келганлари ҳам «чигитни намига тик!» дейишди. Уртада турганларга эса «интизом» керак эмиш.

— Уртада турганлар кимлар?

Мерганов жонланиб кетди.

— Пардаевнинг бошқармасини айтяпман-да. Унинг ташкилоти район билан областнинг ўртасида... Уни бу ерда кўпинча бошқарма эмас, бошқотирма дейишади...

Дераза олдида Пардаев кўринди. Унинг мириқиб но-нушта қилгани чеҳрасидан билиниб турарди. У Мергановга соатини кўрсатди. Ишорани тушунган Мерганов

билан Заргар шошилиб ташқарига чиқишди. Эшикдан чиқаётган Заргар менга:

— Дала маликаларини кўриб келамиз,— деди.

Туш чоғи улар маккажўхори бригадаларидан тажанг қайтдилар. Мерганов оғзига толқон солиб олгандай жим эди.

— Яна бузиб экишми?— сўрадим Заргардан.

У жилмайди:

— Дала маликасини хўрлаган эмишмиз... Пардаев маккажўхори карталарини кўрибоқ раисдан «Келининг-ни қайси уйга туширгансан?» деб сўради. «Албатта энг яхши уйимга туширганман-да» деган бўлди. Пардаев яна: «Ундай бўлса бу маликани нега ёмон ерга суриб чиқарибсан? Келинингни сомонхонага ҳайдаб қўйганинг йўқдир-ку!..» деди.

Заргарнинг юзи жиддийлашиб бормоқда эди. Аста сўрадим:

— Тўғри талабми?

— Одамни ўйлантириб қўядиган талаб. Пардаев бу ерларни энди кўраётгани йўқ. Маккажўхорини илгари ҳам экканмиз. Уни «Қора экин» деб атар эдик. Пардаевнинг ўзи ҳам сводкаларда «Қора экин қанча экилди?» деб сўрарди. Энди бўлса «Дала маликаси» деганда оғзидан бол томяпти.

Заргарга зарур иш чиқмади шекилли, ҳадеганда уни чақиришмади. Суриштираман, унинг хўжайинлари колхозда ер тузилиши тарихига шўнғиб кетишибди. Шу тўфайли бўлса керак, Заргар менга:

— Зерикдингиз шекилли, бир шабадалатиб келайми?— деб қолди.

Бу айни муддао бўлди.

— Донохоннинг даласига олиб бораман. Ажойиб дала,— деди Заргар ўзгача оҳангда.— Бекаси даласидан ҳам яхши! Қизларнинг сараси!..

Мен Донохон тўғрисида кўп яхши гаплар эшитган бўлсам ҳам, ўзини кўрмаган эдим.

— Қани, ўша қизларнинг сарасини менга бир кўрсат,— дедим.

Заргарнинг кўзлари чарақлаб, бирпасда «Победа» сини йўлимга кўндаланг қилди.

Найнаво марказида бир туп кекса қайрағоч бор. Унинг ғуж шохлари кўчага зонздай соя солиб туради. Танаси кучоққа сиғмайди. Қорамтир пусти тўрлаб кет-

ган. Атрофи гулзор, Найнавонинг ҳамма кучалари шу ердан бошланади.

Қайрағоч атрофини секин айланиб ўтиб, ундан таралиб чиққан тўғри кўчага тушиб олдик.

Тикка бормоқдамиз. Заргар Найнавонинг тарихини сўзлаб бермоқда.

Найнаво кишлоғи яқинда қурилган. Унинг ўрни қамишзор экан. Заргарнинг отаси бу ерларда пода ўтлатган. Ҳар кун тонгда ва шомда шу томондан най навоси янграрди. Қамиш найни сайратувчиси эса, Заргарнинг отаси Ҳамдам бобо эди. Кейинча у, атрофдаги болаларнинг ҳаммасига қамишдан най ясаб берган. Шундан кейин теварак-атрофдан най овози ўчмайдиған бўлиб қолган. Қамишзорлар чекиниб, ўрнига янги қишлоқ қурилгандан кейин ҳам таг жойнинг ўз номи сақланиб «Найнаво» бўлиб қолган.

— Бу қишлоқнинг нусхаси гўзал Фарғонадан олинган,— деди Заргар мағрурланиб.

Ҳақиқатан, Найнаво сўлим Фарғонанинг кичик бир синглисидай чаман эди. Кўчалари ўқдай тўғри, текис, икки томони дарахтзор. Кўчатларини Фарғонадан Заргарнинг ўзи келтирган эмиш. Ҳар икки кўчанинг оралиғи бир участкага бўлинган. Участкада уч-тўрттадан бригада. Уйлар, боғлар, жамоат иморатлари, мактаб, боғча — буларнинг ҳаммаси ҳозирги замон шаҳар қурилишидаги микрорайонни эслатади.

Найнавонинг бош планини тузган кишини ҳам Заргарнинг ўзи «Победа» да олиб келган экан.

— Агрошаҳар қурилиши ўша кезде бошланган эди,— деди Заргар.— Лекин тез орада тўхтатиб қўйганмиз. Нега десангиз, бунга ҳам мана шу Пардаев сабаб бўлган. Бу киши ўша вақтда МТСда ишларди. «Халқ маблағини деворга чаплайптилар» деб устимиздан райкомга ариза берган. Икромхўжаев: «Пул сарфлашни билмас экансизлар» деб банкдан нақд пул бергизмай қўйган. Мерганов ҳам ўжарлик қилди-да, кузда даромаднинг мўмай қисмини меҳнатга тақсимлаб юборди. Бўлди жанжал, бўлди жанжал.

— Нега?

— «Моддий манфаатдорлик» деган гап энди чиқди-да. У кезларда «Қорнинг тўймаса ҳам, қопинг тўлсин» дердилар. Бўлинмас фондга берардик. Кейин нима бўлди-ю, хўжалигимиз пастлаб, бир бошдан бўлинмас фонд-

ни қашлаб ейишга тушдик. Банкка ўзим қатнардим, ҳамма гапдан хабарим бор. «Дебитор» деган гаплар пайдо бўлди. Касса колхозчидан қарздор, колхозчи кассага қарздор. Бир-бирига чатишиб ётаверса ишнинг унуми бўлмас экан.

Заргарнинг машинаси текис йўлда равон оқиб бормокда. Тепамизда зумрад осмон. Қаршимизда кўм-кўк тоғ. Ундан майин шабада эсиб турибди.

— Бир вақт Пардаев яна пайдо бўлиб қолди,— деб гапида давом этди Заргар.— Сочини юлгудай бўлиб: «Нега колхозчини оқсатиб қўйдинг?» дейди, лекин нима қилиш кераклигини айтмайди. Устимиздан ариза тушибди. Раисимиз кўнгилчан одам, сўраганга пул, ғалла бераверган. Таксимот ҳисобида ҳар меҳнатга фалонча пул, лекин ҳаммаси ҳар кимларда. Биридан ундириб, иккинчисига тўладик. Хайр, бу ҳам ўтди. Лекин одамлар орқа-олдига қараб ишлайдиган бўлиб қолди. Бунинг сирини синчиклаб қарасам, социализмнинг асосий қонунига риоя қилмаган эканмиз. Ишламаган ҳам тишлайверибди...

Йўлнинг белбоғидай икки томонга чўзилиб кетган текис дарахтлар кўриниб қолди. «Бу ердан канал чиқаришибди» деб ўйладим. Яқинлашдик. Канал эмас, йўл, тасмадай асфальт олис-олисларга чорлаб турибди. Унинг икки томонидаги дарахтларнинг ҳаммаси мева — бодомдан тортиб жийдагача муҳайё. Бодом гуллаб бўлган, жийда гули энди бўртмоқда.

— Дарахтларни ҳашар қилиб экканмиз. Йўлни Мерганов асфальт қилдириб берди.

Мевазор дарахтлар орасидан дала шийпони кўринди. Машина секинлаб бориб, шийпон рўпарасида тўхтади.

Шийпонда бир неча қиз ашулани варанглатиб ўғит қориштирарди. Биз айрим-айрим куплетларни эшитмоқдамиз. «... Тўлин ой бўлай дейман...», «... Турсуной бўлай дейман...»

Шийпон орқасидаги текис далада сузиб юрган «универсал» лар даланинг нариги бошига етиб, аста бурилди-да, биз томонга кела бошлади. Агрегатлар яқинлашиб, уларнинг ҳайдовчилари ҳам кўзимизга равшан кўринди. Эгниларида комбинезон, бошларида дурра... Бирин-кетин агрегат бошқариб келаётган бу қизларни Заргар менга танитди. Олдиндагиси Донохон экан.

Донохон рўпарамизга келаркан, шийпондаги ашулачи қизларнинг бирини имлади:

— Кумрихон, Кумрихон-у!— деди.

Тудадан ўрта бўйли, хушрўйгина қиз унинг ёнига борди-да, Донохоннинг ўрнига ўтириб, унинг ишини давом эттирди.

Донохон кулимсираб олдимизга келиб, кўл бериб кўришди. Заргар унга тикилиб турарди. Донохон ўнғайсизланиб унинг назаридан қочар, аммо Заргарнинг назаридан паноҳ тополмас эди.

Заргарнинг мени шу далага бошлаб келишининг боисини энди тушундим... «Иккиси бир узукнинг кўзидай» деб ўйладим.

Гапимиз энди қовушаётган паллада рўпарамиздан Пардаев билан Мерганов чиқиб қолишди.

Улар ҳам чарчаган экан, канал бўйида ҳаммамиз бирга дам олдик. Мажнунтолнинг кокиллари сувда чайқаларди. Қирдан эсган шабада сувда чўмилиб, соҳилга ёйилади. Оромижон сабога бағримизни бериб, роҳатланиб ўтирибмиз.

— Мана шу ерга кейинги беш йил ичида қандай ва қанча миқдорда минерал ўғит солинган?— деб сўради Пардаев.

— Ўғитни бригадалар олади. Биз ҳосилини сўраймиз. Ҳисобини Доно билса эҳтимол, аммо билса ҳам тахминан билади...— деб жавоб қилди Мерганов.

— Тўғри, тўғри, тахминан биламан,— деди Донохон.— Бу ер қакраб ётган кўриқ эди. Ўғитнинг кучи билан пахтазор қилиб олдик.

— Маликани қаерга экасан?— сўради Пардаев.

— Қамишзордан жой қиляпмиз.

Пардаев нималарнидир блокнотига ёзиб кўйди-да:

— Сиёсий саводсиз экансан-ку!— деди.

Донохон ҳайрон бўлиб сўради:

— Бу нима деганингиз?

— Сиёсий саводнинг бўлса, дала маликасини қамишзорга ҳайдармидинг. Шунча эътиборли нутқлар, қанчадан-қанча қақириқларни ўқимабсан-да? Шу ерингни маликага берасан, қамишзорга пахта экасан. Шундан кейин саводнинг чиқади.

Бу тўғрида Мергановнинг ҳам фикрини билмоқчи бўлдим. Мерганов ерга қараб олди. Унинг ҳамма гапи ичида қолди.

Донохон уларга разм ташлаб олгач, дилидаги гапни ошкора килди:

— Ота-боболаримиз ер-ер деб унга етишолмай қора ерга киришди. Мана энди ҳукуматимиз ердан керагнини ундириб ол, деб икки қўллаб ўзимизга бериб қўйди. Ундан нима ундиришни ўзимизга қўйиб беринглар-да!

— Ер бошқариш ҳукуқи бизга берилган!— деди Пардаев ва шу билан баҳсни шарт кесиб қўйди.

III

Кечқурун Заргар «Икромхўжаев бугун кизларнинг шийпонида бўлармиш» деган гап топиб келди.

Мен ҳам етиб бордим. Қизларнинг ҳаммаси шийпонда эди. Суҳбат бўлишини эшитиб, яқин ўртадан колхозчилар, шу кизларнинг ота-оналари ҳам келибди. Икромхўжаев улар билан дарров нон-қатиқ бўлиб олибди.

— Бу янги ташкилотнинг номаи аъмоли қандай бўлади?..— деб сўраб қолди колхозчиларнинг бири суҳбат давомида.

Чордана қуриб ўтирган Икромхўжаев чўкка тушиб, ихчам ўтириб олди-да:

— Ўзларингиздан сўрамоқчи эдим,— деди.— Ўзларингиздан эшитсак.

Даврадагиларнинг бири атрофга қараб олиб, секин гап бошлади:

— Ҳар хил миш-мишлар юрибди...

— Уялмай айтаверинг!— Икромхўжаев унга далда берди.

Уша йигит қизларга яна бир қараб олди-да:

— Колхозлар билан совхозларни қўшиб юборадиган ташкилот тузилибди, дейишяпти, йириклаштирадиган ташкилот эмиш... Ростми?— деди.

Унинг ёнидагилардан бири луқма ташлади:

— Икромхўжаев билан Пардаевни бошқармага бекорга юборганлари йўқдир, қайта қуришларнинг усталари бўлганликлари учун юборгандирлар...

Икромхўжаев Найнавонинг яқин ўтмишини кўз олдига келтирди. 1929 йили Найнавода юз хўжалик колхоз бўлган эди. Келаси йили Темир Тожиев келиб Найнаво атрофида ўн иккита колхоз тузиб кетди. Ҳар бир қўрғонча мустақил колхоз... Қирқинчи йиллари Пардаев келди-да, уларнинг бирини бирига қовуштириб, ўн иккитани

тўртта қилиб кетди. Эллигинчи йили Икромхўжаев тўртовини бир жуфт колхоз қилиб қўйди. Йигирманчи партсъезддан кейин учовлан келишди-ю, Найнаво битта йирик рўзғорга айланди.— Ер-сув, меҳнатга ҳақ тўлаш ўзгаришлари... Ишқилиб, Найнавода йилига битта-иккита ташкилий ўзгаришлар, қайта қурилишлар юз бериб турарди.

— Биз бошқачароқ гаплар эшитдик,— деди соқолини силаб ўтирган деҳқон — Донохоннинг отаси Ҳайдар ака.— Бу гапни қўшни райондан топиб келишди. Районларнинг чегараси бузилармиш-да, ҳозирги беш район тамомила Пардаевлар тасарруфига ўтармиш. Ҳар бир колхознинг ери яхлит бир дала бўлармиш-да, тракторлар атом зарраси билан юрармиш. Ростми шу гап?

— Шу гапга ишондингизми?— кулиб қўйди Икромхўжаев.

— Ишонмасанг ҳам ишонгинг келади,— деди Ҳайдар ота соқолини силаб.— Чунки, бир вақтлар одам осмонда учармиш деса ишонмаганмиз. Энди Андижонга борадиган бўлсак ҳам, поездга қаноат қилмай, самолётга югурамиз. Атом трактори бугун чиқмаса, эртага чиқади. Шамол бўлмаса, дарахтнинг учи қимирлармиди!..

Икромхўжаев қўйин дафтарига нималарнидир ёза бошлади.

Ҳайдар ота гапида давом этди:

— Колхознинг хўжайини битта бўлармиш — ҳамма раислар Пардаевга, ҳамма парткомлар Икромхўжаевга итоат қилармиш деб эшитдик. Икромхўжаев учун бу янгилик эди. Шунча гап қаёқдан чиқди-ю, қачон тарқалди ва уни ким таркатди?

Булар ҳали холва экан. «Ер-сув шуъбаси... Ер бўлими... Техника экинлари бўлими... Қишлоқ хўжалик бўлими...»

Миш-мишлар ёғилиб туша бошлагач, Икромхўжаевнинг қоши чимирилди, лаби жуфтлашди, қалами тез-тез қимирлай бошлади. Унинг тиззаси толдим, ёки бемалол ўтиргиси келдими, барча қатори чордана қуриб олди. «Шунча гап йиғилиб қолибди, бундан беҳабар эканмиз,— деб ўйларди Икромхўжаев.— Агитаторларга ишонибмиз. Райкомларга суянибмиз... Энг яхшиси шуки, бу янги ташкилотнинг тақдирини ҳақида омманинг ўзи ўйлаётган экан...»

— Бу ташкилот қишлоқдаги турли манфаатларни бир қозонда қориштириш учун тузилган,— деди ниҳоят у,— суҳбатдошларига қараб.— Қишлоқни тезроқ шаҳарга етказиб олишимиз керак.

Даврадагилар бир-бирларига қараб олдилар.

— Бундан чиқди, бояги гап тўғри экан-да,— деди Донохон гапга аралашиб.— Қишлоқда коммунизм қуриб берадиган ташкилот тузилибди-да, шундайми ўртоқ Икромхўжаев?

— Шундай. Назарияни амалиётга айлантирадиган ташкилот, деса бўлади...

— Бундай бўлса, нега ишчи билан деҳқоннинг ижромини бўлак-бўлак қилиб қўйдингиз?— деди Донохон кўшимча савол ташлаб.

— Шоферлар ҳам ғалати гап топиб келишди,— деди Заргар, Донохоннинг фикрини қувватлаб.— Шаҳрисой кўпригида иккита автоинспектор тик туриб олиб, қишлоқ машинасини бир кечикка, шаҳар машинасини иккинчи кечикка ҳайдаётганмиш...

— Кўприк бузилибдими?

— Йўғе! Бут-бутун!

— Ундай бўлса, кўшкечик нега керак?

— Биз ҳам шунга ҳайронмиз-да,— деди Заргар кўларини икки ёққа кериб.— Областимиз ишчи ва деҳқон областларига бўлинганда кўприкни кимга беришни билмаган эмишлар. Кўшкечик ана шундай пайдо бўлганмиш. Ана шунинг учун тўғри йўлнинг яхши кўприги бекорга чанг босиб ётганмиш... Дарҳақиқат, бу кўшкечик кимга керак, ўртоқ Икромхўжаев?

Булар Икромхўжаевнинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаган гаплар эди. Шунинг учун у дафъатан бунга жавоб тополмай бир оз гангиб қолди.

— Суҳбатимиз тамом,— деди у ноилож.

Одамлар жим қолишди.

Икромхўжаев ўз далиллари ҳеч кимни, шу жумладан ўзини ҳам қониқтирмаганини сезиб, лабини тишлади.

IV

Машинанинг сигнали ширин уйқумиздан уйғотиб юборди.

— Райкомнинг «газиги»,— деди сигнал овозини таниган Заргар.

У эшикка югурди, мен деразадан қардим: кўчада ҳеч ким йўқ. Дарахтларнинг барглари қизғиш товланиб турибди. Кўтарилиб келаётган қуёш нури япроқларни ёриб, Найнавони нурафшон қилмоқда. Икки чинор остида тўхтаган «газик» нинг соябонига парча-парча нур тушиб турибди. Шу нурнинг шуъласиданми ёки тўлин ойнанинг аксиданми шофернинг ёнида ўтирган одамнинг бир бети ғалати кўринади.

— Темир Тожиев-ку. Нега машинадан тушмади?— деб сўрадим.

— Иши зарур шекилли,— деб жавоб қилди Заргар, мотор гуриллаб машина ўрнидан жилиши билан:— Ишлаб чарчамайдиган одам. Қуёшдан аввал уйғонади, юлдузлардан кейин ётади... Ана, раис билан парторгни олиб кетди,— деди.

— Чой ичгани кетишгандир?

— Неча йилдан бери Найнавога келади, аммо бир пиёла чой ичганини кўрганим йўқ.

— Уставни бузишдан қўрқадими?— деб ҳазиллашдим.

— Ўз обрўсида туришни истайдиган эҳтиёткор одам.

— Икромхўжаев билан учрашдими?

Заргар бош чайқади.

Темир Тожиев қадимдан Икромхўжаев билан бирга ишлаб келарди. Уларнинг жамоат ишидаги фаолияти таҳминан бир вақтда бошланган. Аввалда иккаласи ҳам комсомол ходими, Икромхўжаев — район комсомол комитетининг секретари, Темир Тожиев МТС сиёсий бўлими бошлиғининг комсомол ишлари бўйича ёрдамчиси эди.

Ораларидан қил ўтмасди. Битта майизни ҳам икки бўлиб ейишарди. Нима бўлди-ю, ораларида низо чиқиб, жўжахўрозлардай олишадиган бўлиб қолишди. Комсомол активлари ҳам иккига бўлиниб қолди. Бюро бежанжал ўтмасди, пленум можаросиз тугамасди. Суриштириб қараганларида Темир Тожиевнинг обрў талашгани маълум бўлди. Масала «ё сан тур, ё ман турай» га етиб қолгач, иккаласини ҳам бошқа районга жилдириб юбордилар. Келиб-келиб, хизмат уларни Чаман районида яна бир-бирига дуч келтирди. Икромхўжаев райижроком раиси, Темир Тожиев райкомнинг иккинчи секретари. Дастлабки ойларда тинч-тотув кун ўтказишди. Кейин

яна нимадир юз берди-ю, бири тузатган ишни иккинчиси бузадиган бўлиб қолди.

Колхозларнинг йириклашиш даврида эса, Икромхўжаев райкомнинг биринчи секретари бўлиб қолди-ю, Темир Тожиевнинг тили қисилди. Унча тўқнашувлар юз бермаса ҳам, фикр олишувлар вақтида секин гапирсалар ҳам, юзлари қизариб турарди. Колхозлар йириклашгач, Чамандаги колхозларни бюро аъзолари биттадан бўлиб олдилар. «Вакилликка эмас, оталиққа» дедилар. Тақсимот вақтида Найнаво колхозига Икромхўжаев берки-тилди. Эътибор кучайганиданми, ёки ишлар яхши уюштирилганиданми, бюроларда Найнаво намуна тарзида оғиздан тушмади. Икромхўжаевни областга олиб кетдилар. Район раҳбарлиги Темир Тожиевга қолди. Анъана бўйича Найнаво унинг оталиғига ўтди. Уч ҳафтадан кейин раис янгиланди. Эртасига парторг ҳам ўзгарди. Янги раҳбарлик эскиларнинг иш тутишини рад этиб, унинг аксини қилди...

«Илғор Найнаво» тез орада «Қолоқ Найнаво» бўлиб қолди. Икромхўжаев обкомнинг «Чаман территориал ишлаб чиқариш бошқармасидаги парторги» бўлиб ўтгач, «чўкиб қолган колхозларни тиклаш ишини Найнаводан бошлаймиз» деди. Шароити аён, одамлари таниш. Буни Пардаев ҳам маъқуллади. Битта илғор, битта қолоқ колхозга йўл олдилар. Чамандаги илғор колхозда иш бошлаганида Мерганов: «Тажрибамизни ёймоқчилар» деб кеккайиб юрди. Бошқарманинг автобуси Найнавога йўл олган куни эса, у кабинетига кириб-чиқаверди, аммо, бир дақиқа ҳам столда ўтиролмади: «Икромхўжаев мени шарманда қилмоқчими?..» деб ўйлади.

Темир Тожиев бошқарма автобуси изидан Найнавода ҳозир бўлиб, Мергановни олиб кетди.

Пардаев колхоз агрономи билан Мергановнинг иштирокида бугун алмашлаб экиш масаласи билан шуғулланмоқчи эди. Мергановдан дарак йўқ. Мергановни излаб борган одам Темир Тожиевнинг «Мерганов мен билан банд» деган қисқа жавобини олиб келди.

Икромхўжаевнинг инструкторлари эса, партбюро остонасида куни бўйи ер чизиб ўтирдилар. Икромхўжаев парторгга Заргарни юборди. Шофернинг машинаси ҳаял ўтмай орқасига қуруқ қайтди: «Парторг Темир Тожиевга керак эмиш».

Инспектор-ревизорлар ҳам кўчада жавдирашиб юришди.

— Нима гап?

— Жавоннинг калити раисда экан...

Пардаев Икромхўжаевга қаради. Икромхўжаев зийрак одам эмасми, унинг қиё боқишидан нима демоқчилигини тушунди.

Темир Тожиев қишлоқдан анча олисдаги Лабгардоннинг ёнбошида турарди. Унг ёнида Мерганов, чап ёнида парторг... Улар сув масаласини муҳокама қилмоқдалар. «Неча гектар ердаги чигитга сув берилди?», «Яна қанча сув керак?», «Ортиқчаси қанча?», «Бошқа колхозлар сўраб қолса Найнаводан олаверинглар деяверайми?»

Сув масаласи ҳам тугагач, Темир Тожиев пиллага доир гапларни бошлади: «Қанча кути уруғ тутган эдингиз?», «Бир минг кути», «Озроқ уруғ берган эканмиз...», «Барг етарлими?», «Ортиқчадир...», «Қанчаси ортиқча?», «Қўшни колхозларда етишмай қолса, мурувват қилиб юбораверасиз-да. Майлими?..»

Чорвага навбат келди шекилли. «Сут кўпайдими, йўқми?» деб сўради Тожиев.— «Сигирлар кўк бедага тўйяптими?.. Силос етишмадими? Керак бўлса қўшни колхозлардан сўраб беришим мумкин. Қанча керак? Нақд пулгами, қарзгами?..»

Лабгардон остидан сув шариллаб окмоқда. Тошлар орасида пуфакчалар камалакдай айланиб сўнмоқда. Аммо Темир Тожиевнинг назарида вақт секин ўтяпти.

Қани, машинага ўтиринглар!..— деди Темир Тожиев.— Қўйчилик фермангизни кўриб келамиз...

Уларни қидириб Лабгардонга келган Икромхўжаев билан Пардаев ҳеч кимни тополмади.

Бу вақт Темир Тожиевлар йўлда эди. Лабгардондан қўйчилик фермасигача қир ёқалаб бориларди. Унга адир, чапда дала. Далалар шундоқ қир остидан бошларди. Адирни пахтазор қувлаб бораётгандай эди. Машина йўли эски арава йўлидек тор ва қинғир-қийшиқ. Бу йўлда уста шоферларгина юра олади. «Газик» чангда биланглаб жуда секин бормоқда.

Ярим йўлга борганда Темир Тожиев Мергановдан сўради:— Бошқармачилар нималарни сўрашяпти?

Мерганов ютиниб олди-да:

— Ҳозирча дело титиб ётишибди...— деди.

— Пардаев-чи?

— Далама-дала юрибди. Ер ковлагани-ковлаган. Юмронқозиқ нима-ю, у нима!..

— Нима қилишларини ўзлари ҳам билмайди. Бошқарма тузилгандан бери райижрокомга кўнғироқ қилишади. Маълумот йиғишдан қўллари бўшагани йўқ,— деди Тожиев ҳамсуҳбатига қайрилиб.— Баҳор билан ёзни Найнавода ўтказишса, у ёғи куз... Уроқ-машоқни ҳам, йиғим-теримни ҳам ўзимиз эплаймиз. Бари бир, биздан ташқари бир одим ҳам силжиёлмайдилар. Райком — есть райком!

— Бу гап Мергановларга қарата айтилган эди. Мерганов нима учун безарурат Лабгардонга боргани ва қир бағирлаб юрганининг сабабини эндигина тушунди-да, тишини-тишига қўйиб: «Гап бу ёқда экан-ку. Бундан буёғи нима бўлади?..» деб ўйга чўмди.

v

Кечаси, эл ётар олдида Пардаевнинг хонасига бош инспектор Баёзов кириб келди. Негадир унинг юзи ташвишли эди. Баёзов анча ёшга кирган тажрибали киши эди. Пардаев уни сермулоҳаза одам деб билар ва унинг мулоҳазаларига кам эътибор билдирарди. Баёзов хом гапни тилга олмас, тилга олган гапини эса, исботсиз гапирмас эди. Папка тўла исбот, чўт унга ёрдамчи.

— Кадрлар состави мени ташвишга солиб қўйди,— деб гап бошлади Баёзов.— Найнаво шароитида ишлаб чиқариш бошида шундай кишиларнинг туришига ишонгинг келмайди. Музей экспонатига ўхшайди. Баёзов кўтариб кирган папкаларнинг биридан узундан-узун рўйхат олди-да, Пардаевнинг рўпарасига, столга ёзиб қўйди.

— Бригадирлар орасида ўрта маълумотли факат битта Донохон ... Чаласаводлари йўқ. Омбордан нима олаётганига имзо чека биледи. Аммо ундан нарига ўтолмайди. Пахтани билсалар ҳам пахтачиликни ташкил қилишни билмайдилар.

Пардаев рўйхатни қўлига олиб, кўз югуртириб чиқди. Уларнинг кўплари билан шахсан таниш эди. Бир вақтлар асосий оғирликни елкаларида кўтариб келган деҳқонлар шулар. Лекин, улар ернинг берганинигина олади-да, Донохон айтгандай, ернинг бериши мумкин бўлган нарсаларнинг ҳаммасини ундириб олишдан ожиз. Бундай ки-

шилардан ўз даласининг биографиясини яратишни талаб қилиб бўладими!

Пардаевнинг ўйланиб қолиши Баёзовга қўл келди. У иккала папкани ҳам катта очиб қўйди-да, ичидан қатмақат қоғозларни олиб кўрсата кетди. Унда ўн йиллик мактабни битирган йигит-қизларнинг рўйхатидан тортиб олий ва ўрта махсус маълумот олган, турли-туман курсларни битириб келган кишиларнинг номларигача бор эди. Колхоз ишлаб чиқаришининг асосий тармоқларига раҳбарлик қила оладиган мутахассислар, улар идорада, идора атрофларида, қишлоқ билан шаҳар оралигида, аммо колхоз ишлаб чиқаришида эмас.

Рўйхат Пардаевнинг қўлига ўтди. У синчиклаб ўқигач, дами ичига тушиб кетди. Шу одамларни билар эдику-я, лекин, юзаки биларди. Ким бўлиб ишлашини билар эди-ю, лекин ўз ўрнидами, ўз илмига амал қиляптими, у ёғи билан қизиқмади. Зоотехник — экспедитор. Агротехник — кутубхона мудир. Механик — омбор мудир. Механизатор — раиснинг шофери... Қишлоқ кадрларини жой-жойига қўйиш кимнинг қўлида эди?

Баёзов яна папка титкилаб қолди. Бир оздан кейин қоғозлардан бошини кўтариб,— деди:

— Амалдорларнинг мана бунақанги антиқа қизларига қаранг: «Асалари мудир... Ҳаммом мудир... Запчастилар мудир»... Ҳисобчининг ўзидан йигирма бир хил...

Пардаев папкаларни Баёзовга қайтариб берди.

— Сизга уч кун муддат. Бу ҳақдаги ўз таклифларингизни ёзиб беринг.

Бошлиқдан топшириқ олганда доим жим турадиган Баёзов бу сафар негадир ўз одатини бузди.

— Таклифим тайёр!— деди у.— Ижозат бўлса, шу амалдорларнинг олтмиш процентини далага ҳайдайман. Ейдиган оғиз камаяди. Ишлайдиган қўл кўпаяди,— деди.

Пардаев қаҳқаҳлаб кулиб юборди. Унинг кулгисини Баёзов ўзига берилган танбеҳ деб тушунди-да, қизариб кетди.

— Ишлаб чиқариш билан шуғулланадиган бўлсак, ишлаб чиқарувчи биринчи ўринда турсин-да!..

Эшик гижирлади.

— Мумкинми?

— Э, келинг, келинг, бормисиз?— Пардаев келувчига пешвоз чикди.— Камнамосиз, ўртоқ Охунов.

— Охунов аста тебраниб ичкарига кириб, ўзини диванга ташлади.

— Бирор пиёла сувингиз борми? Кун исиб кетди. Куртхоналардан печкани улоқтириб ташлатдим. Ўтёқарлар чопикқа солинса, ўҳ-ҳў, қанчадан-қанча иш битади!

— Иссиқлаб қолибсиз, пиёда келибсиз шекилли?..

— Шунча жойни пиёда босиб бўладими. Гўшт ўлгур кўп. Вазминман. Ориқлатадиган дори чиқибди-ю, лекин районга етиб келганича йўқ.

— Яқинда тинчиб қоласиз,— деди Пардаев ҳозиломуз.— Ҳар қанча иш бўлса бошқармадан ортмайди.

Охунов устма-уст икки стакан совуқ сувни симириб олди-да, ҳансираши босилмай туриб, деди:

— Ишлаб чиқаришни тезроқ ўз тасарруфингизга олганингизда эди, вакилликдан кутулардик.

Пардаев тўсатдан сўради:

— Борди-ю, қишлоқдаги ишларни ўзимизга қаратиб олсак, унда сизлар нима қиласизлар?

— Қимлар?

— Масалан, райижроком,— деди-да, кулимсиради:— қишлоққа пропусқа билан кирадиган қилиб кўямиз.

Унинг ҳазилига Охунов ҳам ҳазил билан жавоб килди:

— Ҳе, биродар, райижрокомга қатнайдиган пенсионерларнинг ўзи ўнта Охуновни чарчатади. Чиндан ҳам ишимиз кўп. Кабинетга кираману қочаман. Бир ҳафта ўтирсам ҳам қабулдан қўлим бўшамайди... Ўзингиздан қолар гап йўқ. Кўйди-чиқдидан тортиб паспорт масаласигача бизга келади. Милиционер ўттиз тийин штраф олса ҳам балогардон ўзимиз. Докторлар ташвиши, ўқитувчилар ғами, банк, молия, кооператив, военкомат, йўл қурилиши, уй-жой можароси... Санайверайми? Ҳамма иш маҳаллий ҳукуматда-да, биродар.

— Шунча ишни саркотибга ташлаб ўзингиз Найнавода ётасизми?

— Саркотиб ҳам идорада ўтиролмайди.

— Нега?

— Билмаган одамдай сўрайсиз-а, Пардаев. Извошдан чиққан отдай бўлиб қолдик-ку...

Пардаев ҳамсуҳбатини яхши биларди. Охунов ўткир фикрли одам. Ҳар бир масалада ўз фикрига эга бўлгани учун райком бюроларида ундан: «Сизнинг фикрингиз қандай?» деб сўраб турадилар. Бундай вақтларда Оху-

нов пухта фикр айтар, баъзан унинг гапидан кейин ё муҳокама оқими ўзгариб кетар, ёки таклиф бир овоздан маъқулланган ҳисобланарди. Кадрлар тўғрисида ҳам унинг фикри кўп вақт диққатга сазовор бўларди. Шу сабабданми, Пардаев ётиғи билан гап бошлади:

— Янги ташкилот бўлгандан кейин унинг келажак одимлари ҳақида иложи борича кўпроқ фикр тўплаб олгим бор. Темир Тожиевнинг ўзи билан гаплашолмадим, афтидан у бошқарманинг келажакига умидсизроқ қараётганга ўхшайди.

Охунов ҳам Темир Тожиев билан бу ҳақда йўл-йўлакай гаплашиб олган эди. Қишлоқ хўжалигига раҳбарликнинг шу дамгача ҳукм сурган жорий тартиби Темир Тожиевнинг суяк-суягига сингиб кетган. «Ҳамма сводкалар райкомда тўпланади. Ҳамма ишни райком яқунлайди» дерди у. Темир Тожиев ўзининг бутун фаолиятини шунга қаратарди. Март Пленуми олдидан бу масалада райкомларга маслаҳат солинган кезде ҳам, Темир Тожиев жорий тартибни қувватлаб, унга фақат битта: «Ер ишлари шуъбалари тиклансин, уни райком аъзоларидан бири бошқарсин», деб таклиф қилган эди.

Пленумда бу хил таклифлар ўтмай қолганидан Тожиев хафа бўлгани йўқ. У, колхоз-совхоз ишлаб чиқариш бошқармалари тузилишига ҳам қарши эмас, лекин, нима тузилса ҳам районда тузилса, райком аъзоларидан бири унга бошчилик қилса. Темир Тожиев партия ходими бўлгани учун март Пленуми қарорига бўйсунди, аммо бу ишга ҳали ичидан ишонганича йўқ. Шу омилларнинг ҳаммасини эътиборга олибми, Охунов қишлоқдаги ишлаб чиқариш янги бошқармалар кўлига ўтиб кетса, Тожиевлар нима иш қилади, улар янги вазиятда, янгича шароитда қишлоқда ишлашга тайёр эмас-ку, деган фикрда эди.

— Райкомларнинг роли пасайиб кетмасмикин, деган хавф йўқ эмас,— деди Охунов.

Пардаев лабини тишлади...

VI

Блокнотлардаги ёзувларни тартибга солиб ўтирган эдим, ҳузуримга Заргар кирди-да, эшикка қараб: «Келинг, келаверинг», деб кўздан ғойиб бўлди. Бир оздан

кейин Донохонни бошлаб кирди. Уларни диванга ўтқазиб, олдиларига шаҳардан келтирган ширинликларимни кўйдим. Улар бир-бирига қарайди-ю, ерга боқади. Бирор муҳим иш билан киришгани маълум, лекин айтишга ботинолмай туришибди. Гапга йўл очиш учун ўзим: «Келинлар: афтидан, менга бирон хизмат борга ўшайди», дедим. Уларнинг кўзлари ялтиллаб кетди.

— Сизга хизмат йўғу, битта илтимос бор,— деди Заргар дадилланиб.

— Марҳамат, қанақа илтимос экан?

Заргар қўлтиғидан дафтар олиб менга узатди.

— Шуни бир кўриб берсангиз. Эпакага келса, абатини тузатиб беринг. Ярамайдиган бўлса ўчоққа ташлаймиз!

Кўлёманинг биринчи саҳифасиёқ мени ўзига жалб қилди. «Қишлоқ саҳнаси учун бир кўринишли инсценировка».

— Ўзингиз ёздингизми?

— Кўплашиб ёздик. Баъзан Донохон билан шунчаки машқ қилиб турамиз.

Ҳуснихат билан чиройли қилиб оққа кўчирилган асарни авторларнинг кўз олдида ўқиб чиқдим. Тили равон, қизиқ эди.

Заргар, асаримиз маъқул тушармикин, ёки мазах қилармикин, дегандай ташвиш тортиб ўтирибди. Донохоннинг икки кўзи дафтарда, у ҳам сатрларни мен билан баравар ўқиб боряпти.

— Шу колхозда бўлган воқеами?

— Ўз кўзимиз билан кўрганмиз,— деди Донохон.

— Шу персонажлар — бор одамларми?

— Томошага ўзларини ҳам олиб келамиз,— деди Заргар қувониб.— Ростини айтинг, шуни саҳнага қўйса бўладими?

— Бўлади,— дедим-да, қўлимдан келганича таҳрир қилиб бердим.

Заргар қувониб кетиб:

— Ҳаваскорлар концертига келинг,— деди жилмайиб.— Бу асарни иккинчи бўлимда кўрсатамиз.

Донохон ҳам шодланиб:

— Ҳали сўзлари унча ёд эмас, эртагача ёдлаб оламиз,— деди.

Эртасига Икромхўжаев «Қишлоқдаги маданий ҳаёт

билан танишиб қўйинглар» деб Бошқармадан келганларнинг ҳаммасини концертга бошлаб борди.

У мени ҳам клубга таклиф қилди. «Қайси клубга?» деб сўрасам, «Қайси клубга бўларди, Найнавоининг битта клуби бор» деб кетаверди.

Найнавоининг бутун водийга таърифи кетган данғиллама битта клуби бор эди. Унинг биносини қувалик бинокорлар тиклаган, эшик, деразаларини Мерганов қўқонлик дурадгорларга яساتган. Қолхозчиларнинг қурултойига вакил бўлиб борган йили Мерганов Навоий театрининг нақшларига ҳаваси келиб: «Шунақа клуб қурмоқчи эдим, аттанг, иморати битиб қолди» деганда, унга хайрихоҳ кишилар: «Бундан ҳам чиройли қилиб нақшлаб берамиз», деганлар. Шундай қилиб, Мергановнинг машинасида бир кеча-кундуз йўл юриб, Тошкентдан келган рассомлар клубнинг шифти ва деворларига уч ой деганда гул солиб нақшлаб берганлар. Уларнинг турли-туман бўёқларидан бу бино клуб эмас, қасрга айланган. Шундан кейин унинг ичига ҳатто, Мергановнинг ўзи ҳам ўйлаб кирадиган бўлиб қолган эди.

«Бундай бинога антиқа жиҳоз керак», дейишди. Темир Тожиевнинг ёрдами билан Ленинграддан тўқсон пудлик қандил олиб келишди. Бир минг саккиз юз кўзлик бу «сершоҳ қуёш»дан клуб нурга тўлиб-тошди. Локланган тахта полларга Львовдан келтирилган юмшоқ жиҳозлар териб қўйилди.

«Клуб битди», дейилган куни район билан областнинг катта-кичиклари тўпланишди-да, «Клубмисан клуб бўлибди, мағриб билан машриқдан келганлар кўрса ҳам кўзи ўйнайди», деб кетишди. Шундан кейин бу клубнинг эшиклари фақат келди-кетдига, кўрманга очиладиган бўлди. Унинг калити Мергановнинг сейфида туради. Қани биров ундан калит сўраб кўрсин-чи!

Ҳисобот-сайлов йиғилиши бўлган йили, серлой киш кунларидан бирида Мергановнинг ўзи клуб эшиklarини катта очиб қўйди. Ешу қари клубга тўлиб, ҳар хил бўёқларда ясалган гул нақшларни томоша қилиб ўтирдиларда, «Клубнинг эшигига қулф тушмасин», дедилар. Мерганов бунга эътироз билдирмади. Бироқ, йиғилиш тарқангандан кейин лойни кўриб унинг тепа сочи тик бўлди. «Яна икки марта шунақа бўлса, қасрнинг сири тўкилиб битади», деб йиғилишларни ташқарида ўтказадиган қилиб қўйди.

Қўшни колхозларнинг клубида баҳорда пилла курти тутилади, Баёзов айтганидай, хўжаликка нафи тегади, Мергановнинг клуби эса бундан ҳам маҳрум. У Заргар билан Донохоннинг драма тўғараги билан музыка тўғарагини ҳам шу чоққача унинг остонасига йўлатмас эди.

Шу клуб эшиклари ҳозир катта очилиб турибди. Бундан ҳамма ҳайрон. Бирпасда клуб одамга тўлди. Мерганов энг олдинги қаторда ўз саҳийлигидан ўзи мамнун бўлган кишидай хуштабассум ўтирибди. Унинг атрофида икки-уч қатор креслоларда ўтирган қишлоқ активларининг ҳам кайфи чоғ. Биринчи қаторда жойлашган Бошқарма одамларигина камгап. Улар гўё шифтга, деворга, люстранинг қош-кўзларига чапланган ҳал билан зарни пулга чақаётгандай эдилар.

Икромхўжаевнинг икки кўзи бу ҳашаматли залга қовушолмай, ўзларини ўнғайсиз сезиб ўтирган колхозчиларда эди.

Саҳна очилиб, Найнавонинг ўз созандалари, ашулачилари, ўйинчилари кўриндилар-да, жон-диллари билан ҳунарларини намойиш қила бошладилар. Шундагина Икромхўжаев саҳнага қаради. Унинг назарида Найнаво артистлари ҳам ўз саҳнасига қовушолмай тургандай бўлди-да, кулиб қўйди. Унинг кулгисига кўзи тушган Мерганов «найнаволикларнинг қойил қилаётганидан хурсанд бўляпти» деб ўйлаб, янада ёйилиб ўтириб олди.

Мен иккинчи бўлимни кутмоқда эдим. Иккинчи бўлим ҳам кулгили, ҳам қайғули бошланди.

...Авансценада конференсье пайдо бўлди-да: «Бор экан-да, йўқ экан, бир қишлоқда зўр колхоз бор экан», деб гап бошлади. У барчани ўзига қаратиб олгач, гапида давом этиб: «У колхознинг баъзи амалдорлари қуйдагича иш тутар экан. Тўғрими, эгрими, ўзингиз баҳоланг, куласизми, қуясизми — у ёғи ўзингизга ҳавола...», деди-да, саҳнадан ғойиб бўлди.

Ҳамма саҳнага қараб турибди. Саҳна очилди. Саҳнада правление мажлиси боряпти. Раиснинг кабинетига ҳамма жиҳозлар шу ерда. Иштирок этувчилар: раис, икки ўринбосар, бош агроном, ферма мудирлари, қурилиш бошлиғи, бош бухгалтер, агрономлар, бухгалтерлар, ҳисобчилар, экспедиторлар, оморларнинг мудирлари...

Масала битта: «раисга қайта маош белгилаш ҳақида».

Биринчи муовин ўртага чиқиб дам у ёққа, дам бу ёққа кўз ташлаб гапирмоқда:

— Уставдан маълумки, раисларга экин майдонининг гектари, қорамолнинг туёғига қараб ҳақ белгиланади. Биз яна йириклашдик. Демак, гектаримиз ҳам, туёғимиз ҳам кўпайди. Раиснинг иш ҳақи ҳам кўпайиши керак!

Экспедиторлар суюққина қарсақ чалишди.

Иккинчи муовин: «Саккиз юз сўмдан ози камлик қилади!» деб луқма ташлади.

— Ойлиги етарли-ку,— деди ҳисобчилардан бири.

Биринчи ўринбосар унга хўмрайиб қараб қўйди. Бухгалтер ўз ҳисобчисини туртиб қулоғига пичирлади:

— Ўз фойдангни билмайдиган махлуқ экансан, хап тур.

Биринчи ўринбосар ўгирилиб: «Пастдаги поғоналарни кўзда тутиб шундай қиялпмиз», деди.

Шундан кейин ферма мудирлари, экспедиторлар гимирлаб қолишди. Унинг таклифига қўл кўтарганлар ҳам ўшалар эди.

Раис ўз сафдошларига мамнун боқиб: «Энди навбат сизларга келди», деди-да, қўлидаги қоғозларни варақлаб, ўринбосарларга раис олаётган ҳақнинг саксондан тўқсон процентигачаси берилишини, уқтирди.

Унинг гапи тугамай омбор мудирини ўртага тушди:

— Таклифим шуки,— деди у энтиқиб,— саксон проценти оз, юз проценти одобдан эмас! Чунки раис битта ўринбосарларга тўқсон проценти берилсин!

Унинг ҳамфикрлари қарсақ чалиб юборди.

Залга аста кўз қиримни ташладим. Бошқармачилар жуда мамнун, Икромхўжаев саҳнадан кўзини узолмайди. Пардаев қўйин дафтарини қўлига олиб, чўнтагидан қаламини қидириб қолди. Аввалда қувнаб ўтирган Мерганов энди безовталана бошлади. Залдаги одамлар бир-бирларига «кўряпсанми?» дегандек мийиғида кулишмоқда. Бу сокин кулги кейин бирданига қайнаб, шарақлаб кетди. Саҳнага боқсам, навбат бухгалтерияга келибди. Биринчи сўзни бош бухгалтернинг пинжида ўтирган инвентаризация ҳисобчиси бошлади.

— Бош бухгалтеримизга энг юқориси белгилансин, яъни масалан, «... фалончадан... фалончагача» деган жойи бор-ку, ўшанинг «гача» деган еридаги маош берилсин.

Шу чоқ бояги эътироз билдириб ўтирган ҳисобчи: «Червонларни чиқараётган молия министри ҳам мунча пул олмас...», деган эди, унинг бу сўзини англамади шекилли, бош бухгалтер: «Менга шуниси ҳам етарли», деб кулиб қўйди.

— Энди бизники қанчаданга тушади?— деб сўраб қолди инвентаризация ҳисобчиси.

Бош бухгалтер унга юзланди:

— Менга берилганининг саксон проценти етадими? Етмаса, ҳа майли, тўқсон процентини олаверинглар, ўзи ҳаммаси ҳам тўқсондан бўляпти. Қолхоз катта, давлати камайиб қолмайди.

Саҳнадагилар мамнун. Залда эса ғала-ғовур. «Уят!», «Номус!» деб қичқирди, охирроқда ўтирган бир кекса деҳқон.

Бош бухгалтер ўрнидан туриб кўп ишораси билан залдагиларни тинчлантирди:

— Мия иши билан ў
Бизнинг ишимиз мия и
иши...

Раис ёнидан герб печатини... олади-да,
бош бухгалтернинг қўлидаги қоғоз :

— Қарор тасдиқ!— деди.

Қўлида чамадонни билан кассир саҳнага кириб келади. Чамадонни столга қўяди. Уҳ тортиб ўтиради, ҳансираб гапиради:

— Зўрға олдим. Банкада одам минди-минди. Яхшиям бир челақ гилос олиб борганим. Хонимлар гилосни кўришди-ю, қўл қўйиб юборишди. Орқа тешиқдан пул санаб олдим. Қалай бўпти-а?

Бош бухгалтер унга тайёр ведомостни узатади.

— Қани, раисга бер. (Раис санамай олади). Энди менинг ойлигимни узат. (У санаб олади)— Бу ёгини тезда таркат.

Аппарат ходимлари банкдан келган яп-янги пачкаларни бўлашиб олади. Саҳнага колхозчилар кирадилар. Кассир чамадонни ёпиб қўяди. Пешанасини дурра билан тангиган бир колхозчи қиз кассирга учрайди. Қаламини қўл қўйишга тўғрилаб дейди:

— Ведомостни олинг-чи.

— Ведомост нега керак?

— Муллажиринг улашяпсиз-ку. Уч ойлик ҳақим ма-на бу чамадонингизда турибди.

— Ие, Донохон, жинни бўлдингизми?!— дейди-да, кассир чамадонни очади, ичини ағдариб кўрсатади — куп-куруқ.

Кассир шошилиб чиқиб кетади. Колхозчилар ҳангманг бўлиб қолишади.

— Шу ҳам иш бўлдими?

— Инсофдан эмас-ку...

Саҳнадаги бу сўзлар залга ҳам кўчди.

— Узимизда бўлган воқеа-ку!..

Икромхўжаев қотиб-қотиб кулади.

— Жуда боплашибди! Қойил қилишибди. Офарин!

Инспектор-ревизорлардан бири:

— Биздан сўрасалар бундан бўлак фактларни ҳам айтардик,— деб қолди.— Пьесачага яна битта кўриниш кўшиш керак.

Мергановнинг қовоғи осилиб кетди. У ҳеч ким билан хайр-хўшлашмай уйига жўнади. Мергановнинг яқин кишилари — бугунги томоша қаҳрамонлари ҳам биринкетин пана-пана йўлақлар билан тарқалишди. Колхозчилар эса, тўп-тўп бўлиб томошадан олган таассуротлари ҳақида гурунглашиб, кўчани обод қилиб боришарди.

VII

Темир Тожиев бугун ҳам қуёшдан аввал уйғонди, шошиб-пишиб нонушта қилгач, кўчага чиқди. «Газик» одатдагидек дарвозанинг оғзида кўндаланг турарди, шофер ҳуррак отиб уйқунинг чала қолган жойидан оларди. Темир Тожиев шоферга бир оз қараб турди-да, райкомга пиёда жўнади.

Райком қоровули йўлларни чангитиб супурмоқда эди. Темир Тожиев оғиз-бурнини беркитиб, ўтиб кетди. Қоровул ундан узр сўраб, важ тополмай турган эди, Заргарнинг жигарранг «Победа»си гумбурлаб келиб, Темир Тожиевнинг оёғи остида ёйжиллаб тўхтади, ундан Мерганов отилиб чиқди. Темир Тожиев шошилиб сўради:

— Парторг қани?

— Уни машинангизнинг олдида қолдириб келдим. Шоферингиз термосга бошини қўйиб ухлапти...

— Қечаси нега телефон қилган эдинг?

Мерганов атрофига қараб қўйиб:

— Зарур иш чиқиб қолган эди,— деди.

Чайналиб гапиришидан ва атрофга аланглаб туриши-

дан бафуржа сўзлашадиган гап бўлса керак, деб ўйлади-да, Темир Тожиев уни кабинетга бошлади. Кабинетга кириб, столга юзма-юз ўтирдилар.

Мерганов гап бошлади:

— Шошилинич телефон қоққанимнинг сабаби бор эди. Келинойимни безовта қилсам ҳам, ўз вақтида айтиб қўяй, дедим. Бир томони, ўзингиз ҳам тайинлаб келган эдингиз...

— Яна ўша Икромхўжаевларнинг оёғи остидан чиққан гаплардир-да?

Мерганов қошини кериб, лабини дўрдайтириб олди.

— Унча-мунча гап эмас-да. Сиз билан биз бузгунчи эмишмиз...

Темир Тожиев ҳеч маҳал ўз шаънига бундай гаплар эшитмаган эди. Унинг қони қайнади:

— Ким айтди?!

— Ҳамма ақл Пардаев билан Икромхўжаевда эмиш. Пардаев мутахассислари билан даламизни илма-тешиқ қилиб юборди. Район тасдиқлаган ишлаб чиқариш-моялиявий план ҳам ўтмас чақа бўлиб қолди.

Темир Тожиев ўрнидан сакраб туриб кетди.

— Эртага бўладиган машмашадан хабарингиз бордир? Улар райкомсиз бу ишни қилолмаслар, деб ўйлайман,— деди Мерганов.

— Қанақа машмаша?

— Ревизияни тамомлашди...

— Ревизия эмас, сендан иш ўрганишяпти,— деди Темир Тожиев унинг гапини шартта кесиб.— Ташкилот ҳам, унинг одамлари ҳам ҳали ўз жойини топиб олганича йўқ, шунинг учун иш ўрганишяпти, ревизия эмас...

Мергановга шу гап кифоя қилдими ёки Пардаевларга ошкор бўлган ишлардан ҳали бу одам беҳабар экан, деб ўйладими, дамани ичига ютди.

Шу чоқ телефон жиринглади. Мерганов аланглади. Темир Тожиев бепарво. Телефон яна қаттиқроқ жиринглади. Мерганов ерга қараб олди. Тожиев трубкага пуф-лади.

— Ҳа! Мен. Темир Тожиевман... Алайкум салом...

Трубкадан жаранглаган овоз эшитилди. Мерганов уни таниди: Икромхўжаев. Темир Тожиев: «Йўқ, уёққа бугун йўлим тушмайди. Ўзларингиз райкомга келинглар», деди-да, трубкани илиб қўйди. Кейин Мергановга хўмрайиб деди:

— Бошингнй баландрок кўтар, Мерганов, мунча буришиб кетмасанг!

Мерганов ўрнидан турди. Нима қилай, дегандай жавдираб унга тикилди.

— Найнавога боравер, улар билан ўзим гаплашаман. Менга қара, парторгингни олиб кет. Бошқа йўл билан юринглар.

Мерганов ҳамма нарсани тушунгандай бош қимирлатиб чиқиб кетди. Темир Тожиев унинг кетидан қараб туриб, нимадир ёдига тушди шекилли, қоровулга буюрди: «Тўхтатинг!»

Мерганов «Победа»га етиб борган жойида тўхтади. Темир Тожиев халлослаб келиб, машинага чиқди.

— Бирга борамиз,— деди у ва ойнадан бошини чиқариб, қоровулга буюрди:— Мени сўраганларга, ҳадемай келиб қолади» денг!

Заргарнинг «Победа»сини райком секретарининг дарвозаси рўпарасида тўхтатдилар-да, машинага парторгни ҳам ўтказиб олдилар.

— Чап йўлдан юрамиз,— деди Мерганов райком секретарининг бояги гапини эслаб.

Заргар Найнавога борадиган асфальт йўлни унга қолдириб, эски арава йўллардан колхознинг чекка участкалари томон юрди ва қайта экилган карта олдида тўхтади.

— Эсингиздами, экавер девдингиз, экувдик. Пардаев буздириб юборди. Интизом керак эмиш.

Тожиев қип-қизариб кетди, лекин индамади. Мерганов шоферига ишора қилиб бармоғини чапга қаратди. Заргарнинг машинаси маккажўхори майдонига бориб тўхтади.

— Шу карталардаги экин планини ўзларингиз тасдиқлаб берган эдингиз. Пахта ўрнига маккажўхори эксан, деяпти...

Тожиев оппоқ оқариб кетди, лекин индамади.

— Қандай кунга қолдик?— деди Мерганов гапида давом этиб.— Ўтирсанг тур, дейишади, турсанг ўтир, дейишади.

Тожиев ҳамон жим.

«Победа» тракторчилар томон йўл олди. Эртанги ғўза пайкалларида ягана бормоқда эди. Темир Тожиев машинадан тушди. Культиваторлар орқасидан бир-икки

одим юргач, тракторчига кўли билан тўхташ ишораси берди. Агрегат тўхтади.

— Анави панжаларини олиб ташла!

Универсалчи ҳайрон бўлди.

— Мутахассислар улатиб қўйдилар...

— Сенга мутахассис хўжайинми, райкомми? Дарров олиб ташла!—деди.

...Ягана қилаётган «универсал» шиддат билан тутун чиқариб ҳақкалаб кетди.

Заргар нима бўлаётганини тушунолмаётган ҳайрон: «Кеча приказ — бугун отказ. Қаерга бориб тўхтаркин бу гаплар», деб ўйлади.

«Победа» текис йўлдан равон йўрғаламоқда. Мерганов дам оқариб, дам қизариб ўтирибди. Парторгнинг рангида ҳеч ўзгариш йўқ. Бўлаётган ишларга бефарқлигиданми, ёки Темир Тожиевнинг кучига ишонганданми унинг авзойидан ҳеч нарсадан қайғуриш сезилмайди. Темир Тожиевнинг хаёли нималар биландир банд. «Победа» Найнавога кириб боргунча ҳеч биридан садо чиқмади. Идорага яқинлашгандагина Темир Тожиев машинани тўхтатиб, раис ва парторг билан хайрлашди:

— Керак бўлсаларингиз чақиртираман.

Машинани кўрибми, идорадан Баёзов югуриб чиқди, Мергановга яқинлашаркан:

— Қидиравериб тинкамиз қуриди,— деди.

— Банд эдим,— деди Мерганов унга машинада ўтирган Темир Тожиевни кўрсатиб.

Баёзов эгилиб салом берди-да, Темир Тожиевнинг ёнига келди.

— Икромхўжаевлар йўлиқмадимми? Улар райкомга кетишган эди.

— Телефон қоқса айтиб қўйинг: ишимни битиргач, етиб бораман.

Баёзов ўз ишига қайтмоқчи эди, Темир Тожиев уни тўхтатиб, ёнига ўтказди-да:

— Ёзувчига пьеса материални сиз берганмидингиз?— деди.

— Йўқ. Ўзлари топишибди.

— Ўзлари кимлар?

— Авторлар коллективи!

— Саҳнага қўйишга ким ижозат берибди? Ўртоқ Икромхўжаевга кўрсатиб олишган бўлсалар керак.

Баёзов билан хайрлашгач, Темир Тожиев районга шошилди. Лекин, Заргарнинг машинаси йўлда тобора секинлаб борди-да, кишлокнинг четида, якка тол тагида такка тўхтади. Заргар пастга тушиб, машинанинг у ёқ-бу ёғини қараб, қанотини кўтариб қўйди... Темир Тожиев шошилиб ташқарига чиқиб: Нима гап?— деди. Заргар жавоб ўрнига бошини қашлади. Тожиев энгашиб моторга тикилди. Ҳеч нарсани тушунмади.

Заргар пинагини бузмай турибди. Шошилаётган Темир Тожиев тажанг эди.

— Нега белингни ушлаб турибсан, тузатмайсанми буни?

— Нимасини тузатай?

— Бузуқ жойи йўқ бўлса, нега тўхтатдинг?

Заргар кўнглида: «неча йилдан бери машинада юри-ди-ю, соғу касалини билмайди» деди-да, қўлларини белидан олди.

— Сиздан бир гап сўрамоқчи эдим, энди эсимга келди.

— Сўра,— деди Тожиев зўрға.

— Оддий коммунистнинг райком секретарига юрагидаги гапини очиқ айтишга ҳақи борми, йўқми?

— Ҳақи бор, албатта. Лекин, томдан тараша тушгандай тарзда эмас-да,— деди Тожиев бир оз юмшаб.

— Ҳақи бўлса, эшитинг: райком секретарининг даладаги иши мендай оддий коммунистга ёқмади. Тракторчига эса мутлақо маъқул эмас! Халқимизнинг: «дўст ачи-тиб гапирар» деган мақоли бор. Юзингизга айтиб қўяй: механизаторнинг ишини бузиб чакки қилдингиз. Ахир, шу ишга улар жавобгар-ку.

Темир Тожиев бир зумда неча рангда товланиб олди. Атрофига қаради, йўтали қистади. Бутун ғазоби тилига тўпланаётган чокда ҳам Заргар бўшашмади.

— Ҳаваскорлар кўрсатган ҳажвияни ҳам Икромхўжаевга тўнкадингиз. Пьесани Донохон билан мен ёзганман. Артистлар ҳам ўзимиз эдик. Пьесани ўйлаб чиқарганимиз йўқ. Уни правлениенинг қароридан кўчириб олганмиз. Уша қарорни Охунов иккалангиз тасдиқлаб бергансиз. Мана, гапим тамом, энди кетамиз.

— Шошма, шошма,— деди Тожиев унга қараб.— Бу гапни Икромхўжаев ҳам биладими, йўқми? Ундан ҳам сўраб кўргандирсан?

— Бу гапни Донохон сўраган эди, ўртоқ Икромхўжаев ҳам аниқ жавоб қилгани йўқ.

Темир Тожиев машинанинг орқа ўриндигига чиқиб ўтирди.

VIII

Найнаводаги ишлари тамом бўлгач, Пардаев колхоз ишлаб чиқаришига доир материалларни жамлади. Хулоса ва таклифлар лойиҳасини столга қўйди. Икромхўжаевнинг «Найнавода идеология ишларини яхшилаш» мавзудаги доклади столга қўйилди. Бошқарма ходимлари билан парторг аппарати бу иккала ҳужжатни баланд овоз билан ўқиб чиқдилар. Муҳокама давомида ҳар иккала ҳужжат ҳам таҳрирдан чиқиб, бир бошдан оққа кўчирила борди-да, оқибат, улардан қўшма ва яхлит «Тавсиянома» пайдо бўлди.

— Бу масалани колхозчилар ўртасига ташлашдан аввал райком билан кенгашиб олайлик,— деди Икромхўжаев.— Эҳтимол, райкомнинг ўз фикрлари бордир.

Бу таклифни эшитган Пардаевнинг юзи буришди:

— Янги ишни яна эски изга солмоқчимисиз?

Икромхўжаев унинг нима демоқчи бўлаётганини сизди-да, ўз таклифини қувватлади.

— Район ташкилотлари билан контактда ишлаганимиз маъқул.

— Ундай бўлса қишлоқдаги қайта қуришларга нима ҳожат бор эди?!— Пардаев эътироз билдирди.— Райкомларнинг айтгани-айтган, дегани-деган вақтлар ўтди. Қишлоқнинг хўжайини ким эканлигини аввало ўзингиз билиб олишингиз лозим.

Орага бир оз жимлик чўкди.

— Биз билан ишламоқчи бўлса райком секретарининг ўзи бу ёққа келсин,— деди Пардаев қатъий қилиб.

Икромхўжаев телефон орқали Темир Тожиевни Найнавога таклиф қилди. Райком секретари уни нима масалада ҳадеб Найнавога чақиртираётганини тушунгач, нафсониятга борди-да, ўз навбатида улардан Найнавода қилган ишлари ҳақида райкомга доклад қилишларини талаб этди. Темир Тожиевнинг талабини ўта кибрлик деб билса ҳам, Икромхўжаев райкомга бориб гаплашишдан бош тортмади. Пардаевга: «Тоғ Муҳаммаднинг олдига келмагач, тоғнинг олдига Муҳаммаднинг ўзи борган

экан. Темир Тожиев тоғ эмас, биз эса, пайғамбарлар эмасмиз, қани юринг, райкомга борамиз», деди.

Улар папкаларини қўлтиқлаб Чаманга йўл олдилар.

Чаман райкомида уларни икки кишигина кутиб олди: қоровул ва машинистка.

— Уртоқ Темир Тожиев ким келса кутиб турсин, дедилар.

Қоровулнинг бу гапига машинистка илова қилди:

— Ҳозир келиб қоладилар.

Иккинчи секретарнинг кабинети қулф. Учинчи секретарнинг кабинети очиғу, ҳеч ким йўқ. Бўлимларда ҳам одам қораси кўринмайди.

Пардаев кўз қири билан Икромхўжаевга: «Нима қилдик, кутамизми? дегандек савол ташлади ва машинистканинг рўпарасидаги курсига ўтирди. Пардаев дам соатига қарайди, дам папкасига... Икромхўжаевнинг икки кўзи дарвозада.

— Охунов билан гаплашиб тура қолайлик,— деди Пардаев.

Чаман район ижроия комитетининг идораси райкомнинг қаршисида бўлиб, яқинда қурилган «Советлар уйи» га жойлашган эди. Узун коридордан бораётганларида Охуновнинг ўзи дуч келиб қолди. У одатдагидек қувнаб-қувнаб ва ҳансираб кўришди.

— Яхшиям суғурта инспектори ушлаб қолди, бўлмаса сизларни кўрмай қоларканман. Ишларингиз битганга ўхшайди. Папкалар жуда қалин-ку?

Кабинетга бошлашиб кирдилар. Охунов меҳмонларни ҳурмат билан диванга ўтқазиб, бир чойнак чой чақирди, ликопда қанд келтириб қўйди.

— Яхши конфетларимиз йўқ, айбга санамайсизлар. Бу печакқандни артеллар тугатилмасдан олдин ўз маҳаллий саноатимиз чиқарган эди,— деди-да, кулимсираб кўшимча қилди:— Яқин ўтмишдан эсдалик.

Чой ичишди. Пардаев дам-бадам соатига қараб кўярди. Охунов уларнинг ишини осонлаштириш учунми, телефонда қишлоқларга кўнғироқ қила бошлади. «Уртоқ Тожиев борми? Кўрсаларинг тайинланглар: дарров Чаманга келсин, ҳурматли кишилар кутиб қолишди».

Икромхўжаев ҳам соатига қарай бошлади.

Пардаев папкасини очди.

— Мана бу гапларга маҳаллий ҳукумат нима дер экан?

Охунов унга яқин ўтириб олди. Унинг икки кўзи папкада.

— Қани эшитайлик-чи, райижрокомга алоқадор масалалар бўлса, қўлимиздан келганича жавоб қиламиз.

Пардаев ер тузилишидан бошлаб, молиявий интизом масалаларигача аниқланган фактларни санаб берди. Охунов тилини тишлаб қолди. Пардаев бу фактларни кўшни район колхозларидаги кўрсаткичлар билан солиштира бошлагач, Охунов тагин ҳам эсанкиради. Изоҳ бермоқчи бўлиб неча бор оғиз ўнглади, ammo кўпроқ тинглаб, озроқ сўзлаш иштиёқи зўр чикди шекилли, индамай ўтираверди. Ниҳоят, Пардаевнинг хулосасини эшитгач:

— Мана бу фикрларга юз поиз қўшиламан,— деди,— колхозларга мана шунақанги ёрдам керак. Биз ҳам шундай ишларни қилгимиз келади, лекин сизларчалик мутахассисларимиз йўқ.

Телефон қисқа-қисқа жиринглади. Охунов дарҳол трубкани кўтарди, жим қулоқ солди. Бошини қимирлатди-да, хўп, деб қўйди.

Темир Тожиев ўз кабинетидан телефон қилган эди. У Заргарнинг гапидан ҳамон карахт бўлса керак, «Ҳеч кимни киритманглар», деди-да, кабинет эшигини тарақлатиб ёпди.

Охунов меҳмонларни бошлаб кирди.

— Аввал иқтисод, баъдаз сиёсат, қани ўртоқ Пардаевдан эшитайлик,— деди Темир Тожиев, ўзини қувноқ тутишга уриниб.

— Ҳамма гапни ўртоқ Охуновга айтдим. Мерганов ҳам батафсил билади. Хулосамиз мана бу қоғозда...

Темир Тожиев Пардаев узатган папкани қўлига олди. Кейин Икромхўжаевга: сизда қандай гаплар бор?— деди.

Унинг бу саволи Икромхўжаевга эриш кўринди, гўё ўз инструкторларидан ҳисоб олаётгандай оёғини чалиштириб ўтирибди. «Бу нима қилгани?— деб ўйлади Икромхўжаев.— Иззатини билмаганиданми ёки қишлоқ хўжалигига раҳбарлик қилувчи кучлар нисбатидаги ўзгаришнинг маъносини тушунмаётганиданми? Вакт ўтиши билан ҳамма нарса ўз ўрнига тушар, Темир Тожиев ҳам ўз қолипни топар...»

Ана шу мулоҳазалар таъсири биланми, Икромхўжаев райком секретарининг колхоз-совхоз территориял ишлаб

чиқариш бошқармаси бошлиғига нисбатан калондимоғ муносабатини дарҳол қоралашни эп кўрмади. Пардаев эса, жиғига теккан бу димоғдорлик Икромхўжаевнинг қаҳрига учрашини кутиб ўтирди. Икромхўжаевнинг қисқа ахборотидан кейин Темир Тожиев кимлар билан ва нима ҳақида суҳбатлашаётганини ҳам унутиб қўйди. Қнопкани босди. Эшик олдида ёрдамчиси пайдо бўлди. Тожиев унга бошқарма ҳужжатларини узатди.

— Мана буларни олиб қўй, бюрода кўрамиз,— аввал Икромхўжаевга, сўнгра Пардаевга қаради:— Лойиҳани ҳам ўзларингиз ёзиб бера қолинглар, тепасидан таҳрир қиламиз.

Пардаев папкани ундан қайтариб олди.

Икромхўжаев ҳам ўртага ташлаган қоғозларини тахлаб қўйнига солди-да, бақрайиб қолган секретарь ёрдамчисига ишора қилиб:

— Майли, сиз ўз ишингизни қилаверинг, кейин учрашамиз,— деди.

Кабинетда ўзлари қолгач, Темир Тожиев ҳужумга ўтди:

— Бу ер райком. Унинг сайлаб қўйилган раҳбари бу ёқда туриб, райком ходимига нега сиз фармойиш қиласиз?

— Фармойиш қилаётгани йўқ-ку,— деди Пардаев.— Сизнинг олдингизга бош эгиб, хайр-эҳсон сўраб келганимиз йўқ, муҳим қарорни биргалашиб бажарайлик, деб келдик.

— Чақирган жойимизга бормадингиз,— деди Икромхўжаев ўз навбатида.— Мана, ўзимиз келдик.

— Райком битта, келиб-кетадиганлар сон мингта...— деди Тожиев.

Пардаевнинг қони қайнади шекилли, унга чакчайиб:

— Бизни келиб-кетадиган одамлар, деб ҳисоблабсиз-да. Марказком нима деяпти-ю, сиз нима деяпсиз... Баракалла, ўртоқ Тожиев.

— Йил ўн икки ой Найнавода ётмассизлар, ахир!— деди Тожиев унга.— Уша одамлар билан биз ишлаймиз.

— Биргалашиб ишласак, девдик.

— Биргаликда ишлайдиган бўлсак, ҳамма нарсани янгитдан бошланглар.

Пардаев ҳанг-манг бўлиб:

— Ишлаб чиқариш масалаларини ҳамми?— деб сўради.

— Ҳаммасини,— деди Тожиев жиддий.— Экин-тикинни ҳам, ревизияни ҳам,— кейин Икромхўжаевга юзланди.— Сиз парторг қилмоқчи бўлган Заргарни тракторга миндириб келдим.

Охунов шафтоли шохидай эгилиб ўтирибди, шамол келса ҳам қимирлагиси йўқ. Пардаевнинг хаёли Найнавода: «Ростдан ҳам ҳамма нарсани чаппа ағдариб келдими?» — деб ўйлайди.

Икромхўжаев эса, кўнглида: «Ҳар бир колхозни шунақанги жанг билан қўлга киритадиган бўлсак, ишимиз қандоқ бўлди?..» дейди.

IX

Шу чокқача райком секретарининг имо-ишора билан айтган гапини ҳам қонун деб билган ва ҳар қандай топшириғини бажону дил ижро қилиб келган Мерганов негадир Темир Тожиевнинг Заргарни тракторга миндириш ҳақида лўнда қилиб айтган топшириғини бажаришга шошилмади. Аввало, Заргардан унинг ўзи ёмонлик кўрмаган. Қолаверса Найнавода Мергановнинг машинасини минадиган бошқа «содиқ» шофер йўқ. Ахир, Заргар ақлли, фаросатли йигит. Буюрилган ишни кўнгилдагидек бажо қилади. Обрўси раиснинг обрўсидан кам эмас. Бас, шундай экан, уни айбсиз айбдор қилиб, ўз қўлтиғингдан ҳайдаб юборишинг инсофданми?..

Мерганов ҳеч вақт ва ҳеч қачон шу тундагидек хаёлга чўммаган эди. Кўз очса ҳам, кўз юмса ҳам икки одам кўринаверди: трубкани пуфлаб ўшқираётган Темир Тожиев, «Победа»ни артиб тозалаётган Заргар.

Мерганов эрталаб тўғри гаражга келди-да, мудирга «Победа»ни колодкага кўндириб қўйишни буюрди.

Шундан кейин у Тожиев буйруғини бажариб, унинг олдида юзини ёруғ қилиб олгандай кўчада шахдам одимлаб идорага кирди. Бухгалтерияни ис босиб кетган, никотин димоққа урмоқда. Столлар устида парча-парча қоғозлар ётибди, поллар ифлос. Мерганов жағини ушлаб туриб қолди. «Бухгалтерия тонг отгунча ухламаган бўлса керак. Пардаев бу бечораларни ҳам қийнаб қўйди».

...Эрталаб қарасам Заргарнинг ўрни бўш. Унинг олма гулли сатин кўрпаси устига ойнадан куёш нури тушиб турибди. Шу чок эшик тарақлаб очилди-да, ичкарига

Заргар отилиб кирди ва кўрпа-тўшагини юмалоқлаб, камари билан боғлай бошлади.

— Йўл бўлсин?— сўрадим мен.

— Далага!— деди Заргар.

Унинг овозидан кўнгилсиз бир гап ўтганини пайқадим.

— Сизни ким хафа қилди?— деб сўрадим.

— Мени хафа қиладиган одам ҳали туғилгани йўқ!
Ўзим хафа бўлдим.

— Нимага?

— Гаражга кирсам машинамни аристон қилиб қўйишибди. Уни Мерганов ўз қўли билан колодкага кўндирган эмиш. Менга ишонмаганидан қилган-да.

— Йўғ-е!

— Ўзимам далани соғиниб қолган эдим. Тракторда бағримни шабадалатганим минг марта афзал!

Мерганов оғир одимлаб дераза остидан ўтди ва ҳаял ўтмай эшик қанотини ёриб кирди.

— Бу кимнинг кўрпа-тўшаги? Тағни ким келди?— деди у хонамиздаги вазиятни кўриб.

Заргар жавоб қилди:

— Менинг кўчим...

Мергановнинг нафаси ичига тушиб кетди. У бундай бўлишини кутмаган экан. Заргарнинг гаражга одатдагидек беғам кириб, гараждан қалбида исён билан чиққанини кўриб турар эди.

— Қаёққа отландинг, Заргар?— сўради Мерганов.

— Донохоннинг даласида трактор минаман. Кўз очиб кўрган ҳунаримни соғиндим.— У бармоғи билан томоғини бўғизлаб кўрсатиб:— Мана, бундоқ, соғиндим. Мениям кўкрагимга шабада тегсин!— деди.

Заргарнинг бу гапи Мергановни ҳайрон қилиб қўйди. Демак, Темир Тожиевнинг Заргарни тракторга миндириб қўйиш ҳақидаги фикри қуруқ сўз эмас экан-да, таажжуб: идора атрофида юриб ўрганган кишилар, айниқса раисга яқинроқ шахслар бирор лавозимдан қувилганда ўз майлича далани кўзламас, боғми, ошхонами, омборми, енгил ишга ёпишар, ишқилиб Найнаво марказидан нарига жилмасди. Ҳамма нарса қўлидан келадиган Заргар эса, тракторчи бўлармиш. Бу ишнинг тагида лойи йўқмикин?

— Тракторда ишлашингни Темир Тожиев айтдими ёки ундан шу ишни ўзинг илтимос қилдингми?— сўради Мерганов.

Заргарнинг юзига ловуллаб қон югурди. Мерганов, хато қилиб қўйдим шекилли, деб тилини тишлади. Унинг тилдан тутилганини билдирмаслик учунми, Заргар деди:

— Шоферни тракторчи бўлиши билан Тожиевнинг қанчалик иши бор? Қўкрагимни шабадалатгим келди, деяпман-ку. Мана калит...

Заргарнинг «қўкрагимни шабадалатгим келди» дегани Мергановга жуда қаттиқ ботди. «Сен мени заҳлатиб қўйдинг, демоқчими? Авахтада сақлаганим йўқ эди-ку. У раиснинг ўнг қўлидай одам эди, қаерга борса, тагига кўрпача солиб, олдига патнус тузаб қўярдилар. «Раис айтди» деб гап бошламаса ҳам, биров унинг сўзини икки-та қилгани йўқ эди-ку...»

Мерганов шолғом бўлаёзган эди, Заргар қўшимча қилди:

— Қўнглингизга келмасин, такрор айтаман: штатни қисқартириш раиснинг шоферидан бошлансин. Машинани яхши кўрадиган раислар руль ушлаб, педаль босишни ҳам ўргансин.

Заргарни тракторчи қилиб юбориш ҳақида буйруқ берган Темир Тожиев бу ишнинг оқибати нима бўлишини ўйлагани ҳам йўқ эди.

Кечаги воқеадан бери Темир Тожиев билан Охунов ҳамон жиққамушт. Мунозарани бири бас қилса, иккинчиси бошлайди, иккинчиси тўхтаса, биринчиси гап кўзгайди. Чаман районининг икки раҳбари ўртасида давом этаётган бу мунозара Охуновнинг бир оғиз лўқмасидан бошланиб, Темир Тожиевнинг жаҳл билан айтиб юборган эҳтиётсиз гапидан аланга олди.

— Янги ташкилотнинг одамларига қалтисроқ гап қилдингиз, Темир Тожиевич,— деди Охунов кабинетда иккови қолганда.

— Қайси гапим қалтис экан?

— Ҳар ҳолда янги пичоқнинг тиғи ўткир бўлади.

— Райкомни ўтмас пичоқ, деб ким айтди сизга?

Охунов ютиниб-ютиниб олди-да, аста деди:

— Улар райкомни тан олганидан бу ерга келди, биз эса уларни тан олмадик...

Темир Тожиевнинг афти буришди. Ғаладонни очиб титкилади ва бир оздан кейин эски сигарета қутисини топди, қоқиштириб филтёрли сигарета олиб чекди. Туту-

нини бурнидан чиқараман деди шекилли, аччигидан қалқиб кетди. Йўтал баҳонаси билан дераза олдига бориб, Охуновга елкаси билан туриб олди.

Суҳбатдошининг бу туриши «Юзингни кўргим йўқ дегани эмасмикин? Ундай бўлса очигини айтаверсин-да», деб ўйлаб, Охунов ҳам унга елкасини ўгириб олди.

Сигаретаси тугагач, Темир Тожиев ўз жойига келиб ўтирди.

— Донохонларнинг гапига қулоқ солсангиз ёмон бўлмас эди. Ишчи билан деҳқонга алоҳида-алоҳида маҳаллий ҳукумат на даркор, деб сўрашяпти... Қани, бунга сиз жавоб толинг-чи, ўртоқ Охунов!

— У, жавоб айтишга улгурмай, телефон жиринглади. Трубкадан Охуновга таниш овоз эшитилди. Темир Тожиев гапни мужмал тинглаб, трубкани кўяркан: «Парторгларнинг кўнғироғи ҳам обком секретариникидай варанглайди-я», деди. Шундан Охунов гаплашган одам Икромхўжаев эканлигини пайқади... У «нима гап?» дегандай унга қаради.

— Икромхўжаев Чаманда обкомга лойиқ иш чиқаролмади шекилли, ярашайлик, тинч-тотув кўшничиликда ишлайлик дегандай гап қиляпти. Эртага Найнавода учрашадиган бўлдик.

Яна телефон жиринглади. Темир Тожиев шошилиб гапираётган одамнинг гапини шартта кесиб: «Эртага Найнавога эмас, райижрокомга келинглар», деди-да, трубкани кўяр қўймас Охуновга деди:

— Эртага жун тайёрлашнинг бориши ҳақида колхозларнинг маърузасини эшитинг, қўлим бўшаса, президиумга ўзим ҳам келаман.

Унинг юзидаги қувонч яна сўнди, яна ғаладонга югурди. У сигаретани тишига босар-босмас, яна телефон жиринглади. Бу сафар трубкада Мергановнинг овози эшитилди. Темир Тожиев уни жим тинглади-да, «ўзи кетган бўлса жуда соз бўпти, ақлли бола экан», деди.

Заргар ҳақида гап бораётганини Охунов тушунмади. Заргар чўл бригадасига бориб, Донохонга учради.

— Ёнингизда ишлагани келдим.

— Бутунлайми?

— Умр бўйи!

— Партия чақирғига лаббай, дебсиз-да, шер йигит!— деди, бундан мамнун бўлган Донохон.— Хоҳлаган «универсал»ингиз сизники!

Заргар тракторни юргизмасданоқ, кеча олиб ташланган мосламани дарҳол агрегатга тиркаб қўйишни талаб қилди. Донохон ҳайрон бўлиб елкасини қисган эди, Заргар кўкрагига уриб: «Қўрқманг, жоним, жавобини ўзим бераман!»— деди.

Донохон ҳам шу ишнинг тарафдори эди, аммо Темир Тожиевнинг буйругини рад этиш унинг қўлидан келмасди. Заргар «катталарнинг ичида юрган одам, бирон нарсани билмаса бу ишни қилмас», деган мулоҳаза билан Донохон унга қаршилик қилмади, аммо бундан раисни хабардор қилиб қўйишни ҳам унутмади.

Мерганов бу хабарни эшитгач, телефон трубкасини ерга ургиси келди. Аммо қарши буйруқ беролмади. Бошқармадан келган қўнғироқдан кейин унинг ўзи саросимада эди. «Кимнинг амри вожиб?» деб ўйларди Мерганов. «Катталарнинг ўзлари мунозара қилаверсин, сен наф чиқадиган томондан, қолма!»— деди унга ўз ақли, наф чиқадиган томонлари эса, уни дала шароити, қишлоқ ҳаёти тақозо қилган ишларни ёқламоққа чорлади.

Шундан кейин Мерганов бош агрономнинг машинасига ўтирди-да, кеча Темир Тожиев юрган из билан ўз хўжалигини қайта айланиб чиқди ва ҳамма жойда ўтган куни Пардаев тавсия қилган ва кейинча Темир Тожиев рад этган тартиботни аввалги ҳолида қайта тиклай бошлади...

Х

«Ҳар бир янгиликни шундай жанглар билан қўлга киритадиган бўлсак қачон мақсадга эришамиз?..»

Пардаев ана шундай оғир хаёл билан райкомдан чиқди. Унинг назарида Темир Тожиев янги тузилган ташкилотни тан олгиси келмас, уни тан олганда ҳам, менсимаётгандай эди. Нима учун шундай иш тутмоқда бу одам? Партиянинг қишлоқда бошлаган янги ишига тўсқинлик эмасми бу?

Икромхўжаев ҳам Пардаевдай ўзи билан ўзи гаплашиб юрди: «Янги шароитда юз бераётган заруратни тушунмасликданми бу, ёки янги бошқарманинг кучига ишонмасликданми? Темир Тожиев нодон одам эмас эди-ку, нега Найнавода номаъқулчилик қилибди, тааж-жуб...»

Пардаев ҳам, Темир Тожиевнинг таноби тортиб кўйилмаса муҳим иш барбод бўлади, деган фикрда эди. У ўзининг бу ниятини Икромхўжаевдан яширмади.

— Бундай хуружларнинг олди олинмаса, кунимиз жанжал билан ўтади,— деди у Икромхўжаевга.— Партия бизни жанжал кўтариш учун эмас, маҳсулотни кўпайтириш учун юборган.

Икромхўжаевнинг фикрича ҳам янги тузилган ташкилот дастлабки кунларданок дадил ва пухта қадам ташлаши, нималарга қодир эканлигини кўрсатиши керак. Акс ҳолда узоқни кўзлай билмаган, учкундан аланга чиқишини сезмаган одамлар унга ёнмай туриб кул бўлган кўсов деб қарашлари турган гап. Аммо айтилиб вақтда шошқалоқлик ҳам хавфли.

Шу сабабдан Икромхўжаев Пардаевнинг оғзидаги чўғини ўчиришга уринди.

— Бу низони осойишта ҳал қилсак ҳам бўлади. Жаҳил чиқса, ақл қочади. Темир Тожиев жаҳлидан тушгандан кейин гаплашайлик. Найнавога борайлик, ҳамма нарса равшанлашади.

Пардаев ичида унамаган бўлса-да, сиртда бу таклифга кўнгандай эди. У ҳам аслида ишни жанжалдан бошлашни эп кўрмасди. Лекин Темир Тожиевнинг айтганлари рост бўлса, яъни у Пардаевларнинг Найнавода эккан кўчатларини чиндан ҳам кўчириб ташлаган бўлса бу бир зарбага ўн зарба талаб қиладиган росмана уруш эди.

— Майли,— деди Пардаев Икромхўжаевнинг таклифига кўнганча,— ўз кўзимиз билан кўриб иш тутайлик, бир одамни жиловлаб қўйиш унча қийин иш эмас.

Улар Чаманга телефон қоқиб, Найнавода учрашиш ҳақида келишиб олдилар-да, Пардаевнинг машинасида йўлга чиқдилар.

Чаманга етиб келганларида Икромхўжаев «Райкомга кириб ўтайликми?» дегандек шеригига кўз қирини ташлади. Пардаев «йўқ!» дегандай юз ўгирди-да, машинани катта йўлдан арава йўлга буриб юборди. Пардаев Темир Тожиевнинг кечаги изидан бормоқчи ва унинг ғайри қонуний ҳаракатларини Икромхўжаевга исботлаб бормоқчи эди.

— Фермага ҳайда,— деди Икромхўжаев шоферга,— Темир Тожиевнинг лойи чиқса, шу ердан чиқади.

Уларни зоотехник қарши олди.

— Собик ферма мудире каерда?— сўради Пардаев зоотехникдан.

— Бошқа ишга ўтганмиш, кўчини олиб кетди.

Икромхўжаевнинг юзига кизил югурди. У ўзининг тахминлари тўғри чиқиб, Пардаевнинг оғзидаги ўтини ўчираётганидан шод эди, лекин бу шодликни ошкор қилишга ҳали эрта, деб ўйларди. Пардаев ҳам «Сиз ҳақли экансиз, ўртоқ парторг», дейишга шошилмасди. У кейинчалик бошқа фермаларда ҳам ишлаб чиқариш бошқармасининг тавсияси жорий қилинаётганини кўргач, мамнун бўлиб томоқ қириб кўйди-ю, лекин ҳеч нарса демади. Икромхўжаев ҳам кўнглидаги гапини имо-ишора билан изҳор қилиб кўяқолди.

Донохоннинг квадрат уялаб қайта экилган ерларида чигит уна бошлабди. Демак, ҳеч ким уни бузиб ташлагани йўқ. Янги маккажўхори картасида сеялка юрибди.

Бу бригадада кутилмаган ҳодисага дуч келдилар. Раиснинг шофери гумбурлатиб «универсал» ҳайдарди. Универсалчи ўзгаргани билан агрегат иш органлари ўзгармаган — агроном қандай талаб қилган бўлса, ўшандай ишлатилмоқда.

— Баракалла, азамат, баракалла!— деди Пардаев Заргарнинг ишини маъқуллаб.— Тракторга ўтганинг жуда соз бўлибди. Партиянинг қарорини жуда яхши тушунибсан. Рансга шофер топилаверади, аммо сендай механикларнинг жойи ишлаб чиқаришда!

— Кўпчиликка ўрнак бўлибсан, Заргар,— деди Икромхўжаев ҳам.— Найнавонинг бир неча мутахассислари ишлаб чиқаришдан ташқарида юрибди. Ана ўшаларни бир кўзгаб юбормайсанми-а, шер йигит?

— Заргарнинг кўнглидаги гапни топиб бердилару, жон деб қилмасинми!

— Хизматга тайёрман!— деди Заргар маънодор боқиш билан.

Уларнинг олдида Донохон келди. У ишчан, чаккон эди. Одатгидай «салом-алик, ҳорманг — бор бўлинг»дан кейин Донохон Пардаевга юзланиб:

— Кимнинг айтганини қилайлик?— деб сўради-ю, дарҳол илова қилди:— Мана шу пахтазор эди. Гоҳ беда эк, дейдилар, гоҳ оқ жўхори, гоҳ макка эк, дейдилар...

— Силос ҳам керак-да,— деди Икромхўжаев.— Сигирларни ўйламайсанми?

— Одамларни ҳам ўйлайлик!— деди Донохон.— Қора экин бошқа ерда ҳам битаверади, деяпти деҳқонлар...

— Маккажўхорига тил тегиза кўрма!— деди Пардаев унга жавобан.— «Дала маликаси»га алоҳида ҳурмат даркор.

— Отни эшакка алмаштирган билан баробар-ку...

— Иккови ҳам керак!— деб Пардаев гапни кесиб қўйди.

* *

*

Темир Тожиев бошқармачиларнинг (у Пардаев билан Икромхўжаевни ва уларнинг аппарати ходимларини ана шундай — «бошқармачилар» деб атарди). Найнавога ўтиб кетганини билибми, билмайми, йўлга чиқди-да, уларнинг маршрути изидан борди. Тупроқда янгигина баллоннинг калит нусха изини кўриб:

— Шу издан боравер,— деди шоферга.

Темир Тожиев қизлар бригадасига келиб, Донохонни топиб, «ҳорма — бор бўл» дегач, уни эркалаб елкасига қоқиб қўйди.

— Икромхўжаевни жуда боплабсан. Уша кундан бери китоб титкилармиш. Ушандай баланд мартабали одамдан устун чиқибсан. Бўшашма, қизим, бўшашма!

Заргарнинг қуйиб-пишиб трактор ҳайдаши ҳам Темир Тожиевни мамнун қилди.

Даланинг ҳавоси, ернинг бағрини ёриб келаётган Заргарнинг трактори унга яқинлашди.

— Ҳорманг, уста Заргар,— деди Тожиев табассум билан.

— Бор бўлинг,— деди-да, Заргар тракторини қайтариб, тезлатиб кетаверди.

Темир Тожиев унинг дили оғриган деб ўйлади. Аммо райкомнинг биринчи секретари ўз коммунистларига ёмонликни раво кўрармиди: Заргардай одам раиснинг аравакашлигини ташлаб, масъулиятли ишга ўтган экан, коммунистик бурчни бажариш эмасми? Мўл-кўлчилик яратишга ҳисса қўшадиган коммунист ҳар қандай тақдирлашга лойиқ-ку. Шундай мулоҳазалар Темир Тожиевни шу чоқ тракторчи Заргарга қалбан яқинлаштириб қўйди.

Ҳаял ўтмай унинг хаёлидаги яхши ўйларнинг ҳаммаси кўкка учди. Заргар унинг, Тожиевнинг фармойишига

хилоф ишламоқда эди. Тожиев олиб ташлатган мослама жойига солиб қўйибди.

Темир Тожиевнинг бадани жимирлаб кетди...

Айтган соатида Мерганов райком секретарини Найна-вода кутиб олди-да, гилосзорга етаклади.

— Нима гап? Яна меҳмондорчиликми?— сўради Тожиев.

— Йўқ. Маслаҳат бор.

Улар гилосзор йўлкасидан беғам, бепарво бордиларда, ўзларини бегона кўз-қулоқдан холи сезгач, Мерганов сўз очди:

— Темир ака, доим мустақил бўлишга ўргатар эдингиз. Битта мустақил иш қилиб қўйдим. Хафа бўлмай-сизми?

Тожиев таажжубланди:

— Хурсанд бўлмай, хафа бўлайми! Катта рўзгорнинг бошлиғи мустақил ишлаши керак-да.

Мерганов ланжроқ чайнаиб гапида давом этди:

— Аслида сиз билан маслаҳатлашиб иш тутишим керак эди-ю, лекин илож топилмади, қолаверса, сиз ҳам шу ишдан хурсанд бўлишингизга ишониб қилавердим. Такрор айтаманки, сизни ҳам хурсанд бўлади, деб қилдим. Ўйлаб қарасам, шу ишдан наф катта экан. Ўзингиз йўлда кўриб келгандирсиз.

— Заргар қилаётган ишни айтяпсизми?

— У ҳам, бошқалари ҳам...

— Фермаларда ҳамми?

— Фермаларда ҳам! Донохоннинг даласида кўрган-дирсиз...

Темир Тожиевнинг нафаси ичига тушиб кетди...

XI

Бошқармачилар Темир Тожиев билан Мергановнинг кабинетида учрашдилар. Кечаги аланганинг қури турган экан шекилли, гап унча қовуша бермади. Пардаев: «Бошқарманинг тадбирларини чаппа қилиш қўлингдан келмас экан, дағдаға қилишнинг нима ҳожати бор эди», дегандек, Темир Тожиевга зимдан қараб қўярди. Икромхўжаев эса, ишлар обкомсиз тинч йўл билан битиб кетишини кўзлабми, ҳар икки томонга хайрихоҳ бўлиб ўти-

рибди. Темир Тожиевнинг ташқи кўринишида кечаги дағдаға йўқ, лекин ичида қаттиқ кураш давом этмокда эди. «Мергановни шу ишга мажбур қилмадилармикин? Сен маънавий омилга таянасан, булар эса, материали ва техникасига таянади. Рўзғорга керакли ҳамма нарса шуларнинг қўлида. Ревизорлари ҳам Пардаевнинг мўйлов бурашига қараб қимирлайдилар. Мергановни мажбур қилишмадимикин?..»

«Бошқармачиларнинг гапини қилишдан бошқа иложим йўқ. Қайси бошлиқ наф чиқадиган, рўзғор манфаатига мос тушадиган ишдан юз ўгиради? Зўр келса «секретарнинг айтганини қилмадинг»деб яна битта виговор беришади-да. Қўш-қўш виговорлардан ҳосилдорлик ошмади-ку. Сигирнинг сутига сут қўшилдими ё?.. Дағдағадан иш яхши...»— Ана шундай хулосага келгач, Мерганов бошқармачилар билан Тожиев ўртасида жанг бошланса, қайси томон окопига ўтишни мўлжаллаб олди. Хайриятки, жанг бошланмади. Темир Тожиев Пардаевнинг тадбирларини хом чўт қилиб чиққан бўлса керакки, ўзининг шахсий обрўсига хилоф иш бўлса ҳам унга очик атака бошламади. Ер ишлари, ҳосилдорликни ошириш ва ферма масалаларида Темир Тожиев Пардаевнинг таклифларига унча қаршилиқ қилмади. У ҳар гал Мергановга қараб «маъкулми?» деб сўраб қўйди ва раис рози бўлгач жим қолаверди.

Маслаҳат битгач, қоғоздаги тадбирларни амалга оширишга киришдилар.

Икки машинада фермага жўнадилар. Сутчилик фермасига яқинлашгач, райкомнинг «газиги» устма-уст сигнал берди ва дарвоза очилиши ҳамон биринчи бўлиб ичкарига кирди. Темир Тожиев бу ерда боя ўтганида кўрмаган нарсаларни учратди: икки томонда тол ёғочдан кўра қурилмокда эди.

— Нега?— у Мергановдан сўради.

— Ҳалиги тадбирларни ижро қиляпмиз-да,— деди Мерганов.— Бу томонда сут, бу томон гушт етишади.

Пардаев қурилишни айланиб чиқди. Ишнинг боришдан мамнун бўлди шекилли, эринмай изоҳлади:

— Чиқимни озайтириб, киримини кўпайтиришнинг бирдан-бир йўли шу. Чорвачилик пахтаинг червонини ямлаб қўймасин деган хўжалик шу йўлни тутмоғи зарур. Айниқса бизнинг шароитимизда. Уйлаб қаранг, Темир Тожиевич, яйлови йўқ Найнавога қўй-қўтон на даркор?

Қорамоллар қирда сўқим бўлармиди! Кони зарар. Ундай чорванинг гўшти нима-ю, янтоқнинг тикани нима! Ёғини қўяверинг. Яллакаса чарви, бўлмаса чандир.

Темир Тожиевни эсноқ босгандай бўлди.

— Шунча қўйни қанорага оссинми?— деди у Пардаевга хўмрайиб.

— Қўйларни кўрганмисиз? Қанорага осадиган жойи йўқ. Юпка тери-ю, сийрак жун билан ингичка туёқлардан бошқа ҳеч нарса йўқ. Шу қўйлар ўз эгасига ўтса, карт думба-жигар бўлиб кетади.

— Эгаси ким?

— Эгаси «Коммунизм» колхозии. Бошқа районда бўлгани билан бир бошқармага қарайди. Мақсадимиз маҳсулот етиштиришми? Уларнинг қорамолини Найнавога олиб берамиз. Ўзлари айирбош қилишади. Битта мугуз, ҳатто бир тола жун ҳам нари-бери бўлмайди. Аммо иккала хўжалик ҳам ютади, ишонинг! Найнавони «силос конии» деса бўлади. Қамиш, пичан, маккажўхори кўп! Сўқимнинг фабрикаси! Уларнинг яйловига туёқ экса гўшт-ёғ унади!

Пардаевга шу гап кифоя эди. Унга эксперимент керак. У блокнотидан бир парча қоғозни йиртиб олди-да, нималарнидир ёзиб, Икромхўжаевга кўрсатгач, шоферига берди.

— Баёзовга етказ, тезда «Коммунизм» колхозидан вакил чақирсин.

Бошқарманинг машинаси ғойиб бўлгач, улар райкомнинг «газиги»да Найнавонинг сўқим базаси — «силос конии»га йўл олдилар.

— Кўрдингизми?— деди Пардаев керакли жойларни айланиб чиққач,— гўшт-ёғнинг хом ашёси шу ер. Мана шу қамишзорни чўчка гўшти комбинатига айлантириш мумкин... Салгина чиқим билан биноси битади. Самокормушкаларни ўзим етказиб бераман.

«Қалай?» дегандай Мергановга қараган эди, Мерганов бошини чайқади.

— Хомчўт билан ҳамма ишни бажариб қўйдингиз, ўртоқ Пардаев,— деди у бир оз жим тургач, айтмоқ осон, қилмоқ кийин! Бу ишларга муллажиринг керак. Бўлимас фонднинг червонлари ҳам чорванинг туёғи остида ётибди. Туёқ оламизу, туёқ сотаётганимиз йўқ.

— Ҳа, бу гала-гала туёқларни бозорга ҳайдаб ўтятилар-ку.

— Бозорга эмас, кушхонага. Кушхона давлатники. Кўй сотамизу, хўроз ҳам ололмаймиз.

Пардаев индаёлмай ўйланиб қолди. Икромхўжаевнинг ҳам боши қотди. Темир Тожиев уларнинг жим туришини Мергановнинг гапи оғир ботди, деб тушунди шеклли, унга эътироз билдирди:

— Давлатнинг ҳамёнига қўл солгунча, штатни камайтиринг, меҳнат унумини оширинг, маҳсулотни кўпайтиринг, ўрток раис. Ана унда чорвадан зарар кўрмаймиз. Мерганов индамади.

— Буларга қолса пахтани ҳам давлатга кимматга сотгиси бор. Давлатдан юлаверсак, қачон коммунизм курамиз? Бу гап онгли одамнинг гапи эмас-да!— кўшиб кўйди Темир Тожиев.

Пардаев гапга аралашди.

— Олди-сотди бор экан, муллажирингга эътиқод йўқолмайди. Буни экономистлар моддий манфаатдорлик омили дейдилар. Бу омилнинг кўз илғамас кучи зўр!

— Тайёрлов нархини ошириш керак, демокчимисиз?

Пардаев пешанасини тириштириб олди-да, ўйчан, лекин равшан кўз билан унга бокди:

— Биласизми, ўшандай қилсак қассоб ҳам «пулингга ярашасини тортаяпман-да», деб қийиққа нуқул сўнгат ташламасди. Бизнинг ҳам тилимиз узун бўлиб: «Пулини нўмай берганимдан кейин ёғлиғидан тортгин-да!» дердик.

Икромхўжаевнинг фикрича «Найнавода моддий бойликни оширишга монанд маънавий тиргак яратиш керак», буни партия ташкилотини мустаҳкамлашдан бошламоқ зарур эди.

Икромхўжаев бу масалада каттиқ қаршилиқка учрашини ўйламаган эди. У ўз таклифларини ўртага ташлайди, Темир Тожиев ҳам ўз фикрларини баён қилади, зарур бўлса мунозара, йўқса иккала томон мулоҳазалари бир битимга олиб келади... Йўқ, унинг ўйлаганича бўлмади. Темир Тожиев аввало парторгни ўзгартириш ниятида эмас эди, қолаверса Заргардай одамнинг номзодига тиш-тирноғи билан қарши чикди.

— Бе!— деди у.— Раиснинг шофери бўлган одам раиснинг хўжалик фаолияти устидан контроллик қила олармиди!

Улар бош қотиришиб турган пайтда Пардаевлар даладан қайтиб келишди.

— Раислар қаерга тупланишяпти? Клубгами?— деб сўради Пардаев ҳеч нарсадан беҳабар.

— Раисларнинг ҳаммаси ижрокомда эмиш,— деди Икромхўжаев,— Мерганов ҳам ўша ёққа бориши керак эмиш.

Пардаев елкасини қисиб:

— Соат олтидаги йиғилишдан хабардор эдингиз-ку, Темир Тожиевич!— деди.

Темир Тожиев ҳам елкасини қисиб:

— Район ҳокимияти уларни бекорга чақирмагандир, Охунов ҳам районга жавобгар одам!— деди.

...Мусоҳабачиларнинг юзини қиров босгандай бўлди, улар орасида муздек елвизак изғиди.

XII

Сиртдан қараганда майда, жун бўлиб кўринган нарсалар бора-бора чигаллашиб муаммо масалага айланиб кетди. Пардаев Найнавога кенгаш чақирган куни Охунов Чаманда раисларнинг ҳисобини тинглади. Бошқармада ғузани ўғитлашнинг янги усули туғрисида инструктаж ўтказилган кечада Чаман агрономлари Темир Тожиевнинг кабинетидан нарига жилолмадилар. Хуллас, бошқарма белгилаган тадбир чаманликлар тадбири билан тўкнашаверди.

Бундан Пардаевнинг жаҳли чиқиб: «Қишлоқ хўжалигига биз жавобгармиз-ку. Қачонгача Тожиевлардан сўраб иш қиламиз!» дейишгача борди. «Райком — есть райком!» деди унга Тожиев ҳам. Улар «сан-ман» га бориб гезаришиб қолган кезларда яна Икромхўжаев ўртага тушди. «Мақсадимиз битта — биргалашиб ишлайлик», деди у.

Бундан кейинги ҳамкорлик узоқ давом этмади. Иккинчи ҳафтанинг бошида Икромхўжаев бошқармада агитаторлар кенгаши чақирди. Бу гал ҳам кенгашда чаманликлар кўринмади. Уларнинг йўлини Тожиев тўсган эмиш.

— Бу нима қилиқ?— деди Икромхўжаев телефонда Темир Тожиевга.

— Бу саволни ўзингизга беринг!— деди Тожиев ҳам жаҳл билан.— Нега райком билан келишмадингиз? Семинарни ўзимиз ҳам ўтказяпмиз.

Худди шундай ҳодисалар бошқармага кирадиган

қушни районларда ҳам учрай бошлади. Бешта район, бешта райком...

Албатта, чаманликлар ҳам, бошқа райкомликлар ҳам бу ишларни ўзбошимчалик билан қўлаётганлари йўқ. Райком секретари телефон қоқиб «семинар ўтказамиз» деса, обкомда ким «йўқ» дерди. Райижроком «жун тай-ёрлаш ёмон боряпти, раисларни қаттиқ кистамасак бўлмайди» деса, оближрокомдагилар «йўқ» демайдилар-да. Бошқармалар ҳам ўзларини кўрсатиш учунгина тадбирлар белгилаётгани йўқ. Бас, шундай экан, бу ишга барча баробар ҳисса қўшсин-да!

Шунга ўхшаш масалалар кўпайиб қолгач, Икромхўжаев тўппа-тўғри обкомнинг биринчи секретари Очиловга йўлиқиб: «ипсиз бошвоқ, тугунсиз чигалларни ечмоққа келдим», деди.

Очилов унинг барча мулоҳазаларини тинглаб бўлгач, столдаги рангли ва рангсиз қаламларни тутамлаб, ўйла-ниб ўтирди-да:

— Бу янги гап эмас,— деди.— МТС сиёсий бўлимлари тузилган чоқлардаги низолар олдида бу тариқча ҳам эмас. Райкомлар билан сиёсий бўлимлар ёқалашган кезларда сиз ёш эдингиз. Неча-неча киши партбилетсиз қолган. Аммо биз ярани газаклатиб қўймаймиз. Чаманликларни чақиртирамиз...

Кечга яқин ҳар икки томон вакиллари жам бўлишди. Тожиев билан Икромхўжаев қабулхонада анча вақтгача юзма-юз сўзсиз ўтиришди.

Ниҳоят, чарм копланган эшик катта очилиб, ундан Очиловнинг ўзи чиқиб, қабулхонада ўтирганларнинг ҳаммаси билан кўришди. Кейин Икромхўжаев, Темир Тожиевларни қўлтиқлаб кабинетга бошлаб кириб кетди.

Очилов одатдагидек хушчақчақ эди. У кабинетга кираркан гоҳ Икромхўжаевга, гоҳ Темир Тожиевга кулиб қараб, уларни ичкарига кираверишдаги диванда икки ёнига ўтказиб олди.

— Найнавода жуда яхши ишлар бўляпти экан, эшитиб бошим осмонга етди,— деди у Тожиевга табассум билан.— Донохон билан Заргар қўлаётган ишларнинг келажаги катта!

Темир Тожиев қайси ишлар ҳақида гап бораётганини тушуниб етмаса ҳам, ўзини бу мақтовли ишдан четда эканлигини билдирмаслик ниятида шеригидан аввал гапга аралашиб:

— Улардан умидимиз катта!— деб қўйди.

— Уларнинг бу ишларини қўллаб-қувватлаш керак,— деди Очилов гапида давом этиб.— Нега ўша куни Донохоннинг ўзи кенгашда кўринмади? Заргарни ҳам кўрмадик. Ўша ишларини ўзлари ҳикоя қилиб берганларида, жуда ҳам бошқача бўларди. Шундайми, ўртоқ Икромхўжаев?

— Яхши бўларди, лекин...

— Лекинсиз иш қилиш мумкинми?— деб сўради Очилов ундан.

— Мумкин, аммо...

— «Лекин»дан қутулсак «аммо»си ҳам бор экан-да... Ана шу «лекин» билан «аммо»нинг сирларини билмоқчиман. Иккала қулоғим сизларда. Қани, бир бошдан гапириб беринглар-чи.

— Чамамда, Икромхўжаев менинг устимдан анча-мунча гаплар айтиб улгурганга ўхшайди,— деб гап бошлади Темир Тожиев.— Буни жуда яхши тушуниб турибман. «Лекин» билан «аммо» деган муаммоларни Икромхўжаев билан Пардаевнинг ўзлари чиқарганлар. «Тажриба ўрганамиз», деб бориб Найнавони тафтиш қилишди. Охири Донохон билан Заргарни райкомга қарши қўйиб келишди. Шу ишларнинг бирортасини биздан сўраганлари йўқ.

— Нимани сиздан сўраймиз?— деди Икромхўжаев.— Хўш, нимани сўраш керак эди?

— Ленин тузиб кетган райком ўз жойида турибди-ку! Секретарлар ҳаёт-ку!— деди Тожиев жаҳли чиқиб.— Ленинча иш услубига амал қиладиган бўлсак, дурустрок амал қилайлик-да.

— Янги шароит янги кишиларни олға суряпти.

— Шароитни қачонгача янгилаймиз?

— Изланиш керак.

Очилов икки қўли билан уларнинг елкаларига қоқиб қўйиб:

— Икки қўчқорнинг калласи бир қозонга сиғмаяпти, шекилли-а, шундайми?— деди.

Тожиев кўз қири билан Икромхўжаевга қараб қўйди. Бу унинг: «обруимиз неча пулдан тушди?» дегани эди.

Икромхўжаев ҳам унга тикилиб бокди, у гўё Тожиевга «ноурин фалсафанг билан Очиловнинг кўнглида жуда ёмон из қолдирдинг-ку!» демокда эди.

Тожиев ерга қараб олди.

Икромхўжаев қаддини ростлаб Очиловга ўнгланди:

— Талашадиган нарсамиз йўқ. Иккимиз ҳам бир эгатдан юрайлик, деяпман. Тожиев эса «обрўни биров билан бўлишмайман», дейди. Бошқарманинг бошлаган ишлари бу кишининг обрўсини тўкармиш.

— Менга эртапишар обрў керак эмас. Икромхўжаевнинг обрўси бамисоли гилос: бир ойда қизаради-ю, чумчук чукигунча шохида туради. Йилнинг ўн бир ойн курук савлат...

— Муроса қилиб ишланглар,— деди Очилов.

Тожиевнинг назарида Очилов унинг гапларини маъкуллаётгандай эди. Бундан у руҳланиб кетди.

— Янги ташкилот бўлгандан кейин дастлаб обрў учун ишлайсан-да. Кейин обрў буларга ишлайди. Мана биз нега шу чокқача қоқинмай юрибмиз? Ўз вақтида обрў орттирганмиз. Донохоннинг даласида ёшларга кулги бўлибсиз. Бунақа обрўга шерик бўлмайман.

Икромхўжаев аввалига дудукланиб қолди, кейин ўзини ростлаб, деди:

— Ҳар қандай янгиликнинг дарҳол одамга эл бўлиши қийинда. Ана шу боисдан чиққан англашмовчиликлардан бири... Лекин эътибордан четга қўядиган гап эмас. Обкомлар билан оближрокомларнинг иккига бўлиниши деҳқонларга эриш кўриняпти.

Очилов ҳанг-манг бўлиб қолди. Бир оздан кейин сўради:

— Чиндан ҳам-а?

— Чигал жумбоқлар жуда кўпайиб кетди.

Очилов аста бошини қашлади.

— Дарҳақиқат, бу чигал жумбоқ...— деди у ўйга толиб.

Икромхўжаев билан Тожиев жавоб кутгандай унинг ўйчан кўзларига қараб қолдилар. Деҳқонлар ўртага ташлаган бу жумбоқни ечишга Очилов ўзини ожиз сезди. Шу сабабдан у ҳар иккаласига «муроса қилиб ишланглар», дейишдан нарига ўтмади. Чунки янги обкомлар, қишлоқда янги бошқармалар тузилгани билан ҳали кўп нарсалар унинг ўзига, қишлоқ обкомининг биринчи секретарига ҳам қоронғи эди. Масалан, у янги обком ва янги бошқармаларнинг бурчларини яхши тушунса ҳам, ҳуқуқларини тўла тасаввур қилолмасди.

Вақтинча мураса билан иш битмагач Пардаев, «Ё райком турсин, ё бошқарма...» деган тарзда тўппа-тўғри Москвага мактуб йўллади. Бу орада Тожиев ҳам бекор тургани йўқ.

Шунга ўхшаш муаммолар кўпайиб, қишлоқда ҳамма-нинг боши қотган кезларда Пардаев билан Икромхўжаевларни Москвага чақириб қолишди.

Пардаев билан Икромхўжаев Москвадан қайтиб келган замони бешала райкомнинг ўн беш секретарини бошқармага чақиртирдилар-да, райкомларнинг биринчи секретарларини шу бугундан эътиборан парторгнинг ўринбосарлари қилиб тайинладилар.

«Бир парторгга беш ўринбосар. Қандай бадавлат бўлиб кетди бу Икромхўжаев?— деб ўйларди Темир Тожиев.— Бешта райком унинг измида. ...Ўн бешта секретарь унга итоаткор...»

Темир Тожиев қишлоққа раҳбарлик қилиш система-сида юз берган бу ўзгаришларни ўзига сингдиrolмай ҳайрон эди. Очиғини айтганда, Темир Тожиевдай тажрибали одамнинг Икромхўжаев измида бўлгиси келмасди. «Сенинг кўлингда катта бўлган одам кўпчиликнинг олдида сени дастёр қилиб «Тожиев у ёққа бор, Тожиев бу ёққа кел», деб турса кўрган кўз, эшитган қулоққа яхши эмас-да! Сендан ўч олмоқчи бўлиб қолса-чи?.. деб попу-ги пасайди-да, аввалгидай куюниб-пишмай салмоқлаб ишлаб юраверди.

Икромхўжаевнинг фикрича, қишлоқдаги ҳамма кучлар бирлашди. Улар энди ҳар томонга эмас, бир томонга босиб, зарбасини бир нуқтага уради, бундай куч ҳар қандай тоғни ҳам талқон қила олади.

Орадан сал кун ўтмай у Найнавога келиб коммунистларнинг йиғилишини ўтказди. Коммунистлар Заргарни партбюро секретарлиги вазифасига сайладилар. Шундан кейин Икромхўжаев клуб калитини Мергановнинг пулат сандиғидан олдириб Заргарнинг кўлига берди.

Заргар ўша заҳотиёқ радиоузелга кириб:

— Эшитмадим деманглар, бугундан эътиборан Найнаво қасрининг эшиклари доимо катта очик. Ҳар шомдан кейин клубга марҳамат!— деб эълон қилди.

Кечкурун, ишдан қайтган одамлар мармар зални лик тўлдириб ўтирган паллада саҳнада Икромхўжаев пайдо бўлиб:

— Бугунги суҳбатни Заргар ўтказди,— деди.

Заргар минбарга чикди. У «Ишлаган тишлайди!» деган темада суҳбат бошлаб, аввало социализмнинг бу қонунини қандай тушунмоқ даркорлиги ҳақида бир оз назарий гапларни айтгач, Найнаводаги яққол мисолларга кўчди. У, Найнавода «папкадор»ларнинг учдан икки қисми эртагаёқ далага чиқажагини маълум қилди. Сўнгра: «Бундан буён идора ходимлари даромад ва буромад тарозисининг шайинига қараб ҳақ олади, яъни қозондагига қараб чўмич соладилар», дер экан, зал қарсақдан жаранглаб, унинг тўлқинидан ҳатто тўксон пудлик биллур люстра чайқала бошлади.

Заргар унинг кунгураларига қараб туриб, ҳаммани келаси шанба кунига шу клубга келишга даъват этиб: «Рус мўъжизаси» фильмини кўрсатамиз, тўққиз яшардан тўксон яшаргача ҳамма келаверсин», деди.

Найнавода бошланган ишлар тез орада бошқа хўжаликларда ҳам жорий қилина бошланди.

Бошқарманинг ташкилий ишлар йили якунига келганда кўпчилик соҳадаги ишлар дуруст уч бера бошласа ҳам, асосий соҳада — пахта тайёрлашда план бажарилмай қолди. Бунга объектив-субъектив сабаблар етарли бўлса ҳам, «пахта плани тўлмагандан кейин тушингни сувга айт» деб таъна қилди Тожиев. «Қишлоқ тизгинини қўлимиздан тортиб олиб нима қилиб қўйдиларинг?!» — деди у Пардаевга.

Бошқарма партия конференциясида ҳам Тожиевнинг тили узун бўлди.

— Қаттиққўллик етишмай қолди,— деди у.— Қишлоқ хўжалигини кўтариш учун мутахассисликнинг ўзи кифоя қилмайди, зўр қаттиққўллик керак. Бошқармалар тузилишидан кутилган мақсад барбод бўляпти. Сиёсий маориф, маданий оқартувчиликни уддалаётганимиз йўқ. Оддий колхозчи қизнинг саволига жавоб топиб беролмаган одам шундай катта бошқарма деҳқонларига раҳбарлик қила оладими?— деди у эски гапни янгилаб.— Сўнгра таклиф қилди:— раҳбарликни мустаҳкамлаш зарур!

Унинг шу гаплари таъсир қилдими ёки пахта ғами босдими, конференция охирида Очилов бошқарма парт-

комининг секретарлиги вазифасига тажрибали секретарлардан, деб Тожиевни тавсия қилиб кетди. Икромхўжавни эса, обком ихтиёрига чақириб олдилар.

XIII

Ўзининг янги постдаги ишини Темир Тожиев райкомларни тугатишдан бошлади. Қанчалик қийин ва оғир бўлмасин, шундай қилишга мажбур эди. Унинг бу соҳада тажрибаси ҳам бор эди. У неча марта бирлашган районлар ва ажралиб чиққан районларда партия хўжалигини бартараф этиш ёки ташкил қилишда қатнашган. Бу гал ҳам районма-район юриб бошқарма парткоми ҳисобига ўтаётган ҳар бир коммунистнинг ҳужжатини бирма-бир синчиклаб қабул қилди-да, бешала райком партия хўжалигини бошқарма комитети сейфига қулфлади.

Бу орада у партбюроларнинг секретарлари рўйхатини туздириб, бир нусхасини чўнтагига солиб олгач, уларнинг ҳар бири билан шахсан танишиб чиқиш мақсадида бир неча кун кишлокма-кишлок юрди. У собиқ кўшчилик районидаги «Коммунизм» колхози партбюросининг иши билан танишаётган вақтида партбюро секретари:

— Бошқарма тузилгани яхши бўлди-ку, лекин ўзимизга қўйиб бермаёптилар-да,— деб арз қилиб қолди.

— Масалан?

— [Сўзларнинг асл ёзилиши] топшириш планини бажара олмай бўлди. Қора молларимизни Найнавонинг қўйлари ориқимизга қўймагани шу-да. [Сўзларнинг асл ёзилиши] парторгни эмас, раисни қидирди. [Сўзларнинг асл ёзилиши] кабинетида Донохон билан жоғро кил [Сўзларнинг асл ёзилиши] га учратди. «Нима жанжал бу?» деди Тожиев а. [Сўзларнинг асл ёзилиши] га кира солиб.

— Донохонни дорига тўйғизиб бўлмаёпти,— деди Мерганов.— Бошқарма резервидан шу қизга лойиқ азот топдириб берсангиз-чи, Тожиев ака.

— Нега уни зориқтириб қўйдинг?

— Пахтаси ориқ ерга экилиб қолди. Яхши ерларни «дала маликаси»га бўшаттирдилар-ку.

— Ҳа, ҳа, эсимда. Ёшлар бригадаси ҳар жиҳатдан илғор бўлиши керак.

Донохонни ёшлар бригадасига бош қилиб қўйган Тожиевнинг ўзи эди. «Ҳар кишлокнинг ўз қаҳрамони

бўлсин, Донохонни Турсунойдай машҳур қиламиз. Унга эътибор берсаларинг, обрўсини кўтарсаларинг бас, иши юришиб кетаверади», деган эди Тожиев. Шуни эслаб телефон трубкасини олди-да, бошқарма телефонларидан бирига тўғрилаб: «Пардаевнинг ихтиёридаги азотдан беш тоннасини Донохоннинг даласига юборинглар!» деб буюрди. Бундан мамнун бўлган Донохон гўё беш тонна азот далада уни кутиб қолаётгандай, «Раҳмат», дея шошилиб чикиб кетди.

— Гуштни нима қилдинг, Мерганов?— деб сўради Тожиев, кабинетда иккаласи қолгач.

— Аллақачон бажо қилиб қўйганман. Энди жуннинг ҳаракатидаман.

— Бузоқнинг ҳақи бор, деб сигирнинг сутини ичмайдиган ўша Мерганов сенми ё бошқами?

— Найнавода бошқа Мерганов ҳам бормиди?

— Бошқаси чикиб қолибди. Эсинг борида этагингни ёпгин. «Коммунизм» учун бугунок ўн икки тонна гушт тортиб қўй. Эртага қолса ҳам кечикасан.

Мерганов бунинг боисини суриштириб ўтирмади. Аммо кичкина эътироз айтишни зарур топди-да: «Сўқимларимизнинг етилишига бир оз вақт бор эди»,— деди.

Тожиев: «Эртага қолсанг ҳам кечикасан»,— деб унинг гапини шартта кесиб қўйди.

Мерганов сўқимчилик фермасининг мудирини чақириб тегишли топшириқларни бергач, эшикни беркитиб, Тожиевнинг ёнига ўтирди.

— Парторгни бошқа қилиб бермасангиз бўлмаяпти, Тожиев ака.

— Заргарними?

— Аввалгиси яхши эди...

— Буниси сенга ёрдам бермаяптими?

— Буниси қилган ишларини ўз кўзингиз билан кўрингу, ўзингиз баҳо беринг.

Мерганов Темир Тожиевни тўппа-тўғри отхонага бошлаб борди. Собиқ отхонанинг бўш бурчагида тўқсон пудлик баҳайбат ва ҳашаматли люстра ярадор туядай гўё инграб ётарди.

— Заргарнинг ишими бу?— деб сўради ғазабланган Тожиев.

— Ушанинг иши!

Тожиев шу ондаёқ Заргарни топдириб келди.

— Бу нима қилганинг, Заргар?— деди унга Тожиев.— Чет элликлар келса, отхонага олиб кирасанми?

— Клубни колхозчилар учун қурганмиз,— деди Заргар.— Уларга кинони шу ерда кўрсатяпмиз.

Тожиев унинг бу ишини район раҳбарларининг обрўига чангал солишдан бошқа нарса эмас, деб тушунди. Ўзбошимчаликка барҳам бериш мақсадида буюрди:

— Шу бугуноқ люстрани жойига ўрнатиб қўй!

— Люстра кинога халақит берапти. Шунинг учун олиб ташлатдим.

— Кино деб клубнинг ҳуснини бузасанми? Не азоб билан келтирганмиз уни!

Тожиев билан Мерганов Заргарни шу ерда қолдириб, отхонадан чиқиб кетишди. Заргар ўлик филнинг жасадидай баҳайбат чўзилиб ётган люстрага ўқрайиб қараб тургач: «Сенинг ҳуснинг шу ерга ярашибди», деди-да, отхонанинг эшигини қулфлаб қўйди.

Мерганов Темир Тожиевни Найнаводан кузатаётиб ундан сўради:

— Заргарни ўзгартириб берасизми?

Тожиев бош чайқади.

— Бу иш қўлимдан келмайди. Уни яширин овоз билан сайлаганлар.

Бошқарманинг резервидан Донохонга ваъда қилинган азот ҳадеганда келавермади. Донохон бу ҳақда «қани ваъдаларга вафоларинг?» дегандай қилиб Тожиевга хат юборди. Тожиев: «Гапимни иккита қилган одам ким бўлди?» деган эди, унга Пардаевнинг номини айтишди. Донохоннинг гўзаларини яқиндагина кўриб кетган Пардаев: «Унга азот керакмас, ҳатто зарар», деб Найнавога жўнатилаётган ўғитни тўхтатиб қўйган эди. Бундан жаҳли чиққан Тожиев ўғит кетса ҳам, обрў кетмасин деди-да, беш тонна эмас, ўн тонна юборилишини буюрди. «Донохон қаҳрамон бўлмоқчи, нега унинг йўлини тўсамиз?»— деди кейинча Пардаевга танбеҳ бериб.

Азот даласига етиб келган қуниёк Донохон ҳамма гўзаларини азотлаб, устидан сув бериб юборди.

Шу орада найнаволикларга оид яна бир воқеа юз берди. Пардаев «Заготскот»га топширилаётган қорамолнинг ориқ-семизлигини текшириб юрган эди. Найнаволикларнинг ориқ молларни гўштга тортаётганини кўриб қаттиқ хафа бўлди-да, «Тожиев айтган», деса ҳам қишлоққа қайтариб юборди.

Бу хабар Тожиевнинг қулоғига етгач, у Пардаевни ўз кабинетига чақириб:

— Ўз стратегия ва тактикамизни белгилаб олайлик,— деди.— Ҳар ким ўз ўрнини ва мавқеини билиб олсин.

Пардаев ҳам шу фикрда бўлса-да, Тожиевнинг парткомдаги ташкилий ишларни бартараф қилиб олишини кутарди. Энди бу ишга фурсат келган экан, фикрлашиб олмоқ шарт, деб ўйлади-ю, бир томонини ҳазилга йўйгандай, гапнинг лўндасини айтиб қўя қолди:

— Мен таом билан, сиз калом билан...

Тожиев унинг бу гапини бачканалик деб тушунди шекилли, унинг кулиб турган кўзига ўқрайиб боқиб:

— Қандай таому, қандай калом?..— деди.

— Бу гапнинг ҳеч қандай жумбоғи йўқ, Темир Тожиевич, мен маҳсулот етиштириш ишлари билан шуғулланаман, сиз ишлаб чиқарувчиларни ғоявий етилтириш ишлари билан. Икки ёрти — бир бутун!

Тирсаклари билан ёзув столи ойнасига юк ташлаб ўтирган Тожиев қўлларини столдан йиғиштириб олди ва нимадандир ҳушёр тортган одамдай кўзларини катта очиб, ҳамроҳига қараб:

— Иқтисодни сиёсатдан ажратиб бўлармиди?! Иқтисод давлатнинг қўл-оёғи бўлса, сиёсат — унинг мияси! Иқтисод меники, сиёсат сеники, деб чегаралаб қўйиш ярамайди. Ўртоқ Пардаев!— деди.

«Ўртоқ Пардаев» деган охирги сўзини Тожиев атайлаб чўзиб, алоҳида урғу билан айтди. Бу Пардаевга қаттиқ ботиб, ичида: «ўзини ҳурмат қилган одам бошқани ҳам ҳурмат қилсин», деб қўйди.

Пардаев шу гапини айтмоқчи ҳам бўлди-ю, унинг бу журъатини бошқа бир мулоҳаза босиб кетди. «Дастлабки кадамларда англашилмовчиликлар ҳам бўлади», деб ўйлади. Шундан кейин Тожиевнинг бу соҳадаги режаларини билиш мақсадида:

— Сизнингча қандай бўлиши керак?— деб сўради.

— Менимча, иқтисодни ҳам, сиёсатни ҳам бирга қўшиб бориш керак.

— Бу аксиома. Мен айтаётган гап бошқа нарса. Ким ниманинг пири бўлса, ўша соҳани бошқарсин демоқчиман. Бошқармамизнинг тузилишидан мақсад шу бўлса керак деб ўйлайман.

— Унда бебошлик бўлиб кетади-ку. Унда раҳбарликнинг обрўси қоладими?

— Нега?

— Негаки, ҳамма коммунистларнинг учёти ана бу битта сейфда турганидек, барча ипнинг учи битта қўлда туриши керак. Салмоқ, билдингизми, салмоқ керак!

Пардаевнинг гапи Тожиевни тутоқтириб юборди.

— Иккимиз ҳам иш план тузайлик. Кўплашиб мулоҳаза қилайлик. Уни ҳамжиҳат жорий этайлик,— деди Пардаев.

Бу таклифга Тожиев ҳам рози бўлди. Лекин Пардаевнинг эътирозини ўзига бўйсунмаслик ҳаракати деб тушунди-да, унинг ўрнини белгилаб қўйиш мақсадида бўлса керак навбатдаги партком мажлисида Пардаевнинг бошқарма бошлиғи лавозимига қайтадан тасдиқлади. Бўлим мудирлари, инспекторларни ҳам тасдиқдан ўтказиб, колхозарга доимий биркитиб қўйди.

Бу масалада ҳам Тожиев билан Пардаев тарозининг икки палласига ўтириб олишди. Пардаев: «Мутахассислар географияга эмас, соҳаларга жавоб берсин», деса, Тожиев: «Мустақил хўжаликларга жавобгар бўлсин», дерди. Тарозининг шайини гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга оғиб турди-да, охири Тожиев томони босиб кетди. Мутахассис инспекторлар, ҳатто Пардаевнинг ўзи ҳам колхозларга доимий биркитиб қўйилди. «Парткомнинг ижозатсиз Бошқармага келиш йўқ», деди Тожиев уларга.

XIV

Ёз аста-секин чекинади. Япроқларни сарғайтириб ҳадемай куз кириб келади. Ана энди Донохоннинг пахталари чараклаб очилади.

Донохон бу ширин хаёллардан мамнун бўлиб, ғўзаларидан мағрур, дала бўйлаб юрибди. Унинг ғўзалари ҳамон кўкка интилмоқда...

Афсуски, унинг бу севинчи қанча тез бошланган бўлса, шунча тез сўнди. Уватда кўринган чирой эгатда айнади. Ғўзаларнинг қоқ белигача шип-шийдам бўлиб қолибди. Ҳашарот офати уни эртагача емириб ташлаши турган гап эди.

Бундан Донохоннинг тепа сочи тик бўлиб, юраги орқасига тортиб кетди. Кўрқинчдан кўзи тинган Донохон: «Вой шўрим!» деганича Найнавога югурди.

Найнаво чойхонасида Бошқарманинг доимий вакили Баёзов чой ичиб ўтирарди.

— Шуримиз куриди,— деди. Донохон ундан шошилинч мадад сураб.— Ҳашарот ғузамизни еб битиряпти... Тездан чора кўрмасангиз, меҳнатим барбод бўлади.

— Оббо, Донохон-э,— деди Баёзов унинг жигибийронлигини эркаликдан деб билиб.— Темир Тожиевичлар сизни эрка қилиб юборишди-да. Ой туғса ҳам сизга, кун туғса ҳам сизга туғсин. Химикатни ҳам барчадан аввал ўз далангизга сепдириб олмоқчисиз...

— Ҳашарот босиб кетяпти, деяпман-ку! Ҳашарот бир йиллик меҳнатимизни ризқ-рўзимиз билан бирга емириб кетяпти!

Баёзов кулимсираб деди:

— Ваҳима қилманг, Донохон, ҳашарот битта сизнинг ғузангизга тушмагандир... Барча қатори навбати билан тадбирини кўрамиз.

Донохоннинг йиғлаб юборгудай бўлиб турганини кўрган Баёзов насиҳат қилди:

— Эл қатори бўлинг, синглим, албатта ёрдам берамиз. Ғузангизни дорилаймиз, сиз тезда боринг, аъзоларингизни офатга қарши курашга сафарбар қилинг.

Баёзов Бошқармага келиб Пардаевни тополмади-да, ноилож Темир Тожиевга учради.

— Бе, ҳозирги фан билан техникага шу ҳам муаммо бўлибдими,— деди Тожиев унинг докладыни тинглагач. Кейин қўшимча қилди:— Тажриба-таянч колхозни, айниқса, Донохоннинг бригадасидай машъал бригаданинг тақдирига партбилетинг билан жавоб берасан! Менга қара! Донохоннинг обрўси — бизнинг обрўймиз, уқдингми? Ҳашаротнинг жазоси заҳар-да. Боплаб заҳарла уни!..

Тожиевдан бундай буйруқ олгач, иккита «ОДН»ни заҳарли химикат — мелкоптопосга тўлдирди-да, Донохоннинг даласига юборди...

Ғузага заҳарли моддалар парашоги сепаётган «ОДН»чиларга Донохон: «Кўпроқ! Қалинроқ сепинглар!» деяверди. Унинг илтимосини иккита қилгиси келмаган «ОДН»чилар ҳам химикатни сира аямадилар. Қечга яқин заҳарланган пахтазорлар сап-сарғайиб қолди.

Донохоннинг назарида ерга сепилган ҳар бир зарра мелкоптопос ҳашаротни қираётгандай, гўё ҳа демай унинг ғузалари иллатдан мусаффо бўлиб яшнаётгандай эди. Бу ширин хаёллардан у беҳад шод эди.

Афсуски, унинг бу кувончи узоққа бормади. «ОДН»чилар овози ўчиб, чанглар тўзони ҳали босилмай

туриб, Донохон пайкалда бутунлай бошқа нарсага дуч келди. Унинг кўзига қирилаётган ҳашарот ўрнига қирилаётган ҳосил кўринди, «хонавайрон бўлдиқ, ёрдам беринглар», деб гўё бошқанинг овози билан қичқириб юборди.

Унинг фарёдини эшитган Қумрихон югуриб келди.

— Бир йиллик меҳнат куйиб кетяпти!— деди дугонасига жиғибийрони чиқиб, Донохон.— Таёқ келтир, Қумрихон, ғўзаларни қоқиб юборамиз.

Улар қўлларига калтак олиб, ғўзалардан заҳар чангини қоқишга тушдилар.

Донохоннинг даласига мелкоптопос сепилаётганини Баёзовдан эшитган Заргарнинг юраги орқасига тортиб кетди. «Қони заҳар-ку!» деди у Баёзовга. «Ҳашаротнинг давоси шу-да», деди,— Баёзов пинагини бузмай. «Донохон умрида ишлатмаган эди уни»... «Донохон эмас, «ОДН»чилар сепяпти...», «Дозасини билишадими?», «Техникадан беҳабар одамдай гапирасан-а, Заргар?..»

Заргар гаражга югурди. Шошилганда лаббай топилмагандай, шу долзарбда қишлоқда бирорта ҳам машина топилмади, ҳатто доим чанг босиб ётадиган мотоцикл ҳам йўқ эди. Заргар мактабдан велосипедда қайтаётган болаларнинг бирини тўхтатиб, унинг велосипедига минди-да, кўздан ғойиб бўлди.

У далага етиб келганда Донохон билан Қумрихон дориланган ғўзаларни калтак билан уриб химикатни туширмақда эдилар. Ҳар иккисининг афт-башарасига қараб бўлмасди... Заргар овозининг бориचा қичқира бошлади:

— Заҳар! Заҳар! Пайкалдан чиқинглар, калтакни ташланглар! Заҳар!..

Қанчалик қичқирмасин Заргар кечиккан эди. Унга қарайман деб юз угирган Донохон уватга ағанаб тушди. Заргар уни четга олиб чикди-да, Қумрихонга югурди. Оғзидан кўпиги оққан Қумрихон икки туп ғўзанинг устида чўзилиб ётарди...

— Ёрдам қилинглари! Ёрдам!— деб қичқирди Заргар. Унинг овозини ҳеч ким эшитмади.

Заргар Донохонни опичлаб, Қумрихонни қўлтиклаб катта йўл томонга юрди. Туртиниб-суртиниб, терлаб-пишиб йўл бўйига чикди. Унинг бахтига ел қувиб келаётган грузовик учради. Заргар машинани тўхтатиб, кузовига қизларни ётқизди-да:

— Чаманга ҳайда!— деди.

Эртасига эрталаб Заргар оқ рўжали каравотда ётарди. У кўзини очиб атрофга қараркан, аввал оқ пардали кўш деразани, сўнгра қаршисида ўтирган оқ халатли Мергановни кўрди.

— Қизлар тирикми?— сўради Заргар.

— Тирик-тирик...— деди Мерганов ҳовлиқиб.

— Хайрият...

Бир оз вақт ўтгач, Заргар ётган палата эшиги очилди-да, терговчи пайдо бўлди.

У Заргарнинг рўпарасига ўтириб, аста сўради:

— Нима гап бўлганини эслай оласизми? Бир оғиз бўлса ҳам гап айта оласизми?

— Донохонни айбламанглар...— деди Заргар.— У билмаган... Дорини Тожиевнинг буйруғи билан Баёзов септирган... Мен кечикиб қолдим... Айб менда, Донохонда айб йўқ.

Терговчи бошқа гап сўраб улгурмасдан врачлар уни палатадан чиқариб юбордилар...

Заргар анча вақтгача эшикнинг қиясидан қараб ётди. Коридорда юришлар тўхтаганидан кейин, у аста ўрнидан туриб, ўрнини тузатди-да, коридорга мўралади. Ҳеч ким кўринмасди. Эшиклар берк. Гуё пилла қурти катта уйқуда ётгандай жимлик. У, эшикни овоз чиқармай ёпиб, оёғининг учида одимлади. Ҳар бир эшикка «Донохон, Қумрихон шу ердами?»— деб бокди, нафасини эшитармикинман, дегандай эътибор билан қулоқ солди. Ниҳоят, фил суяги рангида бўялган, икки қанотли озода эшик олдида тўхтади. «Қидирганларинг шу ерда», деди унга юраги. Қалитнинг ўрни бўш эди. Ўша жойдан энгашиб ичкарига мўралади. Ёнма-ён икки каравотда бир-бирига термилиб ётган икки қизни кўрди, кўнгли сокин топди...

XV

Донохоннинг даласида юз берган фожиа найнаволикларнинг тинчини бузди.

Мерганов ўша кунни қишлоқда йўқ эди. У, Чаман пахтакорларининг ўзаро текшириш бригадаси составида Хоразмда юрган эди. Найнаво қизларини заҳарлаган офат хоразмликлар рўзасига ҳам ёпирилган экан. Лекин хоразмликлар уни хуружга кирмай туриб қириб ташладилар. Мерганов мусобақадошларининг бу тажрибасини

Найнавога олиб келгунча, ўз қишлоғидан хунук хабар бориб қолибди. У Найнавога етиб келар-келмас касалларни бориб кўрди. Лекин улар билан гаплаша олмади. Уларнинг ичида бирдан-бир тетикроғи Заргар эди. Бирок врачлар, беморнинг оғзига пойлоқчидай турардилар. Шундай қилиб, Мерганов касалларнинг ўзидан бир оғиз ҳам сўз эшитолмади.

Найнавода кўрган-билган, эшитган-эшитмаган одамлардан тафсилот аниқлаб юрган вақтда Мергановни бошқармага чақириб, «Парткомда Тожиев кутяпти», дедилар.

Тожиевнинг кабинетида парткомнинг шошилич мажлиси бўлмокда эди. Мерганов қабулхонада пайдо бўлиши ҳамон уни ичкарига киритиб юбордилар. Партком аъзолари одатдагидек узун столнинг икки томонида юзма-юз, сўзсиз ўтирибдилар. Тик туриб олган Темир Тожиев билан Пардаев ўртасида шиддатли даҳанаки жанг бормокда. Мерганов аввало нима ҳақда гап бораётганини билмаса ҳам, уларнинг гезариб туришидан, ўшқириб гапиришларидан нимадир газаклаб кетганини сезиб, бурчакдаги бўш жойга қисиниб ўтириб олди.

— Чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин дерди Пардаев.— Қассоб бўлмаган одам кушхонада нима қилади?! Агроном бўлмаган одам нега агротехникага суқилади?! Ҳамма бало ана шунинг оқибати..

— Мамлакатнинг раҳнамоси ким? Партия!— дер эди Тожиев столга муштлаб.— Партком — Бошқармадаги партия! Билиб қўйинг, ўртоқ Пардаев!

— Парторг — Бошқарманинг ҳузуридаги парторг...— деди Пардаев ва атайлаб такрорлади.— Ҳузуридаги...— Пардаев тирсаклари билан столга маҳкам қадалиб олди-да:— Прокурорнинг ажримидан кейин бу масалага яна қайтамиз,— деди.

Мажлис натижасиз тугади.

Ҳамма чиқиб кетгач, Мерганов Тожиевдан сўради:

— Мен нима қилай?

— Найнавога қайт. Прокурорнинг ишига ёрдам бер.

* *

*

Прокурорнинг Заргарга берган биринчи саволи шу бўлди:

— Айбингга иқрормисан?

- Икрорман!
- Нега икрорсан?
- Чунки айбдорман...
- Айбдор эканингни исботлай оласанми?

Заргар ер остидан прокурорнинг ўйчан бокиб турган кўзига қаради.

— Ҳамма исбот «иш» да турибди-ку. «Икрорман» деб тилимдан тилхат берганман.

— Бу оз!— деди прокурор.— Нима учун айбни зиммангга олаётганингни айт. Мақсадинг нима?

— Тонганим билан кутулолмайман. Қасални яширсанг, иситмаси ошкора қилади.

— Мен ўша иситмасини аниқ билишим шарт!— деди прокурор.

Заргар тўсатдан қизариб кетди.

Бу сирни тушунган прокурор яна сўради:

— Бировнинг айбини ўз зиммангга олишингдан кўзлаган мақсадингни айт. Нега мендан яширасан, иккимиз ҳам совет кишисимиз-ку, ахир!

— Нега бўлмаса, совет кишисининг гапига ишонмай-сиз?— деди Заргар.

— Қасбимиз шунақа,— деди прокурор.— Исботи бўлмаса, отамизни ҳам тан олмаймиз. Ўзини-ўзи оклашга қанча исбот керак бўлса, ўзини-ўзи қоралашга ҳам ўшанча исбот керак. Балки ундан ҳам кўпроқ керак! Совет кишисини қоралаш — бўёқчининг нили эмас, укам!

Заргар ўз фикрида қатъий эканлигига ишонган прокурор унга йўл кўрсатди:

— Бор, гуноҳингга гувоҳ топиб кел! Агар ҳамқишлоқларинг бир оғиздан гувоҳ бўлсалар, сени жазолаш учун қонун топилади.

Заргар прокуратурадан шаҳдам юриб чиқиб кетди.

Заргарни қамалди, деб эшитган Икромхўжаев: «Бу йигит тўхматга қолмадимикин, Мергановнинг иши эмасмикин?» деб ўйлади-да, Пардаевга телефон қокиб: «У йигитни ўзингиз билардингиз-ку, нега ҳимоя қилмадингиз?» деди. Пардаев воқеани унга баён қилгач, Икромхўжаев бошқармага, Тожиевнинг олдига келди. Икромхўжаев обкомда маъмурий бўлимининг бошлиғи бўлиб ишлаётганидан Тожиев хабардор эди.

— Текшириш тугагач, обкомга батафсил хабар қиламиз,— деди унга Тожиёв.

— Заргарнинг жиноят қилишига ишонмаймиз,— деди Икромхўжаёв.— Ўйлаб кўринг, ўртоқ Тожиёв!

Темир Тожиёв унга кулимсираб қараб:

— Мен ҳам бошқарма парткомга қарашли ҳамма коммунистларнинг пок бўлишини истардим,— деди.

Икромхўжаёв Заргарни излаб Найнавога жўнади.

Шу пайт Заргар Найнавода ўз гуноҳига гувоҳ қидириб юрарди. Буни эшитиб Икромхўжаёв дастлаб, «гуноҳи бордирки, виждон амрини қилаётгандир» деб иккиланиб қолди. Кейинча шубҳаланиб: «Зўр бериб ўзини гуноҳкор деб эълон қилишида бирор сир йўқмикин?..» деб ўйлади.

Икромхўжаёв Заргарни топиб: «Бу қилиқнинг сабабини билсак бўладими?» деб сўради. Заргар очиқ жавоб қилмай чап берди.

Прокурор ҳам уни гувоҳ топиб келишга юбориш билан чекланиб қолмади. «ОДН» чилар билан учрашиб «далага нима сепдиларингиз? Қанчадан сепдиларингиз?» деб сўради. Улар дори Донохон айтганича сепилганини билдирдилар, холос. Бригада аъзоларидан ҳам шу хил гапларни эшитгач, прокурор бошқармага йўл олди. Пардаёв унга: «Шошқалоқликнинг оқибати бу» деди. Ҳашарот бўлимида эса: «Заҳарли моддани қолиб кетган усул билан ишлатиб бўлмайди-да. «ОДН» билан таёк на даркор эди?» дедилар. Шундан кейин у иккита агроном кузатувида Донохоннинг даласига келди. Агрономлар далани айланиб чиққач, «Заҳарнинг дозаси кўпайиб кетибди» дедилар. «Билиб қилишганми?», «Ҳамма бало билмай қилишганида...»

Буларнинг ҳаммаси прокурорнинг елкасидаги юкини тагин ҳам оғирлаштириб юборди. Идорасига келиб айбонмани қайтадан кўра бошлаган пайтда унинг ҳузурида Икромхўжаёв пайдо бўлди. Прокурор папкаларни нари суриб кўйди-да, меҳмонга кулиб бокди:

— Қандай хизмат билан?

— Заргарни ўз қишлоғига нега юбордингиз?

— Гувоҳ топгани юборувдим. Ҳамқишлоқлари уни мендан кўра яхшироқ билсалар керак...

Эшикни тарақлатиб очиб Донохон кириб келди ва энтикиб туриб:

— Мана мен гувоҳ!— деди.

Прокурор билан Икромхўжаев ҳанг-манг бўлиб қолишди.

— Донохонмисиз?— прокурор сўради.

— Ҳа, Донохонман.

— Қасалхонадан нега чикдинг?— таажжубланди Икромхўжаев.

— Гуноҳсиз гуноҳкор бўлган одамни қутқаргани чикдим. Заргар акамнинг ўрнига мени қаманглар. Химикатни мен сепдиргандим. Қумрихоннинг қўлига калтак бериб химикат чангини мен қоқтиргандим. Қумрихоннинг заҳарланишига ҳам сабабчи менман.

— Ўн гулингдан бир гулинг очилмай туриб, шунча гуноҳ қилиб қўйдингми-а, Донохон!— кулди прокурор.— Бор, жойингга қайт, қизим, врачларинг билиб қолса, учаламизнинг ҳам адабимизни беради. Қолган гапни тузалганингда гаплашамиз.

Донохон сўзида қатъий эди.

— Заргар акани бўшатмагунингизча бу ердан кетмайман. Кетсам ҳам унинг ўрнига қамоқхонага бориб ётаман.

— Заргар акангиз ҳам орқангиздан боради. Хавотирланмай бораверинг...— деди прокурор уни тинчлантириб.

Уларнинг гапини диққат-эътибор билан тинглаб ўтирган Икромхўжаев: «Заргар Найнавода сенга гулдаста териб юрувди, эҳтимол қасалхонада сени қидираётгандир» деди-да, Донохоннинг қўлидан етаклаб уни кўчага чиқариб юборди.

— Найнаволикларга тушунолмайман,— деди прокурор елкасини қисиб,— ҳеч тушунолмайман...

XVI

Ўша кунларда Найнавога бориб қолдим. Таниш-билишлардан Заргарни суриштирдим. «Қасалхонада бўлсалар керак» дейишди.

Қасалхонага бордим.

Заргар Донохон билан Қумрининг палатасига ҳозиргина кирган экан, одобдан бўлмаса ҳам, ярим очик эшик тирқишидан уларни кузатдим.

— Келинг, Заргар ака, бизни кўргани келдингизми?— деди Донохон, унинг истикболига кўзғалиб.

— Бизни олиб кетгани келдингизми?— Қумри акасининг бўйнидан кучоқлаб олди.

Заргар қўлидаги гулдасталарни узатиб:

— Буни сизларга Найнаво боғларидан териб келдим,— деди.— Тезроқ шифоланиб боришларингизни кутяпмиз.

Қизлар гулдасталарини қўлларига олишди-ю, кўзларига севинч ёшлари тўлди.

Кумрихон секин ўрнидан туриб, қўшни палатага чиқиб кетди.

Заргар Донохон рўпарасига ўтириб, жилмайди:

— Кетамизми?

Донохон кулиб ерга қаради. Заргар унинг ипакдай майин сочларини силади:

— Жоним... Умрбод бирга бўламиз!

XVII

«Найнаво иши» нинг ёпилиши Тожиев юзига қарсиллатиб солинган тарсакидай жуда каттиқ тегди. Бу ҳақда хабар топгач, унинг тепа сочи тикка бўлиб кетди.

Прокурор унинг бу саволларига жуда қисқа қилиб «Найнаволикларда айб йўқ» деб жавоб берди.

Бу жавоб Темир Тожиевни ҳайрон қилиб қўйди. «Найнаволикларда айб бўлмаса, кимда бўлади?»

Шу саволлар унинг хаёлида айланавергач, унинг тилига ҳадеб, икки ном келаверди. Бирини Пардаев...— иккинчиси Икромхўжаев... Нега улар прокурорнинг ишига аралашдилар?

Темир Тожиев ўзининг бу шубҳалари бежиз эмаслигига кейинча ишонди. Химикатларни нотўғри ишлатишда ва унинг оғир оқибатига найнаволиклар айбдор эмаслиги ҳақида Пардаевнинг мутахассислари ажрим чиқариб берган эдилар.

Бу ҳужжатлар билан танишиб чиққач, Тожиевнинг жумбоқлари яна кўпайиб қолди. «Бундақанги ишлар оқибатсиз ёпилиб кетавермайди. Унга кимдир жавоб бериши турган гап. Пардаевнинг ҳужжатлари кимнингдир оёғи остига қўйилган копкон...»

Шу хил жумбоқларни ечиш мақсадила у Пардаев билан учрашди.

— Найнаволиклар жавобгар бўлмаса, бу ишга ким жавобгар?

— Сиз билан биз,— деди Пардаев иккиланиб ўтирмай.

Тожиев бу ҳақиқат олдида бош эгишга мажбур бўлди...

* *
*

Чаманга келган обком комиссияси Тожиевнинг иш услубини ғалвирдан ўтказгандай синчиклаб текшириб чиқди-да, ўз хулосасида уни «курук маъмуриятчи» деб айблади. Партия ходими учун бундан ҳам оғир айбнома бўлиши мумкин эмас. «Ҳеч бўлмаса «курук» деган сўзни ўчирсинлар» деб Тожиев ўз айбини енгиллатиш учун комиссия хулосасида тизиб ўтилган фактларни камайтиришга уринди.

«Қарама-қарши йўлланмалар берилган бўлса айб менда эмас, об-ҳавода...», «Ғоявий ишлар билан шуғулланмайди, дейишларига кўшилмайман. Бунинг учун махсус бўлим тузиб қўйганмиз. Ходимлари катта маош оладилар...». «Мутахассислардан нотўғри фойдаланган бўлсак, тўғри фойдаланиш қанақа бўлади? Бунисини бизга ҳеч ким уқтиргани йўқ-ку...»

Тожиев ўзининг бу мулоҳазаларини обком мажлисида ҳам такрорлади. Лекин унинг ҳар бир далили ўзига калтак бўлди, холос.

— Ҳар на десаларингиз ҳам,— деди у сўзининг охирида.— «Курук маъмуриятчи» деманглар. Маъмуриятчиликка йўл қўйсам, баъзан қўйгандирман, аммо курук маъмуриятчилик қилганим йўқ. Ҳеч бўлмаса, қарор лойиҳасидан «курук» деган сўзни олиб ташланглар. Шунча йил ишлаб деломга бунақа доғ туширганим йўқ эди...

Бюрони Очилов бошқармоқда эди. «Шаънингиздаги доғни ювишингизга имконият берамиз»,— деди у. Тожиев куллуқ қилгандай сал эгилиб ўз ўрнига бориб ўтирди. Заргарнинг назарида, Темир Тожиев анча кичрайиб қолгандай эди.

Заргар билан учрашганимизда у Тожиевни «Қишлоқнинг шўри» деб атади. «Нега?» деб сўрасам, у менга кўчада кўндаланг турган етти тоннали «МАЗ» ни кўрсатди. Унинг кузовида минг йиллик чинорнинг тўнкасидай бесўнақай бир нарса чўзилиб ётарди. «Нима бу», «Ўша афсонавий люстра шу-да!», «Утилсирёгами?», «Қаёққа! Туппа-тўғри Ленинградга», «Эритиб юбориладими?», «Кичрайтириб келармишмиз», «Кимга керак бу азоб?», «Бошқарманинг буйруғини бажармай иложимиз йўқ...»,

«Бошқа ишлар қалай боряпти?», «Ҳаммасини йўлга соляпмиз... Лекин осон эмас...», «Ҳар ҳолда лекини бор денг?», «Ана шу «лекини»ни йўқотиб бўлмаяпти-да!..», «Сизнингча, нима қилса йўқолади?», «Ҳозирги деҳқон жамиятнинг чоракори эмас, у ҳам хўжайин. Унга ҳам ишониш керак. Ҳадеб деҳқон устидаги устқурмани қайта қуравергунча, деҳқонни ўз рўзғорига мудир қилиб қўйиш даркор! Ана шунда ҳамма шохлар бирдай мевалайди!»

Заргарнинг бу гапларида жон бор эди. Ўша жонли гапни муфассалроқ билгим келди. Шу чоқ Охуновнинг ҳансираши эшитилиб қолди. У тебраниб, пишиллаб келаркан, Заргарга сўз котмоқда эди:

— Заргар, люстрани ҳали ҳам юбормадингми? Сенинг касофатингга Тожиев мени ўн чақирим ердан пиёда ҳайдади...

— Маҳаллий ҳокимият нега пиёда юрибди?— деб ҳазиллашдим.

— Эй,— деди Охунов пешана терини артаётган кўк рўмолчасини силтаб.— Маҳаллий ҳокимиятни қоғоз билан интеллигенция тан олади, холос. Тожиев билан Пардаев эса бизни пиёда аскар деб билади. Райижрокомнинг машинасида бошқарма инспекторлари юришипти.

Шундай деб рўмолчаси билан бўйин терларини артаркан:

— Люстрани тезроқ юбор, Заргар ука, тўйинггача тузалиб келсин, қизил тўйингни клубда ўтказамиз,— деди.

— Тўйбоши ўзингиз бўласизми?

— Бундан бошқа ишимиз қолгани ҳам йўқ-да,— деди у қулиб.

Ўша куни Донохон билан ҳам кўришиб қолдим. У қалин муқовали катта дафтарни қўлтиқлаб олибди, кўлида китоблар.

— Ҳа, йўл бўлсин?— деб сурадим.

Даламизнинг таржимаи ҳолини ўрганамиз,— дейди.— Ҳамма тарих мана бу китобда.

Донохон қўлтиғидаги қалин муқовали катта дафтарни қувона-қувона кўлимга берди. Уни варақладим.

— Булар нимага керак?

Донохон содда саволимдан таажжублангандай менга қаради:

— Қайта қуришлар оқибатини қайта қуришимиз,— деди,— яъни «Сенга-менга» жадвалини тузамиз.

Мен ўзимни тутолмай тўсатдан қулиб юбордим.

— Бу нимаси?

«Сенга» си — ерга едириб, ичирадиганларимиз, «Менга» си ердан ундириб оладиганларимиз. Ерни бир кун ҳам бекор қўймаймиз... Интенсификация!

Донохон ўзига хос шўх қараш қилди-да, алоҳида урғу билан тилини бурро қилиб «Интенсификация?..» деб так-рорлади.

* *

*

Орадан бир неча ой ўтди. Халқ орзулари, қишлоқ коммунистлари, барча деҳқонларимизнинг умидлари амалга ошди. Бу орзу-умидларни партиямиз Марказий Қомитети ўзининг навбатдаги пленумида тўла қувватлади. Кейинги йилларда давом этиб келган «қўш, ажрат», «ағдар-тўнтар»ларга хотима берилди.

Ҳар тонг Найнаво кўкига қуёш чиқади. Ёрқин, буюк қуёш. Ҳаёт ҳақиқатини эслатади, у. Ҳа, халқ иши, ҳаёт ҳақиқати қуёшдай ёрқин, абадий. Халқ истиқболнинг янги қирғоқларига ягона кечикдан меҳнат, ижод, дўстлик, омонлик, бахт кечигидан собит қадамлар билан ўтиб борапти!

1964.

КОММУНИСТ

Шу кузакда кўпдан бери соғинтирган қишлоққа бордим. Қуёш эндигина ботмоқда эди. Дарахтларнинг сийрак барглари олтин сирғалардай товланар, уйларнинг томлари шафақда ёнаётгандай қизариб кўринарди. Ҳар бир деразада қуёшнинг мистовокқа ўхшаш нусхаси турарди. Ойналарни тешиб ўтган бу нурдан ичкарида ўтирган одамларнинг юзларида найкамалак бўёқларининг турли-туман излари қолгандай. Буни айниқса чойхонада гурунглашиб ўтирган бир гуруҳ одамнинг юзида яққол кўриш мумкин. Даврада неча киши ўтирган бўлса, шунча хил ранг товланарди. Қуёш Соғгузар қишлоғининг ҳамма табиати намуналарини ранг ҳолатида унинг одамларига «бойлигингни кўриб қўй» дегандек кўз-кўз қилаётгандай эди.

Мен ҳам гуруннга қўшилдим. Ботаётган қуёш тоғ орқасидаги жарликка тушиб кетди. Одамларнинг юзларидаги ранго-ранг нур бир зумда йўқолди. Унинг ўрнини шифтдаги нур — электр чироклари эгаллади. Даврадагиларнинг кўплари таниш, кўплари кадрдон кишилар экан. Дафъатан кирганимда юзида тожиси бордай кўринган одам айниқса кадрли эди. Қишлоқнинг энг муўтабар одами ёши анчаларга бориб қолса ҳам соқол-мўйловини қирдириб, сочини тарашлаб юрадиган бу одам ҳамон ёш йигитлардай бардам, дадил, қувноқ. У даврадагиларга нималарнидир маъқулламоқда.

Чойхонанинг эшиги тез-тез очилиб турди, давра тобора кенгая борди. Ҳамманинг кўзи, қулоғи унинг оғзида. «...Уша кезларда нима бўлган эди?», «Қандай бўлган

эди», «Кейин нима бўлди?», «Улар кимлар эдилар?...» «Уларнинг тақдири нима бўлди?», «Ўз тўғрингизда ҳам икки оғиз гапириб беринг».

Унинг атрофидан одам узилмасди, даврага кирганда ҳаммаси уни ана шундай саволлар билан тинч қўймасди. Айниқса шу кунларда, улуғ айём оқшомларида унда тинчлик йўқ эди...

У кўпдан бери шу қишлоқда яшайди. Исми Умрзоқ...

Номига яраша узоқ умр кураётган бу одамнинг фазилатлари шу қадар кўпки, ҳар гал у билан учрашганимда янги-янги хислатларини кураман. Шу боисдан уни «вақт барометри» дегим келади.

Нега? Чунки у бир инсон ўз бошидан нималарни кечира олиши мумкин бўлса, шуларнинг ҳаммасини, яъни ширин хаёллар ва уйқусиз тунлар, ўтли муҳаббат ва қаттиқ машаққат, гоҳ раҳмдиллик, гоҳ раҳмсизлик, баъзан садоқат, баъзан маломат — борингки ҳаётда қанчалик заҳмат ҳамда лаззат бўлса, барчасини бошидан кечирган, беҳад чидамли, доим юзидан кулгиси аримайдиган қувноқ, дидли, ҳушёр одам. Шу сабабдан, ҳаётда нимаки янгилик юз берса, қишлоққа у билан бирга кириб келади...

«Инқилоб», «Шўро» сўзларини ҳам қишлоққа шу одам олиб келган эди. Албатта, у вақтларда Умрзоқ бу сўзларнинг луғовий маъносини билмас-да, унинг чин маъносини яхши биларди. «Инқилоб нима?» деганларга «Инқилоб — озодлик» дер эди. Уша кезларда уни «Инқилоб» деб атайдиган бўлдилар. «Шўро нима?» деб сўраганларга Умрзоқ, «Шўро — одамгарчилик» деб жавоб қиларди. Қишлоқдаги энг баланд жойга Қизил байроқ осиб «Қишлоқ Шўроси шу байроқ остида яшайди!» деди. Шундан кейин батрақлар, камбағаллар, ўрта ҳоллар тўпланиб уни қишлоқ Шўросига раис қилиб сайладилар.

Вилоят марказига бориб келган Умрзоқнинг бўз белбоғида ўроқ ва болға нусхали муҳр пайдо бўлиб қолди. Унинг назарида бу муҳр тоғни талқон этиб, қишлоқни ағдар-тўнтар қилиб юборишга ҳам қодир. Унинг қудратига Умрзоқдан бўлак кишилар ҳам ишонардилар. Баъзилар ундан кўрқарди. Умрзоқ баҳор тонгларининг бирида муҳрни белбоғидан чиқариб, тупугида ҳўллаб олгач, Нодирбойнинг болохонасига чикди-да, нақшдор қўш қанотли эшикларга, қават-қават ойнали деразаларига

муҳр босди. Бир зумда бойнинг ҳашаматли ташқариси Сойгузар кишлок Шўросининг маҳкамаси бўлиб қолди.

Маҳкаманинг тез-тез очилиб-ёпилиб турган эшикларидан заҳматкаш деҳқонлар кириб-чиқиб турадиган бўлди... Шу кишлокда энг биринчи одам ҳисобланган «Умрзоқ шўро» эшикдан кирганининг кўлини сиқиб, қайтиб чиққанга кушойишкор тилаб турди. Кейинча одамлар кўплаб йиғиладиган, турмуш муаммоларини қизғин муҳокама қиладиган бўлиб қолдилар. Ана шундай суҳбатларнинг бирида 1925 йилнинг баҳор фаслида Умрзоқ қаламини нишлаб, дафтар очиб «Кўшчилар иттифокига ким ёзилади?» деб сўраб қолди.

Одамлар ҳали бу ташкилотнинг чин маъносини унча тушуниб етмаган бўлсалар ҳам «Умрзоқ шўро» бизни ёмон йўлга бошламайди» деб, «Мени ёзинг, мени ёзинг!» дея бошладилар.

Рўйхатларни қаёқдадир тасдиқлатиб келган Умрзоқ шўро Сойгузарга «ислоҳот» сўзини кўтариб келди-да, «Кўшчилар иттифоқининг Сойгузар кўмитаси вилоятда биринчи бўлиб ер тақсимлашга киришди. Ер-сув олган деҳқонлар бола-чақалари билан кетмон кўтариб далага чиқдилар. Тирноқ билан қудуқ қовлаб бўлармиди! Кетмонда қабарган қўллар ер тимдалашдан нарига бормади. Кўшчилар иттифоқи улашган улов билан омонлар ҳам деҳқон хирмонига барака киритмади. Ушанда Умрзоқ далама-дала юриб, «партия, энди деҳқон тракторга минса эди?» деяпти, шунга нима дейсизлар?» деди.

Ҳамманинг хурсандлигидан мамнун бўлган Умрзоқ Сойгузарга еру кўкни бошига кўтариб, тариллайдиган биринчи «ўт омон»ни бошлаб келди. От-араваларни ҳуркитиб, паррандаларни тумтарақай қилиб кишлокқа қираётган «ўт омон»ни кўргани бутун вилоят одами тўпланди.

Неча кунгача «ўт омон»ни одамлардан, механикни бетўхтов саволлардан сақлаб турган Умрзоқ чопонини комбинезонга алмаштирди-да, кишлокнинг биринчи тракторчиси бўлиб олди. Уша кезларда тракторчининг номи деҳқонга барча илм ва амалдан, барча улуғ номлардан ҳам улуғ эди. Қишлоқ ўчоқларида дамланган паловларнинг энг ёғлиғи, тандирлардан узилган патир, сомсаларнинг энг қайноғи «Умрзоқ ўт омонига» жўнатиладди. Далада ҳам, кўчада ҳам доимо унинг атрофида юзлаб бола парвона бўлиб юрарди.

Сойгузарни энди ўша болаларнинг ўзлари обод қилмоқда. Колхоз инженери, бош механик, шофёр, тракторчи, «зангори кема» капитанлари, уларнинг болалари ҳам техниканинг бошида. Улар бир вақтлар бутун мамлакат учун Ильич орзу қилган юз минг тракторни биргина Ўзбекистон далаларида бошқармоқдалар. Ҳа, чиндан ҳам шундай! Революциягача бутун Туркистонда пар билан юрадиган биттагина молотилка бор эди. Ҳозирги Ўзбекистонда юз мингдан ортиқ трактор, 16 мингга яқин терим агрегатлари гумбурлаб ишламоқда. Умрзоқ уларнинг овозидан беҳад шод ва ҳуррам!

Сойгузарликларни қишлоқ артелига уюштирган воевода ҳам трактор эди. Тракторга ихлос қўйиб, уни севиб қолган деҳқонларга Умрзоқ «Якка бошга трактор сотиб олиш анойими!» дерди. Бу сўзнинг маъносини тушунганлар тўпланиб 1928 йили «Сойгузар» артели туздилар. Уттиз хўжаликнинг бирлашган кучи ҳар нарсага қодир эди. Орадан сал вақт ўтмай, Сойгузарнинг қоқ ўртасида машина-трактор базаси пайдо бўлди. Артелчилар ўша йили ерни тракторда ҳайдаб, чигитни сеялкада экдилар. Пахта теримидан бошқа ҳамма ишлар техника зиммасига юкланди.

«Теримни ҳам машинанинг бўйнига қўямиз!» деди Умрзоқ. Шу орада артель ерлари кенгайиб, аъзолари кўпайиб «Ленин йўли» деб аталмиш катта колхозга айланди. Бу йирик рўзгорни бошқарадиган раҳбар оғанда Умрзоққа энг нозик ва энг муҳим постни топширдилар. Умрзоқ яна битта лақаб орттирди. Уни ёшу кекса ҳамма «Ячейка ака» деб атайдиган бўлди.

Умрзоқ кўз илғамас фронтда — одамларнинг дил ичкарасида ишлашга кўчди. Чунки унинг назарида синфлар битирилди-ю, аммо уларнинг қолдиқ иллатини дилдан халос қилмоқ, яъни деҳқонларнинг ички маданиятини оширмоқ зарур эди. Бу масъул ишни Умрзоқ чаласаводликни битиришдан бошлади. «Саводсизлик — ваҳшийликдир!» деди у, Карл Маркснинг маълум ва машҳур меҳнат ва санъатга қарата айтган гапларидан ўзига мос нусха кўчириб.

Хат-саводи чиққан катталарни сиёсий тўғарақларга жалб қилиб, Умрзоқ уларга «мамлакатнинг хужайини бўлганларингиздан кейин сиёсатда ҳам иштирок этинглар-да» деди.

Сойгузар сиёсий тўгарагида сиёсатдан таълим олган деҳқон ёшларининг кўплари ҳаёт. Уларнинг бир гуруҳи яқинда Сойгузар клубида савол-жавоб кечаси ўтказдилар. Файласуф олим: «Бахт — халққа содиқ фарзанд бўлишдадир. Бошқаларни бахтли қилган одамгина бахтли бўлади» деди. Шундан кейин у ўзи билан бирга келган дўстларини таништирди. Бир — дипломат, чет элда совет элчиси, иккинчиси — академик — изотоплар ижодчиси, учинчиси — химик, тўртинчиси — офицер, бешинчиси пахтакор — селекционер, олтинчиси партия ходими...

Шу чоқ Умрзоқ ўтирган ўрнидан туриб кетди:

— Мана шуларнинг ўзлари бахт. Бизнинг бахтимиз, — деди.

Умрзоқ ўз ҳамқишлоқларидан: «Ўзбекнинг ифтихоринима?» — деб сўради-да, «Ифтихоримиз — пахта!» деб яна ўзи жавоб қиларди. Бунинг том маъносини дўстларига тушунтиришдан сира зерикмасди.

Пахта учун курашнинг ҳамма фронтларида у ҳозир нозир эди. Аввало ер керак эди. Ер сувсиз унум бермаслиги ҳаммага аён. Шу боисдан ҳамма ариқлар қазилгани, каналлар очгани кетмон билан белкурак, арра билан болта кўтариб чиққан йилларда у Охунбобоев номли каналнинг бош тўғонида эди. Халқ қурилиши Лоғон каналидан то Қаркидон сув омборигача у қурувчиларнинг олдинги сафида келди, янги-янги ерларга сув оқишиб борган мироблар қаторида юрди.

Ҳосилдорлик масаласига келганда ҳам худди шундай манзара.

Пахта коммунизм учун керак. Коммунистик фаровонлик, мўл-кўлчилик эса одамлар учун керак. Коммунизмни ўзимиз учун ўз кучимиз билан курмоқдамиз. Пахтакорнинг бир туп ғўзани авайлаб парвариш қилишидан тортиб, металлургнинг мартенда пўлат тоблашигача, тракторчининг бир эгатни оралашидан тортиб, космонавтнинг ойга сафаригача ҳаммаси коммунизмга хизмат қилади. Умрзоқ отанинг қишлоқ келажаги ҳақида ўйлари чуқур, режалари катта!.. Қишлоққа янги кўз билан қараган одам унинг ўйлари, катта режаларини сўзсиз пайқаши мумкин. Унинг ўйлари устқурмани қайта қуришлари ҳақида эмас, совет деҳқонининг мустақил бўлиши ҳақида «ҳозирги деҳқон жамият чорикори эмас, унинг ўзи жамият...» дейди Умрзоқ. Ердан нимаики ундиришнинг иложи бўлса, шуларни ундириб олиш — деҳқоннинг

қўлидан келади. Умрзоқнинг режалари ана шу имкониятларни ҳақиқатга айлантиришга қаратилган. У бунга эришади, албатта. Унинг улуғ мададкори — Партиямиз бор!

Умрзоқнинг ўзи ким? У ҳамманинг шодлигига шерик, ғамига ҳамдард, ҳар ишда ҳозир, ҳар нарсага жавобгар, жонкуяр, меҳрибон одам. Биз зикр қилган Умрзоқ — тўплама ном: Умрзоқ — қишлоқ коммунисти! Унинг қирк етти йиллик стажи бўлса ҳам ҳамон жанговар сафда. Чунки қишлоқ коммунисти истеъфони билмайди!..

ЮГОСЛАВИЯ САФАРИ

ДУСТЛАР ЯНА УЧРАШДИ

Биз югослав халқининг ҳаёти билан уч ҳафта танишдик.

— Ҳаётимиздаги энг муҳим воқеа, — деди Югославия раҳбарларидан бири Ўрток Влахович, — янги фазилатли янги одамнинг туғилганлигидир. У қийинчиликларда ўсиб тобланмоқда.

Босниянинг Ябланица шаҳрида қурилган гидростанция бунинг далилидир. Бу станция қурилишига ёш югослав бошчилик қилди. Илгариги вақтларда бундай ишни югославга ишонмасдан, хорижийларга топширишарди.

Ёш инженеримиз гидроэлектростанция ишга тушгунча ҳадиксираб юрди. Қурилиш анча чўзилиб кетган ва қимматга тушган бўлса ҳам, гидроиншоотни югослав инженерининг ақли, югослав ишчиларининг қўли курди. Инженернинг ўзи бой тажриба орттирди. Бунақанги иншоотни у, энди дадилроқ, тезроқ ва арзонроқ қуряпти. Бизни қувонтираётган нарсаси шу...

Босния ва Герцеговина Халқ Республикаларининг пойтахти — Сараевога Зеницадаги металлургия шаҳридан маҳаллий вақт билан соат ўн иккиларда етиб келдик. Баланд иморатлар тушган тор кўчалар катта проспектларга туташган. Тош рангдаги қават-қават иморатлар квартал-квартал бўлиб тизилиб кетган. Мана, принц кўприги — принц Фердинанд 1914 йили шу ерда ўлдирилган эди. Бу ҳодиса биринчи жаҳон урушини аланглатиш учун империалистларга бир баҳона бўлган эди.

Сараево ўзига хос қадимий шаҳар. Унинг меъморчилик намуналари бир хил эмас. Самарқанд ва Хива ёд-

горликларидаги нақшларни, нил бўёқларни бу ердаги ҳар масжидда, минорада кўриш мумкин. Уларнинг ёнида эса, кўҳна қалъа деворларининг харобалари ўшшайиб ётибди. Бу харобаларни баққол дўконлари, ҳунармандчилик цехлари ўраб олган. Қатта-катта магазинлар, маданият муассасалари ва томошахоналар шаҳарнинг европача қисмида жойлашган.

Сараевода янгилик нишонлари ҳам яққол сезилиб турарди. Мана, республиканинг янгидан қурилган фанлар академияси биноси. Бу ерда университет корпуслари бўй чўзган. Республиканинг китоб бойлиги — кутубхона ҳам бор. Дарвоқе, Босния ва Герцеговинада урушга қадар битта ҳам кутубхона бўлмаган...

Шаҳар заводларида, фабрикаларида Босния ва Герцеговинанинг ёш ишчилар синфи етишмоқда. Ўтмишдаги қишлоқ хўжалик ўлкасини саноат республикасига айлантираётган оддий кишилар шулар. Бу ерда йилига қарийб икки миллион тонна темир маъдан, тўрт юз минг киловатт-соатдан кўп электр қуввати ҳосил қилишмоқда. Бутун мамлакатга шу ер пўлат ва прокат беради.

Биз Зеницадаги металл заводи — «Железара у Зенице»да бўлдик. У Босния ва Герцеговина республикаларининг металлургия юраги, янги Югославия оғир индустриясининг фахридир.

— Бу — бизнинг Магнитогорск, — дейишди югослав дўстлар, комбинат ҳақида гап очилганда.

«Железара у Зенице» Вапара билан Лисаца тоғлари туташадиган икки тоғ оралиғидаги бутазорлар қоясида жойлашган. Унинг осмонга санчилиб турган трубалари олисдан арча таналарига ўхшайди. Тутун буркситиб, хом ашё ва қуйма металллар ортилган платформаларни енгил суриб юрган кичик паровозлар кўзга ташланади. Қиздирилган кокс қуёш ёғдулари остида порлаб турибди. Печлардан оқиш-кул ранг буғ кўтарилмоқда, газ ҳиди димокқа урмоқда. Буларнинг ҳаммаси яшил водийда сонсиз кокс батареялари ишлаётганидан дарак берарди.

Югослав ишчилар ва мутахассислар қурган металлургия комбинатининг улуғвор кўриниши бизни, совет кишиларини ҳам ҳаяжонлантирди. Ҳамроҳимиз Радаван Папич оғир индустриянинг ана шу корхонаси янги Югославияда қанча қийинчиликлар билан қад кўтарганини сўзлаб берди.

— Югославия индустрия мамлакатига айланмоқда,— деди у ифтихор билан.

Биз озод Югославия металлургия индустриясининг ана шу тўнғич цехларида кезиб юрганимизда, дўстлар қувончига шерик бўлдик.

Иқтисодий ривожланишнинг энг қийин шарт-шароитларида мамлакат капитал қурилишга ҳар йил ўртача икки юз олтмиш миллион динар ажратиб турган. Халқ ҳамма оғирликни ўз елкасида кўтарди ва пировардида муродига етди — мамлакатнинг оғир индустрияси вужудга келди. Босния ва Герцеговина тоғларининг ям-яшил этакларида югослав халқи зўр ғайрат кўрсатиб, илғор техника билан таъминланган янги қорхонани барпо этди. Бу қорхона 1957 йилда мамлакатга саккиз юз минг тонна чўян ва етти юз минг тонна пўлат етказиб бериши керак. Қомбинат тўла қувват билан ишласа, бир йилда урушгача бўлганидан ўн баравар кўпроқ пўлат эритиши мумкин.

Қаёққа бормайлик, қаерда тўхтамайлик, бизни югослав металлурглари қуршаб олишар эди. Улар совет металлургия саноати ҳақида, илғор пўлат қуювчиларимиз ҳақида, ишлаб чиқариш новаторлари ҳақида ўта қизиқиб сўраб эдилар.

Ишчилардан бири яқинимизга келди, бризент қўлқопини ечди ва қора кўзойнаги устидан қошларини чимриб қараб, кулимсираганча қўл узатди:

— Дўстлар яна учрашди, салом, биродарлар!

— Бу — комбинатнинг илғор ишчиси Чучич эди. У комбинат қурила бошлагандан бери ишлаётган экан. Рус тилини тузуккина билар ва бемалол сўзлашар эди.

— Русча гапиришни қаерда ўргангансиз?

— Мен Белград остоналарида ва кўчаларида немис, италян фашистларига қарши руслар билан елкама-елка туриб курашганман. Солдатларингизнинг довюраклиги ҳали-ҳали эсимда.

Кейин у совет дўстларини узок вақт кўрмаганини, улар ҳақида ҳеч нима эшитмаганини орзиқиб сўзлаб берди.

Совет кишиларини қаттиқ соғинган Чучич комбинатга совет журналистлари келганини эшитибди-ю, биз билан учрашмоққа шошилибди.

Бизни комбинатнинг техника директори Николай Гостиша цехларда айлантириб юрди. У ўзининг комбинат

ҳақидаги гапини Совет Иттифоқи билан Югославия Федератив Халқ Республикаси ўртасидаги алоқа узилиб қолгандан кейин юз берган қийинчиликлардан бошлади. Югославия хўжалигининг янада равнақ топиши учун бизнинг мамлакат билан тенг ҳуқуқлилиқ ва ўзаро фойда негизида ҳамкорлик қилиш жуда мақбуллиги ҳақида комбинат цехларида халқ фикрини эшитдик.

— Донбасс кўмири — кўри зўр кўмир! Биз кули кўп Европа кўмиридан зарар кўряпмиз,— деди техника директори.— Сизнинг мамлакатингиз билан иктисодий алоқа ўрнатиш оғиримизни енгил қилади. Қишиларибиз сизникига Донбасс кўмиридан олиб келгани кетишди,— деб сўзини давом эттирди Николай Гостиша.

Улар камчилик ва қийинчиликларини хаспўшламасдан айтдилар, бор бисотларини, бойликларини бизга кўрсатдилар.

Қизган ёғ ҳиди анқиб турган темирчилик цехи бизни тақ-туқ ва металлларнинг янғроқ жаранги билан кутиб олди. Гидравлик пресс қиздирилган катта болванкани тишида тутиб турарди. Пресс икки минг тонна оғирлик билан босмоқда. Болванканинг қадди тўғрилангач, яна аллақандай босиқ жаранг чиқади. Прессда мастер Мо-сиф Ковалчик навбатчилик қилмоқда эди. У ўзини му-сулмон, деб ҳисоблар экан. Менинг Совет Ўзбекистонидан келганимни билгач, йўғон товуш билан сўради:

— Сизларда ҳам металлурглар борми?

— Бор!— дедим мен товушимни барала қўйиб.

— Ҳа-ҳа... Биламан, хабарим бор. Бекобод заводи-а? Уруш йилларида кургансиз.

Мен унга ўтмишда чор Россиясининг чекка ўлкаси бўлган Ўрта Осиё республикаларида энди социалистик индустрия гуркираб кетганини айтиб бердим. У қозок ва ўзбек металлургларига, барча совет пўлат куювчи-ларига салом айтишимни сўради.

Бизни комбинатда такрорий ишчи кучлари, мутахас-сислар тайёрлаш йўллари билан таништиришди. Комби-нат Босния ва Герцеговина кишлоқларининг дехқонлари ҳисобига ўсмоқда. Биз темирчилардан серб Геаргия Душан, хорват Перю Буковас билан танишдик. Яқинда-гина омок суриб юрган бу дехқонлар эндиликда тажри-бали ишчи бўлиб етишибди. Комбинатда ўн бир минг ишчи бор — уларнинг аксари кечаги кишлоқлилардир.

Биз металлургия корхонасини планлаш системаси билан қизиқдик. Комбинат плани бевосита шу ернинг ўзида, коллектив орасида, эҳтиёжлар ва буюртмалар тушиши, ишлаб чиқариш планларининг бажарилиш тажрибаси ҳисобга олиниб тузилар экан.

Маъмурият қайси завод ёки фабрикага қачон, қанча металл кераклигини олдиндан билиб олади. Металлургия корхоналари уюшмаси комбинатни маҳсулотни қаерда ва қандай пуллаш кераклигидан хабардор қилиб туради.

Комбинат маҳсулоти ҳам ташқи, ҳам ички бозорга мўлжалланган. Маҳсулотнинг чамаси беш проценти ташқи бозорга, қолганлари ички бозорга чиқарилади. Ҳар йилги иттифок ва республика планларида маҳсулот ишлаб чиқариш пул билан ифода қилинади. Кейин манфаатдор корхона раҳбарлари металлургия корхоналари уюшмасига йиғилади, қайси корхонанинг қанча маҳсулот чиқаришини аниқлаб олишади. Сўнгра бу маълумотлар корхона ишчилар кенгашида муҳокама қилинади ва тасдиқланади, район халқ отборининг ишлаб чиқарувчилар Вечеси (иккинчи палатаси) да кўриб чиқилади. Завод ёки фабриканинг бюджети тузилиб, унда ишлаб чиқариладиган маҳсулот миқдори йилига динар ҳисобида кўрсатилади, тушадиган соф фойда аниқланади. Ана шу кўрсаткичлар учун, мамлакат эҳтиёжига керакли маҳсулот ишлаб чиқаришдан тушадиган фойда учун кураш завод коллективининг муддаоси бўлиб қолади.

Буларнинг муайян ижобий томонлари бўлса ҳам, қалтис томонлари ҳам борки, югославлар тили билан айтганда, бу нарса «партикуляр ва монополистик кайфиятлар»ни жонлантириб юборармиш. Чунончи, 1954 йилда Босния ва Герцеговинадаги маҳаллий халқ комитетларининг аксари бюджетни корхонага фойда тушириш ҳисобига, ўз буюмлари таннархини кўпайтириш ҳисобига кенгайтирмоқчи бўлишибди.

Иттифок ҳукумати ва Югославия коммунистлар союзи, халқ республикалари ҳукумати маҳаллийчилик кайфиятини тугатиш чораларини кўрмоқдалар. Бу тадбирлар жамоат манфаатларига мос тушмайдиган кайфиятлар — нарх-навони ошириб юбориш ва кўпроқ фойда олиш йўллари бекитиб қўяди.

Биз Босния ва Герцеговинадаги бошқа йирик корхоналарда ҳам, Сербиянинг машинасозлик ва транспорт

корхоналарида ҳам бўлди. Ҳаёт ҳақиқати «Зенице» металлургия комбинати, мамлакатнинг бошқа корхоналари халқ мулки бўлиб қолганига бизни ишонтирди.

Урушдан кейинги даврда Югославиянинг саноат ишлаб чиқариши урушдан аввалги даражага нисбатан 2,5 баравар ошди. Бу ўсиш асосан оғир саноатда бўлди.

Электр қуввати ишлаб чиқариш урушдан аввалги даражадан 3,7 баравар ўсди, кичик-кичик, примитив ва бир-бири билан боғланмаган электростанциялар ўрнига ҳозирги замон йирик электр хўжалиги вужудга келтирилди.

Қора металлургия маҳсулоти урушдан аввалгига қараганда 3,5 баравар кўп ишлаб чиқарилмоқда. Яқин келгусида янги металлургия корхоналари ишга туширилади. Улар урушдан аввалги даражага нисбатан деярли олти марта кўп қора металлургия маҳсулоти ишлаб чиқариш имкониятини беради.

Ҳамма рудани концентратларга айлантириб бера оладиган янги рангли металлургия корхоналари қурилди. Бу рудалар урушдан аввалги йилларда хом ашё сифатида чет элларга чиқарилар эди.

Машинасозлик ва электр қурилиши саноатлари ҳам тез суръатлар билан ривожланмоқда. Югославиянинг машинасозлик саноати мамлакат кишлок хўжалигига ҳар йили 15000 тоннага яқин турли машиналар ва асбоблар етказиб бермоқда. Югославиядаги трактор заводлари кишлок хўжалигига ҳар йили икки минг трактор бермоқда, яна озроқ маблағ сарфлаш билан йилига саккиз минг трактор ишлаб чиқариш мумкин. Темир йўл ҳаракати состави — паровоз, пассажир ва юк вагонлари ишлаб чиқарадиган саноат ҳам барпо этилди. Кемасозлик саноати ҳозирнинг ўзидаёқ турли хил кемалар чиқармоқда.

Химия саноати ҳам тез ривожланмоқда. Урушдан аввалги Югославияда сунъий ўғит ишлаб чиқарадиган корхона биттагина эди. Ҳозир мамлакатда урушгача бўлганидан уч баравар кўп ўғит ишлаб чиқарилмоқда, ўғит ишлаб чиқаришни урушдан аввалги даражага нисбатан ўн баравар ошириш имкониятини берадиган янги заводлар қурилмоқда.

Буларнинг ҳаммаси аҳоли жон бошига маҳсулот ишлаб чиқаришни жуда ошириши мумкин. Урушдан аввал Югославияда аҳоли жон бошига етмиш уч киловатт-соат

электр қуввати ишлаб чиқарилар эди, ҳозир эса икки юз қирқ етти киловат-соат электр қуввати ишлаб чиқарилмоқда. Ҳозир урушдан аввалги бир юз саксон килограмм шартли кўмир ўрнига беш юз ўттиз килограмм кўмир, ўн беш килограмм чиниқтирилмаган пўлат ўрнига қирқ олти килограмм пўлат ишлаб чиқарилмоқда.

Шу рақамлардан кўриниб турибдики, Югославия қолоқ, саноати ривожланмаган мамлакатдан саноати нисбатан ривожланган ва саноат ишлаб чиқариши жиҳатидан тинмай олдинга босаётган мамлакатга айланди.

Югославиялик ўртоқларимизнинг бизга рўйи-рост айтишларича, оғир саноат билан енгил саноат бир текис ривожланмаётир. Саноатнинг кенг истеъмол товарлари ишлаб чиқарувчи соҳалари оғир саноатга нисбатан бирмунча секинроқ ривожланди. Масалан, ишлаб чиқариш воситалари ва ишлаб чиқариш урушдан аввалги даражага нисбатан тўққиз барабар ошди. Истеъмол воситалари ишлаб чиқариш эса фақат икки барабар кўпайди. Шунинг учун ҳам Югославия раҳбарлари бу мутаносиб-сизликни тугатиш чораларини кўрмоқдалар.

Гуркнраб ўсаётган Югославия саноати бизда унутилмас таассурот қолдирди.

* *
*

Македония билан Чернигорияни айланиб чиққач, Динор тоғлари чўққиларидан Адриатика соҳилларига қараб кетдик. Йўл илон изи бўлиб, ўнгириларга шўнғиб кетар, машинамиз айлана-айлана, харсанг тош парчаларини шағирлатиб борар эди. Бирон машина дуч келиб қолса машинамиз баъзан юз метрлаб, километрлаб изига қайтар ва йўл кенгайган жойда уни ўтказиб юборар эди.

Шоферимиз «Опель» маркали кўнғиз нусха қора машинани ўтказиб юбориб, бизга ўгирилди:

— Қим ўтиб кетганини биласизларми? Ўтиб кетган йўловчи — фашист офицеридир. Югославларга қарши ўк узган одам. Энди у, ўз автомобилида мамлакатимизда изғиб юриб, хонимчасига қаерда, қачон, қайси партизани ўлдирганини айтиб берапти. Бети қалинда!

У чўнтагидан «Морава» сигаретини чиқариб, зажигалкаси билан тутатди, стартёрни босиб, машинани

юрғизиб юборди ва оғзидан тутун бурқситиб, ҳикоясида давом этди:

— Айтмоқчи, биз қарздор бўлиб қолибмиз. Бизга доллар керак. Уни қаёқдан олардик? Валюталарни туристларнинг чўнтагидан оляпмиз. Ҳечқиси йўқ — қислиброк яшаяпмиз.

Муюлишдан энгил машинанинг сигнали эшитилди. Шоферимиз машинасини қояларга тақаб, дуч келган автобусни ўтказиб юборди. Унда пижамалар кийган эркаклар ва хотинлар қўшиқ айтиб кетишаётган эди. Кейин чамадонлар билан тўлган ва америка тамғаси бўлган «Шевролет» пилдираб ўтиб кетди. Кўрпа-тушаклар ортган яна бир «Опель» ни ўтказиб юборгач, шофер йўлга чикди:

— Ўтмас матоҳларини сотишяпти.

Биз тоғдан тушиб, денгиз қирғоғи бўйлаб бормоқдамиз. Адриатика соҳилга тик тушиб келган бронза тусли қояларни денгиз тўлқинлари билан эркалаётгандай туюларди. Денгиздан илиқ шабада эсди ва у, Динор чўққиларига кўтарилиб кетди. Шинамгина курорт шаҳри — Будва, фуқароси — етти юз киши бўлса ҳам, у шовқинсурон ичида қайнар эди. Шаҳар катта пляжга ўхшарди.

Мана, курорт шаҳри — Дубровник. У, бир замонлар «Етти байроқ республикаси» деб аталган. Хорват ўртоқларнинг ҳикоя қилишларича, «Дубровник республикаси» етти империалистик давлат байроғини ўз ғазнасида сақлаб келган ва шу давлатлардан бирон-бирининг қўшини унинг соҳилларига ёки қўрғоқдаги сарҳадларида кўрингудай бўлса, қалтираб, ўша армия кўтариб келаётган туғни баланд илиб қўя берган...

Адриатиканинг беғубор, табиий ва дилдор қўрғоқларида Дубровник қалъаси қад кўтариб турибди. Унинг бир неча гектаргина бўлган территориясидаги қўрғон хавф-хатар йили одамларни тош уйларга яширган. Энди қўрғон атрофидаги ғуж-ғуж савдо расталарида, ресторанларда, қаҳвахоналарда, кино-театрларда ва музейларда одам қайнарди. Қалъа деворларига америка картиналарининг дабдабали рекламалари осиб қўйилган.

— Ҳайрон бўлманглар бунга, — деди шофер. — Америкаликлар бизга берадиган бир бурда нонларига ҳам иккита ифқатсиз картинани қўшиб беришади.

Шаҳарлардаги каби, қишлоқларда ҳам дўстлар яшарди. Биз Черногориядаги «13 июль задругаси» да бир кун меҳмон бўлдик. Кексалар ва ёшлар ўз қишлоқларидан чиққан партизанларнинг мардлик қиссаларини, задругаликларнинг фидокорона меҳнатини мароқ билан сўзлаб беришди. Совет колхозчилари ҳаёти тўғрисида, Олтой ва Қозоғистон ерларида кўриқ очаётган ёшлар ҳаёти хусусида уларнинг кўп нарсаларни билиб олгилари келарди.

— Гитлерчи фашистлар муқаддас тупроғингизга ҳужум қилганини эшитиб, Совет Иттифоқи билан ҳамкорлик белгиси сифатида Кокоти қишлоғимизни Кичик Москва деб атаган эдик. Жим турмадик — қишлоқда партизанлар отрядини туздик, — дейди икки комсомол-партизан ўғилнинг отаси. — Отрядимиз кун сайин ўса борди ва кўп ўтмай, бутун қишлоқ партизанлар қишлоғига айланиб кетди. Уруш тамом бўлди дегунча, тирик қолган ҳамқишлоқлар ишлаб чиқариш кооперативини туздилар ва уни жанговар отрядимиз умумий душманга қарши биринчи марта ўқ узган кун шарафига «13 июль задругаси» деб атадилар.

Яқинда сизларнинг кўриққа қатъий ҳужум бошлаганларингни эшитиб, биз ҳам бўз ва ташландиқ ерларни тирилтиришга бел боғладик. Бу ишда ҳам задруга ёшлари биринчилигини кўрсатди. Лекин бизда ҳали техника танқисроқ. Эшакда узоқ йўл босолмайсан, шундай бўлса-да, кўриқлар бағрини очяпмиз. Мана, задругамизнинг ҳам партизанлар кураши қаҳрамонлари, ҳам тинч меҳнат қаҳрамонлари бўлган ёшлари...

Биз задруганинг илғор кишиларидан Тасанка Миرونвич, Люба Асанович, Люба Мироновичлар билан суҳбатлашдик. Улар задругада аъло иш учун бошланган курашга етакчилик қилишар экан. Янги ерларни ўзлаштиришга отланиб, биринчи марта эгат олганлар шулар эди. Улар комсомоллик меҳнатининг аълочилари бўлишибди. Люба Асанович пишлоқ тайёрлашда, Любанович тамақини ишлаш ва қуритишда ўзи билан тенглашадиганни ҳали кўрмабди.

Раисникидаги кечки овқат олдидан ва овқатдан кейин задруга ёшлари бизга миллий рақсларни кўрсатди-

лар, черногор, рус ва серб кўшиқларини жаранглатиб куйлаб бердилар. «Катюша» кўшиғини айтиб бўлишгач, Люба ёнимга келди ва менга шуларни айтди:

— Биз рус кўшиқларининг ошиғимиз. Улар суяк-суягимизга сингиб кетган. Менинг акам мўйловини қираётганда ҳам, хомуш бўлганида ҳам, ҳамма вақт ва ҳамма ерда рус кўшиқларини куйлаб юради. Биз ўз кўшиқларимизни ҳам совет кўшиқлари оҳангига солиб айтмоқдамиз...

Улар тонггача куйлаб чиқишди. Жанговар партизанлар тўғрисидаги, Ватан тўғрисидаги, партия тўғрисидаги, Тито тўғрисидаги, янги ҳаёт куртаклари тўғрисидаги таниш кўшиқлар, таниш оҳанглар булоқ сувларидай куйилиб мавжланарди.

Югославия халқи халқ ҳокимияти раҳбарлигида янги ҳаётни мустаҳкам қилиб курмоқда. Бу ҳаётнинг аён нишонлари ҳаммаёқда — Федератив Халқ Республикасининг шаҳарларида ҳам, қишлоқларида ҳам яққол кўрипади.

ҲАЁТНИНГ КУЧИ

Мамлакатни айланиб қайтаётганимизда Белград яқинида бизни болалар қуршаб олди. Булар Земун шаҳарчасининг ўқувчилари эди. Улар ўзларини Янги Боғдаги халқаро қишлоқ хўжалик виставкасига олиб борадиган поездни кутиб туришган экан. Ундаги совет павильонини кўришга бўлган иштиёқни болалар ёзилиб гаплашар, қизғин баҳслашар, ёддан шеърлар ўқишар, кўшиқлар айтишар эди. Бизни кўрганларида «Советские новинари» — «Совет журналистлари» деб қичқириб юборишди. Икки ўртада самимий суҳбат бошланди.

Ўғил болалар ва қизчалар болалик йилларига хос бўлган эҳтирос билан халқ қаҳрамони Петр Кочич номидаги етти йиллик мактабларини мактаб кетишди, бир-бирларининг гапларини бўлиб, совет болалари ҳақида, уларнинг қандай ўқиб дам олишлари ҳақида саволлар бера бошладилар. Югослав болалари совет меҳмонларининг ҳикояларини чурқ этмай тинглашар эди. Биз уларга совет мактаблари ўқувчиларининг саломларини ва истакларини топширганимизда, ёз қуёши ҳоврида қорая бошлаган юзларида табассум ёйилди, кўзларида шодлик ўйнади. Улар «Живио! Живио! Живио!» деб қайта-қайта такрорлашар эди.

— Югослав болалари бахтли бўлиб қолишди,— деди экскурсиячи кекса ўқитувчи.— Илгари вақтларда меҳнаткашларнинг болалари кулгидан, қўшиқдан, оромдан маҳрум эди. Ўқиш ҳақидаги орзулар амалга ошмайдиган хаёл бўлиб қола берарди.

Эски Югославияда мактаб ёшидаги болаларнинг қарийб тўртдан уч қисми ўқишга муваффақ бўла олмаган. Мактабга мулкдор оилаларнинг арзанда, инжиқ, болаларигина қатнарди. Башарти, ишчи ёки деҳқоннинг боласи мактабга кириб қолгундай бўлса, шуида ҳам тўрт синфгина ўқий олар, ўрта мактабни тамомлаган тақдирда ҳам олий ўқув юртига кириш ҳуқуқига эга бўла олмас эди: шаҳар мактабларини тамомлаб чиққан камбағал болаларнинг университетга киришларига қонуий ўл қўймас эди.

Эски Югославия мактабларида дарслар ҳукмрон миллат тилида ўқитиларди. Кўп миллат ўз она тилида ўқишдан маҳрум қилинган эди. Бунга Македониянинг македон тилида бирон мактаби бўлмаганини айтиш кифоя. Албанлар, турклар ва болгарлар ўз тилларида ўқий олмаганлар.

Гитлерчилар мамлакатни босиб олиши биланоқ, Югославия мактабларида фашист тартиби ўрнатилди. Ўқитувчилар синфга кира туриб ўқувчи билан гитлерча саломлашишлари лозим эди. Болалар фашист тартибига бўйсунмадилар. Гестапочилар Крагоевац шаҳрида ўқувчиларни ўқитувчилар қаторида отиб ташлашди. Шу кунни мамлакатда саккиз мингдан кўп ўқувчи отилди. Эртасига мактабга ҳеч ким келмади. Кўпгина болалар ертўлаларга яшириндилар, кўплари тоғлардаги партизанларга қўшилиб кетдилар.

Халқ ҳокимияти билим эшикларини, бахтли келажак йўлларини кенг очди. Югославия болалари ҳаётнинг ҳамма ноз-неъматларидан баҳраманд бўла бошладилар. Оддий кишиларнинг болалари учун фашизмга қарши жанглар бораётган кунлардаёқ, Динор тоғидаги ўрмонларда ва партизанларнинг дараларида янги мактаблар очилган эди.

Мамлакат озод қилинган, халқ ҳокимияти вайрон бўлган мактабларни, гимназияларни, университетларни тиклашга киришди, мактаблар қуришни авж олдирди, янги ўқитиш системасини ишлаб чиқди. Ҳозир мамлакат-

да ўн тўрт мингга яқин мактаб бор. Уларда бир ярим миллиондан ортиқ бола таълим олаётир.

Тўғри, халқ маорифини ташкил этишда кўп қийинчиликларга ҳам дуч келинмоқда, маориф ва маданият советлари, тажрибали раҳбарлар етишмайди. Бир қанча фанлар бўйича муътабар дарсликларга танқислик сезил-япти. Педагогик кадрлар кам, ҳукумат буларнинг ҳаммасини билиб, катта тадбирларни амалга ошираётир. Мактаб реформаси ҳақида қонун лойиҳасини тайёрлайдиган махсус комиссия иш олиб бормоқда.

Биз, Югославияга озодлик келгандан кейин қурилган гимназия, техникум ва бадий мактабларнинг чиройли иморатларини кўрдик. Югославияда ўрта мактаб ва гимназиялар урушдан аввалгига нисбатан икки-уч барабар кўп. Мамлакатда 1947 йилда техникумлар очилди, бундай ўқув юртлари Югославия тарихида ҳеч қачон бўлмаган. Уларда мамлакатдаги ҳамма миллат фарзандлари ўқиб, ўрганмоқда.

Эски Югославияда аҳолининг 45,2 проценти хат-саводсиз эди. Халқ — озодлик уруши йилларида саводсизликни тугатиш учун бошланган кураш ҳамон муҳим масала бўлиб турибди. Бу борада нималар қилинмоқда?

Шаҳар ва қишлоқларга, завод ва қурилишларга ишлагани аксари саводсиз деҳқон ёшлари келмоқда. Табиий, уларнинг техникани ўрганиши қийин. Бундай ишчилар учун заводлар ҳузурда уч ойлик, олти ойлик ва бир йиллик курслар, ҳунар мактаблари, ишчи техникумлари ва университетлар очилган. Ёш ишчилар қисқа муддатли курсларни тамомлагач, ҳунар мактабларига кирадилар. Ҳунар мактаблари бошланғич мактабларга тенгдир. Сўнг, ишчи ёшлар техникумга кириб ўқий бошлайдилар. Техникумни тамомлаганларни ишчи университетлари ўз бағрига олади. Республиканинг техник интеллигенцияси сафлари шу тариқа тўлдирилмоқда. Бугунги Югославиянинг ўн бешдан ортиқ ишчи университети бор.

Олий таълим системаси халқ Югославиясида сезиларли муваффақиятларга эришди.

Биз Белград университетида бўлдик. Ректорнинг беҳашам, кенг кабинетида узоқ вақт эсда сақланиб қолдиган суҳбат қизиди. Машҳур физиолог-профессор, академик Ильч Докуририч Югославиядаги энг йирик университет босиб ўтган йўлни, унинг тарихини сўзлаб берди. Юз йилдан олдинроқ бунёд қилинган бу университет-

да ўттиз минг студент, сиртдан эса олти минг студент ўқийди. Университет ўн тўққиз факультетни бирлаштирган, факультетлар эса кўп институтларни, лабораторияларни, клиникаларни бирлаштиради. Булар биргина Белградда эмас, балки Сербия Халқ Республикасининг бошқа шаҳарларида ҳам жойлашган.

— Университетлар ҳақида 1945 йилда қабул қилинган қонунга мувофиқ,— дейди ректор,— университети-миз жамоат бошқаришига топширилган. Университетга факультетларнинг вакиллари-дан, профессорлардан, студентлардан, шунингдек Вече ва Коммуна вакиллари-дан сайланган кенгаш раҳбарлик қилади. Бундан ташқари университет бошқармаси ҳам сайланади. Бу бошқарма факультетлар ишини мувофиқлаштиради, ўқиш жараёнини ва илмий ишни муайян йўлга солиб туради.

Югославиялик ўртоқларнинг фикрича, раҳбарлик ва бошқаришнинг бундай методи университет фаолиятини яхшилар экан.

Етуклик аттестатини олган болалар университетга кирадилар. Янги ўқув йилида унга 9877 киши, яъни Сербия ўрта мактабларини тамомлаган болаларнинг тўқсон процентдан зиёдроғи қабул қилинган.

Белград университети халқ хўжалиги ва маданият мутахассисларини етиштириб чиқарувчи катта даргоҳдир. Унинг етти та техника факультети мамлакатга ҳар йили урушдан илгариги бутун Югославияда бўлганидан кўпроқ мутахассис тайёрлаб бераётир.

Университет ўзи тарбиялаган студентларнинг революцион анъаналарини қимматли ёдгорликдай муқаддас сақламоқда. Факультет биноларидаги ёдгорлик лавҳаларида ҳаётини озодлик йўлига тиккан, фашизмга қарши Ватанни озод қилиш жанглирида ҳалок бўлган кишиларнинг номлари ёзиб қўйилибди. Югославиялик ўртоқлар университет студентларининг революцион намоёнлар вақтида ҳамма вақт байроқдор бўлганликларини, партизанлик қилганликларини фахрланиб сўзладилар. Жанглар вақтида университетни урушгача тамомлаб чиққан студентларнинг ярмидан кўпроғи — тўрт минг беш юз йигит-қиз ҳалок бўлган.

Халқ Югославиясидаги олий ўқув юртларининг ҳаммаси беш университет билан Бадий академияга бирлашган. Халқ ҳокимияти йилларида кўпгина лабораториялари ва факультетлари бўлган олий ўқув юртлари

очилган. Уларда салкам эллик беш минг студент таълим олмоқда. Утган йил биргина Загребдаги олий ўқув юр்தларига урушдан аввал барча олий ўқув юр்தларига қабул қилинган студентларга нисбатан тўрт минг киши кўп кирган.

Давлат фан ва маданиятни ривожлантиришга катта маблағ ажратмоқда. Югославия халқлари адабиёти ва санъати барқ уриб яшнамоқда. Мамлакатда озодлик шабадаси эсгандан кейин ёзувчилар ва рассомлар анча жозибадор, ҳаққоний асарлар яратдилар.

Югославия ёзувчилар союзининг раиси Иосиф Видмар айтганидек, Югославия адабиёти ва санъати қисман антиреалистик йўналиш таъсиридадир. Лекин халқ бу йўналишни хоҳламаётир. Модернистларнинг Загребдаги халқаро графика виставкасида бўлдиқ. Бу виставкада оддий кишилар — ишчилар, деҳқонлар ва меҳнаткаш интеллигенциянинг образлари кўринмас эди. Халқ модернистрларнинг асарларини сотиб олмаётир, ўқимаётир, кўрмаётир. Модернизм тарафдори бўлган баланд мартабали бир арбоб: «Модернизм — ҳозирги замон жамиятининг чириб бориш аксидир, буни бизда тушунмайдилар ва эътироф қилмайдилар», деди.

Югославияда адабиёт ва санъатни социализмга сидқидил хизмат қилдириш тадбирлари кўрилмоқда. Югославия Ёзувчилари союзининг тузилиши бу борада кўйилган дастлабки катта қадам. Шу вақтгача мамлакатда турли марказлари бўлган бир неча хил адабиёт ҳукм суриб келган экан. Эндиликда ёзувчиларнинг бутун кучи ягона уставли ягона марказга — Югославия ёзувчилар союзига бирлаштирилган. Илғор арбоблар адабиёт билан санъатни халққа, социализмга хизмат қилишдан четга тортаётган кучларга қарши чидам билан курашмоқдалар. Албатта, бу кураш ҳали ғоявий санъат учун, халққа яқин бўлган ва халқ севадиган санъат учун курашнинг бошланғичидир, холос.

Эски Югославиянинг кино санъати йўқ эди. Югославия ўз фильмларини чиқармас эди. Эндиликда аҳвол тубдан ўзгарди. Мамлакатда миллий кино санъати яратилди. Халқ ҳокимияти бир неча киностудияларни ташқил қилди. Истеъдодли режиссёрлар, артистлар ўсиб етишди. Улар бақувват, таъсирли кинофильмлар яратмоқдалар. Ғалати туюлса ҳам шуниси ҳақиқатки, Америка ковбай фильмларини югослав фильмлари аксари

вакт экрандан суриб чиқариш ҳоллари ҳам учрайди. Коммерция мулоҳазасига бориб, америка кинокартина-ларига йўл очиб берилган. Биз фоҳишабозликни ва қотилликни тарғиб қилувчи америка фильмларидан ғазаб-ланган ишчиларни, интеллигентларни кўрдик.

Югослав ўртоқлар ҳайрон бўлганимизни кўриб, бундай дейишди:

— Буржуазия бизнинг демократиядан ўз мақсадларида фойдаланмоқчи. Биз бунга тўсқинлик қилиш йўлларини қидирмоқдамиз. Чунончи, кўпгина коллективлар ўз кутубхоналарига ириб-чириб кетаётган буржуа идеологиясини тарғиб қилувчи китобларни киритмаётирлар.

Югославияда 617 та илмий, 4200 та оммавий ва 10.568 та мактаб кутубхонаси бор. Бундан ташқари, маданият саройларида ва уйларда, заводларда ва фабрикаларда, задругаларда ва йирик қишлоқларда ўқишхоналар ишлаб турибди. Меҳнаткашлар югослав ва жаҳон классикларининг асарлари билан бир қаторда, Пушкин, Лермонтов, Толстой, Горький, Достоевский, Шолохов, Леонов, Тихонов китобларини ҳам ўқимоқдалар.

— Маданиятимизни ўзаро бойитмасдан туриб, олдинга қадам босиш мумкин эмас,— деди Белграддаги суҳбатдошларимиздан бири.— Югославия — тоғлик мамлакат. Сизлар умрбод кўкариб турган тоғларимизни кўрдингиз. Бу тоғлар табиат стихияларига қарши бир-бирларини суяб, бир-бирларини тўсиб турганлиги учун бақувватдир. Сизлар тоғлар тизмасидан ажралиб қолиб, табиат кучларига бардош бера олмаган, ҳар қандай ҳаёт нишонларини йўқотиб қўйиб, ўлик қалъаларга айланган тоғларни ҳам кўрдингиз. Жамият ҳаётида ҳам шундай бўлади. Агар биз олимлар ғайратни бир ерга тўпласак, мамлакатларимизро илмий ва маданий ҳамкорликни мустаҳкамласак, келажакимизнинг таъминла-ниши шак-шубҳасиздир.

Югославиялик ўртоқлар — фан ва маданият ходимлари халқларимиз ўртасида дўстликни, кўп йиллар муқаддам бошланган дўстликни мустаҳкамлаш ҳақида ма-роқланиб гапирдилар.

АБАДИЙ БИРЛИКДА

Ёмғир томчиламоқда. Атроф-теваракни Македония кузига хос бўлган кул ранг туман қоплаган. Туман пардаси ичида тош чўққи тоғлар парча-парча булутларга,

заводларнинг баҳайбат корпуслари эса тепачаларга ўхшаб кўринади. Биз Македония Халқ Республикасининг пойтахтидан шаҳар четига чикдик. Кўп ўтмай, Тито заводининг бошқармасига етдик. Бизни — совет журналистлари делегациясининг аъзоларини — ишчилар кенгаши, маъмурият, партия, касаба союз ва ёшлар ташкилотларининг вакиллари кутиб олишди.

Серғайрат, уддабурон киши — завод директори бизни кабинетида тутиб турмасдан, корхонага, цехга таклиф қилди.

— Ҳадемай, цехларда иш тугайди, одамлар тарқалиб кетишади. Сизларни тутиб қолгудай бўлсам, улар ўпқаланишлари мумкин...

Биз токарлик цехига кирдик. Одамлар заводга делегация келганини пайқамаган каби ҳеч нимага ва ҳеч кимга парво қилмасдан станоклари ёнида хотиржам ишлашарди. Бу «совук» учрашув кўп чўзилмади. Ико деган ёш ишчи совет журналистлари эканлигимизни билдириб, ёни берида ишлаётган кўшнларига хушxabар етказди. Бу хабар тилдан-тилга кўчиб, дарров бутун заводга тарқалди. Ажиб бир жонланиш бошланди.

Биз ишчилар даврасидамиз. Шундай дилкаш учрашувки, ҳатто ёмғир қуяётганини ва ҳамма ёқни туман қоплаганини ҳам унутиб, биз цехдан цехга ўтар, дўстлар баҳсига дуч келар эдик.

— Совет кишилари, сизларни жуда соғиниб қолдик,— деди македониялик ёш ишчи Лазо.— Етти йиллик жудолик дўстлар учун ҳазилакам эмас. Лекин биз, ахир учрашажагимизни билар ва шунинг муҳаббатига ёнар эдик. Мана, учрашув дақиқалари ҳам келар экан. Бизга совет ишчилари, хусусан ёшлар қандай яшаб, қандай ишлаётганлигини тезроқ сўзлаб беринглар.

Биз бу таклифни қониқиб қабул қилдик ва ишлаб чиқариш новаторлари кўриқ ерларни ўзлаштираётган ёш қаҳрамонлар, студентлар, совет ёшларининг авангарди бўлган Ленин комсомоли тўғрисида билганларимизни бир-бир айтиб бердик.

Завод бир меъёрда ишларди. Ҳикоянависнинг товуши агрегатларнинг шовқин-суронига қўшилиб, эриб кетгандек бўларди. Югослав ишчилари атрофимизда йўғон камар бўлиб туришарди. Ҳикоянавис ёнида шунчалик одам тўпландики, гуё Совет ва Югославия халқлари дўстлиги шарафига қудратли намоиш пайдо бўлгандай.

Бошқа цехларда ҳам дўстона баҳслар бўлди. Цехлардан бирида мен ёш ишчи — турк Аҳмадни учратдим. Мен у билан туркча саломлашганимда, унинг юзида табассум ёйилди ва у овози борича, совет мусулмонини учратганини айтиб, шу цехда ишловчи туркларни ёнига чорлади. Заводда бир юз элликка яқин турк ва ўзини мусулмон деб ҳисобловчи бошқа миллат фарзандлари ишлар экан. Улар атрофимга тизилиб, совет Туркистони ҳақида қизиқиб сўрай бошладилар. Мен уларга Туркистон энди географик тушунчагина эканлигини, кўҳна Туркистон территориясида Ўзбекистон, Қозоғистон, Тожикистон, Туркменистон ва Қирғизистон Совет Социалистик Республикалари, саноати ғоят тараққий қилган, қишлоқ хўжалиги коллективлашган ва механизациялашган, маданияти юксалган республикалар гуллаб яшнаётганини, халқлар дўстликда тотув яшаётганликларини сўзлаб берганимда, улар маъқуллаб, самимий кулиб қўйишди.

— Бизда ҳам халқлар тенг ҳуқуқлиги ва дўстлиги ўрнатилган,— деди Аҳмад.— Халқ ҳокимияти Югославия тарихида биринчи марта туркларга она тилларида мактаб ва техникумлар очиб берди. Авваллар қандок эди денг... Туркларгина эмас, бутун Македония миллати ҳам ўз миллий мактабига эга эмас эди. Энди уларнинг завод ва фабрикалари тугул, мактаблари ва гимназиялари, университети ва академияси бор...

Кўҳна Югославияда деҳқон болаларининг қарийб ҳаммаси, шаҳар ёшларининг тенг ярми ўқимасди.

— Эндиликда аҳвол бошқача,— деди Лазо.— Ишчи ёшлар ҳатто ишлаб чиқаришдан ажрамай туриб ҳам билим ола билдилар. Заводимизни мисолга олинг-а! Кўраяпсизки, ишчиларимиз асосан ёшлар. Улар қишлоқлардан тўпланишган. Бир вақтлар бу ерда саноат корхоналаридан ном-нишон ҳам йўқ эди. Халқ ҳокимияти ўрнатилгач, янги завод ва фабрика корпуслари қад кўтарди. Урушдан кейин ёш ишчилар синфи шаклланди ва ҳозир у хат-саводни танимаган қишлоқ ёшлари ҳисобига яна шаклланмоқда. Уларни заводнинг ўзида ўқитиб ўргатишмоқда. Анови Аҳмад ҳам ҳарфни заводда таниди, завод техникумида ўқиди, яна билимини чуқурлатяпти.

Югославия саёҳатида тоғларнинг қоқ тагида буралиб-буралиб кетган темир йўллардан ўтиб бордик. Поездимиз гоҳ қоронғи ёрлар ичига кириб кетар, гоҳ авто-

машиналарда довон ошар, гоҳ денгиз соҳилларида доирага тушгандай айланиб-айланиб юрар, гоҳ самолёт ё гидропланда Адриатика устидан учиб ўтиб, ҳаммаёқда югослав дўстларнинг қардошлик юраги уриб турганини сезар эдик. Ана шу қадимги славян мамлакатининг эртаклардаги каби афсонавий табиати, жиддий ва улуғвор тоғлари, зангори чўққилари ва дўнгликлари, биллурдай тиниқ тоғ дарёлари, «самовий» кўллари мени ниҳоятда мафтун этди. Мени ҳаммадан ҳам ҳайратда қолдиргани ўз еридаги ҳамма нарсани ўз иродасига бўйсундирган ва уни эгаллаб олаётган меҳнатсевар югослав халқи эди.

Завод ва фабрикаларнинг трубаларидан бурқсиб тутун қутарилмоқда. Тоғлар ёнбағридаги сайхонларда ва водийларда маккажўхори, сули, узум, олма, нашвати, нок пишаяпти. Тоғ дарёлари жиловланмоқда, электростанциялар қурилмоқда. Мард ва эрксевар халқнинг меҳнати, ўз мамлакатида ҳавас-иштиёқ билан социализм қураётган халқнинг меҳнати қайнаб жўшаётир.

Югославлар билан бўлган шодиёна учрашувлар ва самимий баҳслар хотирада узоқ вақт муҳрланиб қолажак.

Хорватиянинг Сплит шаҳридаги «Юновиниль» заводида илғор ишчи Юрас Шиме билан танишдим. У, энди йигирма бешга кирган бўлса ҳам, ҳаётда кўп нарса кўрибди. Йигитлигидаёқ партизанлик ҳаётининг аччиқ-чучугини татиган, душман емирилгунча босқинчиларга қарши қурол қўтариб юрган. Кейин уруш хонавайрон қилган хўжаликни тиклашда ғайрат кўрсатган. Завод қурилиши бошланганда, маҳаллий ҳокимят уни Боснияга ўқишга юборган ва у қисқа муддатли курсда мутахассис бўлиб олган. Етти йилдирки, у энди химия цехининг аппаратчиси. Завод ёшлари уни ёшлар союзининг завод ташкилотига раис қилиб сайлашибди. Бу ташкилот беш юз йигирма йигит-қизни уюштирган.

Юраснинг кўкрагида «Рада» ордени — Ватан ордени ярқирайди. Унумли меҳнат қилгани ва ёшлар орасида ударниклик ҳаракатини бошлаб бергани учун шундай юксак мукофотга сазовор бўлган.

«Югославия» заводи денгиз тузидан йилига етти юз минг тонна буюм ишлайди. Бу буюмлар — клеёнкадан тортиб болалар ўйинчоғигача, мармар ва трубаларгача — ҳар хил. Завод иттифоқ аҳамиятига эга, унга завод кол-

лективнинг умумий йиғилишида сайланган ишчилар кенгаши раҳбарлик қилади, уни ишчилар кенгашида сайланган бошқарма комитети бошқаради. Ишлаб чиқаришнинг оператив ишлари билан директор, бош инженер ва унчалик катта бўлмаган техник аппарат шуғулланади.

Завод олган соф фойданинг бир қисми (давлатга, республика бюджетига ва коммуна фондига ажратилгандан кейинги қолдиқ) йил охирида бир ойлик ёки икки ойлик қўшимча маош тариқасида ишлаб чиқарувчиларга тақсимланади.

Айтишларича, бошқариш методи ва коллективнинг фойдани тақсимлашда қатнашуви ҳаққониятсизликни тугдирар, бу эса ишлаб чиқариш тармоқларини нормал таъминлаб туриш ишига халақит берар ва давлат манфаатларига зиён етказар эмиш. Шунга кўра, партия ташкилоти, касаба союз ва ёшлар комитетлари заводда майда буржуа майлларининг кўринишига қарши курашмоқдалар. Ёшлар союзи аъзолашунақа элементларга қарши курашда ўсиб тоб.

— Биз марксизм-ленинизмнинг ўрганиямиз,— деди Юрас Ширин тўғаракка қўйилган марксизм классикларини. У ўрганадилар.

Юрас бизни цехдан узата турию, кўлимизни қаттиқ кисди ва бундай дейди:

— Совет комсомолига салом топширинглар. Ишлаб чиқариш илғорлари ўз муваффақиятларини бизга хабар қилсинлар, ўз тажрибаларини биз билан баҳам кўрсинлар. Миннатдор бўламиз. Сизлар социализм қурдингиз, биз бу билан фахрланамиз. Биз ҳам социализм қурмоқдамиз — сизларнинг кўмагингиз лозим. Биргалашиб ишлайлик, курашайлик!

Унинг фикрини бошқа югослав ўртоқлар ҳам қувватлашди.

— Хато тузатилди, яна биргамиз,— деди электрик Блага Иованович, СССР билан Югославия ўртасида нормал муносабатлар тикланганидан мамнун бўлиб.— Энди бизни бир-биримиздан ҳеч ким айириб ташлай олмайди. Бизнинг қалбларимизни коммунизм шуълалари иситиб, маслакдошларнинг бир бутунлиги бақувват қилиб турибди.

Биз юраклари коммунизм шуълалари билан исїётган бундай кишиларни, янги ҳаёт ташаббускорларини, Совет Иттифоқи халклари билан дўстлик тарафдорларини Сербияда ҳам, Черногорияда ҳам, Словакияда ҳам, Боснияда ҳам учратдик.

ОЛЕКО ДУНДИЧ ВАТАНИДА

Дон даштларида жанг қилган Биринчи Отлик армиянинг жангчилари ва командирлари довюррак полк командирлари серб Олеко Дундични яхши хотирлашади. У бургундай эркин ва қўрқмас эди, халқига сидқидил эди, душманга шафқатсиз эди. Шу сабабли Олеко Дундич ватанига — Биринчи Отлик армиянинг қаҳрамони ватанига сафар қилиш бизни ҳаяжонлантирар, хаёлда жанговар йилларнинг саҳифалари варақланар эди.

Биз Қалемагдан қалъасининг минорасига кўтарилдик. Кўз олдимизда бепоён яланглик. Олеко Дундич шу ялангликни қўмсаган ашулаларини граждан уруши жангчиларига айтиб берган эди.

Қадимий қалъа денгизда қоядай кўтарилиб, тиккайиб турибди. У Сава ва Дунай дарвозасининг соқчисидай бедор. Шу ердан икки дарё оралиғидаги бутун водийни яхлит кўриш мумкин. Мана, сербларнинг тошқин Саваси. У, Дунайга қараб югурмоқда ва унга қўшилгач, окиминигина эмас, тусини ҳам ўзгартмоқда... Сарғиш сув зангори тусга киради. Фрушка Гора чўққиларининг этаklarини ўпиб, илондай қайрилиб, Дунайнинг зангори лентаси денгиз томон чўзилиб кетади. Дунай куёш бағрида толпинаётгандек. Кумуш тангалар ялтирайди. У чиндан ҳам болқон шеърятининг илҳоми бўлишга ҳақли. Олеко Дундич бу дарё ҳақида бепоён Дон даштларида куйлаган эди.

Йўлдошим — Дон казаги Петр Никитин менга бир қўшиқни айтиб берди. Унинг мазмуни эсда қолибди.

Узоқ замонларда нукул куч-қувватдан бино бўлган Русь паҳлавони яшаган экан. Уни Дунай Иванович деб чақиришаркан. У паҳлавон хотин Настасьяни яхши кўриб қолибди ва унга уйланибди. Лекин кўп ўтмай, бахтсизлик юз берибди. Дунай Иванович ўк ёйдан узган камалаги билан ўз хотинини бехосдан ўлдириб қўйибди. Ғам одамни тилка-пора қилиб юборади. Дунай Иванович хотинининг кўксидан камалакни тортиб олиб, ўз юрагига

санчибди. Унинг қонидан Дунай дарёси пайдо бўлиб, тошиб, оқиб кетганмиш.

Калемагдан қалъасининг мўйсафид деворлари ва Вардар дарёси водийсидаги «Чела-кула» ёдгорликлари ана шу Дунай соҳилларида юз йиллар бўйи славян халқларининг хорижий босқинчиларга қарши кураш қуюни босилмаганидан гувоҳлик беради.

«Чела-кула»да одамларнинг гўштсиз бош чаноклари ҳўмрайиб тургандек бўларди. Чаноклардан баландда бир неча метр чорси минора қурилибди. «Чела-кула»га кира беришда турган қоровул бизни «Даҳшатхонага болаларни олиб кирманглар» деб огоҳлантириб қўйди. Кираверишда бизни яна бир манзара ҳайратда қолдирди. Мармар тахтада «Зиёратгоҳ, тўхта! Сен тарихимизнинг шу кўҳна эҳромига кирар экансан — Чегаранинг шаҳид қаҳрамонларининг бош суюқларидан бунёд бўлган шу минорага кирар экансан — ўгирилиб қара ва Чегра тоғлари яшариб турган анови томонга боқ. У ерда 1909 йили озодлик учун курашда Стеван Синделич билан 80 минг серб ҳалок бўлгандир».

Хорижий босқинчилар шу даҳшатхонани қуриб, халқни ваҳима сиртмоғига солмоқчи бўлганлар. Лекин халқ кўркмаган, тиз чўкмаган. Захматкаш қаҳрамонларнинг болалари, неваралари ва эваралари довиюрак ватанпарварлар бўлиб ўсдилар. Бизнинг Олеко Дундич ҳам шундай бўлиб ўсган эди.

Бизни Олеко Дундич ватанига поезд олиб борди. Йўлимиз яшил водийлар ва тоғлар орасидан ўтарди. Йўл гоҳ булутлар бағрига кириб кетар, гоҳ илондай буралиб, сайхон ерларга тушар, гоҳ дарё ва ирмоқ соҳилларига олиб чиқар эди. Бошимиз устида баҳайбат тоғлар осилиб турарди. Бу тоғларнинг айвончаларида мева оғочлари, арпа, буғдой, маккажўхори ўсаяпти.

Куз. Маккажўхориларнинг поялари сарғая бошлаган, сўталаридан қизғиш мўйлаблари осилиб турибди. У ёқ-бу ёқда кечки гуллар сариқ, яшил, қизил бўлиб товланмоқда. Бедапоя кўм-кўк гилам бўлиб ёзилган. Қизлар вазмин узум шодаларини узишмоқда. Куз ҳаракати чакқон. Деҳқонлар ерга яхоб бериш билан банд. Ёлғиз от йўлакдай узун ер парчасида омовчи ҳорғин судраб кетаётир. Биз уни кузата туриб, бу ерда яккабош деҳқон меҳнати техникасиз, коллективсиз оғир эканлигини туйдик.

Сербиянинг маркази, Олеко Дундич кўмсаган томон — Шумадия кўринди. Жасур серб граждани уруши йилларида гулхан ёнида ўтириб, революцияни ҳимоя қилган дўстларига ана шу яшил далалар ва тепалар ҳақида, баланддаги зангори осмон ҳақида, қабариб турган кул ранг тоғлар ҳақида кўшиқлар куйлаб берган эди.

Олеко Дундич революцион Россияда ўсди ва тобланди. Куролдош ўртоқларига у: «Революцион Россия далаларида ўз халқимнинг, жонажон Сербиянинг бахтини кўлга киритмоқдаман», деган эди. Унинг қаҳрамонлиги бадий адабиётда, саҳнада, совет кишиларининг юракларида абадий ўрнашиб қолди. Унинг биографиясини ҳар бир совет ўқувчиси билади. Климент Ефремович Ворошилов Семён Михайлович Будённийга: «Олеко Дундичнинг юраги чақалоқнинг юрагидай юмшоқ бўлса ҳам, ўзи арслон эди», деган эди. Ватанимизнинг озодлиги учун куrol кўтарган жангчилар серб Олеко Дундичнинг тилларда дoston бўлган қаҳрамонликлари ҳақида шундай дейишади.

Рус жангчилари ҳам ўзларининг серб иниларига бир неча бор кўмак қўлини чўзганлар. Бизнинг кўшинларимиз 1944 йил кузида фашист босқинчиларини тор-мор этаётиб, Югославиянинг давлат чегарасидан ўтган ва Югославия Халқ озодлик армиясининг партизанлари ва жангчилари билан ёнма-ён туриб, гитлерчиларни мамлакат тупроғидан суриб чиқарган эдилар. Югославия озод мамлакат бўлиб олиб, эндиликда социализм негизларини кўймоқда. Серблар ва хорватлар, македонлар ва черногорлар бу ҳақда озмунча кўшиқлар тўкиганларми!

Мен Сербия тупроқларида курашиб, Олеко Дундич қаҳрамонлигини такрорлаган совет паҳлавонлари мозорини кўрдим.

Жонли гуллар ичида қаҳрамонлар номи ёзилган қабр тошлари кўринарди. Бу ерда «танкист Мишка», «ўзбек жангчиси Абдураҳмонов» ва «Айрилмас дўстлар — Ангелина Юбич, Любаша Толич, Милан Маркович» кўмилган. Бу ерда Югославия халқ қаҳрамони Милослав Боронич ва Совет Иттифоқи Қаҳрамони лейтенант Федин, совет қизи — солдати Зинаида Чакмак ва серб Стево Сердар, бизнинг йигитлардан Исмоил Ҳасанов, Зокир Мираҳмедовларнинг хоклари дафн этилган. Бу қоплон юракли кишилар улўф дўстлик билан яшаган эдилар.

Улар халқларимизнинг биродар бўлиб яшаши учун, Югославияда эркин нафас олиниши учун, болаларимизнинг кулимсираши учун, оналарнинг эса ана шу болалар ҳаётидан ташвишланмасликлари учун қўлларидан келган бутун ишни қилдилар. Оқ тошларга ўйиб ёзилган ҳар бир ном «Халқларимизнинг улуғ дўстлигини кўз қорачиғидай асрангиз, мустаҳкамлангиз» деяётгандай бўларди.

Биз Олеко Дундичнинг ватандошлари билан танишдик. Улар бизга пешвоз чиқдилар ва кўзларига ёш олиб, қисқа танаффусдан кейин яна тикланган биродарликнинг гўзаллиги тўғрисида, совет раҳбарларининг Югославияга келиши, халқлар дўстлиги тарихида янги саҳифа очгани тўғрисида ҳаяжонланиб сўзладилар. Бир хотин: «Соғинтириб қўйдинглар, азиз дўстлар», деди ва ҳурмат белгиси сифатида бизга гулдаста такдим этди.

Серб фарзанди Олеко югославларнинг эркин бўлишларини, Югославиянинг ривож топишини орзу қилар эди. Бир вақтлардаги гўзал орзу энди ҳақиқатга айланган: Буни биргина Ниш шаҳри мисолида ҳам кўриш мумкин.

Мана, Ниш шаҳри. У, Жанубий Морава дарёсига қуядиган ва Нич-Лексковат ўнгирлари бўйлаб оқадиган Нишава дарёси соҳилида ўрнашган. Ниш — Жанубий Сербиянинг тарихий, маъмурий, иқтисодий ва саноат маркази. Унинг юқори даражада тараққий қилган кун-пой-афзал, тамаки саноати, қишлоқ хўжалик машинасозлиги, вагон ремонт ва паровоз ремонт заводлари бор.

Урушдан кейин шаҳар янгича яшай бошлади. Янги заводлар қурилди ва қурилмоқда. Биз тикланган Ниш радио заводида бўлдик. Унда икки мингга яқин ишчи меҳнат қилар экан. Унинг унча баланд бўлмаган кул ранг корпуслари тўрт бурчак шаклида. Заводни яшил дарахтлар ҳалқаси ўраб олган. Ҳовлисида алвон гуллар очилиб ётибди. Югославия шу заводда биринчи марта приёмниклар, рентген аппаратлар ишлаб чиқармоқда. Бу маҳсулотларни БАР, Бирма, Ҳиндистон ва бошқа мамлакат бозорларида кўриш мумкин.

Бизни заводдаги ишлаб чиқариш жараёни ва бошқариш иши қизиқтирди. Завод ўз маҳсулотини планлаштиришда ва сотишда ўз билигича иш қилади. Лекин, завод раҳбарларининг иқдор бўлишларича, бу системанинг қалтис томонлари ҳам бор. Маҳсулотни эълон қилиш ва сотиш иши билан заводнинг ўзи шуғулланади. Унинг со-

тиш бюроси бор. Бу бюро «харидорни» қидириб топади ва савдо-сотик палаталари орқали халқаро бозорлар билан боғланади.

— Реклама қимматга тушаётirmi?— завод директорининг уринбосари Иван Андриядан сўрадик.

— Ўтган йили рекламага ўн миллион динардан зиёроқ сарфланди,— деди Андрия.— Нима ҳам қила олардик. Халқаро бозорнинг ўзига хос раҳмсиз қонунлари бор. Бозорни курашиб қўлга киритиш мумкин, йўқса маҳсулотингни сотолмай, доғда қоласан. Капиталистик рақобат кучлидир, шу сабабли рекламага маблағни аямаётirmиз.

Сўхбатда завод раҳбарлари, ишчилар кенгаши аъзолари қатнашдилар. Улар, ўз навбатида, Совет Иттифоқида саноат ва ташқи савдонинг ташкил этилиши билан қизиқдилар. Биз бу ҳақда гапириб берганимизда, улар бир-бирларига қараб қўйишди...

Ҳокимият халқ қўлига ўтгач, Югославияда янги медицина муассасалари, касалхоналар ва шифохоналар очилган. Уларга медицина асбоб-ускуналари лозим, лекин Югославия заводи бундай маҳсулотга чет эллардан харидор излаяпти. Биз ана шу зиддиятни айтганимизда, бундай жавоб қилишди.

— Қаёқда ортикча ҳақ тўлашса, ўша ёқда сотамиз. Завод аввало фойда билан яшайди.

Тамаки фабрикасининг ишчилари бизни жуда самимий кутиб олишди, қалин дўстлардек қизгин табрикларди, совет кишилари ҳақида қизиқиб сўрашди. Кейин бизни цехга таклиф қилишди. Тамакиннинг аччиқ ҳиди гул ва кўкат хушбўйлари билан қўшилиб, аллақандай ёқимли туюлар эди.

— Хуш келибсизлар, совет меҳмонлари!

Бизга ҳамма нарсани кўрсатишди. Фабрика станокларни Чехословакиядан олар экан.

— Чех станоклари,— деди югославлар,— инглиз фирмаларининг станокларидан ҳам арзон, ҳам пишиқ, ҳам қулай.

Қайноқ ҳаёт ичида кеч тушганини сезмай қолибмиз. Осмонда юлдузлар тўпи чарақларди. Фабрика дарвозасидан чиқмоқдамиз. Олисларда дилбар қўшиқ жаранглаб ёйилар, унда серб қаҳрамони орзу қилган халқлар дўстлиги ва озодлиги мадҳ этилар эди.

Илон изи бўлиб, айлана-айлана тик чиқиб кетган тор сўқмоқларда ўн соатча айланиб юргач, қирра чўққилик Динор тоғлари водийсига кирдик. Бир-бирига қалашиб ётган харсанг чўққилар уфқдан ғойиб бўлди-ю, денгизнинг кенг бағри очилди. Сувдан кўтарилаётган буғ уфқда секин эриб кетмоқда. Денгиз гўё осмон билан қўшилганга ўхшайди.

Денгизга яқин бордик. Адриатика ёздаги каби сокин, оромбахш. Сувлари куёш нурларини синдириб, зарра-зарра бўлиб жимирламоқда, қирғоқларни ювмоқда. Унинг шўртанг сувлари кишини ўзига чорлайди ва маст қилади. Адриатиканинг илиқ ва меҳрибон қучоғига ташланмасдан бўлармиди! Биз сувга шўнғидик ва ранг-баранг чўмилиш костюмларини кийган нотаниш одамлар орасида қулочлаб сузиб кетдик.

Бу денгиз ўз тарихида қанча-қанча чақирилган ва чақирилмаган меҳмонларнинг гувоҳи бўлмиш. Уларнинг орасида римликлар ҳам, византияликлар ҳам, французлар ҳам, австрияликлар ҳам, венгерлар ҳам, славянлар ҳам бор эди.

Саккизинчи асрда, грек мустамлакалари пайдо бўлган замондаёқ, Адриатика соҳиллари савдо-сотикнинг гавжум жойига айланган. Адриатика ва унинг соҳиллари Наполеон урушларини, Рим ва Византия подшоликлари урушларини, талай озодлик жанглари ва икки жаҳон урушини бошдан кечирган.

Ҳозир биз турган ерда славян халқларининг қони дарё-дарё бўлиб оққан. Мана, қадимий қалъалар. Тоғлар тагида уларнинг харобалари ётибди. Қалъаларнинг кул ранг деворлари устида баланд миноралар, ўт-ўлан ўсган. Улар сувда моғор билан қопланган. Ҳолбуки, ана шу девор ва миноралар бир замонлар кучли истеҳком бўлган. Уларнинг шинакларида кўршапалаклар, денгиз ҳашаротлари ғужғон ўйнарди.

Денгиз соҳилини кезиб, Далмация, Хорватия ва Словакияда бўлдик.

Сайёҳлар Далмацияни «минг ороллар гўшаси», дейишади. Чиндан ҳам, у ўз ичига олган соҳилларнинг узунлиги тўрт юз километру кенглиги икки километр дир. Ўқтин-ўқтин бу кенглик тўрт километрга ҳам етади. Соҳил бағридаги мингдан ортиқ орол Далмацияга ажиб бир гўзаллик ва жозиба бағишлаб турибди.

Черногория Далмациясида қоя тошлари денгиз тубидан кўриниб турарди. Йўл чўққиларидан ўйилган тоғларнинг ингичка раҳидан тепага айланиб-айланиб чиқиб кетади, кейин у яна айланиб-айланиб, ҳисобсиз оролчалар ёнига ва майда тоғ кўлларининг қирғоқларига тушади, сўнгра, соҳил ёнидаги шаҳарларнинг нарвон каби поғона-поғона бўлиб кетган кўчаларига бориб туташади. Бу шаҳарлар туристлар пунктига айланибди.

Адриатика соҳилларидаги шаҳарларнинг деярли ҳаммаси денгиз портлари атрофларида аскарий қалъалар қилиб солинган. Уларнинг меъморчилиги ҳам ўзгача. Узунчоқ иморатлар оқ ғишдан териб ишланган. Лойтупроқ камчил бўлгани учундир, бутун соҳил бўйлаб, тик қоялар сари иморатларнинг устига иморатлар қалаштириб ташлана берган. Бу ерда ҳар уй қалъа. Бу ердаги теграси ўраб олинган майдонлар, жин кўчалар ўрта асрнинг кўҳна изларидир.

Мана, Далмациянинг йирик шаҳарларидан бири — Дубровник. Бу шаҳар қадим замонларда порт ва қалъа сифатида юзага келган. Энди у, Югославия Федератив Халқ Республикасининг курорт шаҳри. Унинг ажойиб меҳмонхоналари, сайргоҳлари, боғлари ва заповедниклари бор. Улар кўзни тиндирмайдиган электр нурлари билан ёритилган. Ана шу нурлар денгизи ичида шаҳарнинг янги ва кўҳна ҳаётини ажратиш қийин эмас. Янги Дубровник байрамона яшамоқда, қалъа шаҳар бўлган кўҳна Дубровникда ҳам ҳаёт суронлари тинмайди. Узунчоқ дарвозалар, тош йўллар эски шаҳарни янги шаҳар билан қўшади. Қалъа ичидаги порт чиройли денгиз қўлтиғига туташган. Бир замонлар савдо кемалари карвони ана шу қўлтиқда денгиз қароқчиларининг босқинларидан жон сақлаган. Энди бу ерда кўп туристик катерлари ва хилма-хил қилиб бўялган қайиқлар йўловчиларни кутиб турибди.

Қалъа-шаҳар сайёҳларнинг савдо-сотик жойига айланди. Уйларнинг эшиклари тепасидаги нақш солиб ишланган қуйма фонарлар тагида магазин ва дўконларнинг ёрқин вивескалари кўзга ташланади. Бу магазин ва дўконлар суякдан, ёғочдан, тошдан ва теридан жуда нафис қилиб ишланган қимматли буюм-бисотлар билан тўла.

Меҳмондўст мезбонлар бизни қалъанинг тарихий жойлари билан таништиришди. Мана, Жомий гумбазига ўхшаш айланма ҳовуз. Византиянинг, Венециянинг чоп-

қир отлари ана шу ҳовуз сувини ичган, қадим славянларнинг аскарлари унинг сувида чўмилган. Қалъа дарвозасига бир кошин эркак билан икки кошин хотиннинг тасвири туширилган. Бу, қачонлардир шаҳарда эркакларнинг иккита ва хотинларнинг олтита ибодатхонаси бўлганига ишорадир. Қалъа иморатларининг эшиклари олдида, йўлакларида Венеция аскарлари курол-аслаҳалари билан тош қотиб турибди. Ибодатхоналардан бирида айланиб юриб, шу ерли синдикатлар хонасига — порт ишчилари, хизматчилари, кемачилари, слесарлари, тош йўнувчилар, кўнчилар бирлашган касаба союз хонасига кирдик. Одамлар тик туриб, ниманидир муҳокама қилишмоқда эди.

Улар совет журналистлари эканлигимизни билгач, биздан курорт ва шифохоналаримиз ҳақида сўрай бошладилар. Биз уларга Совет Иттифоқининг курорт районлари ҳақида, ишчилар учун СССР сарҳадларидаги денгиз бўйларида очилган санаторийлар ҳақида, ишчилар, деҳқонлар ва хизматчилар текин даволанадиган ва ўз отпускарини кўнгилли ўтказадиган дам олиш уйлари ҳақида сўзлаб берганимизда, чеҳраларида табассум ёйилди.

— Бизда ҳам шунақа имкониятлар бўлишига аминмиз,— дейишди улар.— Ҳозирчалик курортларимизда ажнабий туристлар роҳат қилишаётир, негаки, бизга валюта керак.

Адриатиканинг иқлими юмшоқ. Ҳавода қарағайларнинг ёқимли хушбўйи анқийди. Куёш нурлари мўл-кўл. Буларнинг ҳаммаси меҳнат аҳлларининг дам олиши учун жуда қулай. Лекин бунда «Красная звезда» деган эллик ўринли санаторийдан бошқа даволаш муассасаси йўқ. Тўғри, меҳмонхоналар палатаси яратилган, хоҳлаган киши йўлланмасиз келиб, бир неча кун яшаб, кўнгил очиши мумкин.

Биз Далмациянинг қўйи минтақаларида умрбод кўкариб турган буталар чангалзоридан ўтдик. Ер бағирлаган буталар совур арчалар, писталар, эманлар, тоқлар, анжирлар билан алмашинади. Кейин тақир бошланади. Уларда ҳаётдан асар йўқдай, лекин уларнинг қаърида бой босқит, мрамар ва ганч қатламлари бор. Дарёлар ёнидаги сувлоқ водийларда субтропик экинлар ўсмоқда, ғўза кўкариб турмоқда, асаларилар ғўнғиллаб учмоқ-

да — халқ ҳукумати буларнинг ҳамасини шаҳар ва қишлоқ меҳнаткашлари ихтиёрига топширган.

Биз Дубровникдан Сплитга қирғоқлар бетида сочилиб кетган катта-кичик ороллар ёймасидан ўтиб бордик. Далмация ерларининг Шипан, Млет, Қорчуба, Хват ва бошқа бўлақлари қирғоқлар бўйида қалашиғ тошларга ўхшаб ётибди. Улар бу ерда қадимий подшоликлар ва сулолалар билан абадий йўқ бўлиб кетган. Улар оксуякларнинг кўрғонларини, қасрларининг харобаларини эслатади.

Биз Сплит йўлида меҳнат мевасини шаҳарга олиб кетаётган далмацияликларни ва хорватларни учратдик. Қирол Югославиясида Далмациянинг унумдор ерлари, қарийб бутун боғ-роғлари ва тоқзорлари помешчиклар ҳамда қулоқлар қўлида эди. Халқ ҳокимияти йилларида бу ерларда коллектив меҳнат куртак ёйди. Қишлоқ хўжалик кооперативлари далмация деҳқонларидан узум, май каби қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиб олиб, қишлоқдан шаҳарга элтиб сотади, ҳаттоки, чет элларга ҳам чиқаради. Кооперативнинг тушган даромади асбоб-ускуналар, транспорт сотиб олиш ва жамоат бинолари куриш учун жамоат фондларига берилади. Бу хилдаги кооперативлар куч ва маблағ тўплаб, секин-аста ишлаб чиқариш кооперативларига айланади.

Йўлда кета туриб, кооператив ерларида ишлаётган деҳқонларни кўрдик. Узум узиш пайти эди. Қизлар кўшиқлар билан бутун водийни жаранглатиб, узум узишар, йигитлар эса шу ернинг ўзидаёқ узумларни эзиб, ширасини бочкаларга қуйишар, хачирларга ортиб ёки араваларга чиқариб, қишлоққа жўнатишар эди.

Тоғ йўлидаги сўкмокда ёшгина хотин чўққи тошларга ёпишиб турарди. У бизга: «Ўта қолинглар» дегандай ишора қилди. Биз тўхтаб танишдик. Оти Мелена экан, у миллий деҳқонча костюм кийибди. Белидан боғлаб олган қора камари сумбатини яна ҳам чиройли қилиб юборган эди. Эри шаҳарда ишлар экан. Ер ислоҳоти вақтида теккан бир гектар узумзорга ўзи қараркан. Узум теришда унга қўшнилари — кооператив аъзолари кўмаклашадилар. Ҳозир у, қўшни йигитлар узиб берган узум ширасини олиб кетяпти. Баҳор паллаларида ўзи ҳам шу йигитларга қарашибди.

Биз билан иссиқ хайрлаша туриб: «Совет деҳқонла-

рига, колхоз далаларининг меҳнатсеварларига салом айтинглар!» деди у.

Кеч тушганда Далмациянинг савдо маркази бўлмиш Сплитга — порт саноати шаҳрига кириб келдик. Сплитнинг катта революцион традицияси бор. Октябрь революциясидан кейин Сплит пролетариати кўҳна режимга қарши бир неча бор исён кўтарган ва неча марта голиб чиққан, лекин ҳар гал ҳам реакция Сплит кўчаларини исёнчилар қонига ботирган.

Сплит ишчилари иккинчи жаҳон уруши даврида Югославияда биринчи бўлиб партизан отрядини ташкил қилдилар. Гитлерчи ва италян фашистларини қақшатдилар. Улар Сталинград воқеаларидан кейин Сплитда яшовчи ҳар тўрт кишидан бири миллий-озодлик курашининг актив қатнашчиси бўлганини, душман устидан ғалаба қозонишга катта ҳисса қўшганини фахр билан сўзладилар.

Шаҳар халқ отборининг раиси Рада Думанич совет меҳмонларига Сплитнинг қайноқ ҳаёти тўғрисида гапириб берди. Урушдан кейин янги завод ва фабрикалар қад кўтарган, эскилари жиҳозланган, кемасозлик саноати модернизациялаштирилган. Бу корхоналардаги ишчилар сони урушгача бўлганидан анча кўп. Сплит цемент заводи юқори сифатли машҳур далмация цементини чиқаради. Европа мамлакатлари уни талашиб оладилар. Бу цемент ташқарига чиқариладиган экспорт цементнинг тўқсон процентини ташкил этади.

Сплит ишчилари билан бўлган учрашувлар бизни бениҳоя қувонтирди. Улар бизга чет эл меҳмонларига қарагандай эмас, ўзларининг биродарларидек, кадрдон дўстларидек яхши муомала қилдилар.

Биз Далмация соҳилларининг ўз қиёфасини ўзгартиб, бир вақтлардаги дов-жанжаллар ва қон тўкишлар соҳилдан бахт соҳилига айланаётганини кўрдик.

Я Н Г И М А К Е Д О Н И Я

Македония Халқ Республикаси — қорли тоғлар, яшил даралар, унумдор водийлар ва ойна кўллар ўлкасидир. У, тарихий Македониянинг бир бўлаги бўлиб, Болгария билан Грецияга ҳам қарайди.

Биз Македониянинг энг тўкин райони бўлган Вардар водийсига йўл олдик. Дарёларнинг бари шу ерда Маке-

донияни икки булакка — Шаркий ва Фарбийга ажратиб турувчи Вардар ҳавзасига келиб куяр экан.

Йўлда табиат стихияси ясаган тўсиқларга, куюк буталар, асрий қорақайин ва эманлар билан қопланган харсанг чуққиқларга дуч келдик. Ора-сира хушбўй ҳид анкитувчи карағайлар учраб қоларди. Тоғлар тўшида эса яйловлар кукарган. Қишда уларга қалин қор тушади. Бу қор-девор ўпирилиб, қулаб тушиб тоғликлар бошига мусибат солиши мумкин.

Булутлар ичидаги йўл бизни пастга, дарёлар водийсига, тоғ пасттекислигига олиб тушади. Бу ернинг ҳаёти бутунлай ўзгача. Маккажўхорилар ғўза ва тамаки билан алмашади, тоқзорлар тизмаси бошланади.

Биринчи дуч келган қишлоққа кирдик. Тикка қияликда, олисдан пахтазорни эслатадиган пастак тоқзорлар устида қадимги славян кўшиғи майин тараларди. Биз тўхтаб, кўшиқ мисраларини ёзиб олдик.

Оқяпсанми Донгинам, Вардарнинг дилбар қизи,
Сувинг сутдай тиникми ё лойқалаб кетдими?
Ҳа, ҳа, сувинг оқарди лойқаланиб, қонталаш,
Македонлик ботирлар жасадини оқизиб.

«Вардаржоннинг донгинаси»дан кейин замонавий кўшиқ янгради. Биз унга жўр бўлиб, яна йўл босдик.

Биз ўтган қишлоқ кимсасиз эди: деҳқонлар экин-тикинларини йиғишаяпти. Хутор қишлоқлари булак-булак бўлиб кетган. Бир қаватли уйларнинг четан деворлари лой билан сувалган. Томлар ҳар хил: похол том, камиш том, черепица том. Бу уйлар бир-биридан олисда жойлашган. Айтмоқчи, икки қаватли уйлар ҳам бор. Уларнинг биринчи қавати сарой ё омбор бўлади, иккинчи қаватида эса хийла бой табақали ер эгаларининг оилалари туради.

Турғун жойларнинг, бошпаналарнинг ҳаммаси мудофаабоп, қулай ерлар паноҳида яширинган. Уларнинг тепасида қачонлардир чорси йўлларни ва тоғ дарбозаларини маҳкам тўсиб турган қадимги қалъа харобалари кўринарди. Булар македонларнинг ажнабий босқинчиларга қарши олиб борган тарихий кураш ёдгорликларидир.

Бу ерлик қишлоқларнинг уй деворларига ердан томгача қалампир шодалари осилган. Ўткир ҳидли та-

маки уйларнинг у бурчидан-бу бурчига ипга тизиб қуритилмоқда. Пахса-пахса тупроқда тоқлар тўрлаб ётибди. Олма пишмоқда. Чоррахаларга ёғоч бочкалар қўйилган. Улардан кайф қилдирадиган май ҳиди анқийди.

Биз йўл бўйидаги уйдан сув ичиб олмоқчи бўлдик. Уй бекаси, истараси иссиқ хотин бизнинг Совет Иттифоқидан келганимизни билиб, дарров косачада май тутди. Енгига ироқи тикилган «кошули» — оқ қўйлаги ўзига ярашибди. Устидан бели хипча қилиб тикилган гулдор кофта кийган. Фартуғи ҳам чиройли — белбоқчасига кизил аралаш гул туширилган. Ипакдай юмшоқ қора сочларини «Маҳарала» билан бостириб қўйибди. Македонияда бош кийимини «маҳарала» дейишар экан.

Бош айлантирадиган чорси йўллардан довон ошдикда, қияликларда олти соат чамаси кезганимиздан кейин, республика пойтахти — Сноимга етиб келдик. Янги шаҳарга кирмоқдамиз — кўчалари энли, асфальт ётқизилган. Ҳозирги замон маъмурчилигининг беазаги — баланд иморатлар ёрқин бўёқда товланяпти. Ҳаммаёқда боғ ва гулзорлар. Кўприклардан ўтишимиз билан кўҳна қалъалар майдони бошланди. Унинг кўчалари эгри-бугри, торгина йўлларга чақиртош тўкилган. Кўчалар устида побон болохоналар. Ҳовлиларга сийқаланиб кетган оппоқ тоштахталар терилган. Турк босқинлари замонидаги баланд минора кўкқайиб турибди. У, ҳозир ҳам мусулмонларнинг муқаддас жойи. Минора олдидан ўтаётганимизда электр чироғлари ярқ этиб ёнди ва биз нур шуъласида қўлларини қулоғига қўйганча азон айтиб, мўминларни хуфтонга чорлаётган муллани кўрдик. Аммо унинг чўзиқ, вазмин товуши гудокларнинг акс-садоси ичида, шаҳар транспортининг суронлари ичида чўкиб кетар эди.

Македония — қироллик Югославиясида миллий зулм ўлкаси эди. Аҳолининг учдан икки қисми хатни танимасди. Македонларнинг болалари она тилида ўқий олмасди. Бутун Македонияда бор-йўғи еттита касалхона бўлгани аччиқ ҳақиқатни кўрсатса керак. У, темир маъданга, хромга, кўрғошинга, ганчга ва гидроэнергия манбаларига бой бўлса ҳам, лекин саноатсиз яшар эди.

Биз республика раҳбарлари билан учрашдик. Улар социализм асосларини қуришдаги муваффақиятларини мароқ билан сўзлаб беришди.

— Македония Федерациянинг тенг ҳуқуқли респуб-

ликасидир,— деди Македония Халк Республикаси иж-роия советининг раиси Любче Арсов.— Халкларимиз дўстлиги тош-метиндай мустаҳкамланмоқда. Хийла ил-гор бўлган республикалар ўтмиш мероси — маданий ва иқтисодий қолоқлик чангалидан қутулишимизда бизга биродарлик қўлини чўзмоқдалар. Сўнгги етти йил ичи-да республика хўжалигига яқин юз миллион динар ажра-тилди — шундан салкам олтмиш миллиони саноатга, қар-ийб йигирма миллиони қишлоқ хўжалигигадир.

Халқ ҳокимияти йилларида хўжалик қурилишида катта муваффақиятларга эришилганлиги жуда қувонч-лидир. Саводсизликни тугатиш мактаблари очилган, янги мактаблар барпо қилинган, миллий интеллигенция кадрлари тайёрланмоқда. Урушгача уч юз ўқитувчи иш-лаган бўлса, ҳозир уларнинг сони тўрт мингдан ошиқ. Скопледа беш факультет ва тўққиз бўлимли университет тикланган. Македон тили ўсмоқда, ривожланмоқда. Янги грамматика нашр этилган. Халқ тарихида биринчи мар-та тузилган луғат босилиб чиқяпти. Яқиндагина тузил-ган опера, филармония ва ўн учта театр ижодий иштиёқ билан яшамокда. Барча маданий муассасалар бир юз элликта маданият жамиятига уюшган.

Халқ ҳокимияти йилларида меҳнаткашлар соғлиғи-ни сақлаш борасида ҳам катта силжишлар бўлди. Ҳо-зир йигирма тўртта касалхона, икки юзга яқин амбула-тория бор. Улар шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг хизма-тида. Илгарилар ўн уч минг кишига бир врач тўғри келарди, энди бўлса, бир врач тўрт минг кишига қара-моқда.

Македония қишлоқлари секин-аста ўзгариб, қиёфа-сини очмоқда. Саксон учта давлат экинзорлари, етти юз элликта задруга уюштирилган. Деҳқонларнинг маданий ўғитларга бўлган эҳтиёжи урушдан аввалгига қиёсан йигирма баравар ўсди. Деҳқонлар тракторни, молотилка-ни, трактор сеялкаларни ишга солмоқдалар. Илгарилар бу ширин ҳавасгина эди. Ёғоч сўқадан бошқа деҳқон-нинг оғирини енгил қиладиган асбоб йўқ эди. Аммо ёғоч сўқа ҳали ҳам деҳқон еридан бутунлай сиқиб чи-қарилгани йўқ. У ҳамон Македония қишлоқларида ер чизмоқда.

— Қийин, деҳқонга қийин,— дейишади,— ёлғиз ўзи техникани, ақалли темир сўқани сотиб олишга ҳам қурби етмайди.

Югославиядаги ўртоқларимиз тортинмасдан очигини айтиб қўяқолдилар: мамлакат қишлоқ хўжалигининг ишлаб чиқариши урушдан олдинги даражага етди. Қишлоқда ишлаб чиқариш кооперативига негиз солинган, лекин салмоғи ҳали кам. Ерларнинг саксон процентдан зиёди ҳануз якка хўжаликлар қўлида. Шахсий хўжаликларнинг кучли техника билан таъминланмагани ва уларда кам ҳосил олинаётгани мамлакатда озиқ-овқат танқислигини туғдирмоқда. Аҳолини озиқ-овқат маҳсулотларига, саноатни эса хом ашёга мўл-кўл қилиш учун қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши кучларини юксалтириш борасида жуда катта ишлар қилиниши лозим. Тито ва Қардель ўртоқлар ўз баёнотларида қайд қилганларидек, Югославия коммунистлар союзи қишлоқ хўжалигини социалистик асосларда қайта ўзгартишни ўзининг вазифаси деб ҳисоблайди.

Югославия қишлоқ хўжалигини социалистик йўлга солиб юбориш учун ҳамма имкониятлар муҳайё.

Бизга қолоқ Македониянинг қандай индустриалаштирилаётганлигини сўзлаб беришди. Республикада химия комбинатлари: «Югохром» комбинати, Тито номидаги металл заводи, холодильниклар ва буғ билан иситиладиган батареялар заводи, трубопрокат заводи, изоляторлар, ойна, цемент, чинни, кўн заводлари қурилди ёки қурилмоқда. Янги-янги тўқимачилик корхоналари барпо қилинмоқда. Мамлакат мева консервалари ясайдиган корхоналарга ҳам эга. Гидроэлектростанциялар қурилишида иш кўлами катта.

Биз шундай иншоотлардан бирида — тоғ устида, кал чўққилар қиялигида жойлашган «Маврово» гидроэлектростанцияси қурилишида бўлдик. Бизни давлат қурилиш бошқармасининг директори Григорий Чунич кутиб олди. Узи далмациялик экан. Автобиографияси жанговар йиллар хотираси билан тўла. У йигитлигидаёқ яширин ишда қатнашган, Югославия ва Италиядаги фашист тоғларидаги партизанларга қўшилган. У бу ерда руслар билан учрашган ва елкама-елка туриб, фашистларни қирган. Кўп ўтмай, у партизан отрядларининг ташкилотчиси бўлган, уруш тамом бўлгунча машҳур партизан дивизиясига қўмондонлик қилган.

Биз тоғлар қатламида қазилган ажойиб галереяларда ва залларда бўлдик. Қияликдаги галереялар устидан, сим арқонлардан вагонеткалар сузиб, вағирлаб

ўтарди. Биз бу ерда македон инженери Александр Анастосовский билан танишдик. У Ленинградда билим олибди. Бизни инженер Петр Василевский албан бригадир Али Самед билан ҳам таништиришди. Улар гидроэлектростанциянинг проекти ҳақида мароқ билан сўзлаб бердилар.

Маврово гидротурбиналарининг проект қуввати йилига тўрт юз йигирма уч миллион киловатт-соат энергия беришга мўжалланган. Қоялар ичида қазилган етти километрлик ғордан тоғнинг сунъий кўл суви вағирлаб оқади ва баланд чўққидан отилиб тушиб, ўзининг бутун кучини турбиналарга беради. «Маврово»га турбиналарни ва асбоб-ускуналарни Хорватия билан Словениядаги заводлар етказиб бермоқда.

Қурилишда тўрт мингга яқин киши банд. Улардан етти юз киши Югославия коммунистлар союзининг аъзоси. Қурувчиларнинг аксарияти Маврово, Ничефорово ва Муново қишлоқларининг деҳқонларидир.

Бу қишлоқларнинг шонли революцион саҳифаларини ўқиб кўринг-а. Сўнгги уруш йилларида бутун фуқаро фашистларга қарши курашган.

— Тоғлар ичини ўйиш ва дарёни янги изга оқизиб юбориш кимнинг хаёлига келибди,— дейди Али биз билан хайрлаша туриб. — Мен ҳам ишонмас эдим. Энди билсам, ҳаммаси ҳақиқат экан. Родока дарёси илгари Адриатика денгизига бориб қуяр эди, энди у, Эгей денгизига қуяди. Маврово дарёси ҳам шунақа...

Албан бригадир ҳар хил миллатлардан тузилган бригадасини тўплади ва бутун бригадаси билан совет қурувчиларига энг яхши тилаклар топширишни илтимос қилди. Биз улар билан қалин оғайнилардек кучоқлашиб хайрлашдик.

Кўл ёнидан ўтиб кетяпмиз. Унинг оч зангори суви қуёшнинг ҳовуч-ҳовуч нурларида тиниқ жило берарди.

ПАРТИЗАНКА

Бу ҳикояни черногориялик Милананинг ўзи айтиб берди:

1941 йил, қаҳратон қиш. Немис-фашистлар бутун Европани босиб олган, Югославияни талаётган ва ҳаммадан ҳам даҳшатлиси, Москва дарвозасини икки оёқлаб тепиб турган пайт. Гимназиямиздаги парталар кун сайин

сийраклаша борди. Кўп ўтмай, ўғил болалардан ўн-ўн беш кишигина қолди, қизлар ҳам тобора камайиб кетди. Улар ишонган ёронлари билан жуфт-жуфт бўлиб ёки якка-якка ҳолда яширинча, партизанлар ёнига қочар эдилар. Айтишларига қараганда, гимназиядан ғойиб бўлганларнинг баъзилари шаҳарда эмишу, аммо нима учундир, уларни кўриб бўлмас эди. Мен билан бирга гимназияга кирган, доим ёнимда ўтирадиган Сергей Вошняк ҳам бирдан ғойиб бўлди-қолди. Мен унга жуда ўрганган эдим. Сергейнинг кўзи кўзимга тушмаса, нафаси нафасимга тегиб турмаса, хаёлим қочар эди. Дарсдан кейинги вақтларни у билан бирга ўтказар эдик. Отанам ҳам уни ёқтиришарди — азиз меҳмонимиз эди. Сергей ғойиб бўлгач, ўзимни йўқотиб қўйдим. Уни қидириб тоғларга чиқмоқчи, ғорлар ичига кирмоқчи бўлдим.

Шу орада шаҳар бесаранжом бўлиб қолди. Уч кунгача кечалари гоҳ у кўчада, гоҳ бу кўчада жанглар бўлиб турди. Шу кунлари гимназиямиз ҳам ёпилиб қолди. Жанглар сурони босилгач, формамни кийиб, папкамни қўлтиқлаб гимназияга борсам, дарвозасида соқчи турибди. Деразадан қарай деган эдим, икки патруль югуриб келиб, автоматини биқинимга тақади. Ичкаридан бир офицер қараб турган экан, имо қилди.

— Бу ёкқа олиб кир.

Ичкари кирдик. Парталар, доскалар, лаборатория ускуналари ҳовлида ағдар-тўнтар бўлиб ётибди. Гимназияга қандайдир штаб кўчиб келибди. Офицер менга кулиб қаради-да, немисчалаб гап сўради. Мен немис тилини билмаслигимни айтиб бош чайқадим. У билан муомалада ўзимни дадил тутиб, хушчақчақ бўлишга тиришдим. Бу офицер черногориялик кўп хотин-қизлар билан гаплашгану, лекин ҳеч бирини ёқтирмаган экан. Черногориялик аёлларнинг кўпи унга нафрат билан қарабди.

— Сен учинчи империяга хизмат қиласанми?

У мендан таржимон орқали сўради.

— Йўқ!— дедим,— ёшман, ўқиб олай.

— Ёшинг жойида,— деди у юзимга шапатилаб,— урушдан кейин ўқийсан. Бор, бугун кундузи, кечкурун, кечаси ўйла, эрталаб жавобини бер.

Уйга қайтдим-да, отамга ҳам, онамга ҳам рўпара келмай, ичкари уйга кириб каравотга ташландим. Кўз

ёшимдан парёстиклар ивиб кетди. Ҳиққи авжига чиқиб, ҳалқумни бўға бошлагач, онам ёнимга келди.

— Нима гап? Сергейни тутиб олишдими?

— Сергей? У нима деганингиз?

Онама гап Сергей тўгрисида эмаслигини билиб ҳаяжонини босди:

— Бўлмаса нега йиғлаяпсан, қизим?

Қош қорайди. Кўчада қатнов тўхтади. Онда-сонда фашист патрулларининг овозигина эшитилади. Онама ҳамон юрагимга қўл солиб, кўзларимга тикилмоқда.

— Айт болам, айтавер.

Шу чоқ Сергей кириб келди. Қаравотнинг оёғида тўхтаб, тўсатдан сўради:

— Немис офицери сендан нима сўради?

Мен ҳайрон бўлдим.

— Қаёқдан билдинг?

— Билдим-да, тезроқ айт.

— Учинчи империяга хизмат қиласанми деб сўради.

Сергей нимагадир хурсанд бўлиб кетди.

— Сен нима дединг?

— Йўқ!— дедим.

Сергей жаҳли чиқиб, ўшқириб юборди.

— Нега йўқ,— дединг, фашист ҳаммага ҳам ишона бермайди. Кўлингга бахт куши келиб кўнган экану учириб юборибсан.

Жаҳлим чиқиб, тепа сочим тикка бўлди. Энг азиз кишим мени хоинликка чорлаяпти. Ғазаб ёнган кўзимга Сергей бир парча кўмир бўлиб кўринди. «Жўна, бу ердан», деб қичқирдим. Сергей — «тисс» деди-да, ёнимга келиб, воқеани тушунтира кетди...

Шундан кейин мен немис штабида уборшица бўлиб ишлай бошладим.

Аввал бошда мени «ватанпарвар қиз» деб Михайловичлар бандаси чиқарадиган газеталарга ёзишди. Газеталарда расмимни кўрган кишилар мендан жирканиб юришди. Бирга ўқиган гимназистлар тўпланишиб, мени ўлдиришга ҳукм ҳам қилишибди. Кўчада бош кўтариб юра олмай қолдим. Уйимга солдатлар олиб бориб, олиб келадиган қилинди. Шундан кейин штабистларнинг менга бўлган ишончи янада ошди. Кейин-кейин уларга кофе келтириб турадиган бўлдим.

Сергейнинг топшириқларини бажариш анча осонлашиб қолди. Машинкадан чиққан эски копировкаларни,

Йиртиб ташланган қоғозларни корзинкада гимназия боғининг бир бурчагига олиб бориб ташлайдиган бўлдим. Кечаси бу қоғозларни Сергейнинг одамлари собиқ гимназистлар йиғиб олиб туришди. Ҳар замонда Сергей билан уйимда учрашиб турдим. Унга штабда эшитган гапларимни айтиб берардим. Бир кун кечаси Сергей келди, мени ташқарига чақириб, «ҳушёр бўл, уйингга немислар гапни эшитиб оладиган аппарат ўрнатишганмиш» деб пичирлади. Шу-шу ҳеч ким билан учрашмайдиган бўлдим, айтадиган гапимни илгаритдан келишиб қўйилган белгилар билан ёзиб, боғ бурчагига ташланадиган ахлатга кўмиб қўядиган бўлдим.

Немислар ҳар куни уч маҳал — олдин Берлин, кейин Москва радиосини тинглашади. Берлинни эшитиб қувонишади, Москвани эшитиб гижинишади, Москва радиосини биз ҳам тинглар эдик. Фашистлар Москва остонасида қирилмоқда, Қизил Армия ҳужум қилмоқда эди. Бу ҳол Югославия партизанларига ғайрат қўшса, босқинчиларни ғазаблантирар, оккупация режими тобора кучаяр эди. Зулм занжири қанча торайса, биз ғалаба яқинлигига шунча ишонардик. Чунки Қизил Армия ҳужуми қанча кучайса, фашистларнинг қуюшқони шунча қисилар эди.

Бир куни жуда муҳим воқеа юз берди. Оператив бўлимнинг офицерларига иккинчи нонушта учун бутерброд билан кофе кўтариб кирганимда, мени немис тилини билмайди деганлари учунми, менга парво қилмай, яқиндагина келтирилган маълумотни ўқиб қолишди. Унда югослав халқининг баъзи хоинлари орқали искаб топилган партизан ғори тўғрисида гап борар эди. Мен кофе-ларни столларга қўйиб, у ёқ-бу ёқни йиғиштирган бўлиб, уларнинг нима қилмоқчилигини билиб олдим. Кейин улар партизанлар ғорини қандай қилиб босиб олишни гаплашди-да, сўнг машинисткани чақириб буйруқ диктовка қилишди. Бугал мен буйруқнинг нусхаси тугул, копировкани ҳам ола олмадим. Копировка янги экан, машинистка олиб кетди, буйруқларни эса, оператив бўлимнинг офицери йиғиштириб олиб, махфий секторга топширди. Ҳужум кечаси бошланиши керак эди. Мен ишимни тамомладиму физиллаб уйга келдим. Сергейнинг одами оғилда мени кутиб турган экан.

— Штабга кирган икки четник нима хабар етказди, билдингми шуни?— деб пичирлади у.

Янги гапни эшитиб, ҳовлима-ҳовли жунади.

Эртаси ишга келсам, гимназия ҳовлиси офицерлар билан тўла. Ўртага гўр ковлаб бир неча офицерни кўмишяпди. Бу, партизанлар ғорини олишга борган кечаги жазо отрядининг офицерлари эди. Мотамдан кейин узоқ вақт можаро бўлди. Ким айтди, ким кўйди, дейишиб текшириш бошланди. Мени ишга қабул қилган офицер кофе буюрган эди. Кофе олиб кирсам «Ширинми?» деб сўради. Мен индамадим. Кейин юзимга тиржайиб қараб туриб, ўз тилида айб гапларни айтди. Мен ўзимни тушунмаганга олиб, кулиб тура бердим.

Шундан маълум бўлдики, партизанлар кўлига тушган бир неча буйруқларни, очилган сирларни, ниҳоят, кечаги воқеани мендан гумонсирашган. Мен қандай бўлмасин, бу гумонни чиппакка чиқаришим керак эди.

Кечқурун, ишдан қайтай деб турганимда, хўжайиним менга кулиб қаради-да, «бугун мен билан қол, черногория жаллодлари қиймалаган дўстларимнинг хотира кечаси бўлади» деди. Мен ноилож эдим.

Ошхонада столлар ясатилган. Янги френчларини кийган офицерлар хоин хотинларни, енгилтак қизларни ёнларига олиб ўтиришибди. Мен ҳам хўжамнинг ёнида ясаниб ўтирибман. Зиёфат бошлангач, хизмат қилиб турган фашист солдати бир коса шўрва келтирди-да: «ёнингиздаги жувонга» деб ўртага кўйди, кейин ёнимдаги майор Куртга қараб «ўзингиз ича кўрманг, ичига заҳар солинган» деб кўйди.

Қарасам, рўпарамда катта ойна. Ойнада юзим... орқамда фашист... Мен уларнинг нима қилмоқчилигини тушундим. Шўрвани ичмайман десам, сирим ошкора бўлади: немис тилини билишим ва уларнинг бошига тушган кўп балоларнинг сабабчиси мен эканлигим очилади. Шўрвани ичсам заҳар бағримни тилади. Ярим дақиқа вақт ичида юз хаёлга бордим, бир хил бўлиб кетдим, аммо сир бермадим.

Шўрвани кўлимга олиб, одатдагича Куртга кулиб бокдим, кейин ичдим. Томиримнинг ҳар бир уришини санаб, ўлим дақиқаларини кутдим, ўзимни жўрттага хушчақчақ тутдим. Орқамда турган иблис ғойиб бўлди. Атрофимдагилар бир-бирларига қараб-қараб тарқалишди.

Шўрвага заҳар солинмаган экан, мени синамоқчи бўлишган экан.

Синовдан ўтдим шекилли, мени ишдан ҳайдашмади, лекин гумонлари йўқолмади. Менинг олдимда кам гап бўлиб қолдилар, гоҳ-гоҳ ҳар хил баҳона билан корзинкамни ҳам текширадиган, баъзилари қўлимдан кофе ичмай, иккинчи ошхонада нонушта қиладиган бўлдилар.

Немис штабида ишлашим қийинлаша борди. Ўзимнинг ҳам сабр косам тўлди. Ҳар куни юзлаб ватандошларимни отиб, сўйиб, ҳатто тириклай ерга кўмиб қира бошладилар. Фашистларни кўргани кўзим йўқ эди. Таваккал дөдим-да, Сергейдан ҳам ижозат сўрамай, шундай иш қилдим.

Ҳар куни ишга кўтариб келадиган сумкамда бир гал нон ўрнига динамит солиб келдим. Штабни супураётим, уни генералнинг столи ёнида турадиган корзинкага жойладим-да, уни кундуз соат ўн иккида портлайдиган қилиб тўғрилаб қўйдим. Соат ўн бирда генерал кабинетидан Черногориянинг ҳамма томонларидан келган немис офицерлари, итальян фашистлари ва югослав хоинларидан тузилган қисмларнинг командирлари тўпланди. Бу ерда иккинчи опонзив — ҳужум плани муҳокама қилинар эди. Икки графинда сув келтириб, ўртага қўйдим, секин қарасам, динамит ёғимланган қоғозлар тагида ётибди. Генерал корзинкага чала чекилган папиросни ташлабди. Юрагим орқамга тортиб кетди. Яхшиямки, чўғини ўчирган экан. «Мунча имирлайсан, жўна тезрок!» деди штаб бошлиғи. Мен ҳам шуни кутиб турган эдим. Штабдан чикдиму шаҳар истироҳат боғидаги сўкмок йўл билан жўнадим. Қўлимда соатим йўқ эди. Тезрок соат ўн икки бўла қолса эди, дейман. Бирдан портлаш эшитилди. Кадрли гимназиянинг вассалари портловда нақадар тез сачраган бўлса, мен ҳам шу қадар тез учиб, Қора тоғ бағрига отилдим. Шу-шу бўлди-ю, шаҳарга 1945 йилда — Совет Армияси душманни янчиб, бизни озод қилганда қайтдим. Отамни осишибди. Онам қийноққа чидамай жон берибди.

Уч йил милтиқ ушлаб, Сергейнинг ёнида, жангларда қатнашдим. Сергей билан никоҳ тўйимиз СССРнинг Ғалаба куни — 1945 йил, 9 Май, соат ўн иккида бошланди...

ЎЗБЕК ПАРТИЗАНЛАРИ ЮГОСЛАВИЯ ТОҒЛАРИДА

Бу воқеани биринчи марта 1955 йил ёзида Совет Иттифокига меҳмон бўлиб келган Югославия журналистла-

ри Тошкентдаги зиёфатда гапириб беришган эди. Иккинчи марта Сараевода Босния ва Герцеговина Коммунистлар Союзи Марказий Ижроия Комитетининг аъзоси, партизанларнинг бошлиқларидан бири Радован Папич ҳикоя қилиб берди.

— 1943 йилнинг ёзи эди,— деб сўз бошлади Радован Папич.— Биз Неретва дарёси бўйидаги Яблоница шаҳри бўсағасида жанг қилаётган эдик.

Немис-фашистлар ва итальян қисмлари югослав партизанларига қарши тўртинчи опонзив-ҳужумни давом эттирмоқда. Немис, итальян қўшинлари, усташийлар ва четниклар бизни қуршаб олган. Бир томонда торгина очиқ коридор қолган, холос. Биз жанг қилиб, аста чекинмоқдамиз. Кучларимиз тобора озаймоқда. Кўчма лагердаги оғир ярадорлар беш минг кишига етди. Енгил ярадорлар қуролини ташлагани йўқ. Неретва бўйидаги жанглар тобора даҳшатли тус олди. Кучимиз камая борди. Душман буни билар эди. Душман беш минг оғир ярадорни ташлаб кетмаслигимизни ҳам билар эди. Бизни Яблоница бўсағасида, Неретва бўйларида қириб ташлаш учун бизга қарши душман юз минг кишилиқ қўшин ташлади.

Бизнинг кучларимиз фақат ўн етти минг киши, бундан ҳам беш минг оғир ярадор. Биз қуршовдан чиқиб олишимиз керак эди. Лекин силжишга илож йўқ. Бир парчагина партизан ери душман самолётларининг бомбалари ва замбарак снарядлари зарбидан ларзага келиб турибди. Бизнинг зенит батареяларимиз йўқ. Ҳаво ҳужумига қарши чорасиз эдик. Душман танкларни ишга солиб, чор атрофдан бизни қисиб келмоқда.

Қуршовдан чиқиб олиш учун асосий зарба районини танладик. Прозора шаҳрида Рама дарёсигача итальян дивизияси, танк бригадаси ва ўзиюрар тўплар бригадаси турарди. Биз ана шуларни ёриб ўтишимиз керак эди. Кечаси тўсатдан уларга ёпирилиб, тонг отгунча Прозора шаҳрига кирдик ва ўн беш минг итальян солдатини қириб ташладик.

Ҳалок бўлган итальян солдатларини бирма-бир Неретва дарёсига оқиздик. Уликлар дарёда кунни бўйи оқиб турди. Жасадлар Мостар шаҳрининг ичидан оқиб ўта бошлагач, Мостар гарнизонидаги итальянлар шаҳарни ташлаб қочибди. Партизанлар Мостарга жангсиз кирдилар.

Бирок бу ерда яна қуршовда қолдик. Иосип Броз Тито ҳам биз билан бирга эди. Бу қуршовдан чиқиб олиш учун катта усталик керак бўлиб қолди. Иосип Броз Тито Неретва дарёсининг катта кўпригини намоёйшкорона портлатишни буюрди. Бу портлаш душманни гангиратиб қўйди. Чунки бу кўприк душмандан кўра, бизга керак эди, партизанлар манзилига шу кўприкдан ўтиб борилади. Шундан кейин душман, бизни орқага қайтмоқчи, деб ўйлаб, йўлимизни тўсиб турган кучларини ҳам орқа томонимизга ташлади. Биз бир кечада дарёга бошқа жойдан кўприк солиб ўтдик ва душманни уйқусида босдик. Шундан кейин итальянлар қорасини кўрсатмай тумта-рақай қоча берди.

Ўзбек партизанлари билан ана шу вақтда, душманнинг тўртинчи опонзиви барбод қилинган чоқларда учрашдик.

1943 йилнинг охирида, Албания ва Югославия чегарасида бир неча мусулмон партизанлар ҳаракат қиляпти, деган хабар келиб қолди. Маҳаллий аҳолининг ёрдами билан суриштириб аниқладик: улар немисларнинг Плава билан Гусинадаги асирлар лагеридан қочган жангчилар экан. Қизил Армия ҳужумга ўтиб, душман кўшинларини тор-мор қила бошлагач, фашистлар ҳарбий асирлар лагерини ичкари томон кўчирган эди. Бир неча ҳарбий асир жароҳатлари тузалиб, мадорга келгач, бир кун ичкери лагер қоровулини ўлдириб, офицерларни пичоқлаб, уларнинг кийим ва қуроолларини олиб ўрмонга қочибди. Қизил Армия қисмларига қўшиламыз, деб тоғ-тоғ Албанияга ўтибди. Албаниядан Югославияга ўтаётди, итальян қисмларига дуч келиб, жанг қилибди. Кейин уларга албанлар, хорватлар, болгарлар қўшилиб, интернационал партизан отряди пайдо бўлибди. Бу отряд билан алоқа боғладик. Отряд Югославия партизанлари билан бир сафда умумий душманга қарши курашишга тайёр эканлигини баён қилди. Отрядни қўшиб олдик.

Бизда бир фикр туғилди. Албанлар ўзбек партизанларини яхши қабул қилган эдилар. Чунки Албания мусулмонлари Ўрта Осиё мусулмонлари билан умумий тил топганди. Шунинг учун ўзбек жангчилари албан деҳқонларини умумий душманга қарши кўтаришда катта роль ўйнашлари мумкин эди. Шу сабабли биз уларни вақтинча Албания қишлоқларида қолдиришни лозим топдик.

Улар орасида коммунистлар, офицерлар ва кичик командирлар ҳам бор эди. Улар немис ва итальян фашистларига орқа томондан зарба бериб, катта иш қилдилар. Бирок, жазо отрядлари уларни ўз районларидан қисиб чиқарди. Шундан кейин улар Титонинг партизанлар армиясига келиб қўшилишди. Ҳаттич тўрт ўзбек жангчисидан алоҳида бир рота тузиб, бешинчи ўқчи дивизиянинг бир бригадасидаги биринчи славян батальонига жойладик.

Мен ана шу бригада сиссий бўлимнинг бошлиғи эдим. Биринчи бўлиб уларни кутиб олган, биринчи бўлиб улар билан суҳбатлашган киши ҳам мен эдим. Улар менда жуда яхши таассурот қолдирдилар. Интизомли, хушчақчақ ва айтганини қиладиган мард йигитлар эди. Улар славянлар батальонидагина эмас, бутун бешинчи дивизияда катта обрў қозондилар. Батальонда Болгария компартиясининг аъзолари, поляк патриотлари, рус ва украин жангчилари ҳам кўп эди. Улар фашистлар поездда Туркияга олиб кетаётган асирлар вагонларини синдириб қочган кишилар эдилар. Шу кишилардан ташкил топган славянлар батальони ҳам душманга даҳшат солувчи кучга айланди.

Бу батальондаги ўзбекларга биз махсус топшириқлар бера бошладик. Улар лагерда турган чоқларида бир оз немисча гапиришни ўрганиб олган эдилар... Уларни кўпинча пичоқ ва ханжарлар билан куруллантириб, немис формасини кийинтириб итальянлар лагерига, итальянча кийинтириб немис лагерига юборар эдик. Кечалари душман ичига кириб, уларни ханжар билан қирар ва баъзан душман офицерларини асир қилиб келар эдилар.

Бора-бора улар ботирликлари билан орамизда шуҳрат қозондилар. Югославия партизанлари уларни ўз қонқардошларидек севиб қолдилар.

Улар бирданига ана шундай ботир бўлиб қолганлари йўқ. Биринчи кунлари улар бизнинг тактикамизга кўника олмадилар. Кичик-кичик группалар билан душмanning катта кучларига ҳужум қилиш тактикаси уларга ғалати туюларди. Шунинг учун улар билан тез-тез учрашиб, партизанлик жанглари тактикаси тўғрисида суҳбатлашиб туришга тўғри келди. Сўнгра улар бу тактикани ҳам яхши ўзлаштириб олдилар.

Бир куни куйидагича воқеа юз берди.

Биз жангчилар билан Босниядан Сербияга келдик. Сербиядан Черногорияга ўтдик. Черногорияда фашист-

Бироқ бу ерда яна қуршовда қолдик. Иосип Броз Тито ҳам биз билан бирга эди. Бу қуршовдан чиқиб олиш учун катта усталик керак бўлиб қолди. Иосип Броз Тито Неретва дарёсининг катта кўпригини намойишкорона портлатишни буюрди. Бу портлаш душманни гангиратиб қўйди. Чунки бу кўприк душмандан кўра, бизга керак эди, партизанлар манзилига шу кўприкдан ўтиб борилади. Шундан кейин душман, бизни орқага қайтмоқчи, деб ўйлаб, йўлимизни тўсиб турган кучларини ҳам орқа томонимизга ташлади. Биз бир кечада дарёга бошқа жойдан кўприк солиб ўтдик ва душманни уйқусида босдик. Шундан кейин итальянлар қорасини кўрсатмай тумтарақай қоча берди.

Ўзбек партизанлари билан ана шу вақтда, душманнинг тўртинчи опонзиви барбод қилинган чоқларда учрашдик.

1943 йилнинг охирида, Албания ва Югославия чегарасида бир неча мусулмон партизанлар ҳаракат қиляпти, деган хабар келиб қолди. Маҳаллий аҳолининг ёрдами билан суриштириб аниқладик: улар немисларнинг Плава билан Гусинадаги асирлар лагеридан қочган жангчилар экан. Қизил Армия ҳужумга ўтиб, душман қўшинларини тор-мор қила бошлагач, фашистлар ҳарбий асирлар лагерини ичкари томон кўчирган эди. Бир неча ҳарбий асир жароҳатлари тузалиб, мадорга келгач, бир куни кечаси лагерь қоровулини ўлдириб, офицерларни пичоқлаб, уларнинг кийим ва қуролларини олиб ўрмонга қочибди. Қизил Армия қисмларига кўшиламиз, деб тоғ-тоғ Албанияга ўтибди. Албаниядан Югославияга ўтаётди, итальян қисмларига дуч келиб, жанг қилибди. Кейин уларга албанлар, хорватлар, болгарлар қўшилиб, интернационал партизан отряди пайдо бўлибди. Бу отряд билан алоқа боғладик. Отряд Югославия партизанлари билан бир сафда умумий душманга қарши курашишга тайёр эканлигини баён қилди. Отрядни қўшиб олдик.

Бизда бир фикр туғилди. Албанлар ўзбек партизанларини яхши қабул қилган эдилар. Чунки Албания мусулмонлари Ўрта Осиё мусулмонлари билан умумий тил топганди. Шунинг учун ўзбек жангчилари албан деҳқонларини умумий душманга қарши кўтаришда катта роль ўйнашлари мумкин эди. Шу сабабли биз уларни вақтинча Албания кишлоқларида қолдиришни лозим топдик.

Улар орасида коммунистлар, офицерлар ва кичик командирлар ҳам бор эди. Улар немис ва итальян фашистларига орқа томондан зарба бериб, катта иш қилдилар. Бирок, жазо отрядлари уларни ўз районларидан қисиб чиқарди. Шундан кейин улар Титонинг партизанлар армиясига келиб қўшилишди. Ҳаттич тўрт ўзбек жангчисидан алоҳида бир рота тузиб, бешинчи ўқчи дивизиянинг бир бригадасидаги биринчи славян батальонига жойладик.

Мен ана шу бригада сиёсий бўлимининг бошлиғи эдим. Биринчи бўлиб уларни кутиб олган, биринчи бўлиб улар билан суҳбатлашган киши ҳам мен эдим. Улар менда жуда яхши таассурот қолдирдилар. Интизомли, хушчакчақ ва айтганини қиладиган мард йигитлар эди. Улар славянлар батальонидагина эмас, бутун бешинчи дивизияда катта обрў қозондилар. Батальонда Болгария компартиясининг аъзолари, поляк патриотлари, рус ва украин жангчилари ҳам кўп эди. Улар фашистлар поездда Туркияга олиб кетаётган асирлар вагонларини синдириб қочган кишилар эдилар. Шу кишилардан ташкил топган славянлар батальони ҳам душманга даҳшат солувчи кучга айланди.

Бу батальондаги ўзбекларга биз махсус топшириқлар бера бошладик. Улар лагерда турган чоқларида бир оз немисча гапиришни ўрганиб олган эдилар... Уларни кўпинча пичоқ ва ханжарлар билан қуроллантириб, немис формасини кийинтириб итальянлар лагерига, итальянча кийинтириб немис лагерига юборар эдик. Кечалари душман ичига кириб, уларни ханжар билан қирар ва баъзан душман офицерларини асир қилиб келар эдилар.

Бора-бора улар ботирликлари билан орамизда шуҳрат қозондилар. Югославия партизанлари уларни ўз қонқардошларидек севиб қолдилар.

Улар бирданига ана шундай ботир бўлиб қолганлари йўқ. Биринчи кунлари улар бизнинг тактикамизга кўника олмадилар. Кичик-кичик группалар билан душманнинг катта кучларига ҳужум қилиш тактикаси уларга ғалати туюларди. Шунинг учун улар билан тез-тез учрашиб, партизанлик жанглари тактикаси тўғрисида суҳбатлашиб туришга тўғри келди. Сўнгра улар бу тактикани ҳам яхши ўзлаштириб олдилар.

Бир куни қуйидагича воқеа юз берди.

Биз жангчилар билан Босниядан Сербияга келдик. Сербиядан Черногорияга ўтдик. Черногорияда фашист-

ларнинг бизни қуршаб олиш хавфи туғилди. Биз қишлоқни ташлаб кетмоқчи бўлдик. Ўзбеклар бундан жуда норози бўлдилар. «Нега қўлга олинган қишлоқни яна душманга ташлаб кетамиз» деб туриб олишди. Уларни телефон орқали кўндириш қийин бўлди. Штабдан алоқачи етиб боргунча италянлар билан жанг бошлаб юборишибди. Шунда улардан икки жангчи ўлди, беш киши оғир ярадор бўлди. Биз уларга мадад юбориб кечгача мудофаа жангги олиб бордик, кечаси қоронғида уларни форларга бошлаб кетдик.

* * *

Югославия компартияси мени 1944 йилнинг июль ойида бошқа ишга юборди. Мен бешинчи дивизиядан жўнаб кетдим. Ўзбек жангчиларидан йигирма тўрт киши қолган эди. Шундан кейин уларнинг тақдири нима бўлганини аниқ билмайман. Айтишларича, бешинчи дивизия Белградга кирганда ҳам унинг сафларида руслар, украинлар ва ўзбеклар бўлган. Уларнинг кўплари Совет Армиясининг қисмлари Югославияни озод қилишда иштирок этаётган чоқларда совет ҳарбий қисмларига қўшилиб кетган.

— Афсуски, уларнинг рўйхати менда сақланмаган. Аммо архивда бор,— деди Папич,— номлари ҳам ёдимдан кўтарилган. Абдурахмон деган шўх бир жангчининг номи эсимда, холос. Унинг номини Белград қабристонигаги мрамор тахтада ўқиш мумкин...

Папич ўзбек жангчиларининг Югославия партизанларига айтиб юрган ҳикояларини ҳам унутмабди.

— Биз Россия, Украина, Белоруссия, Кавказни яхши билар эдик-ку, лекин Ўрта Осиёни, хусусан Ўзбекистонни унча билмас эдик. Ўзбек жангчилари бизга доим Совет Ўзбекистони туғрисида, унинг гузал манзараси, боғлари, пахтазорлари, мард кишилари туғрисида қизиқарли ҳикоялар айтиб берар эдилар. Ўзбек халқининг бахти Совет Иттифоқи халқлари оиласида очилган, дер эди улар.

Радован Папич ва унинг дўстлари бизни Босния ва Герцеговина тупроғидан кузатар эканлар, фарзандлари Югославия озодлиги учун жон берган совет халқига қизгин салом айтишни топширдилар.

1965.

МУНДАРИЖА

Оловкор. Лазиз Қаюмов	5

ҲИКОЯЛАР

Чегарадан ўтган «думсиз ит»	13
Оқ финлар ҳуружи	18
Кавказ	25
Икки ўқнинг алангасида	36
Икки минут тарихи	40
Айрилмас дўстлик	46
Барно	52
Пенсионер	65
Маржонхон	89
Думбул	95
Мадаминжоннинг орзуси	105
Пир	110

ОЧЕРКЛАР

Ўзбек халқининг содиқ фарзанди	117
«Совет Ўзбекистонининг 20 йиллиги» танклари	129
Куз лавҳалари	143
Тунги чувиш вақтида	161
Қаҳрамон ва унинг кенжаси	164
Механизаторнинг ўйлари	188
Жонкуяр	211
Турсуной ва унинг дугоналари	283
Ҳиммат ва зарурат	243
Жаводнинг жадвали	256
Пахтапарвар	271
Омборчи	275
Мунисхон	278
Кўшкечик	297
Коммунист	366
Югославия сафари	372

На узбекском языке

ИБРАГИМ РАҲИМ
ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
ТРЕХТОМНИК
ТОМ 1

Редактор *Сайёр*
Рассом *П. Бродский*
Расмлар редактори *Э. Валиев*
Техн. редактор *М. Парнихўжаев*
Корректор *Ш. Зухриддинов*

Босмахонага берилди 1/VII 1966 й.
Босишга рухсат этилди 2/III 1967 й.
Формати 84×108¹/₃₂, Босма л. 13,0.
Шартли босма л. 22,2. Тиражи 15000.
Р. 09539. Нашр. л. 20,5

Гафур Фулом номидаги бадий ада-
биёт нашриёти. Тошкент, Навоий кў-
часи 30. Шартнома № 104—66.

Қозоғистон ССР Министрлар Совети
Матбуот Давлат Комитетининг 2-бос-
махонасида босилди. Олмаота, Қарл
Маркс к. 63. 1967. Заказ № 446.
Баҳоси 80 т.

